

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГІ

V

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСИ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРУҒЫ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

Бесінші том

Қ (қозы) – Ө

Толықтырылған екінші басылымы

НӨКИС

«QARAQALPAQSTAN»

2023

УДК: 811.512.121'374.3(038)
ББК: 81.2 Қорақалпоқ-2
К 18

**Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі.
Жети томлық. Бесінші том Қ (қозы) — Ө**
[Текст] — Нөкіс: «Qaraqalpaqstan»
баспасы, 2023-жыл — 400 бет.

Редколлегия ағзалары:

Ш.Абдиназимов	— <i>Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор (баслығы),</i>
Ә.Пирниязова	— <i>филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары),</i>
П.Дабылов	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы,</i>
А.Альниязов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор,</i>
К.Алламбергенов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор,</i>
Қ.Жәрімбетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор,</i>
С.Бахадырова	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор,</i>
М.Дәулетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор,</i>
К.Кәримов	— <i>Өзбекстан халық жазыушысы (ағзасы),</i>
Х.Толыбаев	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери)</i>

Бас илимий редактор — Абдиназимов Шамшетдин

Жууаплы редактор — Оразымбетова Злийха

Сөзликти дүзиушилер:

Б.Юсупова, Б.Курбанбаева (Ққ); А.Абдиев (Лл, Мм);

М.Қудайбергенов (Нн); А.Өтемисов (Оо, Өө).

*Қарақалтақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы
Қарақалтақ тилин рауажландыруу қорының қаржылары есабынан
басып шығарылды.*

ISBN 978-9910-9810-1-2

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.

© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 2023.

Қ

ҚОЗЫ ат. Қойдың баласының жасы 6 айға толмаған төли, баласы. Қойдың төли — козы, Ешкинің төли — ылақ, Сыйырдың төли — бузау, Түйенің төли — боталақ, Жылқының төли — қулыншақ (Сөзлемелер). Қанаат етпес қозы менен ылаққа, Өзлерін түслетіп мәнзил жыраққа, Жас қызларды шақыртқызып қонаққа, Хайуанлық аталық залымда болар (Өтеш).

ҚОЗЫ: Қозы жауырын оқ ат. Окжай жебесинің түри.

ҚОЗЫДАЙ кел. Қозы сыяқлы, қозыға усас. ◇ **Егиз қозыдай** — бірге жүретуғын, айырылыспайтуғын.

ҚОЗЫҚУЙРЫҚ ат. Замаррықтың басы доғаланған, дәмлі түри.

ҚОЗЫЛАТЫҰ қозылау фейилинің өзгелік дәрежесі.

ҚОЗЫЛАҰ ф. 1. Қойдың төллеуі, балалауы, тууыуы. Қой қозылап, бузау мәңіреп өрісте, Ферма малы жеп өседі дүриште (Ө.Шамуратов). 2. ауыс. Бір уақыядан кейін басқа уақыялардың жалғасыуы, қайта дәреуі, шығыуы. Бәхәрде жұмыс қызатуғыны соншелли, қойдың қозылағанындай жұмыстан мантиғасан.

ҚОЗЫЛЫ кел. Қозысы бар қой.

ҚОЗЫҰ ф. Бір нәрсенің, уақыяның, хәрекеттің күшейіуі, көтеріліуі, рауажланыуы. Топпысы тозған, ауырыуы қозған маңдайы қара кемпир еді («Алпамыс»). ◇ **Қырсығы қозыу** — күшейіу, өрлеу. Ис десе қырсығы қозып, Жылжып еңбеклеп келеді (Б.Исмайлов). **Арқасы қозыу** — қызыу, көтеріліу. Сөйлесе арқасы қозып, Жүйрік болып қимнен озған (Өтеш).

ҚОЙ I ат. Майда, тығыз жүнлі, туяқлы усақ мал, төрт түлік малдың бири. Елдің қәде-қәуметі ушын қой бересен (Ө.Хожанов).

ҚОЙ II ф. 1. Бір нәрсені орнына апарып қойыу. Қолындағы кітапты орнына қой. 2. Үндемеу, сөйлемей, тоқтатыу. Қой,

ондай деме, еситип қойып кеулине келер (Ә.Тәжимуратов).

3. Бир нәрсени ислемер, таслар.

ҚОЙҒЫЗЫҰ ф. **1.** Затты бир жерге жайғастырыу, орналастырыу. Сапаров балаға алған затын апарып *қойғызды* (А.Әлиев). **2.** Қол қойдырыу, тастыйықлатыу. Капитан оның жуап сөзин жазып болып, өзине оқып еситтирди де, қол *қойғызды* (А.Бекимбетов). **3.** Тып-тыныш етиу, тынышландырыу, бастырыу, тоқтатыу, тыйым салыу. Тис ауырыуын *қойғызды*.

ҚОЙДАЙ кел. Қойға усаған, қойға мегзес, қой сыяқлы, қой тәризли, қой янлы, қойға усаған. **Қойдай шуулар** — уу-шуу болыу, шуулар. **Қойдай өриу** — жапырылып шығыу, толып кетиу, қаулар. **Қойдай жууас** — мөмин, жууас, ғәрип. **Қойдай бауызлар, қойдай шалыу** — қырыу, өлтириу, жоқ қылыу.

ҚОЙДЫРЫҰ ф. Белғили бир ис-хәрекетти тоқтатыу, иркиу, тынышландырыу. Аяқласпа саудагерди *қойдырың* (С.Нурымбетов).

ҚОЙДЫРЫҰШЫ ат. Тоқтатыушы, иркиуши.

ҚОЙДЫРЫҰШЫЛЫҚ ат. Тоқтатыушылық, иркиушилиқ.

ҚОЙЛЫ кел. Қойы көп, қойы бар, қойға ийе.

ҚОЙЛЫҚ кел. Қойдың қунына турарлық, қойға миясар.

ҚОЙМАҰ ф. Хәрекетти тоқтатпау, иркпеу.

ҚОЙНАҰ ат. Жән-жағы бийиклеу жер, аңғар, сай.

ҚОЙСЫЗ кел. Қойы жоқ, қойы болмаған, қойға ийе емес.

ҚОЙШЫ ат. Қой бағатуғын киси, шопан. Шыққан соң он тоғыз жасқа, Ауыр ислер түсти басқа, Көзим толды қанлы жасқа, *Қойшы* болдым Алымбайға (Бердақ).

ҚОЙШЫЛЫҚ ат. Қой бағушылық, шопанлық.

ҚОЙЫЛТЫҰ қойыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОЙЫЛЫҰ қойыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОЙЫМШЫЛЫҚ ат. Өлген адамларды жерлейтуғын орын, әулийе. Әтирапында *қойымшылықлар* да онша алыс емес (Т.Қайыпбергенов).

ҚОЙЫН ат. **1.** Қолтық, кийимниң еки бойының, алдыңғы жағын қамтыйтуғын ишки жағы. **2.** ауыс. Бир нәрсениң арасы, иши, ишки жағы. Гейде шоршып бул қайсындай күндейди, Гейде ойы булт *қойнына* сүнгийди (И.Юсупов). Азада қызлардың *қойны*, Жәннеттиң бағына мегзес (Әжинияз). **Қууанышы қойнына сыймау** — қатты қууаныу, жүдә уақты хош болыу. **Қойын қалта** — кийимниң ишки қалтасы.

ҚОЙЫНЛАСТЫРЫҰ қойынласыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОЙЫНЛАСЫҰ ф. Бир төсекте жатыу, кушакласып бирге жатыу.

ҚОЙЫРТПАҚ ат. Суйыклықтың басқа зат пенен араласыуынан пайда болған зат, қойыу зат.

ҚОЙЫСЫҰ қойыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚОЙЫҰ ф. 1. Затты бир орынға апарыу, орналастырыу, жайластырыу. 2. Белгили бир ис-хәрекетти тоқтатыу, иркиу, койдырыу. 3. Қайтыс болған адамларды жайғастырыу. 4. Тууылған баланың атын белгилеу. Атын *қойған* Арыслан деп, Он төрт жасар баласын, Нәзерине алады (А.Дабылов). 5. Хызметке қойыу, жумысқа таярлау, хызметке араластырыу. **Қарап қойыу** — нәзер салыу, карау. Саттар әсте билдирместен көз астынан Қәмекбайға *қарап қойды* (Ж.Аймурзаев). **Кеуил қойыу** — зейин салыу. Тағы да *кеуил қойып* тыңлай баслайды (Ә.Шамуратов). **Қулақ қойыу** — кеуил бөлиу, тыңлау. Киятырған киси ара-тура жән-жағына *қулақ қояды* (Т.Қайыпбергенов). **Жол қойыу** — кәтелик ислеу, кәтелесиу. Ертең болмаса бир күн ол бахытсызлыкка *жол қойыуы* мүмкин (Т.Қайыпбергенов). **Қол қойыу** — жазылғанды дурыслау, макуллау, тастыйыклау. Бирақ дүзилген протоколға *қол қойыуын* умытпады (А.Бекимбетов). **Ойын қойыу** — қызык көрсетиу, тамаша бериу. Театр жәмәәти консылас областыларға барып *ойын қойды*. **Талап қойыу** — уазыйпа жүклеу. Республикалык көзден өткериу дәретиуши жәмәәтке үлкен талап қойды. **Қойып жибериу** — урып салыу. **Ықлас қойыу** — зейин салыу, ықласы кетиу, кумар етиу.

ҚОҚАНДОЗ ат. Шаң-топырақ, сыпырынды жыйнастыратуғын гүрекше, от, күл, көмир, сыпырынды хәм т.б. алыу, тасыу ушын пайдаланылатуғын дәстели үй-руузыгершилик буйымы.

ҚОҚАҢЛАСЫҰ қоқаңлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚОҚАҢЛАТЫҰ қоқаңлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОҚАҢЛАҰ ф. 1. Жағымсыз кылык көрсетиу, коқыраклау. Әйтеуир нәрсеге не ушын *қоқаңлауға* туура келеди, ойланып көриу керек (А.Бекимбетов). 2. Бир жерден екинши жерге өзгере бериу. *Қоқаңлай* бермей орнында отыр. 3. Шайкалыу, ауданлау. Оның басы *қоқаңлап* көринди.

ҚОҚЫМ ат. Суйык заттың ишиндеги патас нәрселердин төменге шөгиуинен пайда болған калдық. Майдың *қоқымы* фильтр аркалы сүзип алынды.

ҚОҚЫМЛАНЫҰ қоқымлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚОҚЫМЛАСЫҰ қоқымлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚОҚЫМЛАҰ ф. Суйыклықтың патасланыуы, қоқымланыу.

ҚОҚЫРАЙЫҢҚЫРАҰ ф. Қоқырақлау, менменсиу, қоразланыу, аздап қоқырайыу.

ҚОҚЫРАЙЫСЫҰ қоқырайыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚОҚЫРАЙЫҰ ф. 1. Диңкийиу, зиңкийиу. Ауылдың сыртындағы үлкен кум қоқырайып көринеди. 2. Годдаслау, шалжақлау, шомпыйыу. Ол журтты менсинбей бир шетте *қоқырайып* тур (А.Әлийев).

ҚОҚЫРАҚЛАҰ ф. Күш көрсетиу, қоқырақлау.

ҚОЛ I ат. Адамның ийнинен баслап бармақларына дейинги затты услауға ийкемленген денениң бир бөлеги, мүшеси. Адам қолы гүл ғой мысал, Еркін мийнет етсе егер (И.Юсупов).
◇ **Қол өнер** — қол менен ислеитұғын кәсип. Ол уақытлары халық *қол өнери* менен кең шуғылланған екен (Ж.Сейтназаров).
Қол тиймеу — уақыт болмау, рети келмеу. Оның жумыстан қолы *тиймеди*. **Қоллы болыу** — жоғалыу, урланыу. Биз жойтқан нәрсе *қоллы болды* ма деймен (А.Әлиев). **Қол қаусырыу** — айтқанына көниу, ийилиу, хұрметлеп карсы алыу. Келген қонақларды Сапар есиктиң алдында *қол қаусырып* күтип алды (Ө.Айжанов). **Қолы қысқа** — жетиспеушилик, кәмбағалшылық. Халық қатарына қосылыуға оның *қолы қысқа* еди (А.Бекимбетов). **Қолға алыу** — исти жанландырыу, кеуил бөлиу, итибар бериу. **Қол үзиу** — а) қойып кетиу, ислемеу. Соның менен ол жумыстан биротала *қол үзди* (Т.Қайыпбергенов). б) қатнаспау, ажырасыу, айырылысыу. **Қолға түсиу** — усланыу, тутқын болыу. **Қол суғыу** — биреудің ишки исине араласыу, суғылысыу. Мениң мүлкеме неге *қол суғасаң* (А.Әлиев). **Қол қойыу** — имза шегиу, бир нәрсени дурыслау. Кейин оған сол жердегилерге *қол қойдырды* (А.Бекимбетов). **Қолы жетиу** — хәр жаклама жетисиу. Хақ нийетли ерлерим бар, Табысларға *қолы жеткен* (Х.Турымбетов). **Қол бериу** — а) жәрдем бериу, көмеклесиу. Қосылғанда *қол бермеген*, тарықканда жәрдем етпеген азғын төлди пахтадай түтсе қәйтеди (К.Султанов). б) бағыныу, көниу. в) дин. с. айтқанын ислеу ушын ант етиу. **Қолы қызылға тийиу** — а) пайдаға ушырау, ийе болыу....бир

неше деңгенешилер жабырласып *қолы қызылға* тийгендей кумбыл болып атыр еди (К.Айымбетов). **б)** кунығыу, кирисиу, бәнт болыу, шуғылланыу. **Қол серппе** — егинди, дақылды шелек ямаса басқа зат пенен серппи сууғарыу усылы, сууғарыу системасы. Пүтин бир ауыл сууға жарымай отырғанда, әкеси екеуі *қол серппе* менен байлардың, талай-талай атызын сууғарған еди (Ө.Айжанов). **Қол-аяқта турмау** — тынышсызланыу, шырқырау, шырлау, биймазашылық етиу. Кундақлаулы жас бала да шырлап *қол-аяқта турмады*. **Қол узайыу** — жетисиу, тойыныу, қатарға қосылыу. Баласын енди үйленер, келин жумсап *қолым узаяр* деп те ойлайтуғын еди (Т.Қайыпбергенов). **Қолы епли** — қолынан хәр түрлі ис келиу, ебетейли. *Қолы епли* адамлар әкелинди (К.Султанов). **Қол жайыу** — жалыныу, сораныу. Халыққа *қолын жайған* ол да бир қайыршы ғой (К.Султанов). **Қол көмегин тийгизиу** — жәрдемлесиу, көмеклесиу, көмек бериу. Оған жәрдем етип *қол көмегин тийгизип* турды (Ө.Айжанов). **Қол келиу** — қолайы келиу, аңсат болыу. **Қол жууып қалыу** — қуры алақан, бос қалыу. **Қол қаралы** — алақандай. **Қолы көп** — ағайын-тууғаны, жақынлары көп.

ҚОЛ II ат. Әскерий бөлим, әскерий күшлер.

ҚОЛА ат. Мыс пенен қалайының қосындысынын араласпасынан пайда болған металл. Жердин астын ойған екен, *қола* менен куйған екен, Шамды жағып қойған екен, Көп аралап көрип келдим (А.Дабылов).

ҚОЛАЙ ат. Қайым, ыңғай, жағдай. Буны ислеу мен ушын *қолай*.

ҚОЛАЙЛАНЫУ қолайлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚОЛАЙЛАСЫУ қолайлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚОЛАЙЛАТЫУ қолайлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚОЛАЙЛАУ ф. 1. Таярлау, қайымлау. Жанын отқа жаксын деп, *қолайлады* такырды («Қырқ қыз»). 2. Ыңғайлау, хәзирлеу.

ҚОЛАЙЛЫ кел. 1. Ыңғайлы, жағдайлы, жөнли, тийимли. Қыз бенен отырсаң *қолайлы* жайда, Кеуилиң болады мисли айда (Әжинияз). 2. Жарамлы, ықшамлы. Егис ушын *қолайлы* жер белгиленди.

ҚОЛАЙЛЫЛЫҚ ат. Ыңғайлылық, жағдайлылық, жөнлилик, жайлылық.

ҚОЛАЙЛЫРАҚ кел. Жайлырақ, ыңғайлырақ, жарамлырақ, жөнлирек.

ҚОЛАЙСЫЗ кел. Ебетейсиз, унамсыз, ийкемсиз, жағдайсыз. Ерназар *қолайсыз* жағдайға түскенине күлді (А.Бекимбетов).

ҚОЛАЙСЫЗЛАҰ кел. Ебетейсизлеу, жағдайсызлау, унамсызлау, ийкемсизлеу.

ҚОЛАЙСЫЗЛЫҚ ат. Ебетейсизлик, жағдайсызлық, жарамсызлық, унамсызлық, ийкемсизлик.

ҚОЛАМСА ат. Оқ жайдың оғын салып қоятуғын бұйым, оқ қынабы, тұқты, қарамсақ.

ҚОЛАМТА ат. Жанып тұрған оттың қоз аралас ыссы күлі. Тырс-тырс тамар қазанға, көз жаслары ананың, Ошақтағы *қоламта*, пысқып ғана жанады (И.Юсупов).

ҚОЛАМТАЛЫ кел. Қоламтасы бар.

ҚОЛАҢ: қолаң шаш. кел. Қара қалын шаш. *Қолаң* шашын тас төбеге түйеди, Аш бүркіттей қабақтарын үйеди («Мәспатша»).

ҚОЛАҢСА ат. Терлегенде қолтықтан шығатуғын жағымсыз ийис.

ҚОЛАҢСАЛЫ кел. Қолаңсасы бар, сасық ийисли.

ҚОЛАСТЫ ат. Бір мәмлекеттің ямаса бір басқарманың карамағына белгили муғдарда адамлардың ямаса аймақтың кириуи, соның ықтыярында болыуы. Аркам шуршыт, батысымыз қалмақ, Кубла бетим Тахтаханнның *қоласты* («Мәспатша»).

ҚОЛАТ ат. Бұйынтық отлақ, таса өріс.

ҚОЛБАҰ ат. Бесиктеги баланың аяқ-қолын байлайтуғын жалпақ бау.

ҚОЛБЫРАҰ ф. Қең болыу, олпы-солпы болыу.

ҚОЛГҮРМЕК ат. Ойын түрі.

ҚОЛҒАБЫС ат. Көмек, жәрдем. Ең болмаса екі көзіңнің бири Қалдейге *қолғабыс* тийгиз, атызға бар (Ө.Хожаниязов).

ҚОЛҒАНАТ ат. 1. Көмекши, жәрдемши. Атасының *қолқанаты* болып, оның жұмысын ислеп қайтатуғын еди (Қ.Ирманов). 2. Жолдас, жәрдемши. Бийбисәнем жалғыз емес, қатарында *қолғанат* қызлар, жигитлер бар (Г.Есемуратов). 3. аұыс. Тирек, сүйениш.

ҚОЛҒАП ат. Қолды сууықтан сақлау үшін хәр түрли материалдан тигилген, тоқылған зат, қолға кийилетуғын кийимнің түрі. Ол неге екенін өзи биледи, бүгін-ақ *қолғап* кийип келипти (Ж.Сапаров).

ҚОЛҒАПЛЫ кел. Қолғабы бар, қолғап кийген, қолғапқа ийе.

ҚОЛҒАПЛЫҚ кел. Қолғап боларлық, қолғапқа жарарлық.

ҚОЛҒАПСЫЗ кел. Қолында қолғабы жоқ, қолғап киймеген, қолғапқа ийе емес.

ҚОЛҒАПТАЙ кел. Қолғапқа усаған, қолғап сыяқты, қолғап яңлы.

ҚОЛДАҰЛЫ ат. Қарақалпақтардың ру-тайпа атамасы.

ҚОЛДА-АЯҚТА: қолдаяқта турмау ф. Жубанбау, жылай бериу, шырқырау.

ҚОЛДАШЫҰ к. Қолласыу.

ҚОЛДУЗАҚ ат. Балалар ойыны.

ҚОЛЖАЗБА ат. Қол менен жазылған ямаса машинкаға басылған тийкарғы нуска. Бир уақытларда шығармалар *қолжазба* дәптер түрінде халық арасына таралған (Н.Дәукараев).

ҚОЛҚА ат. 1. Жүректен дененің хәр түрлі ағзаларына қан тарататуғын негізгі жууан тамыр. Мудам исип жүрген өкпе-*қолқасы*, Бир тислем нан болған шайдың халқасы (С.Нұрымбетов). 2. Өкпе менен гегирдектің тутасқан жери, дем алыу органларының тийкарғы бөлеги. 3. ауыс. Өтиниш, сораныу, тилек. Қоңыраттан жаңа келген Есенгелди Құлымбетке бир *қолқа* салып қалажақ (К.Сұлтанов).

ҚОЛЛАНЫЛЫҰ қолланыу феилинін өзлик дәрежеси.

ҚОЛЛАНЫҰ ф. Бир нәрсени пайдаланыу, жумсау, иске асыру. Үлкен жер майданларында хәзирден баслап-ақ гербишлерди анағурлым көп *қолланыу* керек.

ҚОЛЛАСЫҰ ф. 1. Ауыр затты көтеріу ушын еки адамнын өз қолларын усласыуы, бирлесип услау, қол усласыу, биригип ислесиу. Еки жигит үлкен ала қапты *қолласа* көтеріуі менен арбаға салды (Н.Дәукараев). 2. Қоллау феилинін шериклик дәрежеси.

ҚОЛЛАҰ ф. Мақуллау, қуатлау, қошлау, жақлау. Биз тынышлықты *қолаймыз*. Биз дүньяға тынышлық деп тууғанбыз (Ә.Шамуратов).

ҚОЛЛАҰШЫ ат. Жақлаушы, қуатлаушы, қошлаушы, мақуллаушы.

ҚОЛЛАҰШЫЛЫҚ ат. Жақлаушылық, қуатлаушылық, қошлаушылық, мақуллаушылық.

ҚОЛЛЫ кел. Урланған, жоғалған, жоқ болған. Дөненнин қоллы болғанын билмей қалды (К.Ирманов). ◇ **Жекке қоллы** — жәрдемшиси болмау, жекке. Усы жайда бир-еки хаял отырған жекке қоллы, олар әкеліп берсе, оны бағады (Т.Қайыпбергенов). **Ашық қоллы** — сақый, кең пейилли. **Қоллы болыу** — урланыу, жоғалыу, биреудің қолында кетиу. **Қоллы етиу** — урлатыу, жоғалтыу. **Қоллы қылыу** — алдырыу, урлатқызыу.

ҚОЛМА: қолма-қол р. Дәрриу, тез, шаққан. *Қолма-қол* көширип алдым қосығын, Хәр сөзине дәрья киби тасыдым (К.Султанов).

ҚОЛПЫЛДАНЫУ қолпылдау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚОЛПЫЛДАСЫУ қолпылдау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚОЛПЫЛДАТЫУ қолпылдау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОЛПЫЛДАУ ф. 1. Кийимниң хәм т.б. заттың кең болыуы. Ержановтың үстиндеги пальтосы *қолпылдап* тур (Ғ.Сейтназаров). 2. Көтерилип-басылыу, коқыраклау. 3. Гүдиклениу, гүманланыу, қорқыу.

ҚОЛТЫҚ ат. 1. анат. Ийин менен жауырынның ишки жағы. 2. Кийим жеңиниң бойы менен тутасқан жери. 3. Теңиздің, кәлдің, жаптың, атыз-шеллердің дөңгеленип, үш мүйешлеу болып келген жери. ◇ **Қолтығына тығылыу** — а) ауыс. биреуди паналап барыу, жанында отырыу. б) биреудің қушағына жармасыу. Кирип келген бөтен адамды жатырқаған бала анасының *қолтығына тығылды* (Т.Қайыпбергенов). **Қолтығына қысыу** — а) жасырыу, көрсетпеу. б) бауырына тартыу, қушақлау.

ҚОЛТЫҚЛАНЫУ қолтықлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚОЛТЫҚЛАСЫУ қолтықлау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚОЛТЫҚЛАТЫУ қолтықлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОЛТЫҚЛАУ ф. 1. Қолтыққа алыу, қолтығынан услап жүриу. 2. Қолтыққа қысыу, қолтықлап жүриу.

ҚОЛТЫҚЛАУШЫ ат. 1. Қолтыққа алыушы, қолтығынан қысып жүриуши. 2. Қолтыққа қысыушы, қолтықлап жүриуши.

ҚОЛҮЗ ат. Пайғазы, сыйлық.

ҚОЛҮЗДИК қ. қолызлық.

ҚОЛҮЗЛИК к. қолызлық.

ҚОЛЫЗЛЫҚ ат. Мал сойған қассапқа гөштен берилетуғын

мийнет хақы, үлес, кол хақы, сойыстан берилетуғын пай. Деңгенени басқарған Пиреке ғаррының алып қойған *қолызлық* етин деңгенешилердің биреуі алып қойыпты (Қ.Айымбетов).

КОМ ат. 1. Жанлы-жаныуарлардың сауыр ети. Турды шамал оңынан, Қамшылап аттың *қомынан* («Мәспатша»). 2. Түйенин үсти.

ҚОМАҒАЙ кел. Мешкей, ашкөз, қәнәәтсиз. Асым-сууым барында, Қудағай келин атандым, Асым-сууым кеткен соң, *Қомағай* келин атандым (қк.х.н.).

КОМЛАНЫҰ қомлау фейилинің өзлик дәрежеси.

КОМЛАСЫҰ қомлау фейилинің шериклик дәрежеси.

КОМЛАТЫҰ қомлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

КОМЛАҰ ф. 1. Адамның бир нәрсени ислеуге оқталыуы, таярланыуы. Елжиреп *қомлап* тұрған адамға темир тийген соң не оңсын (Ж.Аймурзаев). Бийдей болып отыр, оңланып отыр, Бектей болып отыр, *қомланып* отыр (Жаңылтпашлар). 2. Ушатуғын жәнликлердің ушыуға хәрекетлениуі, талпыныуы. Қыздың кеуили толады, Қосқанатын *қомлады*, Ырғыйын деп оқталды («Мәспатша»). Палапан қалса изинде, Пәрин *қомлап* улғаяр (Толғаулар). 3. Бир нәрсениң түбине топырақ үйиу, домбықлау, бекемлеу, жыйнау, топлау.

КОМПАЙТЫҰ компайу фейилинің өзгелик дәрежеси.

КОМПАЙЫҰ ф. 1. Томпайу, торсыйу. Қырсығы тутса *компайып* алып мурнын көтериуі де мүмкин (А.Бекимбетов). 2. Толыу, көбейу. 3. Көтерилю компаңлау.

КОМПАҢЛАСЫҰ компаңлау фейилинің шериклик дәрежеси.

КОМПАҢЛАТЫҰ компаңлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

КОМПАҢЛАҰ ф. Орнынан қозғалу, томпаңлау, годдаслау.

ҚОНАҒА р. Кешкурын, кешке қарай, қонатуғын мезгіл.

ҚОНАҚ ат. Үйге мирәт етилген мийман ямаса тосаттан келген адам. Үйине *қонақ* келгенлиги себепли Исмайыл жумысқа келмеди (Ө.Айжанов). Бир елдің шетіндегі үйге *қонақ* болады (қк.х.е.). ◇ **Қонақ асы** — қонаққа арналып берилетуғын сыйлы тамақ, аұқат, тағам, ас. Кудаларды күтиуге сениң шамаң келмейди, *қонақ асыңды* өзим-ақ берейин (К.Султанов). **Қонақ жай** — қонақ күтилетуғын, қонақ киргизетуғын жай, қонақ болатуғын орын. Ол қараңғылықта әруақтай сүрнигип *қонақ жайына* келди (К.Султанов).

ҚОНАҚЛАНЫҰ қонақлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚОНАҚЛАСЫҰ қонақлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚОНАҚЛАТЫҰ қонақлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОНАҚЛАҰ ф. 1. Асыранды хәм жабайы қуслардың белгили бир жерде қонып отырыуы. Қоразлар да сырыққа *қонақлауы* менен мүлгип отыр (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Адамның бийик бир нәрсениң үстинде отырыуы. Ол далаға шығып тамның саясындағы төнкериули турған келиде қораздай *қонақлап* отыр (Т.Қайыпбергенев).

ҚОНАҚЛЫ кел. Үйине көп қонақ келетуғын, қонақ басты.

ҚОНАҚШЫЛ кел. 1. Қонақ келгенди жақсы көретуғын.

2. Қонаққа барғанды жақсы көретуғын.

ҚОНАҚШЫЛЛЫҚ ат. Қонақты жақсы көриушилик, миймандослык.

ҚОНҒЫЗЫҰ ф. 1. Ушатуғын қанатлыларды бир орынға отырғызыу. 2. Қонақты, мийманды қабыл етиу, жатқарыу.

ҚОНАЛҚА ат. Қонаққа берилетуғын арнаулы аұкат, тағам, ас. *Қоналқа* етип қонаққа, қой семизин сойдырды... («Қырк қыз»).

ҚОНЖЫҚ ат. 1. Айыудың баласы. 2. Ерке бала. Бозығым, бозығым, Божығым, божығым, Қожығым, кожығым, *Қонжығым, қонжығым!* (Ер балаға арналған сүймишлер)

ҚОНДЫРТЫҰ қоныу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОНДЫРЫҰ қоныу фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚОНЫМЛЫ к. түсимли, тәсирли.

ҚОНЫМСЫЗ к. түсимсиз, тәсирсиз.

ҚОНЫС ат. Мәкан, отырықлы жер, тураклы жер. Ата журтым Түркистаннан келгели, Ата-бабам *қоныс* басқан жайлауым (Күнхожа).

ҚОНЫСЛАНЫДЫРЫҰ қоныслау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОНЫСЛАНЫҰ қоныслау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚОНЫСЛАСЫҰ қоныслау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚОНЫСЛАТЫҰ қоныслау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОНЫСЛАҰ ф. Бир жерге орналасыу, көшип келиу. *Қоныслады* Төрткүлдин көп батыры, Канат жайып мәртлик истиң шатыры (Т.Сейтжанов).

ҚОНЫСЛАҰШЫ ат. Қоныс басыушы, орналасыушы.

ҚОНЫССЫЗ кел. Қонысы жоқ, мәкансыз, жайсыз.

ҚОНЫҒ ф. 1. Ушып киятырған қуслардың бир жерге келип қонаклауы, отырыуы. Үйрек ушып, газлар қонған көллерим, Қатар қонған жаз жайлауда еллерим (Өтеш). 2. Көшкен елдин орналасуы, қоныс басыуы. Малдың, жердин жағдайына қарай хәр ауыл дүркин-дүркин болып, сыбайлас қонып еди (К.Султанов). 3. Жатыу, түнеу, қонып шығу. **Қ** Басына бахыт қусы қоныу — иси келисиу, дәулетли болуу. Бахыт қусы қонып енди басына, Шығып қалды жетпис алты жасына (Т.Сейтжанов). **Нәше қоныу** — унау, жағу. ... *нәше қонған* соң қазы гәп баслады (К.Султанов). **Мийге қоныу** — бир нәрсенин ядта қалуы. Тениз сыры менен илим сыры мийге бирдей қона ма? (Ө.Айжанов). **Ел қоныу** — меканланыу, орналасуу. Шөлистанға ел қонды.

ҚОНЫҒУШЫ ат. 1. Қонаклаушы, отырыушы. 2. Қоныс басыушы, орналасушы. 3. Жатыушы, түнеуші, қонып шығушы.

ҚОНЫШ ат. Етиктің ямаса басқа аяқ кийимлердин балтырды жауып, қысып туратуғын дизеге шекемги бөлегі. Еки жүзлі пышағын қонышқа салып, әсте жүрди тың-тыңлап («Қырк қыз»).

ҚОНЫШЛЫ кел. Қонышы узын, қонышы бар, қонышқа ийе.

ҚОНЫШТАЙ кел. Қонышқа мегзес, қоныш сыяқлы, қонышқа усаған.

ҚОҢ к. ком. 1. Қоң — хайуанлардың сауыр ети, малдың жоны. 2. Малдың күйи, семизлиги.

ҚОҢҚА: конқа мурын кел. Үлкен мурын, конқайған мурын. Жигит болды қоңқа мурын, Ала алмады көптен орын, Кимлер болды буннан бурын, Олардың барлығын көрди (Бердақ).

ҚОҢҚАЙЫҒ ф. Үлкейиу, үлкен болуу, нәхәйиу. Қоңқайған кара бөрикли сары сынлы жигит отауға жетип келди (К.Султанов).

ҚОҢҚАП ат. Тезек қап.

ҚОҢСЫ ат. 1. Бир-бирине қатар, жақын отырған үйлер. 2. Қоңсылас ауыл, ел. Биз бурыннан қоңсы ауыл қоралас, Бет-ажар да бир-биреуге шамалас (А.Дабылов).

ҚОҢСЫЛАС кел. Иргелес, ауыллас, қатарлас, сыбайлас. Бул қызлар қоңсылас отырған ауылдың қызлары еди (А.Бегимов).

ҚОҢСЫЛЫҚ ат. Иргелеслик, ауылласлык.

ҚОҢЫЗ ат. Қанаты қатты қабықлы шыбын-ширкейлер топарына киретуғын жәнлик. Бир *қоңызды* услап алып шекпеннің ишине салдым (Қ.Айымбетов).

ҚОҢЫЗАҚ қ. қоңыз.

ҚОҢЫЗДАЙ кел. Қоңызға усаған, қоңыз сыяқлы.

ҚОҢЫЛТАҚ кел. Терликсиз, жабыұсыз салынған ер. *Қоңылтақ* ерди салайын, Ҳакка қуллык қылайын, Бизлердейин жалғызға, Мәдет бергей қудайым («Қоблан»).

ҚОҢЫЛТАЯҚ кел. Етикти ямаса басқа аяқ кийимди жалаңаяқ, шулғаұсыз кийиу. Етикти *қоңылтаяқ* кийген, ийнинде баяғы суўға барғандағы камзолы (Қ.Султанов).

ҚОҢЫР I кел. Қара менен қызылдың аралығындағы қойыу сарғылт түс. Басында *қоңыр* қураш, үстинде шекпен, белин буўған (Н.Дәўқараев). **Қоңыр күз** — күздің салқын күнлери. **Қоңыр салқын** — онша ыссы да емес, суўық та емес. **Қоңыр самал** — бир бап жағымлы самал. Түннің *қоңыр самалы* елпип есип тур («Жеткиншек» г.).

ҚОҢЫР II ат. Қоңырат арысының халықлық атамасы.

ҚОҢЫРАЙ ат. Қоңыратлардың баба атамасы, Қоңыр улы.

ҚОҢЫРАҰ ат. Төбеси иймеклеу, конус сыяқлы, ишинде тербелип туратуғын тили арқалы сес беретуғын металлдан, мыстан исленген техникалық құрал. Иштен *қоңырау* дауысы еситилди.

ҚОҢЫРАҰДАЙ кел. Қоңырау сыяқлы, қоңырауға усаған, қоңырау яңлы.

ҚОҢЫРАҰЛЫ кел. 1. Қоңырауы бар, қоңырау тағылған. 2. ауыс. Изине гәп, сөз ерген, өсек тағылған, аты шыққан.

ҚОҢЫРАҰХАНА ат. Ширкеулердеги хәр түрли сес шығаратуғын қоңыраулар туратуғын орын.

ҚОҢЫРАҰШЫ ат. 1. Қоңырау ислеуши, соғыушы. 2. Қоңырауды қағыушы.

ҚОҢЫРЛАҰ кел. Түри қоңырға жакын. Денесиниң рени қоңырлау бир түсте.

ҚОПА ат. Көлдің майда жекен хәм қамыс өскен жери. Қасқалдақ, үйрек, сауысқан, *Қопаға* кирди паналап (Қ.Султанов).

ҚОПАЛ кел. Өрески, турпайы. Баймурат *қопал* жигитлердің бири. Үстемшил балаға: — *Қопал* — копалақ, Кулағыңа шапалақ! (Пәпишлер).

ҚОПАЛЫҚ ат. Қамыстың, жекеннің қалың жери. Апам ауылдың сыртындағы қалың *қопалыққа* барып, мени дүзде туған (Ж.Аймурзаев).

ҚОПАРТЫҰ қопарыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚОПАРЫЛЫҰ қопарыу фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚОПАРЫҰ ф. Аударыу, көтеріу, астын үстине шығарыу. Куу томар *қопарып* әкеліп отты гүрлетіп жаға берді (Н.Бөрекешов).

ҚОПАРЫҰШЫ ат. Аударыушы, көтеріуші, астын үстине шығарыушы.

ҚОПСЫҰ ф. Тығыз майда затлардың көтерілиуі.

ҚОР I ат. Жүкна, запас. Бөлінбейтуғын қор.

ҚОР II: қор болыу ф. Азып-тозыу, тарығыу, жоқшылық тартыу. Душпаның *қор* болып өлсин. Оған *қор* болғанша қудай меннен аманатын алғаны жақсы (Қ.Аралбаев).

ҚОРА ат. Қыр дөгерігі қоршалған, үсті жабық ямаса ашық етіп исленген мал байлайтуғын, қамайтуғын орын. Ол мал *қораға* сер салды (Т.Қайыпбергенев). **Қора-қопсы** — қораның хәр түрі. Я бұл дөгеректе *қора-қопсы*, аша туяқмал жоқ (Ө.Хожаниязов).

ҚОРАЗ ат. 1. Тауықтың, кустың еркегі. Жууырыуым менен барсам *қораз* урыстырып отырған екен (Ә.Шамуратов). 2. ауыс. Қолы бәлент, кеуіли тоқ, мықлы, күшли.

ҚОРАЗЛАНЫҰ ф. 1. Менменсіу, хәкиренлеу, көтерілиу. Журттан өзін бийік санап, *Қоразланып* шыррыяды (Т.Жумамуратов). 2. ауыс. Мақтаныу, марапатланыу.

ҚОРАЛАНЫҰ қоралау фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚОРАЛАС кел. Қорасы бір қатар, шегералас. Бизің мал қора оның мал қорасы менен *қоралас* (Ө.Айжанов).

ҚОРАЛАСЫҰ қоралау фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚОРАЛАТЫҰ қоралау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚОРАЛАҰ ф. Белгили бір жерди, орынды қоршау, айландыру. Сапар баслық егинлерін шенгел менен *қоралап* алды (Ж.Сапаров).

ҚОРАЛЫ кел. 1. Қора тутылған, қоршалған, қорасы бар. 2. ауыс. Қора толған мал, көп маллы. Тигиулі үй, *қоралы* мал босқа қалды (Н.Бөрекешов).

ҚОРАЛЫҚ кел. Қора боларлық, қораға жарарлық.

ҚОРАСАН I ат. Қарақалпақлардың руу-тийре атамасы.

ҚОРАСАН ІІ ат. Малларда болатуғын сортлардың бир түри.

ҚОРАСАН ІІІ ат. Иранның аймағындағы ески мәмлекет аты. Бир жаз мөкан еттин Нариманның тутын, Қыз келсе, дәптердин астында кутын, Қолын *Қорасанда*, Бухарда путын, Сонындай мөс, қакай адам усайсаң (Садық шайырдың Рахманбергенге жуабы).

ҚОРАСАН БАБА ат. Қарақалпақ халқының пири, уллы пир, шын исми — Әбдижәлил баба. Оман дәрья жайлаған, Суу аяғын сақлаған, *Қорасан* атлы баба бар (Термелер).

ҚОРАСАНЫ: ат. 1. Қорасаны сыйыр. Сыйырдың сүтли түри. Бир күни бала келип «ата, сениң *қорасаны* сыйырынды тоғайда жолбарыс алды» деди (кк.х.е.). 2. Хожалардың тийреси — *Қорасаны* хожа.

ҚОРАСЫЗ кел. Қорасы жок, қорасы болмаған.

ҚОРАША ат. Қораның киши түри, кишкене қора.

ҚОРАШАЛАҰ ф. Бир нәрсениң сыртын айландырып қора тутуу.

ҚОРҒАЛАҚ кел. Қорка, жалтак. Қара-кара ғарғалар қарғалақлап барар, Қарғалақлап барар, қаңғалақлап барар, Қаңғалақлап барар, *қоңғалақлап* барар, Қораға карай *қорғалақлап* барар (Жаңылтпашлар). — Қорқақ, корқақ, *қорғалақ*, Қораңа қаш жорғалап! (Уялтпашлар).

ҚОРҒАЛАҰ ф. 1. Паналау, жасырыу, тасалау. Айбатлы ма адамзаттың жүреги, Қыйпақлайды хайуан басын *қорғалап* (К.Султанов). 2. Жасырыу, жасқаныу, уялыу. Айгүл екінши бетке айналып *қорғалап* баласын емизди (А.Бекимбетов).

ҚОРҒАЛЫҰ қорғау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚОРҒАН ат. 1. Топылыстан сақланыу ушын жасалған пана, бекинис. Қоңырат көтерилисинде сатқын Мухаммед пананын шабыуылынан қарақалпақ халқы Бозатауға *қорған* салған (К.Султанов). 2. Бир нәрсени айнала қоршау, айландырып салынған бийик пакса. 3. ауыс. Арқа сүйерлик, тирек, пана, сүйениш. Улым, тыңла, қасқыр қозы душпаны, Сен қозымсаң, сениң ушын мен *қорған* (Ж.Аймурзаев).

ҚОРҒАНЛЫ кел. Айнала қоршалған, қоршауы бар, қорғанға ийе.

ҚОРҒАНСЫЗ кел. Қорғаны жок, қоршаусыз.

ҚОРҒАНЫҰ ф. Биреудің яки бир нәрсениң тарпыуынан, кәуип-көтерден сақланыу, абайлы болуу. Келгенлердің анық

душпан екенін сезген Рейипназар қандай болмасын олардан *қорғаны* жолын іслеі (С.Хожаниязов).

ҚОРҒАСЫН ат. 1. Ақшыл сурғылт түсли жумсак аұыр металл. Қарақалпақлар малдың жилиншиқ сүйегиндеги асығын сытып алып, *қорғасын* қуйып, ойын ойнайды (К.Султанов). 2. аұыс. Аұыр, зил. Хәр бир сөзлери *қорғасын*, ол адамнан қашық болма (Өтеш).

ҚОРҒАҰ ф. 1. Адамды яки бир нәрсени кәуип-кәтерден аман алып қалыу, сақлау, қутқарыу. *Қорғау* ушын жаудан елди, Мине, бизлер таярмыз хәр уак (Ә.Шамуратов). 2. Биреудің сөзин сөйлеу, оған ғамхорлық жасап ғамын ойлау, қууатлау. Халықтың арын *қорғау* уакты, Келди бир ер басына (Ж.Аймурзаев).

ҚОРҒАҰШЫ ат. 1. Бир нәрсени қорғап қалыушы, қутқарыушы. Халыққа бир күн хабар келди, Қандай *қорғаушы* еді Қосназар елди (Бердақ). 2. Суд процесинде адамның ңызамлы хуқықын ақлап ис жүргизетуғын адам, адвокат. Оң жакта көпке бейимирек суд, сол жакта *қорғаушы*, оң жакта прокурор отыр (Қ.Ирманов). 3. Белғили бир мақсетти жаклаушы, қууатлаушы. Арыслан, Азат бул дәуирде жаңа өмирдің жетискенликлерин *қорғаушы* актив гүресшенлер еді (Г.Есемуратов).

ҚОРДА ат. 1. Жыйналып қойылған байлық, дүнья, орда. Қәпелимде *қорда* ишиндеги жигилдиктиң тамырына байланған арқанды көрди (Ж.Аймурзаев). 2. к. қор.

ҚОРДАЛЫ кел. Қоры көп, дүньясы көп, малы көп, бай.

ҚОРДАН I ат. Азықлық қор сақлайтуғын ыдыс. Мардан, марданның үстинде *қордан*, *Қорданның* үсти шыра, Шыраның үсти көлем, Көлемнің үсти тоғай, (аұыз, мурын, көз, қас, шаш) (Жумбақлар).

ҚОРДАН II ат. Балық салатуғын ыдыс.

ҚОРЕК ат. Тиришилиқ ушын керекли азық-ауқат, тағам. *Қореги* оның жап екен, Қорқып соннан айта алмады (Бердақ).

ҚОРЕКСИЗ кел. Тамақсыз, азықсыз, тағамсыз.

ҚОРЕНИШ кел. Пәс, жаман, төмен, жупыны.

ҚОРЕНИШЛЕУ кел. Пәслеу, жаманлау, төменлеу, жупынылау. Уйи сыртынан *қоренишлеу* екен. Сәнем оны пардозлап қойған (Қ.Аралбаев).

ҚОРЖЫН ат. 1. Жүннен тоқылып ісленген аұзы өрилип қойылатуғын еки бөлимли әнжам, ешекли, атлы жүк алып

жүриуге арналған. Хийуаға *қоржын* толы тилласы менен атланшап болып турды (К.Султанов). **2.** ауыс. Ауҳалы қыйын, жағдайы төмен, шатақ. Егер мен келмегенде, сенин исин *қоржын* еди (Т.Қайыпбергенов).

ҚОРЖЫНЛАНЫҰ қоржынлау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚОРЖЫНЛАСЫҰ қоржынлау феиилинің шериклик дәрежеси.

ҚОРЖЫНЛАТЫҰ қоржынлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОРЖЫНЛАҰ ф. Қоржын сыяклы етиу, қоржынға усатыу.

ҚОРЖЫНЛЫ кел. Қоржыны бар, қоржынға ийе.

ҚОРЖЫНША ат. Қоржынның кишкене түри.

ҚОРҚАҚ кел. Жүрексиз, қоян жүрек. Таймай гүреске түспесе, *қорқақ* палуан неге керек (А.Дабылов).

ҚОРҚАҚЛАҰ кел. Жүрексизлеу, қоян жүреклеу.

ҚОРҚАҚЛЫҚ ат. Жүрексизлик, қоян жүреклик. *Қорқақлықтың* белгиси, Қынабынан сууырып, Қылышын алып шаппаса (Қ.Айымбетов).

ҚОРҚЫЛДАТЫҰ қорқылдау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОРҚЫЛДАҰ ф. **1.** Суйық затты симирип ишиу, тартыу. Ол еле *қорқылдатып* симирип отыр (А.Әлиев). **2.** ауыс. Сес, дауыс. *Қорқылдауы* доңыздың торайына уқсайды.

ҚОРҚЫНЫШ ат. Бир нәрседен қорқып тайсалғанда, күтпегенде пайда болатуғын сезим, кәуип. *Қорқыныш* денемди қаппап турды (Ә.Шамуратов).

ҚОРҚЫНЫШЛЫ кел. Кәуип-кәтерли, кәуипли. Қулласы, *қорқынышлы* абай етип түрли муқамға дөнеди (К.Султанов).

ҚОРҚЫНЫШСЫЗ кел. Қорқынышы, кәуип-кәтери жоқ.

ҚОРҚЫТПАШ ат. Қорқынышлы уакыя, қорқытыушы усыл.

ҚОРҚЫТЫҰ қорқыу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОРҚЫҰ ф. Шоршыу, тайсалыу, сескениу, кәуиплениу. Бала ишинен *қорқып* та киятыр (А.Бекимбетов).

ҚОРЛАНЫҰ ф. Азапланыу, жәбирлениу, ызаланыу. Соншама *қорланып* адам баласы, Айралықта өлген ата-анасы (С.Нурымбетов).

ҚОРЛАТЫҰ қорлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОРЛАҰ ф. Азаплау, жәбирлеу, мазақлау. Оны жактырмай, *қорлау* мақсети менен ислеген (К.Султанов).

ҚОРЛАУШЫ ат. Азаплаушы, жәбирлеуши.

ҚОРЛАҰШЫЛЫҚ ат. Азаплаушылық, жәбірлеушилик.

ҚОРЛЫҚ ат. Азап, ақырет, жәбір, жапа. Халқымызға карамады қанымыз, *Қорлық* пенен күнлер өтип баратыр (М.Дәрибаев).

ҚОРРА: қорра таслау ф.ғөн.с. Пал ашыу, пал таслау. Бисмилла деп сөз әуелин баслаған, кітап ашып жалған *қорра* таслаған (С.Нурымбетов).

ҚОРРАНДОЗ ат. гөн.с. Палкер, пал ашыушы. Хәзир еди бир *қоррандоз* мамамыз, Бийик екен патша салған қаламыз («Алпамыс»). Шүйиттің улы шабандоз болар, Жөйиттің улы *қоррандоз* болар (ққ.х.н.). *Қоррандозға* пал аштырсаң, Айтқаны келсе, үәлийлик дейди (ққ.х.н.).

ҚОРРАПАЗ к. қоррандоз.

ҚОРРАШЫ ат. Палшы, палкер, қоррандоз.

ҚОРСЫЛДАУ ф. Қорс-қорс етиу.

ҚОРТЫҚ кел. Келте бойлы, тапалтас, мыртық. Шық деймен, *қортық* ай, аласы хақың бар ма? (Ө.Хожаниязов).

ҚОРШАЛАНБАУ қоршау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚОРШАЛАСЫҒУ қоршау феиилинің шериклик дәрежеси.

ҚОРШАЛАТЫҒУ қоршау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ҚОРШАЛАУ қоршау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚОРШАЛЫҒУ қоршау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚОРШАУ ф. 1. Бир затты айнала қамау, орау. Ол ауылды хәр тәрәптен баспашылар *қоршап* турған жағдайда көрди. 2. Дөгереклерди бир нәрсе менен айландырып шығыу. Гөне мешиттен баслап молланың жайына дейинги кең майдан *қоршалап* алынды («Жеткиншек» ғ.). 3. Көлегейлеп көзге көрсетпеу, тасалау. Жәллатлары *қоршап* тур, Мениң тум-тусымды («Ер Зийуар»). 4. Айнала отырыу, ортаға алыу, дөгереклеу. Келиңдер мени қушақлап, ортаға *қоршап* алыңыз. 5. Айнала-дөгеректи ийелеп турыу.

ҚОРШАУЛЫ кел. Қоршауы бар, қоршалған. Оның жайы тереклер менен қоршаулы (Х.Сейтов).

ҚОРШАУЛЫ кел. Қоршауы бар, қоршалған.

ҚОРШАУСЫЗ кел. Қоршауы жоқ, қоршалмаған.

ҚОРШАУШЫ ат. 1. Дөгеректи қоршаушы, айландырушы. 2. Қамап алыушы, қамаушы.

ҚОРЫҚ ат. Белғили бир байлық турған орынды қорғау ямаса маллардың жайлауына уақытша тыйым салынған көлем.

Қорық болды бийкар тоғай, Бажбанлары болды бийжай (Қ.Айымбетов).

ҚОРЫҚШЫ ат. Қарауыл, қорыушы, гүзетши. *Қорықшы* дым сак болыуы керек (Н.Дәукараев).

ҚОРЫҚШЫЛЫҚ ат. Қорық қорыушылық, қарауыллық, гүзетшилиқ.

ҚОРЫЛДАСЫҰ к. қурылдасыу.

ҚОРЫЛДАҰ к. қурылдау.

ҚОРЫҰ ф. Белгили бир жерди хеш нәрсеге тийгизбеу, қарау, бағыу. Дәуеке түни менен жүуерисин доңыздан *қорып* азап көрди (Қ.Айымбетов).

ҚОС ат. 1. Адам отырыу, жасау ушын камыстан, ағаштан хәм т. б. затлардан исленген киши турак орын, бастырма, саяман. Жаз болса төбесине *қос* соғып, гейде дем алыуға да болады (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Қос дүзиу** — еки жастың бир-бирине қосылып, семья қурыуы, хожалық болыуы.

ҚОС ат. Еки өгизди, еки атты ямаса еки ешекти гүндеге қосып жегип сүрилиуіндеги, айдалыуындағы улыума аты. ◇ **Қос айдау** — жер сүриу.

ҚОС кел. Еки, егиз, пар. *Қос* жасауыл зорлық етти. Мине, енди, өлсин депти (Д.Қасымов).

ҚОСА I ат. Гезлемениң белгили бир өлшем бөлеги. Баска ораған төрт *қоса* жупкасы үлкейип көринеди.

ҚОСА II р. Бирге, қатар үстине. Кумарттырады, өзи менен *қоса* сени де йоштырады (К.Султанов).

ҚОСАҚ ат. 1. Адамның, жанлы-жаныуардың ямаса бир заттың қапталда болыуы. Таумурат қорасын көриуден шапқылап барып атты *қосаққа* алды (К.Султанов). 2. Бирге қатар жүрген нәрсе, жуп, пар. 3. ауыс. Ерли-зайыплы, өмирлик жолдасы, жубайы, жупты, қостар. *Қосағынан* айырылып жалғыз қалған Шынарман (А.Дабылов). 3. Қосаққа алыу — жетекке алыу.

ҚОСАҚЛАНЫҰ қосақлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚОСАҚЛАСЫҰ қосақлау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚОСАҚЛАТЫҰ қосақлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОСАҚЛАҰ ф. 1. Бир затты бир-бирине тиркеу, жармастыруу. ...қойдай қылып *қосақлап*, алдына салып айдаған («Қырк қыз»). 2. Жуплау, парлау.

ҚОСАҚЛЫ кел. Қосақланған, қосақлаулы.

ҚОСАҚСЫЗ кел. Қосакка алынбаған, қосакка тиркелмеген.

ҚОСАР ат. 1. Еки заттың бириккен, қосылысқан жери, жүйи. Оқ канаттың *қосарынан* омырау сүйек көшкен (А.Дабылов). 2. Қаптал, қатар. ...жарадар қызды өнгерип, сандал аты *қосарда*, Мәспатша кашып баратыр («Мәспатша»).

ҚОСАР ат. Карақалпақлардың руу-тийре атамасы.

ҚОСАРЛАНЫҰ қосарлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚОСАРЛАСЫҰ қосарлау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚОСАРЛАТЫҰ қосарлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚОСАРЛАҰ ф. Қосаклап байлау, парлау, қабатластыруу.

Ол да *қосарлап* байлаған малын көрди.

ҚОСАРЛЫ кел. Қосаклы, тиркеули.

ҚОСАҰЫЗ ат. Еки уңғылы мылтық.

ҚОСАЯҚ ат. Алдыңғы еки аяғы қысқа, артқы аяғы менен куйрығы узын, секирип жүретуғын дала тышқаны.

ҚОСЕНТ ат. 1. Қосымша, үстеме. Жабанға дайыларын бетке бар, түйек айдарсаң, масақ терерсен, әйтеуир қыс азыққа *қосент* бир нәрсе тауып келерсең (Ә.Шамуратов). 2. ауыс. Қосымша, демен, жәрдем, көмек, пайда.

ҚОСЖҮРЕК кел. Жаужүрек, жүрек жутқан, қайтпас кара. Қостамғалы — *қосжүрек* (кк.х.н.).

ҚОСЛАС кел. 1. Қосы бир, бирге туратуғын, иргелес, сыбайлас, қоңсылас. 2. Үйленген, турмыс құрған. Хәзирги хаялға соңғы жыллары *қослас* болған.

ҚОСПА ат. Хәр түрли затлардың, нәрселердин бириктирилген қосындысы. *Қоспа* емес басқаларын айтайын, Қулак салын буган, Бердақ қолдаулы (Өтеш).

ҚОСПАҚ ат. Еки нәрсениң қосындысынан пайда болған зат, нәрсе.

ҚОСПАЛЫ кел. Қоспасы бар.

ҚОСПАСЫЗ кел. Қоспасы жоқ.

ҚОСТАМҒАЛЫ ат. Карақалпақлардың урыу-тайпа атамасы. *Қостамғалының* қосы дуу-дуу (кк.х.н.). Оңтамғалыны отқа сал, *Қостамғалыны* қоса сал (кк.х.н.).

ҚОСТАР ат. Өмирлик жолдас, жубай, ерли-зайыплы. Қайғырар *қостар* болмады, Ары келип Байсары, Қанасына сыймады («Алпамыс»). Жаксыға жаксы жанасқан, Акбаулы үйге жарасқан, *Қостар* болып жалшымас, Кем-зыйтты санасқан. (кк.х.н.). Жаксы *қостар* — ырыс, Жаман *қостар* — урыс. (кк.х.н.).

ҚОСТУМАР ат. Хаял-қызлардың мойынға тағып жүретуғын тағыншағы.

ҚОСТЫРЫҰ ф. 1. Бир нәрсениң үстине екинши бир нәрсени қосыу. 2. Көликті жұмысқа жектириу.

ҚОСШЫ ат. 1. Жәрдемши, хызметши, нөкер, қатарға ерген жолдас. Атқа минип Алтынай, Алты жигит *қосшы* алып, Майданға сапар қылады («Қырқ қыз»). Әжинияз: — Ақ Меңеш, расы мен шынлаймысаң? Сөзиңе сөзім үстем, аңлаймысаң? Гүуам жоқ, жалғыз *қосшым* бар қасымда, *Қосшының* сөзін өзің тыңлаймысаң? (Әжинияз бенен Қыз Меңештің айтысы). Несийбе — басшы, биз — *қосшы*. (ққ.х.н.). Мың *қосшыдан* бир басшы (ққ.х.н.). Ел көркейер басшысы менен, Басшы көркейер *қосшысы* менен, Ийтелғи абырайлы болар, Тазылы қусшысы менен (ққ.х.н.). *Қосшы* болмаған жигит басшы бола алмас (ққ.х.н.). 2. Қоллаушы, қайырқомшы. 3. Бурынғы дәуірлерде қыз-жигитлер айтысларында қызларға қарата айтылған қаратпа сөз. Жигит: — Айхан атың шығыпты, Бийәдеплик сөз бенен, Билискен адам шығыпты, Оны көрдик көз бенен, Жөн алдына жөн тауып, Жүрмедин, *қосшым*, из бенен, Бизлердей жигит келип тур, Дүзер сени тез бенен, ...Баяғыда ойнадыңыз, Қыстау жерде биз бенен, Айтабер, *қосшым*, жууапты, Аямай жүйрик тил менен (Айтыс-жууаплар). Жигит: — Аға, *қосшым*! Қарақалпақ деген халық болады, Қалаға барып, шабақ алады, Қайтып келип, отының басына дем салады, Аспанның асты кең, Хәрким кеулине келғенин қылады. (Айтыс-жууаплар).

ҚОСШЫЛЫҚ ат. Биреуіге хызмет етиушилиқ, *қосшы* болыушылық. Тәселлесин бермесе, Басшылықтан пайда жоқ, Ағаның тилин алмаса, *Қосшылықтан* пайда жоқ (Термелер).

ҚОСЫҚ ат. Төрт қатардан ибарат болып, белғили бир намаға салып айтыуға болатуғын поэзиялық шығарманың бир түрі. Ол жерлердің тауларына, Еситилер еки *қосық*. Бири зарлық — өлим сазы, Бири толған аза-мұңға (И.Юсупов).

ҚОСЫҚШЫ ат. Қосық айтыушы, қосық айтқыш. Ол өзи *қосықшы* кеуилли жайдары жигит екен (Ә.Шамуратов). 2. ауыс. Қуслардың сайрауына, хәйуанлардың сес шығарыуына байланысly салыстырылып, ауыспалы мәниде айтылады. Гүл үстінде сулыу *қосықшы*. (бүлбил) (Жумбақлар). Ағасы палуан, Анасы жорға, Баласы ойыншы, Қызы *қосықшы*. (көпир, суу, балық, бақа) (Жумбақлар).

КОСЫЛЫСЫҰ қосыу фейилинің шериклик дәрежеси.

КОСЫЛЫҰ ф. 1. Бир шешимге келиу, макуллау, кууатлау. — Тап усы пикирге мен де *қосыламан* — деди Өтемурат (К.Султанов). 2. Бирге, жәми, хәммеси. Шадлы күлки бүлбиллердин сести менен *қосыла* жаңлайды (Ж.Аймурзаев). 2. Биригиу, көбейиу. Терилген сайын ақ отауға ақ отау *қосылды* (К.Султанов). 4. Турмыс қуруу, хожалық болуу, шаңарак болуу. Еки жас *қосылып* бахытлы шаңарак қурды.

КОСЫМТА ат. 1. Жәрдемши, көмекши. Оның ислегени де әкесине *қосымта* болды. 2. грамм. Сөздин түбирине қосылатуғын жалғау.

КОСЫМША ат. Үстеме, қосент. Бий-ийшанларға *қосымша* белдар салыуға тийиспиз (Қ.Ирманов).

КОСЫН ат. Әскер.

КОСЫНДЫ ат. 1. Хәр түрли нәрседен қуралған қоспа. 2. мат. Бир неше қосылғышларды қосқаннан кейинги шыққан нәтийже.

КОСЫҰ ф. 1. Бириктириу, табыстырыу, үдетиу. ...күшти *қосып* жәбиллесип колға алдық жумысты (Ж.Аймурзаев). 2. Арттырыу, көбейтиу. Истин пәтин арттырып, Күш *қосады* ол күшке (А.Әлиев). 3. Табыстырыу, гезлестириу, ушырастырыу, бирге жибериу. Себеп пенен келипсиз, еки жақсының басын бир *қосып* (кк.х.е.). 4. Молайтыу, көбейтиу, жоқарылатыу. Табысты табысқа *қосады* (К.Султанов). 5. мат. Еки ямаса оннан да көп санларды бир-бирине қосыуды билдиретуғын арифметикалық төрт хәмелдин бири + . ◇ **Бас қосыу** — бириктириу, бир жерге жыйналыу. Олар үәделескен күни *бас қосып* жыйналды. **Үлес қосыу** — пайда келтириу. Оқыушылар жыйын-теримге *үлес қосты* («Жеткиншек» ғ.). **Иске қосыу** — пайдаланыуға бериу. Барлық үскенелер иске қосылды.

КОСЫҰЫС ат. Еки колдын саўсақларын бириктирип жайыудан пайда болған бир заттың муғдары, шамасы. Бир *қосыуыс* бийдайды желпип қазанға салды («Алпамыс»).

КОСЫҰЫСЛАТЫҰ қосыуыслау фейилинің өзгелик дәрежеси.

КОСЫҰЫСЛАҰ ф. Еки колдын саўсақларын бириктирип бир затты услау, ууыслау.

КОТАРТЫҰ қотарыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

КОТАРЫЛЫҰ қотарыу фейилинің өзлик дәрежеси.

КОТАРЫҰ ф. 1. Затты бир ыдыстан екінші ыдысқа салыу.
2. Ишиу, заңқ қойыу.

КОТЫР ат. 1. Адамлардың жанлы-жаныуарлардың денесине шығатуғын қышыма жара. *Қотыр* қолдан жуғар, Бөле тилден жуғар (ққ.х.н.). Соқыр атқа *қотыр* ат, Түстен кейін қосылар (ққ.х.н.). Қыз: — Гәп басы ийне болады, Бермесе, кейін гийне болады, Әуели сары *қотыр* болса, Кейіні кийме болады (Жууап-айтыслар). Жазылған қусайды, хеш бир *қотыры* қалмаған (Ж.Аймурзаев). 2. аұыс. Тегіс емес, бужыр.

КОТЫРАШ кел. Қотыр-қотыр, ғедир-будыр.

КОТЫРЛАҰ ф. Қотырашлау, ғедир-будырлау.

КОШ кош-кош т.с. Қойды айдау ямаса қайтарыу ушын шығарылған дауыс. Кемпир қойларды *қош-қош* деп алдына салып айдап киятыр.

КОШАМЕТ I ат. Адамға ісленетуғын хұрмет, сый, иззет.

КОШАМЕТ II кел. Мақтаған, тәрийіплеген, қууатлаған. *Қошамет* сөзлерге бөленген дослардың ортасында Ғәний жымыйып күліп отыр (К.Султанов).

КОШАМЕТГӨЙ кел. Мақтағанды жақсы көретуғын, марапатланатуғын.

КОШАМЕТГӨЙЛИК ат. Биреуге ісленетуғын хұрмет, сыйласық, иззет.

КОШАМЕТГӨЙШИЛИК кел. Сыйлаушылық, хұрмет етиушилик.

КОШАМЕТЛЕНИҰ қошаметлеу фейилинің өзлік дәрежесі.

КОШАМЕТЛЕҰ ф. 1. Сыйлау, хұрметлеу, иззет етиу. 2. Мақтау, тәрийіплеу, қууатлау, мақуллау, алғыс айтыу. Табысларын қутлықлап *қошаметлейди* (Ө.Хожанов).

КОШАМЕТЛЕҰШИ ат. Қошамет етиуши, хұрметлеуши, сыйлаушы.

КОШАМЕТШИ ат. 1. Хызмет етип хұрметлеуши, сыйлаушы. 2. Мақтаушы, қууатлаушы, тәрийіплеуши.

КОШАМЕТШИЛ кел. Қошаметти жақсы көриуши, қошаметти сүйиуши.

КОШҚАР ат. Қойдың пиштирилмеген еркек түрі. Қорадан еки *қошқар* хәзир ал да, жасырып сат Нөкистің базарына (Ж.Аймурзаев).

КОШҚАРДАЙ кел. Қошқар сыяклы, қошқар тәризлі, қошқарға усаған. Еки бийдің *қошқардай* соқлығысканына мен

де гүә болдым (Т.Қайыпбергенев). Еки қолы менен айырып, геллеси менен қамысты *қошқардай* сүзеди (К.Султанов).

ҚОЯН ат. 1. Шөп пенен аұқатланатуғын, пышықлас тууысына киретуғын узын қулақлы сүт емизйуши ан. Ана тоғайда *қоян* көп, биз сол тоғайдың үстинен жүремиз (К.Султанов). 2. Ескише жыл қайтарыудағы төртинши жылдың аты. *Қоян* жылы жақынлады, Жыл сайын халық шуұлады (Бердак). ◇ **Қоян жүрек** — қоркак, жүрексиз. *Қоян жүрек* жаманның, Еки көзин ойдырды (Бердак). **Қоян жырық** — қоянның ернине усаған жырық ерин.

ҚОЯНДАЙ кел. Қоян сыяқлы, қоянға усаған, қоян такылетли.

ҚОЯНТОБЫҚ ат. Тамыр түйнеги жеуге жарамлы, көп жыллык күм өсимлиги. Қанттай собық, қандай собық, Қанттан татлы *қоянтобық!* (Айтымақлар).

ҚОЯНШЫҚ ат. Тосаттан естен тандырып қулататуғын, талма ауырыу. Оның гөне *қояншық* кесели бар екен (А.Бекимбетов).

ҚОЯНШЫҚЛЫ кел. Қояншық ауырыуы бар.

ҚОЯНШЫҚТАЙ кел. Қояншыққа усаған, қояншық сыяқлы, қояншыққа мегзес.

ҚӨРЕК қ. қорек.

ҚУБА кел. Ақшыл сары, кууқыл, боз, бозғылтлау, сурлау түс. Мәрттин минген жүйриги, *Қуба* үйректей қалкады («Мәспатша»). Қайырға қонған *қуба* ғаз, Мәдийне қайтар күз күни (кк.х.н.). Қызлар кийген қамқа тон, Бийлер кийген *қуба* тон, Байбише кийген парша тон, Ханлар кийген қамқа тон, Шүберек болар тозған соң (Термелер). Қумға питкен *қуба* тал, Отқа салсан, жанбайды (Термелер).

ҚУБА: қуба жон ат. Сурғылт тартқан үстирт, дөң. Арканын *қуба* жонында, Арыслан ойнар шарк урып (Термелер)

ҚУБАРТЫУ қубарыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚУБАРЫУ ф. Бозарыу, көгериу, түнериу, өзгериу. Қаны қашып бетинен, Жүзи оның *қубарды* («Қырк қыз»).

ҚУБАША кел. Қуба сыяқлы, қуба янлы.

ҚУБАШАЛАУ кел. Қубашаға мегзес, қубаша тәризли, қубашаға усаған.

ҚУБЛА ат. Дүнья жүзинин төрт тәрепинин бири, түслик жак. Бизлер бурын Шымбайдын *қубла* бетинде туратуғын едик. ◇ **Төрт тәрепи қубла** — барлық әрманы орынланған, қайгысыз, қолы бәлент, кеули ток.

ҚУБЛАГӘХ ат. Ата-ана.

ҚУБЫЖЫҚ қ. ғубыжық.

ҚУБЫЛҒЫШ кел. Өзгергиш, түрленгиш. Оның *қубылғышлығы*, бір сөзде турмайтуғынлығы сизге мысал болған (К.Султанов).

ҚУБЫЛДЫРЫҰ қубылыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУБЫЛЖЫТЫҰ қубылжыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУБЫЛЖЫҰ ф. 1. Өзгериу, түрлениу. 2. Дауыстың түрліше айтылыуы, толқыуы.

ҚУБЫЛМАЛЫ кел. Өзгергиш, өзгермели, тұрақсыз, түрленгиш, Жорғаның тоқсан *қубылмалы* жүрисине машқы етип, күндіз жолдың бойында не өсип, не тұрғанын серлеп пе? (К.Султанов).

ҚУБЫЛТЫҰ қубылыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУБЫЛЫС ат. Белгили бір уақытта болатуғын жағдай, уакыя. Ақша таслау соңғы мәхәллердеги *қубылыс*, бұрын затлай сыйлық берген (Н.Дәукараев).

ҚУБЫЛЫҰ ф. Өзгериу, түрлениу. Көк дарайы жер кийинген, Мың *қубылып* түрлер енген (Ә.Шамуратов).

ҚУБЫР ат. Ески кәбирстан, әулийешилик атамасы.

ҚУБЫРЛЫ ат. Ески орын, шөлистанлық атамасы. Бууыршын атын ерлеген, Тенесин ғайрат кернеген, Шын атасы нәмәлим, Анасын айтсам, пери екен, Шыққан жерин сорасан, *Қубырлы* деген шөл екен (Толғаулар).

ҚУДА ат. 1. Бир-бирине қыз берип, қыз алысқан адамлар. 2. Қызды айттырып келген адам. 3. Ақлай *қуда* болыу — перзентлери тууылмай туып, еки тәрәптиң *қуда* болыуға келисими. ...екеуи ақлай *қуда* болды («Алпамыс»). 3. дин. с. Алла, жаратқан, қыялый күдиретли күш. Курсақ баласына қыз болма, ул бол десек те *қудаға* хәси боламыз (К.Султанов). ◇ **Қуда түсиу** — қалыңлық айттырыу. Бир нашарға *қуда түсип* барыпты, Аяды ма шайыр еки ғәрипти (К.Султанов).

ҚУДАҒАЙ ат. Бир-бирине қыз берип, қыз алысқан адамлардың хаяллары. *Қудағай*, есиң пүтин ки си екенсең (К.Султанов).

ҚУДАЙ ат. дин. с. Дүньяны жаратыушы ретинде түсинилген, күдиретли күш, Алла, Жаратқан. Өзим әуеремен хақтың исине, Бир *қудайым* мәдет бергей денеме (Күнхожа). ◇ **Қудай урыу** — сәтсизликке ушырау. *Қудай* урған табакқа бес кол түсипти

(ққ.х.е.). *Қудай урғанды* пайғамбар хасасы менен түртеди (ққ.х.н.).

ҚУДАЙДАЙ кел. Қудай сыяқлы, қудайға усаған.

ҚУДАЙШЫЛ кел.дин.с. Диншил, қудайға исениуши. Ол сондай *қудайшыл* болғанлықтан анау-мынау менен иси жоқ.

ҚУДАЙЫ ат.Садақа.

ҚУДАЛАСТЫРЫҒУ қудаласыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУДАЛАСЫҒУ ф. Қыз бенен улды атастырыу, куда болыу, куда түсиу, келисимге келиу.

ҚУДАЛАТЫҒУ қудаласыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУДАЛАУ кел. Қудаға усаған, куда яңлы, куда тәризли.

ҚУДАЛЫҚ ат. Куда түсиушилик, куда болыушылық. Әкесине исенип, *қудалық* жағын бекистирип атырған шығар (К.Султанов).

ҚУДАМТАЛЫ кел. Қыз алысып, қыз берискен, сүйек шатысы бар.

ҚУДАША ат. Қудалар тәрәптеги күйеудің яки келинниң өзлеринен кишкене қарындасы ямаса синлиси. Бизің заман кемтаршылық заман ба? Жөн билместей *қудашалар* аман ба? (ққ.х.к.).

ҚУДАШАДАЙ кел. Қудаша сыяқлы, қудашаға усаған.

ҚУДАШАЛЫҚ ат. Қудаша болғанлық.

ҚУДДУС ат.Муқаддес диний орын.

ҚУДДУС ат. Алла Таала сыпатларының бири.

ҚУДДЫ қудды өзи кел. Дәл, нағыз өзи.

ҚҮДИРЕТ ат. 1. дин. с. Қудай, қудайдың күши, алла, тәнир, жасаған, жаратыушы. ...әрман менен өлер болдым дүньяда, Жәрдем бергил бизге енди, *қүдирет* («Қырк қыз»). Қандай жәрдем беремен десеніз *қүдиретің* келеди (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Кәрамат, күш, әжайып кәсийет. Көптің *қүдирет* күши менен не бир мийтин қорған салдық (Ә.Шамуратов). 3. ауыс. Күш, ғайрат, шама, қууат.

ҚҮДИРЕТЛИ кел. 1. Қүдирети, кәраматы мол. 2. Айбатлы, кәхәрли. 3. Кәсийетли, кәдирли.

ҚҮДИРЕТЛИЛИК ат. Күшлилик, қууатлылық, айбатлылық. Егер *қүдиретлиликке* қарасақ қаланың бас байлары атар еди-ау (Ә.Шамуратов).

ҚҮДИРЕТЛИРЕК кел. Қүдирети күшлирек, кәраматлырак.

ҚУДЫҚ ат. Жерди дөңгелетип ямаса төрт мүйешли етип, суу шыкканша терең казылган орын, шуқыр. Айырым жерлерде үлкен байлар *қудық* казып малларын сууғарған.

ҚУЖЫРЛАНЫҰ к. ғужырланыу.

ҚУЗ ат. Тикжар, бийик шын. Көш бәдик, көшер болсаң, *қузларға* көш, *Қуз* басында жатырған музларға көш, Көшиу жолын таппасаң, мен айтайын, Қыйғаш қас, бураң белли қызларға көш (Дарымлар).

ҚУЗҒЫН ат. 1. Хәр түрли өликлерди хәм хәр түрли нәрселерди жеп күн көретуғын үлкен қара қус. Жыра бойы көп узамай қақырап, Шөл *қузғыны* үймеледи өликке (И.Юсупов). 2. ауыс. Харам тамақ, қан ишер, жауыз. Жер титиреткен сауаш майданы қызғын, Азатлық душпаны фашистлер *қузғын* (Ө.Шамуратов).

ҚУЗҒЫНЛЫҚ ат. Кузғынға тән кәсийет, ашкөзлик, тойымсызлык.

ҚУЙ ат. Кеуил-кейпият, қыял. Жаман атқа *қуй* питсе, Дүзде алып қашар, Шын жүйрикке *қуй* питсе, Кеуилинди ашар (кк.х.н.).

ҚУЙДЫРЫҰ қуйыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУЙҚА ат. 1. Жанлы-жаныуарлардың бас-сыйрақларының үйтилген ети, териси. Ашлықта жеген *қуйқаның*, тоқлықта мазасы кетпес (кк.х.н.). 2. Адамның шаш өскен жериндеги бас тери. Сениң басыңның жарасы еле де *қуйқаңа* сиңбеген, териниң бер жағындағы жара еди (Ж.Аймурзаев).

ҚУЙҚАДАЙ кел. Қуйқа сыяқлы, қуйқаға усаған, қуйқа төризи.

ҚУЙҚАЛЫ кел. 1. Қуйқасы бар, қуйқаға ийе. 2. ауыс. Мазалы, ширели. Бекире балық бес кеспе, жемеуши едим мен қасқа, *Қуйқалы* қунан қой ғөшине күним қарап қалды (кк.х.н.).

ҚУЙҚАР кел. Тирсек, қыйқар, қыңыр-қасаңғы.

ҚУЙҚАСЫЗ кел. Қуйқасы жоқ, қуйқаға ийе емес.

ҚУЙҚЫЛЖЫТЫҰ қуйқылжыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУЙҚЫЛЖЫҰ ф. 1. Қубылыу, дөниу, толқыу, кәмине келиу. —О неси екен? — деп кемпир де *қуйқылжып* күлип жиберди (К.Султанов). 2. Бир нәрсениң түсигине дейин қалдырмай айтыу, тез сөйлениу.

ҚҰЙМА ат. Еритілген хәр түрлі металлардың жыйындысы, еритпеси. ...коладан қуйылған *қуйма* зәңги, акбас ер, қуйысқан, хәммесин таяр етти (Қ.Айымбетов).

ҚҰЙМАҚ ат. Унды суйық камыр етип майға қуйып писирилген жумсақ нан, тағам. Тәббетте табақдур, қулияда *қуймақ*, Табылмаса урар балаларды қыйнап (С.Нурымбетов).

◇ **Мәйек қуймақ** — унды мәйек пенен суйық камыр етип майға қуйып исленген нан, тағам.

ҚҰЙМАҚТАЙ кел. Қуймаққа усаған, қуймақ сыяқлы.

ҚҰЙМЫШ қ. қуйымшақ.

ҚҰЙРЫҚ ат. 1. Хайуанлардың арт жағындағы қуйрықшасы және оған питкен қыл. 2. Адамның, хайуанлардың арт жағы, бөксе жағы, шондысы. Сөйлеп болып жаңа отырыуға *қуйрығын* жерге қойғаны, председатель оны және түргелтти (Т.Қайыпбергенов). 3. Ушатуғын нәрселердин (қуслар, самолёт, кеме хәм т. б.) *қуйрығы*, арт жағы. Қораздың *қуйрығы* узын, Еситин, шайырдың сөзин (Омар). 4. ауыс. Заттың сүйирленип келген ушы.

ҚҰЙРЫҚЛЫ кел. Қуйрығы бар, қуйрыққа ийе. Хә, жас бала, аты-жөнинди айта бер, Сен минипсең қыл *қуйрықлы* ябыға («Алпамыс»).

ҚҰЙРЫҚСЫЗ кел. Қуйрығы жоқ, қуйрыққа ийе емес.

ҚҰЙЫ қ. қудық.

ҚҰЙЫЛ р. Төмен.

ҚҰЙЫЛЫҰ I қуйыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚҰЙЫЛЫҰ II ф. Кийимнің денеге жарасыуы, шақ болыуы. Басындағы қазна мақпал тақыяның, пөпеги поррықтай аппақ жүзине *қуйылып* тур (Қ.Султанов).

ҚҰЙЫМШАҚ ат. Жанбас сүйектин омыртқалар менен бириккен жери, сегиз көз. Тап усы жара менен таздың қотыры аздай *қуйымшағыма* шыйқан шықты (Ж.Аймурзаев). Бир капталда оррыйған, *Қуйымшағы* зоррыйған. (қол жууғыш) (Жаңылтпашлар). Бөденетай бөртик екен, Қуйрықлары келтик екен, Шымшық тықылдақ екен, *Қуйымшағы* сылтық екен (Өтирик ертеклер).

ҚҰЙЫМШАҚТАЙ кел. Қуйымшақ сыяқлы, қуйымшаққа усаған.

ҚҰЙЫН ат. Шаң хәм топырақтың сууырылып, жоқары көтерілиуі, дөнгеленип бурқасынлап уйтқыған шаңғыт, қатты

жел. «Геүдесинде жаны барлар калма деп, Ала *қуйын айдай* берди, яранлар» (Бердак). *Қуйын* қуғанда: Хә, *қуйын* кет, кет, Думаланып кет, Жумаланып кет, Шубаланып кет, Қуғаланып кет, Созылып кет, Үзилип кет, Кет, кет! (Айтымақлар).

ҚУЙЫН ат. Қарақалпақтардың урыў-тийре атамасы. *Қуйынның* қулығы қалмас (ққ.х.н.). *Қуйын*, Қашан көрсен уйым(ққ.х.н.).

ҚУЙЫНДАЙ кел. Қуйынға усаған, тез, жылдам, шалт.

ҚУЙЫНЛАТЫҰ ф. 1. Шаңғытыў, бурқыратыў, уйытқытыў. 2. аўыс. Зымыраў, зуўлаў. ...бир атлы *қуйынлатып* шаўып келе берди (К.Султанов).

ҚУЙЫНЛАҰ ф. Желдің уйытқып соғыўы, қуйынға айналыўы, қуйынлатыў, шаңғытыў. ...көз ушында *қуйынлап* киятырғанды ол сезбей қалды (Ө.Айжанов).

ҚУЙЫНЛЫ кел. Қуйыны бар жел, самал, даўыл.

ҚУЙЫҢҚЫРАҰ ф. Бир затты екінши затқа аударыў, салыў, косыңқыраў.

ҚУЙЫСҚАН ат. Ер-тоқымды алға жибермеў ушын ат қуйрығының төменги жағына, артына байланғап жип, қайыс. Бедеў атқа ақ баслы ер салғанман, *Қуйысқанды* беккем етип шалғанман («Қырк қыз»). аўыс. ◇ **Қуйысқаны босаў** — мәниси қашыў, босасыў. Бурын үлкен даўға түспеген, жалған менен иси жоқ, ақ кеўил Қосыбайдың *қуйысқаны* босап кетти (К.Султанов).

ҚУЙЫСҚАНЛАҰ ф. Қуйысқан тартыў, қуйысқан байлаў.

ҚУЙЫСҚАНЛЫ кел. Қуйысқаны бар, қуйысқанға ийе.

ҚУЙЫСҚАНЛЫҚ ат. 1. Қуйысқан салатуғын жер, орын. 2. Ер менен қуйысқанды жалғастыратуғын ердің кейинги капталындағы шынға, илмекли қайыс баў.

ҚУЙЫСҚАНСЫЗ кел. Қуйысқаны жоқ, қуйысқанға ийе емес.

ҚУЙЫҰ ф. 1. Суйық нәрсени бир ыдыстан екінши ыдысқа салыў, қотарыў, ағызыў. Балаға бөйбише суйық айран *қуйып* берди (Ж.Аймурзаев). 2. Жасаў, ислеў, соғыў. 3. Жаўын-шашынның қатты жаўып кетиўи. 4. аўыс. Қулағына қуйыў — нәсиятлаў, үгитлеў. Хаяллар қыздың қулағына ширели сөзлерди тынбай *қуйып* атыр (Қ.Султанов).

ҚУЛ ат. 1. гөн.с. Барлық хуқықтан хәм өндирис қуралларынан махрум етилген, өз хожайыны қул бийлеўшиниң

мүлкі саналған адам, құл ийеленіушілік жәмийетинин езилиуші класы. Рим империясының ұайран болыуына *құллар* көтерілиси себепши болды. Сол дәуирде биз *құл* ийелеу, жұмсау дәстүрин көремиз (Қ.Ирманов). **2.** гөн.с. Урыста қолға түскен тутқын. **3.** ауыс. Адам, бенде. Соң хақымды бер деп есигине беккемлеп оларды *құл* етпекши (Б.Бекниязова).

ҚҰЛА I кел. Қуйрығы қара қоңыр болып келген хәм сары менен жийреннин арасындағы жылқының гүңгирт түри. Бир бийеден ала да, *құла да* тууады, сен ала болып тууылыпсан (Ә.Хожаниязов).

ҚҰЛА II: құла дүз кел. Адам отырмаған елсиз жер, елсиз дала. Сиз бе еди даурыққан, Сууды көрмей шешинип, *Құла* дүзде хаулыққан («Ер Зийұар»).

ҚҰЛАҒЫР р. **1.** Құла қыр, құла дала. **2.** кел. Алыс, узак. *Құлағырдағы* қудашаға, Сәлем айтың оңашада (кк.х.н.). Геуиши *құлағырдан* салп-салп етип жууырып киятыр (Қ.Султанов).

ҚҰЛАҒЫШ кел. Жығыла бергиш, жығылғыш.

ҚҰЛАДИН ат. Қаршыға теклес киширек жыртқыш құс. Сунқар болдың, не болдың, Қанатынды қайырып, *Құладин* кууып жеткен соң? (Термелер). Аң олардан айрылса, Қаршығадан қаймығып, Ийтелгиден ийбенип, *Құладин* қуска жем болар (Толғаулар).

ҚҰЛАҚ ат. **1.** Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың еситиу органы. Оннан кейин ешкилерин сорайын деп барса, ол да *құлақ* пенен хошласқан герен екен (Қ.Айымбетов). **2.** Бас кийимнин еки *құлақты* жауып туратуғын бөлегі. Бәри дем алақайларының *құлағын* түсирип, бауларын байлап алған (Т.Қайыпбергенов). **3.** Музыка әсбапларының сымды бурап, тартып туратуғын тетигі. Соны көрип мен сорлы, куураған куу қобыздың *құлақларын* бурайман (Жийен жырау). **4.** Белдин еки қапталына тиреп, жерге сиңириуға қолайласқан кишкене темири. **5.** Жаптың, салманың, суу ағатуғын сағасы. **6.** Биреудин екінши биреуден ажыраспай жүриуі. **7.** Мылтықты атыу ушын басатуғын шүрппеси. Мылтықтың *құлағын* басып жибергенде, паңк еткен сес жаңлап кетти. **8.** Әсимликтин жаңа шығып киятырған жапырақшалары. Жас ғауашалардың алды төрт *құлақ*, кейни үш *құлақ* болды. ◊ **Құлақ салыу** — тыңлау, нәзер аударыу. Есик бетке келип *құлақ салды* (А.Бекимбетов). **Құлақ түриу** — кеуил қойыу, ықлас пенен

тыңлау. Шоршынып, силкинип аңсыз жүрегі, әжепленип көлге *қулақ түреді* (К.Султанов). **Қулаққа тийіу** — еситіу, аңғарыу. Бул ғалауыт патшаның *қулағына тийди* («Алпамыс»). **Қулақ асыу** — айтқанға көніу, қайыл болыу. Сержан онын айтқанына дәрриу *қулақ асты* (Т.Қайыпбергенов). **Қулақ қойыу** — кулақ асыу, тыңлау. Сонда да ол барлық гәпти *қулақ қойып* тыңлады (Ө.Айжанов). **Қулақ қағыс етиу** — бир пикирди аңғарыу, айтыу ушын алдын-ала тыңлаушыны байкастырып көриу. Сол уақытта молла да Сержанға тағы *қулақ қағыс етти* («Жеткиншек» г.). **Қулақ шалыу** — еситилиу, мәлим болыу. Буну кулағы шалып кеткен жигит орнынан ушып турды (К.Айымбетов). **Қулаққа қоныу** — айтылған сөз унау. Баслықтын сөзи хәммениң кулағына қонды (А.Әлиев). **Қулағына кириу** — кеуил бөлиу, зейини илиу. Оның айтқаны кулағына кирди ме деймен, сылт етпейди ғой (Ж.Аймурзаев). **Қулаққа шалыныу** — еситилиу, мәлим болыу. Алыстан бир дауыс емески *қулаққа шалынды* (Ж.Сапаров). **Қулағы елең етиу** — бир нәрсеге нәзер аударыу. Бизлердің сөйлесип отырғанымызға оның *қулағы елең етти*. **Қулағына кирип те шықпау** — тыңламау, түсинбеу. Муғаллимнин бир сөзи де *қулағына кирип те шықпады* («Жеткиншек» г.). **Қулақ қойды** — көнди, тыңлады, еситти. **Қулағын шыңлатыу** — биреу туұралы сыртынан сөз етиу. Не қыламыз бийшараның *қулағын шыңлатып*.

ҚУЛАҚ ДӘРИ ат. Мылтық дәри.

ҚУЛАҚЛАНДЫРЫУ ф. Хабарландырыу, жәриялау. Жыйналыстан кейин директор отырғанларға ертеңги шембилик хакқында оған *қулақландырыуды* айтты.

ҚУЛАҚЛАНЫУ ф. Хабарланыу, мәлимлениу, жәрияланыу.

ҚУЛАҚЛЫ кел. Кулағы бар, кулаққа ийе.

ҚУЛАҚША ат. Бир заттын услайтуғын кишкене тутқасы.

ҚУЛАҚШЫН ат. Кулақты басып туратуғын жыллы бас кийим, малақай, тумак. Басын гөне шаршы менен орап, сыртынан нәхән *қулақшын* кийипти (Н.Бөрекешов).

ҚУЛАҚШЫНЛЫ кел. Кулақшыны бар, кулақшынға ийе.

ҚУЛАМА ат. 1. Тик жар, дөрьянын, таудың, жардың тик жары. 2. Тик түсетуғын жер, бийиктен төменге қарай түсерлик. 3. Үлкен күш пенен төмен кулаған суу, сарқырама.

ҚУЛАН ат. Жылқы төризли жабайы дүз хайуаны. *Кулан* менен кийик бес төбени шарлап киятыр. Қара *қулан* териси,

Қайыс болар, кын болмас (Термелер). Желлетпей думан арылмас, Жемсемей *қулан* басылмас (Термелер). Қуйрығы жоқ, жалы жоқ, *Қулан* кәйтип күн көрер? (Толғаулар). *Қулан* қудыққа қуласа, Қулағында қурбақа ойнар (кк.х.н.). Алпыс *қулан* ат болмас, Туұысканың жат болмас (кк.х.н.).

ҚУЛАНДАЙ кел. Қуланға усаған, қулан сыяқлы.

ҚУЛАНИЙЕК р. Таң атар уақыт, таң саз берген уақыт. Қууғыншылар таң *қуланийек* болған уақта ауылға оралды (К.Султанов).

ҚУЛАНША р. Қулан секилли.

ҚУЛАТЫҰ қулау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУЛАҰ ф. 1. Тик турған нәрсенің жығылыуы, қулауы. Қылыш желкеден кескенде, Таудай жарып өткенде, Дәу ларсылдап *қулады*. 2. ауыс. Жоқарыдан суудың төменге қарай қатты ағысы, сарқырауы. Таллықтың теңізге қуяр аяғы ой болған соң сағадан суу *қулап* ағады (К.Султанов).

ҚУЛАШ ат. 1. Екі қолдың кергендегі аралығы. 2. Узын-лықты билдиретуғын өлшем бирлигі.

ҚУЛАШЛЫҚ ат. Қулаш боларлық, қулашқа турарлық.

ҚУЛАШЛАҰ ф. 1. Қулашын кең жазыу, қулаш урыу, керіу. Ассалаума әлейкум! — деп Халмурат бай есикті *қулашлап* ашты (К.Султанов). 2. ауыс. Өлшеу, шамалау. Бөзді қулашлап та өлшейтуғын болған. 3. ауыс. Жайнап-жаснау, еркін қосылыу. Қәхәрленип урған қолын *қулашлап* (С.Нурымбетов).

ҚУЛАШТАЙ кел. Узынлығы қулашқа теңлес, қулашқа шамалас.

ҚУЛӘДИН к. қуладин.

ҚУЛДЫРАҰ ф. 1. Пәт пенен төмен қарай қулау, домалау, жорғалау. 2. Жүрисін көз илмей зымырау, зуұлау. Сары ылағын ертіп алып соңына, Ышқына қаңғып барар *қулдырап* (И.Юсупов).

ҚУЛҚЫН ат. 1. Нәпсі, адамның нәпсі, интасы, иштейі. Қулқы десем — қулқыны, *Қулқыны* десем қулқы өкпелер (кк.х.н.). 2. Қара бастың ғамы, пайдасы. Қәмекбайдың *қулқыны* ашылды (Ж.Аймурзаев). — Қара *қулқынға* қул болған, Өз елинің улы болмас (кк.х.н.).

ҚУЛЛАСЫ м.с. Сонда да, әйтеуір, бәрі бир, сонлықтан да, мейли. *Қулласы*, өзі де тыным көрмеді, басқаға да тыным бермеді.

ҚУЛЛЫҚ ат. 1. Бенделик, туткынлық, ерксізлік. Кәпестеги бүлбил, азатсаң деди, Хәм мәңги қутылдың *қуллық* торынан (И.Юсупов). 2. Жәбирлік, азаплық. 3. Сыйлау, құрметлеу. 4. ауыс. Бойсынуу, келісім бериу. Түсиндим, ата, — дей сала илажсыздан қол қаусырып *қуллық* етті (А.Бекимбетов). ◇ **Қуллыққа салыу** — езиу, азаплау. *Қуллыққа салмақшы* болып Кубаны, Қайсы жаудың тийсе қанлы табаны (Қ.Султанов).

ҚУЛЛЫПӨРЕҢ р. Тегіс, жумыла, қызғын пәт пенен, шакқанлық, тезлік пенен. *Қуллыпөрең орақ* басланды (Т.Қайыпбергенов).

ҚУЛПАРАҢЛАУ ф. Қарауытуу, көз алды қараңғыласуу.

ҚУЛПЫРТЫУ қулпырыу фейилинің өзгелік дәрежесі.

ҚУЛПЫРЫУ ф. 1. Бир неше түрге дөниу, қубылып өзгеріу, түрлениу, шырайланыу, доланыу. Гилемдей жерге төсенген, *Қулпырып* жатыр жер бети, Кийинген қызға мегзеген, Не деген сулуу келбети (Б.Қайыпназаров). 2. Қапыны, есикті қулып пенен бекитіу, қулыплау.

ҚУЛШАР кел. Қулға усаған, қул тәрізлі, қулға мегзес.

ҚУЛШАРЛЫҚ ат. Қулға усағанлық, қулға мегзеслік, қул сыяқшылық.

ҚУЛШЫЛЫҚ ат. 1. Қуллық, езилиушылық. Зар жылаған пүткіл инсан, Азат болып *қулшылықтан*, Абаданлық той орнайды, Бахыт заманлар үстине (Ж.Аймурзаев). 2. дин. с. Қудайға сыйынушылық, табынушылық.

ҚУЛШЫНЫУ ф. Бир нәрсени іслеуге умтылуу, ықласланыу, жигерлениу. Гейде өзін күшли сезер *қулшынып*, Гейде қорқақ, еті музлап қалтырап (И.Юсупов).

ҚУЛЫҚ ат. 1. Адамның минез-қулқын, тәртібин, ойын, қыялын, пикирин билдиретуғын психологиялық усул. ...олардың *қулық*-минезлери менен есапласып оқытатуғын оқыу, хийле жолларына комплекс системасы я қурылыс болады. 2. Адамлардың қулағының ишінде болатуғын сарғыш жумсақ зат.

ҚУЛЫҚТАЙ кел. Қулық сыяқлы, қулық тәрізлі.

ҚУЛЫН ат. Бийенің жаңа тууған кишкене алты айға шықпаған баласы. *Қулынтағы* кейинлеп қалды. ◇ **Қулындағы дауысы шығыу** — адамның ашшы дауысы. Бир уақытта жигиттің *қулындағы дауысы шықты* (А.Бекимбетов).

ҚУЛЫНДАЙ кел. Қулын сыяқлы, қулынға усаған, қулынға мегзес, қулын тәрізлі.

КУЛЫНЛАТЫҰ кулынлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

КУЛЫНЛАҰ ф. Бийениң кулын тууыуы, төллеуі.

КУЛЫНЛЫ кел. Кулыны бар, изинде кулыны бар бийе.

КУЛЫНШАҚ к. кулын.

КУЛЫП ат. Үйди, складты хәм т.б. нәрселерди беклеу ушын исленген гилт пенен ашып-жабатуғын қурал. Кеткен соң есикти жауып *қулып* урасаң (кк.х.е.).

КУЛЫПЛАНЫҰ кулыплау фейилинің өзлик дәрежеси.

КУЛЫПЛАСЫҰ кулыплау фейилинің шериклик дәрежеси.

КУЛЫПЛАТЫҰ кулыплау фейилинің өзгелик дәрежеси.

КУЛЫПЛАҰ ф. Кулыпты гилт пенен жабыу, кулып урыу, кулпырыу. Кара үйлердің есигин *қулыплап* таслады. ◇ **Кулып урыу** — кулыплау, беклеу, беккемлеу, кулып салыу.

КУЛЫПЛАҰЛЫ кел. Кулып салынған, бекитиули.

КУЛЫПЛЫ кел. Кулып урылған, кулыплаулы, бекитилген, кулып салынған.

КУМ I ат. Тастын майда бөлеклери, шеге. Шокалак *қумлар* шөккен ботадай қарауытып қалып баратыр (Ш. Сейитов). ◇ **Аузына қум қуйылыу** — үндемеу, сес шығармау. Дүйсенбай *аузына қум қуйылғандай* тынып, еки қолы менен басын қысыу менен ойланып қалды (Т.Қайыпбергенов). **Көзине қум қуйылыу** — өлиу, жоқ болыу, казаланыу. *Көзине қум қуйылып*, Аузына басылар бес батпан кара тас деймен (Бердақ).

КУМ II ат. Ылайдан исленген үлкен гүзе, суу ыдыс.

КУМАЙ I ат. Ийттиң бир түри, тазының ең жүйрик алғыр түри, аңшы ийт, тазы ийт. Қызыл түлки мақтанса, Куйрықлары шубалған, *Қумай* ийтке жолығар, Жолығып болып торығар, Оның да соң сору бар (Термелер).

КУМАЙ II кел. Сарғыш рең, қоңыр-сары түсли. Салмаларында *қумай* суу ағып тур.

КУМАЙ III ат. Кумай қус, қыран қус, аңшы қус. — Ийт-қус тийсе нетер ең? — Бабай ханға кетерем. — Бабай ханның неси бар? — *Қумай, қумай* қусы бар (Тауламашлар. «Түлкишек»).

КУМАЛАҚ ат. 1. Кой-ешкинің, қоянның, түйенің хәм усы сыяқлылардың дәреті, тезеги. Қорадағы кой-ешкинін *қумалағын* тазалау иси басланды. 2. ауыс.гөн.с. *Қумалақ* пенен пал ашыу, дусмалдан жорыудың бир түри. Балық көп түскей деп, *Қумалақтан* пал аштык. ◇ **Қумалақ салыу** — қумалақ пенен пал ашыу. **Бир қумалақ бир қарын майды ширитиу** — бирдің

зәлели көпке тәсир етиүи. Бир қарынсары майды *бир қумалақ шириткендей* болды да турды (Ж.Аймурзаев).

ҚУМАЛАҚЛАҰ ф. Койлардың, ешкілердің, қоянлардың, түйелердің тезеклеуі.

ҚУМАЛАҚТАЙ кел. 1. Кумалақ сыяқлы, кумалаққа усаған, кумалақ секилли. 2. Майда, киши, кишкентай, узак.

ҚУМАЛАҚШЫ ат. Кумалақ пенен пал ашыушы, палшы, палкер.

ҚУМАЛАҚШЫЛ кел. 1. Кумалақ ашыуға хәуес, кумар. 2. Кумалақ аштырыуға хәуес, кумар, куштар.

ҚУМАН ат. Суу қайнататуғын хәм жууыныу ушын суу қуятуғын шойыннан, мыстан қуйылып исленген, тутқасы хәм қақпағы бар сопақ ыдыс. Қоржынның бир жағындағы мыс *қуман* сылқ-сылқ етеди (Ш.Сейтов).

ҚУМАНДАЙ кел. Куман сыяқлы, куманға усаған.

ҚУМАНШЫ ат. Куман ислеуши, уста, шойыншы.

ҚУМАР I ат. Акша хәм басқа да затлар салып ойнайтуғын ойынның бир түри, пул тигилип ойналатуғын кумарпазлык ойыны.

ҚУМАР II кел. Хәуес, инта, интизар, ынтық. ... ол машинаға миніуғе күтә *кумар* қусайды (А.Бекимбетов). Көз *кумарға* тоймайды, Кеуіл дийдарға тоймайды, Заманлас пенен отырсаң, Хәргиз мийрин қанбайды (Айтыстан үзіндилер). ◇ **Кумар болыу** — интизар болыу. Хәмме тапқышты көриуғе *кумар* болады (кқ.х.е.). **Қумары тарқау** — мийири қаныу, рәхәтлениу. Ал *қумары тарқап* болғаннан кейин, Таныс жолаушыға усар ешейин (И.Юсупов). **Кумардан шығыу** — рәхәтлениу, кеулиндегиге ерисиу, шерин таркатыу. Бирак, ауылдың халқы Үмбеталыға: — Сиз сол бала менен айтысып көрин, дәсме-дәс, шешенликтен *кумардан шығасыз*. Келисим менен айтыспаса, сөз бенен илип сөйлең, оннан соң ол да айтысты дауам етип жибереди. Ақыл сөзге қулағымыздың қуршы қансын, — деп қоймаған. (Тилеубергеннің қазақ акыны Үмбеталы менен айтысы).

ҚУМАРЛАНЫУ ф. Кумар болыу, интизар болыу, кумартыу, ынтығыу, хәуеслениу, қызығыу. Қатар қойып асқа толы табакты, *Кумарланып* асап еди тамақты. (Т.Жумамуратов).

ҚУМАРЛЫ кел. Интизар, ынтық.

ҚУМАРЛЫҚ ат. Инталық, интизарлық, қызығыушылық, хәуес етиушилиқ. Тоғайға болған *қумарлық*, Өмирге болған ықлас сол (И.Юсупов).

ҚУМАРПАЗ кел. 1. Ышқыпаз, ойынпаз, бир нәрсеге берилген, кумар болған адам. Хәрким уста болмас сазға, Нама жағар *қумарпазға*, Бирге отырған ер жигитлер, Дегишип отыр қатар қызға (Айтыстан үзіндилер). Гүзде балық аулауға балықшылар *қумарпаз* (Ж.Аймурзаев). 2. Ақша хәм басқа да затлар салып ойын ойнаушы.

ҚУМАРПАЗЛЫҚ ат. Қызығыушылық, хәуес етиушилиқ, қумартыушылық.

ҚУМАРТЫҰ ф. 1. Ынтығыу, ықлас етиу, ынтық болыу. Ол көз жетпес тумлы-тусқа *қумартып* қарады. 2. Әрман етиу, қызығыу.

ҚУМЛЫ кел. Кумы көп, кумы қалың, кумы бар.

ҚУМЛЫҚ кел. Кумға тән қасийет.

ҚУМСА кел. Жарамас, биймәни, ақмақ. Шуғылдай адамның үстинен сайып, *Қумсадай* қашасаң қыздан мунайып, Үйленсең кетер ме дәулетің тайып, Жалғыз басың еле жүрген усайсаң (Садық шайырдың Рахманбергенге жууабы).

ҚУМШЫҚ ат. 1. Кумы бар жер. 2. Шок-шок кум, төбе кум.

ҚУМЫРА ат. Белдің орта белиндеги бел сабының орнатылатуғын жеріндеги темирден исленген орын.

ҚУМЫРАДАЙ кел. Кумыраға усаған, кумыра сыяқлы.

ҚУМЫРАЛЫҚ ат. Кумыра боларлық.

ҚУМЫРЫ ат. Сайрайтұғын кишкене қус.

ҚУМЫРЫДАЙ кел. Кумырыға усаған, кумыры сыяқлы.

ҚУМЫРЫСҚА ат. Топар-топар болып дизилисип жүретуғын кишкене жәнлик. Жегизер курт пенен *қумырысқасына*, Мийримсизлик пенен сыйлар қара жер (Әжинияз).

ҚУМЫРЫСҚАДАЙ кел. 1. Кумырысқаға усаған, кумырысқа сыяқлы. 2. ауыс. Быжнаған, қаплаган.

ҚУН ат. 1. Өлтирилген адам ушын мархұмның тәрәпдарына төленетуғын айыппау төлеми, хақы. — Әкемнің *қуны* ушын патшаға қарсы урыстым (К.Султанов). 2. Биреудің бир нәрсенің затлай бақасының муғдары, шамасы, нырқы. Бес табақ ун, қара шанаш, Палымбеттей таздың *қуны* (Омар). 3. Товарды ислеп шығаруу ушын жумсалған мийнет.

ҚУНАР ат. 1. Қуғат, күш, хәл, дәрман. 2. ағыс. Сөздин мәниилиги, тәсирлиги.

ҚУНАРЛЫ кел. 1. Қуғатлы, күшли, хәлли, дәрманлы. 2. ағыс. Өнимли, өтимли, жуғымлы, тийимли.

ҚУНАРЛЫЛЫҚ ат. Жуғымлылық, қуғатлылық, күшлилик, өнимлилик. Топырактың қунарлылық сапасын да тексерди ол (И.Юсупов).

ҚУНАРСЫЗ кел. Мәниссиз, кеўилсиз, күшсиз, қуғатсыз, хәлсиз. Торының кәдем басығы қунарсыз, буған ийесиниң де иши писпейди (Т.Қайыпбергенов).

ҚУНДАҚ I ат. Жас баланың ықшамланып жөргекке хәм хәр кыйлы материалға оралыу кәлпи. Тап усы уақытта қундақтағы бала шырылдап жылады.

ҚУНДАҚ II ат. Мылтықтың оқ шығатуғын түтеси орнатылған хәм қолға услап ийинге тирейтуғын ағаш бөлеги. Полат карауылдың мылтығын жулып алып, қундағы менен бир урды (Н.Дәукараев).

ҚУНДАҚЛАНЫҰ қундақлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚУНДАҚЛАСЫҰ қундақлау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚУНДАҚЛАТЫҰ қундақлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУНДАҚЛАҰ I ф. Жас баланы жөргекке орау, таңып байлау. Ол баласын қундақлау ушын асығып үйине кирди.

ҚУНДАҚЛАҰ II ф. Мылтыққа қундақ салыу, орнатыу.

ҚУНДАҚЛАҰЛЫ I кел. Қундаққа ораулы, таңулы. Қолында қундақлаулы жас баласы бар.

ҚУНДАҚЛАҰЛЫ II кел. Мылтыққа қундақ салыулы, орнатыулы.

ҚУНДАҚЛЫ I кел. Бала қундаққа оралған, таңылған.

ҚУНДАҚЛЫ II кел. Мылтыққа қундақ салынған, орнатылған.

ҚУНДАҚСЫЗ I кел. Бала қундаққа ораусыз, таңуусыз.

ҚУНДАҚСЫЗ II кел. Мылтыққа қундақ салуусыз, орнатуусыз.

ҚУНДЫЗ ат. 1. Сууда тиришилик ететуғын, териси бахалы ан. 2. Усы анның жүни менен териси.

ҚУНДЫЗДАЙ кел. Қундыз сыяклы, қундыз янлы, қундызға мегзес, қундызға уқсас. Суу түбинде қундыздай, Ерте туып тез батқан, Өмири зая жұлдыздай (Қ.Айымбетов).

ҚУНДЫЗЛЫ кел. Құндызы бар, құндызға ийе.

ҚУНЖЫЙЫҰ ф. Мойынын ишине тартыу, бүрисиу, бүкшийиу, қунысыу.

ҚУНҚАР ат. ауыс. Көзі сулыу мәнисінде.

ҚУНЛЫ кел. Бақалы, қымбат, сапасы жоқары. Биреу-биреуін толықтыратуғын ең *қунлы* пикирлер табылады.

ҚУНСЫЗ кел. Бақасыз, сапасыз, қуны жок.

ҚУНТ ат. Адамдағы уқыпшылық, инта, ықлас, нийет кеуил. Пахтакештің ең биринши жолдасы оның *қунты* болсын. *Қунт* етпеу — кеуил бөлмеу, ескермеу, салақ болыу. Ол жер тазалауды қунт етпеди.

ҚУНТЛЫ кел. Уқыпшы, инталы.

ҚУНТЛЫЛЫҚ ат. Уқыпшылық, инталылық.

ҚУНТСЫЗ кел. Уқыпсыз, салақ, қунты жок.

ҚУНТСЫЗЛЫҚ ат. Уқыпсызлық, салақлық. *Қунтсызлықтан* жайының сыбаулары еле түр.

ҚУНТЫЙЫҰ ф. Қунжыйу, бүрисиу, қунысыу.

ҚУНЫҒЫҰ ф. 1. Қумарланыу, жигерлениу. Соңынан және *қунығып*, кеуилге көтеріңкилік бағышлайтуғын намалар тыңлайды (Ө.Хожаниязов). 2. Үрдіслениу, әдетлениу, ынтығыу.

ҚУНЫҚТЫРЫҰ ф. Қызықтырыу, қумарттырыу.

ҚУНЫСЫҰ ф. Бүрисиу, буйығыу. Тек терезе алдында бир ала пышық *қунысып* отыр (А.Бекимбетов).

ҚУНЫШ ат. Омыртканың зақымланыуынан пайда болған бүкир.

ҚУП м.с. 1. Болады, мақул, жақсы, жарайды. 2. Дурыс, жөн.

ҚУПТАН ат. 1. Бес уақыт намаздың ең соңғысы, жатарға жақын оқылатуғыны. 2. Қараңғы түскен мәхәл, уақыт, мезгил. Усындай сөзлер менен олар *қуптан* уақтында Халқабадқа барып жетти.

ҚУПЫЯ кел. 1. Жасырын, астыртын. *Қупыя* сырды дәстүрхан жайғастырып жүрген Қылышбайдың да қулағы шалды (Ж.Аралбаев). 2. Ықшамлы, пәкизе, әндамлы, жақсы.

ҚУПЫЯЛАНЫҰ қупыялау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚУПЫЯЛАТЫҰ қупыялау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚУПЫЯЛАҰ ф. 1. Жасырыу, билдирмеуге тырысыу. ...*қупыялап* барып айтты ғаррыға, Бир әскерий мақсет пенен келгенин (Т.Сейтжанов). 2. Ықшамлау, пәкизелеу, жақсылау.

ҚУР I ат. 1. Көпшиликтің бір орынға жыйналып айнала дөгерек болып турыуы, уйлығысуы. Келген адамлар *қур* тутып қызлар бір бөлек, жигитлер бір бөлек отырды (Н.Дәукараев). «Сәудирмек» — дәстүрий топ ойындарынан саналады. Бул ойын балалар арасында «*қур* айланыу», «топ секиртиу», «сәудирмек тебиу» деп те аталады. Ойын қыс паслы басланып, жер катыу болған уақытта ойналады. Ойынға онлаған бала катнасады. Балалар бойма-бой турып айлана жүреді де, кең етип шеңбер сызады. Олар қолларына бір-бір кийиз топ алып, ара қашықтықты сақтаған халда *қур* айлана избе-из турады (Сәудирмек ойыны). 2. Үйдің керегелери менен уықтарын хәм үзиктің ишки жағын байлайтуғын ени үш елидей етип жүннен ямаса пахта жибинен тоқылған жалпақ бау. Сыртынан узын гөне шапан кийип, еки пешин қайырып, белин гөне *қур* менен бууған (Н.Дәукараев).

ҚУР II қур-қур т.с. Жылқыны шақырғанда айтылатуғын сөз.

ҚУРАҚ ат. Хәр түрли гезлеме материаллардың кыйындыларынан қыйықланып тигилген зат. Өйткени, үлкен айдынлы көрпелерден басқа жакында ғана ийнеден шыққан *курақ* көрпешелер бар (Т.Қайыпбергенов).

ҚУРАҚЛЫ кел. Курағы бар, куракка ийе.

ҚУРАҚТАЙ кел. Курақ сыяқлы, куракка мегзес, куракка усаған.

ҚУРАЛ ат. 1. Хәр түрли нәрсе ушын пайдаланыуға қолайлы әсбап. Егиске тийисли барлық *қуралларын* сазлап қойған. 2. Урыста пайдаланатуғын *қурал-жарак*. Ырғып минип тулпарға, қолына *қурал* алады («Қырқ қыз»).

ҚУРАЛАЙ ат. Жабайы ешкінің урғашысы, кийик. Бул отырғанда олар қақпанға түскен егиз *қуралайға* усар еди (Ш.Сейтов). ◇ **Қуралай көз** — дөңгелек сулыу қара көз. Айдай жүзинди, *қуралай* көзинди қарата алмайман деп тартынасан (Ж.Аймурзаев).

ҚУРАЛАЙДАЙ кел. Қуралай сыяқлы, қуралайға усаған, қуралай тәрізлі.

ҚУРАЛЛАНДЫРЫУ ф. Қурал-жараклы етиу.

ҚУРАЛЛАНЫУ ф. Қурал-жарак пенен тийисли әсбап пенен тәмийинлениу. Илим менен *қуралланған*, Тәжірийбели бизин Ұатан (С.Нұрымбетов).

ҚУРАЛЛЫ кел. Қару-жарағы бар, жараклы.

ҚУРАЛТАЙ ат. тар.с. Халықлық әхмийети бар үлкен мәселени шешіуіге арналған жыйналыс. Гүллән халық *қуралтайы* болып, кеңеслери белгиленди (Қ.Ирманов).

ҚУРАЛСЫЗ кел. Қару-жарағы жоқ, жараксыз.

ҚУРАЛЫСЫҰ қуралыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚУРАЛЫҰ ф. Шөлкемлесиу, дүзилисиу, биригиу. Хәммеси еки отряд, алты звенодан *қуралған* екен (Т.Қайыпбергенев).

ҚУРАМА кел. Бир неше майда бөлеклерден қуралған.

ҚУРАМА ат. Қаракалпақлардың руу-тийре атамасы. *Қурама*, Меннен шыпта сорама, Меннен шыпта сорасан, Мийнетиңе тура ма? (ққ.х.н.).

ҚУРАМАЛЫ кел. Алмалы-салмалы, жыйналмалы. Курғақ түрінде ушырасатуғын *қурамалы* затлар болып есапланады (О.Бердимуратов).

ҚУРАН ат.дин.с. Мусылман динин тәрийиплейтуғын мифологиялық аңыз әңгимелер жазылған китап. Диний ислам жолына жаным садақа дегизип *қуран* услатып қалды (Ш.Сейтов).

ҚУРАСТЫРЫҰ ф. Бириктириу, жалғастырыу.

ҚУРАҰ ф. Жыйнау, топлау, байланыстырыу, жалғастырыу. Қаланың барлық хаялларының басын *қурап*, тигиу артелиң шөлкемлестириуимиз керек (Т.Қайыпбергенев).

ҚУРАҰЛЫ кел. Байланыстырыулы, жалғастырыулы.

ҚУРАШ ат. Сеңсең қой терисинен дөңгелек етип тигилген бас кийим, шөгирме. Бир атың телпекдур, бир атың *қураш*, Заманыңда кийим болғаның рас (И.Юсупов).Үстинде болса шапаның – Мийнет етип тапқаның, Басында болса *қурашың*, Абырайды жапқаның (Термелер).

ҚУРАШЛЫ кел. Қурашы бар, қураш кийген.

ҚУРАШСЫЗ кел. Қурашы жоқ, қураш киймеген.

ҚУРАШТАЙ кел. Қурашка усаған, қураш сыяклы.

ҚУРБАҚА ат. Сууда хәм курғақта жасайтуғын мақлуктын түри, бака. Тасбақаға жүн питсе, *Қурбақаға* тас питер (ққ.х.н.).

ҚУРБАҚАДАЙ кел. Курбақаға усаған, курбақа сыяклы.

ҚУРБАҚАЛЫ кел. Курбақаға мол, курбақасы көп.

ҚУРБАН ат. 1. дин.с. Қудай жолына берилетуғын нәзир, садақа. Шайыу-темекиси, қантыу-набаты, *Қурбан* айтын, алым ушын хәр иске (Әжинияз). 2. ауыс. Қаза, өлим. ◇ **Қурбан болыу**

— өлиў, өлип кетиў, казаланыў. Гедейлер ҳүкиметин орнатыў ушын қанша адам *қурбан* болды (К.Султанов).

ҚУРБАНЛЫҚ ат. дин. с. Қудай жолына арналып сойылатуғын садақа мал. *Қурбанлық* деп жалғыз сыйырымыздан айырылар жағдайымыз жоқ (Ә.Шамуратов). *Қурбан* хайт — *қурбан* байрамы. Жаздың сарғайған ыссы күнлеринде *Қурбан* хайттың мәхәли келди (А.Бегимов).

ҚУРБАСЫ ат. Кәткуда, жыйын басқарыўшы, тойбасы.

ҚУРБАШЫ ат. Кеңес ҳүкиметине қарсы Орта Азияда көтерілис шөлкемлестириўши бандалардың басшысы.

ҚУРБЫ ат. Заманлас, курдас, теңлес, қатар, яр-дос, жора-жолдас. *Қурбы* менен курдасым, Ойнап-өскен жасымнан, Баўырман болған жолдасым (Жийен жыраў).

ҚУРҒАҚ кел. 1. Куў, хөлсиз, кепкен, изейсиз. Мине, хәзирде кора иши *қурғақ* хәм таза кәлпинде төсектей жумсақ жатыр (Ө.Айжанов). 2. ауыс. Куры, бос, нәтийжесиз. Сөзимиз *қурғақ* болмаўы ушын мынаны салыстырайық (Г.Есемуратов).

ҚУРҒАТЫҰ ф. Кеўдириў, кептириў.

ҚУРҒАҰ ф. Кеўип кетиў, куўарыў, кебиў, кеўиў.

ҚУРҒЫЗЫҰ ф. Салдырыў, дүзгизиў, орнатыў.

ҚУРҒЫР кел. Ғарғыс. Оңбағыр, жоғалғыр, қурып кеткир.

ҚУРДАЙ кел. Кур сыяқлы, курға усаған, кур тәризли.

ҚУРДАС ат. Теңлес, қатар, жаслас. Мырзабектиң сақал-мурты жоқ, сонда да ол Палўан менен *қурдас* екен, ... (Ө.Айжанов).

ҚУРДАСЛЫҚ ат. Теңлеслик, қатарлық, жаслас.

ҚУРДЫМ ат. Теңиз, көл хәм тағы басқалардың түпсиз те-рең жери, оқпан, үңгир.

ҚУРДЫМДАЙ кел. Қурдым сыяқлы, қурдым яңлы.

ҚУРДЫРТЫҰ қурдырыў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУРДЫРЫҰ ф. Дүздириў, салдырыў, орнатыў.

ҚУРҚЫЛДАЙ ат. Пахта, үпилдирик хәм тағы басқалардан кишкене аўзы бар етип ағашқа уя соғатуғын шымшық хәм торғайға усаған кишкене қус.

ҚУРҚЫЛДАЙДАЙ кел. Қурқылдай сыяқлы, қурқылдайға усаған, қурқылдай яңлы.

ҚУРЛЫ қ. ғурлы.

ҚУРМА ат. Ыссы жақларда өсетуғын жийдеге усас, мазалы жемис, түслик жийдеси. Хәзир дүканларда *қурма* көплеп

сатылмақта («ЕК» г.). *Қурма* керек пе, қырмыш керек пе? (Тандамалар)

ҚУРМАДАЙ кел. Қурмаға усас, қурма сыяқлы, қурма яңлы.

ҚУРМАЛЫ кел. Қурмасы бар, қурма өсип турған жер.

ҚУРМАШАҚ ат. Биринің изине бири дизилисип отырып ойнайтуғын ойынның бір түрі.

ҚУРРАЙ қуррай-қуррай т.с. Жылқыны айдағанда хәм қайтарғанда айтылатуғын сөз.

ҚУРРАЙЛАҰ ф. Жылқыны шақырыу, токтатыу, иркиу.

ҚУРРАЙТ қуррайт-қуррайт т.с. Жылқының гүйин келтириу ушын, еликтириу ушын айтылатуғын сөз.

ҚУРРАЙТЛАҰ ф. Жылқыны қуррайт-қуррайт деп дауыслау, шақырыу, бақырыу.

ҚУРРЫҚ ат. Қур, шеңбер, дөнгелек сызык. Ойынға ер балалар да, қыз балалар да қатнасады. ...Бунда ойын басы қур ишине шеңбер сызады. Бул сызык «*қуррық*» деп аталады. *Қуррық* ишине қазық бойы тақылетинде таяқша орнатылады (Қамшылақ ойыны). *Қурық* сал да, шетке шық, *Қуррық* сызып, көкке шық! (Айтымақлар).

ҚУРРЫҰ қуррыу-қуррыу т.с. Жылқыны услауда айтылатуғын сөз.

ҚУРРЫҰ-ҚУРРЫҰЛАҰ ф. Жылқыны токтатыу, шақырыу, тынышландырыу.

ҚУРСАҚ ат. Жанлы-жаныуарлардың асқазаны, қарны, иши. Бетін сепкилленип, *қурсағың* қалқып, Бир күни өлип кетерсең, Айзада (Өжинияз). ◇ **Қурсақ көтериу** — жүкли болыу, бала көтериу. Жумагүл *қурсақ көтерип*, көп кешикпей алтындай ул тууды (Ө.Айжанов).

ҚУРСАҚЛАС кел. Қаналас, тууыскан.

ҚУРСАҚЛЫ кел. Қарынлы, иши үлкен.

ҚУРСАНЫҰ қурсау феиилинің өзлик дәрежеси.

ҚУРСАҰ I ф. 1. Бир нәрсенің сыртын айландырып қысыу, шырмау. Дигиршиклеринің *қурсаудан* аман жери жоқ. ...Байбөридей сорлының, жау қуралы бес қурал, Буларды жыйнап Алпамыс, *Қурсанып* бәрін орады («Алпамыс»). 2. Тут-қынлардың аяқ-қолына, мойнына салынатуғын буғау. Қасарысып турған молланын мойнына *қурсау* салдым (Ж.Аймурзаев).

ҚУРСАҰ II ф. Айналаны қоршау, қамап алыу, қамау. Душпан *қурсаса да* оң менен солдан, Мәрт жиғит халық ғамын ойлар озалдан (Қ.Ирманов).

ҚУРСАҰДАЙ кел. 1. Курсау сыяқлы, курсауға усаған. 2. ауыс. Мыклы, қарыұлы.

ҚУРСАҰЛАНЫУ курсаулау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚУРСАҰЛАУ ф. Курсау салыу, беклеу. Аттың аузын *қурсаулап* алдым да, желдей жортып ауылға жүріп кеттім (А.Әлиев).

ҚУРСАҰЛЫ кел. Курсау салынған, бекленген, қоршалған. *Қурсаулы* тордан бойын жаза алмай жатыр (Н.Бөрекешов).

ҚУРТ I ат. 1. Қайнатылып кептирилгел торақтың кишкене түрі. Талай *қурт* қазанда қайнатып един, Айран-шалап, тулып-торақ алмаға (А.Дабылов). *Қурт* дегенде қуры ауыздан суу ағар (кк.х.н.). 2. к. куртыу.

ҚУРТ II ат. Узынша келген жумсақ денели сүйексиз майда жәнлик. Қасына барғаннан *қуртлар* ысылдап басын көтерди (Н.Дәукараев). Ағашты ишинен *қурт* жейди (кк.х.н.).

ҚУРТ III ат. Қасқыр.

ҚУРТ: Курт ойыны ат. Қатаң сауаш, урыс. Есигиңе келсе калыс, Ели қалса жырақ, алыс, Мақсети болса атыс, шабыс, *Қурт* ойынын салмағанша (Термелер).

ҚУРТАҢ I к. қартаң.

ҚУРТАҢ II ат. Көбинесе, қойларда болатуғын, бауырына курт түсіп ауырған қой, бауыр курт. Шылмай *қуртаң* қойларды жыйнап ала алмады (А.Әлиев).

ҚУРТҚА ат. Мама, аналық, сыйлы ана. Қараң, қараң, ким ойнар? *Қуртқа* менен қарт ойнар, Қырық бала шәрт ойнар, Қара қырдың басында, Кулан менен ат ойнар (Шақшақлар). Қызды урғанның зауалы бар, Қырық *қуртқа*дан сауалы бар (кк.х.н.).

ҚУРТҚАЙШЫҚ ат. Кемпирқосақтың, айқулақтың жети атамасының басы. Ай менен қуяш шағылысқанда: Аялақ дейик пе? Айқулақ дейик пе? Айқулаш дейик пе? Айқурсақ дейик пе? Курсаушық дейик пе? *Қуртқайшық* дейик пе? Қурық сал да, шетке шық, Қуррық сызып, көкке шық! (Айтымақлар)

ҚУРТҚЫЗЫҰ ф. Жок еткізиу, тауысқызыу.

ҚУРТЛАУ ф. 1. Бир нәрсенің курт басып кетиуі. Хеш парк ететуғын емес, ириндесип *қуртлауға* қараған. (Ә.Шамуратов). 2. Қуртты алыу, тазалау.

ҚҰРТЛЫ кел. Курты бар, курты көп, куртқа мол.

ҚҰРТТАЙ кел. 1. Кишкентай, киши. 2. Азгана, азгантай, кишигирим.

ҚҰРТЫЛЫҰ ф. Тамам болыу, питуу, жойылуу.

ҚҰРТЫҰ ф. Тамамлау, жойуу, жоқ етиу. Бундай адамларды *қуртыу* керек ғой, — дедим хеш ойланбастан (Г.Изимбетов).

ҚҰРШАҢҚЫ кел. 1. Көбинесе малда, хайуанатларда болатуғын ауыруу, қышыма. 2. ауыс. Минези жағынан жаман адамларға айтылатуғын сөз.

ҚҰРЫ кел. Жай, бос, әпиуайы, әйтеуір, мәниссиз. Мен жыйнаққа келгенде *қуры* сүлдер едим («Жеткиншек» г.).

ҚҰРЫ к. курғак.

ҚҰРЫЖЛАНЫҰ к. ғурыжланыу.

ҚҰРЫҚ ат. Асау жанлы-жаныуарларды, әсиресе, жылқыларды услау ушын илмек етип жип байланған узын сырық. Көп жылқының ишинен қасқа қызыл тайға *қурық* тасланды. ◇ **Қурық түсиу** — уланыу, байлап алуу, қамалау. Қәдир костың ишинде мойнына *қурық түскен* қасқырдай еки көзі түнерди (К.Султанов).

ҚҰРЫҚОЛ ат. Бос, бостан-бос, бийкар. *Қурықол* үйге барыу мергенлерге мүнәсип емес (Ж.Аймурзаев).

ҚҰРЫЛАЙ ат. Хеш нәрсесиз, бостан-босқа, ешейин, тегин, курғақлай.

ҚҰРЫЛДАҰ ф. Уйқылағанда қатты қурылдап сес шығаруу. Үйдин ишинен рас па, өтирик пе, *қурылдаған* биреудің дауысы еситилди (Ө.Айжанов). Турымбет және *қурылдап* уйқылауға киристи (Т.Қайыпбергенов).

ҚҰРЫЛДЫ ат. Қурылдап шыққан сес.

ҚҰРЫЛТАЙ к. куралтай.

ҚҰРЫЛЫМ ат. Бир нәрсенің муғдары, шамасы, мөлшері.

ҚҰРЫЛЫС ат. Белгили бир жоба менен салынып атырған хәр түрли турақ жай, мәкеме, завод, фабрика хәм тағы басқалар.

ҚҰРЫЛЫСШЫ ат. Қурылысты дүзиуши, салыушы, қурыушы. *Қурылысшы* деген ұллы атақты, Ақлауға тырыстың, азамат достым (Т. Қабулов).

ҚҰРЫЛЫҰ ф. Қурылыстың дүзилиуи, орнауы, питуи, питкеріуи. Ай батқанша хәр жерде пешехана *қурылып* питти (Т.Қайыпбергенов).

ҚУРЫМ ат. Түтиннен пайда болған қара қоқшыл уйысқан зат, ыс. Бәри де қараңғы, патас ишин *қурым* басқан жайдың ишинде жатқан екен (Қ.Ирманов).

ҚУРЫМ I ат. турпат, сыртқы келбет. Жүзлери сағым, көл-айдың, Таныған жолын хәр жайдың, *Қурымына* қарасаң, Түри он төртлик айдың, Аллиярдың зүрияды, Атын айтсам Гүлайым, Буннан айтсам бола ма? (Толғаұлар).

ҚУРЫМ II ат. Күн қағып, ыс сиңип, қарайған кийиз.

ҚУРЫМ III ат. Қызыл қоңыр яки кара реңли бояў.

ҚУРЫМ: 1. Кара қурым адам ат. Жыйналған көп адам, аламан, карашор адам, көпшилик, журт. Қуры жантақтан не қайыр, Қунары, сөги болмаса? *Қурым* журттан не қайыр, Курбасы, беги болмаса? (Толғаұлар). 2. *Қурым* етик — қурымға боялған былғары етик.

ҚУРЫМЛАНЫҰ қурымлаў феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚУРЫМЛАСЫҰ қурымлаў феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚУРЫМЛАТЫҰ қурымлаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУРЫМЛАҰ ф. Қурымды алыў, тазалаў.

ҚУРЫМСАҚ кел. 1. Түрк халықлары арасындағы дайылы-жйенлилер арасындағы қул мәнисинде айтылатуғын дәлкек сөз. 2. Шығымсыз, зықна, қытымыр.

ҚУРЫС ат. Бир нәресени жактырмаған адамнын тымсырайып отырған минези, ашыў. Чай ишилди, *қурыс* кетти таралып, Полат дене калды бираз нәр алып (Т.Сейтжанов).

ҚУРЫСЫҰ ф. 1. Тырысыў, жыйырылыў. Оның қас-қабағы түнерип, тула бойы *қурысып* кетти (А.Бекимбетов). 2. Ашыў-ланыў, хәкислениў, тулланыў.

ҚУРЫҰ ф. 1. Жасаў, дүзиў, салыў, жасап шығарыў. Қызкеткен бойынша заводлар *қурған*, Сары алтын тазалап алтын пуў урған (С.Нурымбетов). 2. Орналастырыў, жасаў, дәретиў. Уста дарағына аткөншек *қурды*, Сөйтип денелерден еркин кан жүрди (А.Дабылов). 3. Бир нәрсени тутыў, тартыў, илиў. Жайдың мушына шымылдык *қурылды*, оған келиншек отырды. 4. Орнатыў, дүзиў, шөлкемлестириў. Жәбдиллескен хожалықты *қурыўда* ислеген жумыслар көпшилик пенен байланыслы болды. ◇ **Диңкеси қурыў** — хал-қуўаты, кетиў, болдырыў, шаршаў. Еки аяғы сал болып, *диңкеси қурып* алға жүре алмады (Н.Дәўқараев). **Заўық қурыў** — кеўил көтериў, тамаша ислеў. Жок, бул жерде саған арман тур демес, Жаслар

бунда *құрар* зауықлы кеше... (И.Юсупов). **Ойласық құрыу** — ойласыу, кеңесіу, ақылласыу. Сейит ата жайласып, чай үстінде *құрды* біраз ойласық (Т.Сейтжанов). **Писи құрыу** — бос қалыу, пәнт жеу, алданыу. Әлле кимлерден хат күткен қызлардың да суу қысымлағандай *писи құрып* қалды (Ө.Хожаниязов). **Аузының суы құрыу** — жүде танланыу, қызығыу, интизар болыу. Ерназар десе адамлардың *аузының суы құрыйды*. (А.Бегимов). **Сауаш құрыу** — урысыу, атысыу, шабысыу. Душпан менен айрықша *сауаш құрыуға* туұра келди. **Дузақ құрыу** — ауыс. қаслық ойлау, алдастырыу. Фарры алыстан *дузақ құрып* сөйледі (К.Султанов). **Турмыс құрыу** — шанарак құрыу, хожалық болыу, бирге өмир сүриу. Қарасам, өзімнің қатар-құрбыларым *турмыс құрып*, үйленип атыр (Ө.Айжанов).

ҚҰРЫҰЛЫ кел. Арнаулы орналастырылған, құрастырылған, дүзетілген. *Құрыұлы* тұрған аулар бар, Жасаұлы тұрған жайлар бар, Алдында бийік таулар бар, Албырамай асыуға кел (С.Мәжитов).

ҚҰРЫҰШЫ ат. Салыушы, дүзиушы, жасаушы.

ҚҰРЫШ: ф. құрышы қаныу. Тыңлап кеуили питиу, зауық алыу, хәзлениу, хәз етиу, рәхәтлениу. Баста Есемурат баслап, Қызлардың қулағының *құрышы* қансын (Ә.Шамуратов).

ҚҰРЫШЛЫ кел. Тәсірли, жағымлы.

ҚҰС I ат. зоол. Денесінде майда хәм ири пәри бар, канатлы, ушыуға бейимли, асыранды хәм жабайы жәнлик. Ат шаптык, құс салдык, қалмады әрман, Мен билемен жети пуштыңнан берман (С.Нұрымбетов).

ҚҰС II қ. қусыу.

ҚҰСАҒАН кел. Мегзес, сәйкес, уқсас, шамалас. Ол да мен *құсаған* жетим екен (Ж.Аймурзаев).

ҚҰСАҢҚЫРАУ ф. Усаңқырау, уқсаңқырау, сәйкес келиу.

ҚҰСАУ ф. Бир нәрсенің, адамның, малдың яки ис-хәрекеттің ямаса уақыяның өзи сыяклы, басқа бир затқа, адамға, уақыяға сәйкеслениуи, сол сыяклы болыуы, уқсасыуы. Денеси барлық адамлардай жүде салтанатлы шыныққан *құсайды* (А.Бекимбетов).

ҚҰСБЕГИ ат. 1. Хан заманындағы ханның хызметин ислеитуғын хәмелдардың лақабы, хызмет аты, лақабы. Ханның *құсбегиси* бул хабарды еситип ханға барады (Ж.Аймурзаев).

2. Құсларды қолға үйретиуши, тәрбиялаушы, қараушы.

ҚУСБЕГИЛИК ат. 1. Ханға хызмет етиушілік. 2. Құстарды қолға үйретіушілік, тәрбиялаушылық, қараушылық.

ҚУСГЕЗЛИК ат. Құс соятуғын пышақ.

ҚУС ЖОЛЫ ат. астр. Жыл мезгілине қарай орын алмастырып отыратуғын аспандағы ақ жолақ, сағым.

ҚУСЛАҰ ф. Құс салыу.

ҚУСҚЫЗЫҰ қусыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУСТАНАТ ат. Жаман атақ.

ҚУСТАНАЛЫҚ ат. Орынсыз зорлық, кемситіу, баспалатыу.

ҚУСТЫРЫҰ қусыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУСХАНА ат. Құстар туратуғын орын, жай.

ҚУСШЫ ат. 1. Жыртқыш құстарды қолға үйретіп асырайтуғын, оның күтимін билетуғын адам. Патшаның *қусшылары* болған хәрекетке хайран қалады (қ.х.е.). 2. Құс пенен құстарды аулайтуғын адам, аңға құс салыушы киі.

ҚУСЫҚ ат. Асқазанға синбей ауыз арқалы кейін қайтқан ас, тағам. Аұқат синбейді, бәрха *қусық* болады.

ҚУСЫҰ ф. Ишкен тамағын аузынан қайта шығарыу, қайт етиу, лоғыу, лоқсыу. Бийтап көп азарланып *қусыуын* дауам етпекте (Ж.Аймурзаев).

ҚУСЫҰШЫ ат. Қайт етиуші, лоғыушы, лоқсыушы.

ҚУТ ат. Бахыт, берекет. Бир жыл ашлық, бир жыл қаша-қаш болған, *Қут* болмай заманы посқан яранлар (С.Нұрымбетов). **Қуты қашыу** — берекеті кетиу, үрейі ушыу. Ғазлары ушты көлімнің, *Қуты қашты* жерімнің (Жийен жырау).

ҚУТАЙЫҰ ф. Турақланыу, орнығыу, бекинисиу.

ҚУТАН ат. Тұмсығы менен аяғы ұзын үлкен құс.

ҚУТАНДАЙ кел. Қутанға усаған, қутан сыяқлы, қутан тәрізлі.

ҚУТАНЛЫ кел. Қутанға бай, қутанға мол.

ҚУТҚАРТЫҰ қутқарыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚУТҚАРЫҰ ф. Азат етиу, босатыу, жаздырыу, бостанлыққа шығыу. Хәмме оны *қутқарыуға* талпынып умтылғаннан пайда болмады (Т.Қайыпбергенов).

ҚУТҚАРЫҰШЫ ат. Азат етиуші, босатыушы.

ҚУТЛЫ кел. Ийгиликлі, бахытлы, қайырлы. Жерің ғалы, пахталы, Қалың *қутлы* ел еді (Қ.Сұлтанов). **Қутлы болыу** — жарасықлы болыу, қайырлы болыу. Елге, жерге *қутлы* болды

бул заман, Қонысына бахыт дарып барады (К.Султанов). **Қутлы орнына қондырыу** — жайлы орынға түсириу, узатыу, турмысқа шығарыу. *Қутлы орныма қонсын* десеңдер, қәне оны соған беріндер (Ө.Хожаниязов). **Қутлы мәкан** — унамлы, сәтлі, бахытлы мәкан. **Қутлы қәдем** — бахытлы жол, дәслепки баслама, жақсы нийет. Елимизде бес жыллықтың *қутлы қәдеми* басланды.

ҚУТЛЫҚЛАУ ф. Жақсы иске шын ықлас пенен кууаныш билдириу, қутлы болсын айтыу. Сүйиндик те, Рәмет те, Закиров та *қутлықлау* ретінде оның қолын қысты (Ө.Хожаниязов).

ҚУТМАН ТАУ ат. Қудайға ибадат ететугын хәм сейилге шығатуғын төбе, Минәжат тауы.

ҚУТЫ ат. 1. Тахтайдан ямаса металлдан, айнадан исленген ыдыс. Еле есимде еки *қуты* бос шырпыны тесип телефон соққанымыз (Ө.Айжанов). 2. Қыры, мәнис, маза, жағдай. ◇ **Қуты қашыу** — берекети болмау, мазасы кетиу.

ҚУТЫЛЫ кел. 1. Қутысы бар, қутыға ийе. 2. Қутыға салынған, қутыланған.

ҚУТЫЛЫУ ф. Босау, жаздырылыу, азат болыу, еркин болыу. ...ауырады көзим, қулағым шыңлап, Деген менен, жаудан *қутылдым* аман («Алпамыс»).

ҚУТЫЛЫУШЫ ат. Босалыушы, азат болыушы.

ҚУТЫРТЫУ қутырыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚУТЫРЫНЫУ қутырыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚУТЫРЫУ ф. 1. Есерлениу, елериу, жинлилениу. ...сонда қыз әкеси *қутырды* бирден, Ырғыды сахнаға анадай жерден (И.Юсупов). 2. Нерв ауырыуы, жинли, кесел. 3. ауыс. Хеш нәрседен тайынбау, қорықпау. Гилең жалаңаяқлар *қутырып* хеш нәрсени тыңламайды, — деди Дүйсенбай (Т.Қайыпбергенов).

ҚУТЫША ат. Қутының кишкене түри, кишкентай қуты.

ҚУУ I ат. Узын бойлы, иймек мойынлы, сууда жүзетуғын үлкен қус. *Қуу* артына жалт бурылды да, қалша турып қалды.

ҚУУ II кел. 1. Хийлекер, алдаушы. Арамызда не бир *қуу* адамлар көп, сәл жерде олар баплайды (А.Әлиев). 2. Қууқыл, күлкили сөзли. ◇ **Қуп-қуу** — сурланыу, бозарыу, түри қашыу. Сапардың түси *қуп-қуу* болып, еки көзи масаладай жанды (К.Султанов). **Қулазыған қуу дала** — кейіпсиз, сықылсыз.

Кулазыған қуу далаларға шырай енди («Әмиүдәрә» ж.). Куубас — баласы жок, жалғыз. Байдың есигине келгели бери балалы болсам да балам турмағанлықтан *қуубас* атандым (Б.Бекниязова). **Куу сөз** — ушырып сөйлейтуғын күлкили сөз. Ол *қуу сөзли* ушқындырма гәпке уста еди.

ҚУҰ III кел. Кебиу, қуурак, кепкен, қуураған, саўсап қалған. Бир кушақ *қуу* қамысты тағы таслады (Т.Қайыпбергенев). **Қуп-қуу** — кебиу, курғак. *Қуп-қуу* шөпке от тийгенде жалын лап ете қалды («Жеткиншек» г.).

ҚУҰАҚЫ кел. Күлдирги сөзли, хәзилкеш, ушырма гәпли (адам). *Қууақы* жолдасларын күлдирги сөзлер менен баплайды.

ҚУҰАҚЫЛАНЫҰ қууақылау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚУҰАҚЫЛАҰ кел. Қууақы сөзли, күлдирги сөзли, хәзилкешлеу.

ҚУҰАҚЫЛЫҚ ат. Күлдирги сөзлилик, хәзилкешлилик.

ҚУҰАЛАҒЫШ кел. Қууғыш, жууырғыш.

ҚУҰАЛАНЫҰ қууалау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚУҰАЛАМАШАҚ к. қууаласпақ.

ҚУҰАЛАСПАҚ ат. Балалардың бириниң изинен бири қууалап ойнайтуғын ойыны.

ҚУҰАЛАСЫҰ қууалау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚУҰАЛАТЫҰ қууалау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУҰАЛАҰ ф. 1. Изинен жууырыу, қууыу. Мени көрип *қууалады*, бес уры атын сабалап (Әжинияз). 2. Изинен қалмау, қуудалау, изине түсиу. 3. ауыс. Излеу, изинен қалмау. Той *қууалап*, ат шауып та жүре береді (Ә.Тәжимуратов). ◇ **Изинен қууалау** — сонынан, изинен қалмау. Бирақ, ески жолдың *изинен қууалайды* (Т.Қайыпбергенев).

ҚУҰАЛАҰШЫ ат. Изинен қууыушы, изинен жууырыушы.

ҚУҰАЛАҰШЫЛЫҚ ат. Изинен қууыушылық, изинен жууырыушылық.

ҚУҰАНДЫРЫҰ қууаныу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУҰАНТЫҰ қууаныу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУҰАНЫСЫҰ қууаныу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚУҰАНЫҰ ф. Бир нәрсеге ырза болыу, шадланыу, мәс болып кеуиллениу. Таумурат баладай *қууанып* ердің үстінде қуужыңлап қозғалып қояды (К.Султанов).

ҚУҰАНЫШ ат. Бир нәрсеге марапатланып ырза болыу сезими, шадлық, кеуиллилик. Оразгүлдің *қууанышы* қойнына сыймай бирден ушып турды (Ж.Аймурзаев).

ҚУҰАНЫШЛЫ кел. Шадлы, кеуилли, кеуилхошлык. Қыябан көшелерде *қууанышлы* жас әуладлар көринеди (А.Бекимбетов).

ҚУҰАНЫШЛЫЛЫҚ ат. Қуғанғалық, шадланғанлық.

ҚУҰАРЫҰ ф. 1. Солғын тартыу, бозғылтланыу, бозарыу, өзгериу. Түр-түсі *қууарып* кетипти (Ө.Хожаниязов). 2. ауыс. Өңі кашыу, бозарыу. Меңлимурат хәзирги пайытта тамыры шала үзилген шеңгелдей жүзи *қууарып* жүдеп кетти (Н.Бөрекешов).

ҚУҰАТ ат. 1. Күш, жигер, ғайрат, хал, дәрман. Өттең, белден күш, дизеден *қууат* кашты (К.Султанов). 2. физ.Бир өлшем ишинде исленген жумыстың шамасы, энергиясы. Электр *қууатын* беретугын жоқары вольтлы линиялар алға қәдем басып барды. 3. ауыс. Сүйениш, тирек.

ҚУҰАТЛАНДЫРЫҰ қууатланыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚУҰАТЛАНЫҰ ф. 1. Күшлилениу, хәллениу, қууаты артыу. Ауырыудың халы жақсыланып кем-кемнен *қууатланып* барды. 2. ауыс. Мақулланыу, тастыйыкланыу. Баслықтың сөзи отырғанлар тәрeпинен *қууатланып* барылды.

ҚУҰАТЛАСЫҰ қууатлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚУҰАТЛАТЫҰ қууатлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚУҰАТЛАҰ ф. 1. Мақуллау, коллау, көтермелеу, жақлау. Ең болмаса мени *қууатлау* орнына жайыңды берипсен (Т.Қайыпбергенов). 2. к. қууатлы.

ҚУҰАТЛАҰШЫ ат. Мақуллаушы, коллаушы, көтермелеуши.

ҚУҰАТЛЫ кел. 1. Күшли, халлы, дәрманлы. Ауыл хожалығы хәзир *қууатлы* техника менен куралланған. 2. Дәулетли, курғынлы, бай. *Қууатлы* хожалықлардың қазасы тез-тез майланған (К.Султанов).

ҚУҰАТСЫЗ кел. Хәлсиз, дәрмансыз, күшсиз. *Қууатсыз*, аұқатсыз карны аш қалды, Үйимнің ийеси, ярым, қал енди (Әжинияз).

ҚУҰАТСЫЗЛЫҚ ат. Хәлсизлик, дәрмансызлык, күшсизлик.

ҚУҰҒЫЗЫҰ ф. Бир жерден кетириу, қуудырыу.

ҚУҰҒЫН ат. Сүргин, айдау, қуудалау. Олар да усылай *қууғынға* түсип посып еди (К.Султанов).

ҚУҰҒЫНШЫ ат. 1. Қууыушы, излеуши, изге түсиуши. Күн аұа ғаррының кашқанын сезген, *Қууғыншы* атланды изинен

тезден (Т.Сейтжанов). **2.** Турмысқа қашып шыққан қыздың изинен келген адамлар топары.

ҚУҰДАЛАНЫҰ қуудалау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚУҰДАЛАСЫҰ қуудалау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚУҰДАЛАТЫҰ қуудалау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚУҰДАЛАҰ ф. Биреуди аңлыу, изине түсиу, излеу. Он тоғыз жигит болыс, аксақаллар тәрөпинен *қуудалауға* түсе берди (Қ.Ирманов).

ҚУҰДЫРТЫҰ қуудырыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚУҰДЫРЫҰ ф. Бир орында қоймай айдау, қууыу, қуудалау. ...олардың қастыянлықтарын ашып таслау менен колхоздан *қуудырды* (С.Хожаниязов).

ҚУҰЖЫҢ кел. Куұкыл, куу, сум.

ҚУҰЖЫҢЛАСЫҰ куұжыңлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚУҰЖЫҢЛАҰ ф. Жуұкылдау, жән-жағына шығып пәйик болыу, тез-тез хәрөкет етиу. Әмет Қонысбайға қайырылып ийнин қысып, *қуұжыңлап* қойды (Т.Қайыпбергенөв).

ҚУҰҚЫЛ кел. **1.** Күлдирги сөзли, сөзге шебер. ...сол уақлары Журын таз *қуұқыл* сөзлер курады («Қырк қыз»). **2.** Өтирик-өсек сөйлейтуғын, жуұкылдақ.

ҚУҰҚЫЛ кел. Сум, кууақы.

ҚУҰЛЫҚ ат. **1.** Алдаушылық, алдаушы, хийлекер. Сонда кеше Таняны, алдап еди *қуұлық* пенен (И.Юсупов). **2.** Кууакылық, лаккылық. **3.** Шаулықтың баласы.

ҚУҰНАҚ кел. Сергек, шыйрак, жас. ...кызыл жүзли *қуұнақ* фарры жаслар менен гүл жайнайды (Ә.Шамуратов).

ҚУҰНАҚЛЫҚ ат. Сергеклик, шыйраклық.

ҚУҰМЫШ ат. Кыялый тоқыма, куулар менен лапгөйлер шығармасы.

ҚУҰРАҒАН кел. Куұрап қалған, кеуген, кепкен, қақсаған.

ҚУҰРАЙ ат. Иши геуек, узын бойлы, басында шашақланған шок гүли бар өсимлик. ...талшыбықтай сыйдам *қуұрайлар* бар.

ҚУҰРАЙДАЙ кел. Куұрай сыяқлы, куұрайға усаған.

ҚУҰРАЙЛЫ кел. Куұрай өскен, куұрайы бар.

ҚУҰРАҚ кел. Кепкен, ығалсыз, кебиу. Олардың алдында азғана куұрақ жыңғыллар жатыр.

ҚУҰРАТЫҰ куұрау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚУҰРАҰ ф. Кебиу, курғау, кеуиу. Хәр биреуи диндей теңкейисип *қуурап* атырған көплеген суўкабақлар бар (А.Бекимбетов).

ҚУҰСЫРЫҰ ф. Жетип барыу, жақынлау, шамаласыу. Жасы елиуди *қуұсырып* баратырған киси (К.Султанов). **Қол қуұсырыу** — тәжим етиу, бас ийиу, дize бүгиу. Бай саққа жүгинген пишинде еки *қолын қуұсырды* (К.Султанов). **Изин қуұсырыу** — изине жетип жүриу, шамаласып жүриу, жақынласыу.

ҚУҰСЫРЫҰШЫ ат. Жақынлаушы, жетиуши, шамаласыушы.

ҚУҰТЫҢ: қуұтың-қуұтын етиу **Тырысыу, бүрисиу,** қыпылықлау, қуұтыңлау.

ҚУҰЫҚ ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың денесиндеги сидик туратуғын мүшеси, қалташа. Басалай ишип ашыды *қуұық*, Жаман ашлық болды быйыл (Бердак).

ҚУҰЫҚТАЙ кел. 1. Қуұыққа усаған, қуұық сыяклы. 2. Жиңишке, тар, киши.

ҚУҰЫЛЫҰ қууыу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚУҰЫРДАҚ ф. Еттен хәм тағы басқа нәрселерден майға қуұырылып таярланған аұқат, тағам. «Қурғақ қасық ауыз жыртады» деп *қуұырдақ* та тайын болды (К.Айымбетов).

ҚУҰЫРДАҚТАЙ кел. Қуұырдақ сыяклы, қуұырдаққа усаған, қуұырдақ янлы.

ҚУҰЫРДАҚШЫ ат. Қуұырдақ таярлаушы, ислеуши. *Қуұырдақшы* ошағында күн көрген (Х.Турымбетов).

ҚУҰЫРМАШ I ат. Жүуери, бийдай, мәкке хәм тағы басқалардың дәнлерин қазанға салып қуұырыудан пайда болған аұқат, тағам. Ха, апа, көп сөзди қой, балаңа азғана *қуұырмаш* қуұырып бер, — деди («Алпамыс»).

ҚУҰЫРМАШ II кел. Қуұырмаш сыяклы, қуұырмашқа усаған.

ҚУҰЫРШАҚ ат. Жас балалардың, әсиресе, қызлардың бала сыяклы етип ислеген ойыншығы.

ҚУҰЫРШАҚТАЙ кел. 1. Қуұыршаққа усаған, қуұыршақ сыяклы, қуұыршақ тәризли. 2. Әндамлы, шырайлы.

ҚУҰЫРЫЛЫҰ қууырыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУҰЫРЫМ: бир қуұырым кел. Бир рет қуұырыуға турарлық, жарарлық.

КУҰЫРЫМДАЙ кел. Кууырымға шамалас, кууырымға жетеғаба.

КУҰЫРЫҰ ф. 1. Ет, май, тары, бийдай, жүери хәм тағы басқа аұкатларды писириу. Айтпақшы, сен бизге балықты кууырып бересен, — деди Сейитбек. 2. аұыс. **Әпшери кууырылыу** — берекети кетиу, қашыу. Ашлық бизиң әпшеримизди кууырды, Көп адамлар жекен, тамыр сууырды (С.Нурымбетов).

КУҰЫРЫҰШЫ ат. Таярлаушы, писириуши, ислеуши.

КУҰЫС кел. 1. Ишине бир нәрсе куйыуға я салыуға ылайыклы ыдыс. 2. Белгили орын, мүйеш, қолтық. Кетер болдым алысқа, Тығыларман кууысқа (Жийен жырау).

КУҰЫСЛАНЫҰ ф. Өз айыбынан сескенип қысылыу, сезиклениу, қысыныу, шоршыныу, гүдиклениу. Урлығы ушын кууысланып, бәйбише төмен қарап отыр (Н.Бөрекешов).

КУҰЫСПАҚ ат. Бир-бирин кууалап ойнайтуғын балалар ойыны.

КУҰЫСЫҰ кууыу фейилиниң шериклик дәрежеси.

КУҰЫСТЫРЫҰ ф. Әкелип бериу, тапсырыу.

КУҰЫҰ ф. 1. Изинен кууалау, куудалау, айдау. Мал кууып, жолаушы сабап өз күшин көрсетип атыр (Н.Бөрекешов). 2. аұыс. Бир нәрсениң изине түсип қыдырыу, излениу. Азаннан кешке из кууды, Маңлай тери бетин жууды.

КУҰЫҰШЫ ат. Кууалаушы, куудалаушы.

КУШАҚ ат. 1. Биреуди кушақлау ушын умтылғандағы еки қолдың арасы. Жанай жақынласқан соң Ақтамақ кыз да күлимлеп керилип кушақ ашады («Ер Зийуар»). 2. аұыс. **Ой кушағында** — ойға берилиу, ой менен бәнт болыу. Деген менен, өзи ислеу керек, ойдың кушағында жүзип отырды (Ө.Айжанов). ◇ **Қайғы кушағы** — ууайымға берилиу, ууайым басыу. **Қайғы кушағында** тұрып бираз әбигерленди (Ж.Аймурзаев). **Кушақ ашыу** — күтип алыу, қарсы алыу. **Кушақ ашып** турмыз, келин, мийманым, Қолда жети түрли гүлим, мийманым (А.Дабылов). **Түн кушағы** — түн ишинде, түнғи, ақшамғы, қараңғыда. **Түн кушағы** салқын тартқан хауа менен тығыз толған (А.Бекимбетов).

КУШАҚЛАНЫҰ кушақлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

КУШАҚЛАСЫҰ кушақлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

КУШАҚЛАТЫҰ кушақлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

КУШАҚЛАҰ ф. 1. Кушаққа алыу, бир-бирин кушақ ашып күтип алыу. **Кушақлап** келип төсине басымды қойып

жалындым (Ж.Аймурзаев). **2.** Омырауын жерге тийгизиү. Темирдей соккысынан аударыспақтың, Олар жер *қушақлап* жутпакта заккым (И.Юсупов). **3.** Өзи менен бирге алып жүриү, қолынан тасламау, қолына услау.

ҚУШНАШ ат. Суу бүркіп емлейтуғын тәуип, ушықлаушы.

ҚУШТАР кел. Ынтық, интизар, кумар, хәуес. Айрықша сиз бенен танысуға, бир сөйлесиуге *қуштар* (Ә.Шамуратов).

ҚУШТАРЛАНДЫРЫҒУ қуштарланыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚУШТАРЛАНЫҒУ ф. Кумарланыу, қызығыу, хәуеслениу. ... күш қосқан кең далада, *Қуштарланып* мийнет етти (Ж.Аймурзаев).

ҚУШТАРЛЫ кел. Кумарлы, инталы.

ҚУШТАРЛЫҚ ат. Кумарлық, қызығыушылық, интизарлық. Бул адам менен сөйлесиуге *қуштарлық* сезими оянды (Т.Кайыпбергенов).

ҚУШТАРЛЫЛЫҚ ат. Кумарлылық, интизарлылық, хәуеслилик.

ҚУШЫҒУ ф. Кушаклау, сүйиу, өбиу. Сондағы бизин максетимиз бир қызды, бир жананды *қушыу* ғой (Ж.Аймурзаев).

ҚУЯҢ ат. мед. Жулынның нерв системаларының зақымланыуынан пайда болатуғын бел ауырыу, радикулит.

ҚУЯҢДАЙ кел. Қуянға усаған, қуян сыяқлы.

ҚУЯҢҚЫ кел. Бузақы, жалаңқая, сырғыя.

ҚУЯҢҚЫЛЫҚ ат. Бузакылық, жалаңқаялық, сырғыялық.

ҚУЯШ ат. Күн, нур, сәуле.

ҚУЯШТАЙ кел. Куяш, сыяқлы, куяшка мегзес.

ҚУЯШЛАМА ат. Күннің түсип турған жери, нуры, сәулеси, күншууак.

ҚУЯШЛАМАДАЙ кел. Куяшламаға уксас, куяшлама сыяқлы, куяшлама төризли.

ҚЫБЫЖЫҚЛАУ қ. қыбыжыңлау.

ҚЫБЫЖЫҚЛАУ ф. Қолайсызланып тынышсызланыу, қыйпақлау, шыбыжыңлау. *Қыбыжықлап* отырған кемпир: — Якшы, шырағым, якшы — деп үйине қайтты (К.Султанов).

ҚЫБЫР ат. Хәрекет, қозғалыс, қыймыл.

ҚЫБЫРЛАНЫҒУ қыбырлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҚЫБЫРЛАСЫҒУ қыбырлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫБЫРЛАТЫҒУ қыбырлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫБЫРЛАҰ ф. 1. Қыймылдау, қозғалыу, жыбырлау. Өсек баслаған хаялдың жүзлери жарқырап, еринлери *қыбырлады* (А.Бекимбетов). 2. ауыс. Жумыс ислеу, хәрекет етиу.

ҚЫБЫРСЫЗ кел. Қозғалыссыз, қыймылсыз, хәрекетсиз.

ҚЫДЫР ат. дин.с. Ескише түсиник бойынша ел аралап жүретуғын адам такылетли «әулийе», адамларға «бахыт», «дәулет» бериуши. Ақ көкирек *қыдыр* көрген адамның кеулин кабартканың ушын өзиң билесең (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫДЫР: ат. Қыдыр ата, Хәзирети Қызыр. Жерди көрсең, кәдир бил, Ерди көрсең, *қыдыр* бил (қк.х.н.). Төрттин бири — төре, Қырктың бири — *қыдыр* (қк.х.н.). Сулыу — нәзерде, жүйрик — тозанда, *Қыдыр* қайда? — деп сорасан, Алдындағы кара қазанда (қк.х.н.). Асың, асың, асыңа, Берекет бергей басына, Бөденедей жоргалап, Қырғауылдай қорғалап, *Қыдыр* атлы атамыз, Өзи келгей қасына, Я, Рамазан! (Ярамазан баятлары) — Мийнетлинин қыrmанына *Қыдыр* дарыйды (қк.х.н.).

ҚЫДЫР: Қыдыр караған ат. Қаракалпақлардың урыу-тийре атамасы.

ҚЫДЫРАЛЫ ат. Қаракалпақлардың урыу-тийре атамасы. — *Қыдыралық* қырк тентек, Хәр биринде бир келтек! (Келемишлер)

ҚЫДЫРҒЫШ кел. Тынбай қыдырып жүретуғын, гезетуғын.

ҚЫДЫРМАШЫ ат. Бир жерге қыдырып келген адам, киси.

ҚЫДЫРТЫҰ қыдырыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚЫДЫРТЫҰШЫ ат. Ертип жүриуши, гездириуши, аралатыушы.

ҚЫДЫРЫМПАЗ ат. Қыдырыушы, көп жүриуши, гезиуши. Бурынлары бир *қыдырымпаз* жигит, бир қыздын үйине қыдырып барыпты (Жууап айтыслар). Ел қыдырған *қыдырымпаз*, Хеш уақытта жумыс етпес халық ушын (Бердақ).

ҚЫДЫРЫСПА ат. Кеуил көтериу ушын былай-былай жүриу, қыдырыу. *Қыдырыспа* бизге жарасса, Дәртлер кетип, ғам калмаса, Халлас урып суудай тасса, Кеуил нама шалмас па екен? (А.Дабылов).

ҚЫДЫРЫСЫҰ қыдырыу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫДЫРЫҰ ф. Аралап жүриу, гезиу. Жаслар машинада жүрип хәр жаққа *қыдырыуды* дауам етти (Ө.Айжанов).

ҚЫДЫРЫУШЫ ат. Қыдырып жүриуши, гезиуши.

ҚЫЗ ат. Хаяллар жынысының турмысқа шықпаған түрі. Көзі өткір сулыұ қыз кітап жүзінен көзін айырмады (Ө.Хожаниязов).

ҚЫЗАЛАҚ ат. Кишкене қыздың аталыуы, қыздың сыпайылап айтылуы. Ол қызалақ неше жасларда? — деп сорады капитан (А.Бекимбетов).

ҚЫЗАРАҢЛАҰ ф. Көтерилиу, ашыулануы. Сарғыш жүзі қызараңлап дөнип, тамағын қырынып жөтеледі (К.Султанов). Бунысы менен турмай қызараңлауын дауам етти (Ш.Сейтов).

ҚЫЗАРТЫҰ қызаруы фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫЗАРЫҰ ф. 1. Қызыл түске ениу, түрі өзгерип қызарып кетиу. Ол қайта ызаланып, бурыштай қызарды (К.Султанов). 2. Уялыу, қысылуы. Сейит аға қарсы алды буларды, Еки бала бир қысынып қызарды (Т.Сейтжанов).

ҚЫЗБА кел. Сәл нәрсе ушын ашыуланатуғын, ашыушак, жел өкпе. Хаяллар менен жәнжеллескеннен гөре қанша қызба болса да, ерлер менен сөйлесиу анағурлым оңай (Т.Қайыпбергенов). 2. Қызығыушы, хәуеслениуши, көрсеқызар.

ҚЫЗБАЛЫҚ ат. Сәл нәрсеге көтерілетуғын қәсийет, ашыушаклық, жел өкпелик. Билемен, молла, жас жигитлик, бул — қызбалық, тентеклик (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЗҒАЛДАҚ ат. бот. Лилия семьясына киретуғын сулыұ жалпақ гүлли пияз сыяклы өсимлик, лала гүл. Көк майса ишинде бир түп қызғалдақ, Гүмис сай бойында жарқ етти бирден (И.Юсупов).

ҚЫЗҒАЛДАҚТАЙ кел. Қызғалдақ сыяклы, қызғалдаққа усаған.

ҚЫЗҒАНШАҚ кел. Иши тар, күншил, ишмерез, саран. Қырк бесте болар қызғаншақ, Қызығы қашқанға мегзер (Әжинияз).

ҚЫЗҒАНШАҚЛАҰ кел. Иши тарлау, күншиллеу, ишмерезлеу, саранлау.

ҚЫЗҒАНШАҚЛЫҚ ат. Бир-бирин көре алмаушылық, күншиллик, саранлық. ...мен дурыс тәрелик айтайын, бир-биреуге гийне, қызғаншақлық болмасын (Қ.Айымбетов).

ҚЫЗҒАНЫҰ ф. Биреуге бир нәрсени бергиси келмеу, көзі қыймау, қыйналыу, көре алмаушылық, күнлеу. Қызғанып қараса да буннан түсер пайда жоқ еди (К.Султанов).

ҚЫЗҒАНЫШ ат. Иши тар, күншил. ...оның тула бойын әлле қандай бир қызғаныш бийледи (К.Султанов).

ҚЫЗҒЫЛТ кел. Солғын қызыл түр, түс, ақшыллау қызыл. Ара-тура *қызғылт* суулары шайпатылған сай-жыралар ушырасады.

ҚЫЗҒЫН кел. Жалынлы түрде, қызыу түрде.

ҚЫЗҒЫШ кел. Қызыл рең, қызыллау түр. Қарасам оның аппак бети *қызғыш* дөніп тұр екен (Ө.Хожаниязов).

ҚЫЗДЫРТЫУ қыздырыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚЫЗДЫРЫНЫУ қыздырыу фейилинің өзлик дәрежесі.

ҚЫЗДЫРЫСЫУ қыздырыу фейилинің шериклик дәрежесі.

ҚЫЗДЫРЫУ ф. 1. Бир нәрсени отқа салып ысытыу, таплау. ...*қыздырып* қойып темирин, Басты оның санына («Қырқ қыз»).

2. Температураның көтерилиуі, жоқарылауы. Тамырларының соғыуы етимди *қыздырып* баратырған сыяқлы (Ө.Хожаниязов).

3. Исти жанландырыу, хәуижлендириу. Бул еркін мийнет жемисли, *Қыздырды* әбден гүрести. 4. Қызықтырыу, қумарландырыу. — Есиктің алдын бағ етип ол хәммениң көзин *қыздырды* (Ә.Атажанов).

ҚЫЗЛЫҚ I ат. Қыз баланың бәләәтке келместен бұрынғы жыныслық қатнас жасамаған жыныслық жуқа пердеси.

ҚЫЗЛЫҚ II кел. Қыздың тұрмысқа шықпаған дәуири. Айпара *қызлық* дәуирин жүдә кеуилли өткерди (Н.Тәжетдинов).

ҚЫЗЫҒЫУ ф. Қумарланыу, ықласланыу, ынтығыу, хәуеслениу. Дүнья ушын *қызығып*, Өзин-өзи қорлайды (Бердак).

ҚЫЗЫҒЫУШЫ ат. Қумартыушы, ынтығыушы.

ҚЫЗЫҒЫУШЫЛЫҚ ат. Қумарлылық, қумартыушылық, ынтығыушылық. Мына әжайып адам Палуанда *қызығыушылық* туудырды (Ө.Айтжанов).

ҚЫЗЫҚ кел. Әжайып тамаша, ойын-күлки, зауық. Шамуратсыз оған хеш қандай *қызық*, кеуилли күлки жоқ.

ҚЫЗЫҚЛЫ кел. Кеуил аударарлықтай тамаша, күлкили. Бизің фермадағы бир күнимиз усылай *қызықлы* болып өтти (Ж.Сейтназаров).

ҚЫЗЫҚСЫЗ кел. Қызығы жоқ, кеуилсиз.

ҚЫЗЫҚСЫНЫУ ф. Ықласланыу, берилиу. Тарийхын билип алыуға, *Қызықсынып* сорайды («Алпамыс»).

ҚЫЗЫҚТЫРЫУ қызығыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ҚЫЗЫЛ кел. 1. Қанға уксас түр, қырмызы. Қызыл байрақ. 2. ауыс. Гөш жемтик. ...*қызыл* көрген ғарғадай телмирип бир

карады (Ә.Тәжимуратов). **3.** ауыс. Дән, аұқат. Жумабай қырманның *қызылын* азсынды. ◇ **Қызыл аяз** — денени тондыратуғын ызғарлы аяз. Сақылдаған *қызыл аяздың* жән-жақларға дөнген зыянынан қорғады. **Қызыл ийек** — тиси биротала түскен ауыз, тиссиз ауыз. Белин бууған *қызыл ийек* кемпирлер қыйналып отыр (А.Бекимбетов). **Қызыл иңір** — ымырт жабылып, қараңғы түскен мәхәл. Олар *қызыл иңірде* келип үлгерди. **Қызыл гегирдек** — жәнжеллесиу, мәлеллесиу, урысыу. ...апам менен ағам көпелимде *қызыл гегирдек* болып урысты (Ә.Атажанов). **Қызыл суу** — бәхәрде ерте келетуғын ағын суу, қыста қатып қалған дәрәя-каналлардағы муз үстине бәхәрде шығатуғын суу. Нәубәхәр басланар алдында Әмиүдәрәядан *қызыл суу* толып ақты. **Қызыл шақа** — **а)** жас нәрестелердің денеси, қатпаған дене. *Қызыл шақасы* шыққан нәрестелер майданда жатыр (Ж.Аймурзаев). **б)** пәр шықпаған палапан. **Қызыл кәрүан** — пахтаны, дәнди биринши рет пунктке, заводқа жиберіудеги кәрүан. *Қызыл кәрүан* менен пахта, Ол заводқа жайланды (Ж.Аймурзаев). **Қызыл** — алтын.

ҚЫЗЫҰЛЫ кел. Ашыуланған, пәтленген, көтерілген. Жумагүл жүдә *қызыұлы* сөйлеп тур (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЙ ат. Қой, ешкінің хәм т. б. маллардың қорада қалың болып қатқан көңи, дәриси.

ҚЫЙҒАШ кел. Қыйығырак, қыйсығырак. Қызлар бир-бирине *қыйғаш* қасларын қағып ишарат етеди (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЙҒАШЛАП: Қыйғашлап қараң ф. Қыйылып қарау.

ҚЫЙҒЫЗЫҰ ф. Қыйдырыу, кестириу.

ҚЫЙДЫРТЫҰ қыйдырыу феилилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙҒЫРЫҰ ф. Дауысын қатты шығарыу, қышқырыу, бақырыу. Қосықшылар да дауысын барынша созып *қыйғырып* тур (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЙДА қ. көшер.

ҚЫЙДАЛАҰ қ. көшерлеу.

ҚЫЙДЫРТЫҰ қыйыу феилилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙДЫРЫҰ ф. Кесиу, кестириу, үзиу. ...сулығ етип сырт бетин, Артық жерин *қыйдырды* («Қырк қыз»). ◇ **Некесин қыйдырыу** — дин. с. ерли-зайыпты бир-бирине қосыу, басын байлы етиу. Баршын атлы арыудың, Ақ *некесин қыйдырды* («Алпамыс»).

ҚЫЙҚАЛАҚЛАНЫҰ қыйқалау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚЫЙҚАЛАҚЛАҰ қыйқалау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚЫЙҚАЛАҰ ф. Бир затты кесиу ушын тартқылау. Ол бағдын ишинде бир ешкини пышақ пенен *қыйқалап* соя баслады (кк.х.е.).

ҚЫЙҚАҢ кел. Қыңырлық, тентеклик, шатақлық. Жазы менен пәлекке баққан *қыйқаң* тананы ол сатпақшы («Жеткиншек» г.).

ҚЫЙҚАҢЛАҰ кел. Қыңырлау, тентеклеу, шатақлау.

ҚЫЙҚАҢЛЫҚ ат. Қыңырлық, тентеклик, шатақлық.

ҚЫЙҚАҢШЫЛЫҚ ат. Қыңырлық етиушилик, тентеклик қылыу, шатақ шығарыу, биймазалық.

ҚЫЙҚЫЙЫСЫҰ қыйқыйу фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫЙҚЫЙЫҰ ф. Сәнин келтирип отырыу.

ҚЫЙҚЫЛДАСЫҰ қыйқылдау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫЙҚЫЛДАТЫҰ қыйқылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙҚЫЛДАҰ ф. Дем ала алмай қалыу, буулығыу, бууыныу, шыйқылдау. Жиби мойнына оралған ылақ *қыйқылдап* жата қалды.

ҚЫЙҚЫМ кел. 1. Заттың майдасы, усағы, бөлеклери, унтағы. Тула бойына тийген қол гранаттың *қыйқымларын* алып таслады (Ж.Аймурзаев). 2. Сықмар, шығымсыз, майда адам.

ҚЫЙҚЫМЛАНЫҰ қыйқымлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ҚЫЙҚЫМЛАҰ ф. Майдалау, туурау, бөлеклеу, унталау.

ҚЫЙҚЫҰ ат. Бақырыс, дауыс, шауқым. Нөкерлер басқы тауып дауысының жеткенинше *қыйқыу* салды (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЙҚЫҰЛАСЫҰ қыйқыұлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫЙҚЫҰЛАТЫҰ қыйқыұлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙҚЫҰЛАҰ ф. Бақырыу, дауыслау, шуулау, бәри бирден сес шығарыу. Жапатармақай жасырып *қыйқыұлап* киятыр (Н.Бөрекешов).

ҚЫЙЛЫ кел. 1. Хәр түрли, түрлише, бир неше формада. Хәр *қыйлы* нәрселерди ойлайды (Ж.Аймурзаев). 2. Дәрисі көп, дәрисли.

ҚЫЙМАЙЫ кел. Кирленген зат, май қатып қалған қатпар-қатпар нәрсе. Жылтыраған жүзи *қыймайысы* бар қабақтай қап-кара (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЙМАС кел. Қадирли, хұрметли. Елмурат аға менен Аймереке апай да *қыймас* адамлар (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЙМАСЛЫҚ ат. Қыймаушылық, жақсы көріушилик, кеули жақынлық.

ҚЫЙМАҰ ф. Бир-биринен айырылыспау, бөлінбеу. Екинши жағынан, өмиринше өскен жайы хәм жерин көзи *қыймайды* (С.Хожаниязов).

ҚЫЙМЫЛ ат. Қозғалыс, хәрекет, көринис. Сықырлаған сес, қыбырлаған қыймыл жоқ (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЙМЫЛДАСЫҰ қыймылдау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫЙМЫЛДАТЫҰ қыймылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙМЫЛДАҰ ф. Қозғалыу, қыбырлау, хәрекет жасау. Бул Хәмийдаға тәсир етти, *қыймылдауды* тезлетти.

ҚЫЙМЫЛДАҰШЫ ат. Хәрекетке келиуши, қозғалыушы.

ҚЫЙНАЛЫСЫҰ қыйналыу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫЙНАЛЫҰ ф. Жаны ашыу, күйиниу, азарланыу. Буннан баска олардың *қыйналып* келетуғын жорасы жоқ еди (Қ.Ирманов).

ҚЫЙНАЛЫҰШЫ ат. Жаны ашыушы, күйиниуши, азарланыушы, жәбирлениуши.

ҚЫЙНАҰ ф. Азаплау, жәбирлеу, зорлау. ...аш халықты *қыйнау* менен майырды, Басыннан дәуранын тайды, Көкөзек (Өтеш).

ҚЫЙНАҰШЫ ат. Азаплаушы, жәбирлеуши, зорлаушы.

ҚЫЙПАҚЛАҰ ф. Жарамсақланыу, жалбарыныу, қыйпақлау, бир нөрсеге батылы бармау, жүрексинбеу. ...ол бийлик жарыстырғанына, жүйриклик еткенине *қыйпақлап* төмен карады (К.Султанов).

ҚЫЙПАЛАҢЛАҰ к. қыйпақлау.

ҚЫЙРА ат. Тәреп.

ҚЫЙРА к. бойра.

ҚЫЙРАЛЫҰ ф. 1. Бузылыу, сулайыу. Тоғай тоз-тоз болып *қыйралыпты* («Жеткиншек» г.). 2. Жоқ болыу, уайран болыу.

ҚЫЙРАСЫҰ қыйрау феилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫЙРАТЫҰ қыйрау феилинин өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙРАТЫҰШЫ ат. Бузыұшы, куртыұшы.

ҚЫЙРАҰ ф. 1. Жоқ болып бузылыұ, сулайыұ. 2. Қырылыұ, женилиұ, жоқ болыұ, ұайран болыұ. Дөреткен полаттайын куралыңнан, *Қыйрайды* шыдай алмай душпанларын (С.Нурымбетов).

ҚЫЙСАЙТЫҢҚЫРАҰ ф. Азлап қыйсайтыұ, бурынқыраұ.

ҚЫЙСАЙТЫҰ ф. Бир жағына бурыұ, аударыұ, майыстырыұ.

ҚЫЙСАЙЫСЫҰ қыйсайыұ феилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫЙСАЙЫҰ ф. 1. Ауыұ, қулаұ. 2. Буралыұ, майысыұ. Оның көзлери *қыйсайып*, еки көзи еки жакқа карайтуғын еди.

ҚЫЙПАЛАҚЛАҰ ф. Қыйпақ-сыйпақ етиұ, қыйсалақлаұ.

ҚЫЙСАЛАҚЛАҰ қ. Қыйпалақлаұ.

ҚЫЙСАҢЛАНЫҰ қыйсаңлаұ феилинин өзлик дәрежеси.

ҚЫЙСАҢЛАСЫҰ қыйсаңлаұ феилинин шериклик дәрежеси.

ҚЫЙСАҢЛАҰ ф. 1. Теңселиұ, бурандаұ, былғандаұ. Өгиз тарбаяқлап, *қыйсаңлап* батпақлы жол менен машинаны сүйрей баслады (Қ.Айымбетов). 2. Биреудің жанында ананы-мынаны айтып турыұ, күлип былшылдаұ, былдыұлаұ.

ҚЫЙСЫҚ кел. 1. Дүзиұ емес, бир жағына қарай қайысқан, иймек, ийрек. *Қыйсық* таяғын алыстан сермеп, жанына жуұытпады. 2. ауыс. Әдалатсыз, қыянатшыл. Қыянатшыл *қыйсық* тартар сазасын, Нурды иркип сала алмас саясын (И.Юсупов).

ҚЫЙСЫҚЛАҰ кел. Қыйсайыңқыраған, иймейінкиреген.

ҚЫЙСЫҚЛЫҚ ат. Қыйсайғанлык, иймейгенлик.

ҚЫЙСЫН ат. Бир нәрсениң ыңғайы, рети. — Жала болса да *қыйсынын* келтирин, жасаұыл, гүнаға буйырын (К.Султанов). Сөздин *қыйсынын* келистирип, қамырдан қыл суұырғандай сөйлегенине таң қалдым (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЙТАҚ ат. Еғин егилетуғын кишкене атыз.

ҚЫЙТАҚЛЫҚ ат. Кишкене атызлык.

ҚЫЙТАҚТАЙ кел. Қыйтақ сыяқлы, қыйтаққа усаған.

ҚЫЙТАР кел. 1. Көзи қыйсық, қыйық. *Қыйтар* көзли ғарры Сәлиймаға түксирейип қарады (К.Султанов). 2. ауыс. Жөнге түспейтуғын, тентек, қыныр.

ҚЫЙТАРЛАНЫҰ қыйтарлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫЙТАРЛАҰ кел. Көзи қыйсықлау, қыйықлау.

ҚЫЙТАРЛЫҚ ат. 1. Қыйсықлық, қыйықлық. 2. ауыс. Тентеклик, қыңырлық.

ҚЫЙТЫҚ ат. Кемис, кемшилик.

ҚЫЙЫҚ I ат. 1. Заттың кишкене бир бөлеги, гезлемениң майда қалдығы. ...сайрайманнан алты *қыйық* етип, оның ушын жеңли көйлек тағы тиктим (Ө.Айжанов). 2. Бир нәрсениң бөлеги, қыйындысы. 3. Қыйсық, қыйтар. **Көз қыйығын таслау** — карау, аңғарыу. Ол *көз қыйығын таслап* өзінше мәсирип отыр.

ҚЫЙЫҚ II ат. Дөгерегине гүл тоқылған төрт мүйешли гезлеме, белбеу.

ҚЫЙЫҚЛАҰ кел. Қыйсықлау, қыйтарлау.

ҚЫЙЫҚША I а т. Қыйықшалап исленген нағыслы зат.

ҚЫЙЫҚША II кел. Мүйешленип келген, қыйықлап кесилген.

ҚЫЙЫЛЫҰ ф. 1. Кесилиу, жулыныу, үзилиу. Теректин тамырына балта тийген соң тамыры *қыйылып* жерге жығылды. 2. Жалынып-жалбарыныу, сораныу, өтиниу. Ол *қыйылып* соранады. 3. ауыс. Қыйықлау, қыйсықлау, қыйтарлау.

ҚЫЙЫН кел. Ауыр, машақат. *Қыйын* болды бизлердей ашырыққа, Қадирли шийрин жан, сеннен не пайда? (Омар). **Қыйын-қысау** — кәуип-кәтер, басқа ауыр аұхал түскен уақыт. Бундай *қыйын-қыстау* исти қол шешеди («ЕК» г.).

ҚЫЙЫНДЫ ат. Заттың кесиндиси, қалдығы, бөлеги. Ол нәрсе полаттан қалған *қыйынды* еди (К.Султанов).

ҚЫЙЫНЛАНЫҰ қыйынлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫЙЫНЛАСЫҰ қыйынлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫЙЫНЛАТЫҰ қыйынлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫЙЫНЛАҰ ф. Ауырлау, машақатлау, төменлеу. Аұхал *қыйынлау деп* бир шабарман келди (К.Султанов). Аұыл менен қаланың арасындағы байланыс *қыйынлап* кетти (Т.Нәжимов).

ҚЫЙЫНЛЫҚ ат. Қыйын жағдай, ауыр ис, машақатлық, жоқшылық, ауырманлық. Жүрек болса истеги *қыйынлықты* жеңиу аңсат болады.

ҚЫЙЫНСЫНЫҰ ф. Ауырланыу, ауырсыныу, машақатсыныу, машақатланыу. *Қыйынсынған* қырқ мың

хызметің болса, Таяр тур жуп-жуптан он алты билек (А.Дабылов).

ҚЫЙЫНШЫЛЫҚ ат. Ауыр жағдай, қыйын аухал, ауырманшылық, машақатшылық. Мине, усындай *қыйыншылық*, әуерешилик пенен таң да атты (Қ.Айымбетов).

ҚЫЙЫНШЫЛЫҚСЫЗ кел. Қыйыншылығы жоқ, машақатсыз.

ҚЫЙЫНЫРАҚ кел. Машақатлау, қыйынлау.

ҚЫЙЫР кел. Шет, алыс, жырақ, шалғай, түпкір. **◇ Ушы-қыйыры жоқ** — изи жоқ, шети жоқ. Темир жол жийегіндегі *ушы-қыйыры жоқ* ғилемдей құлпырған пахтазарлық алыстан көз тартады (Г.Изимбетов).

ҚЫЙЫРШАҚ қ. Қыйыршық.

ҚЫЙЫРШЫҚ ат. Бир заттың майдаланған унтағы, майдасы, түйіршиклери, бөлегі. Үстине түскен муз *қыйыршықтарын* қағып, орнынан сүйретилип турды (К.Султанов).

ҚЫЙЫРШЫҚЛАНЫҰ ф. Майдаланыу, унталаныу.

ҚЫЙЫРШЫҚЛАҰ I ф. Унтау, майдалау.

ҚЫЙЫРШЫҚЛАҰ II кел. Қыйыршығы бар, қыйыршық қосылған.

ҚЫЙЫРШЫҚЛЫ кел. Қыйыршығы көп, мол.

ҚЫЙЫСТЫРЫҰ ф. 1. Кесиу, қыйыу, қырқыу. *Қыйыстырған* тек те қуралған екен, Болмаса бул қылуға бенде бармекен («Алпамыс»). 2. Ретін табыу, орнына келтириу.

ҚЫЙЫСЫҰ қыйыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫЙЫҰ ф. 1. Бир нәрсени кесиу, қырқыу. ...атының жибін *қыйып* жибереди (ққ.х.е.). 2. Аямау, бериу. 3. Безиу, таслау.

ҚЫЙЫҰЛЫ кел. Қыйылған, кесілген, қыркылған.

ҚЫЙЫҰСЫЗ кел. Қыйылмаған, кесілмеген, қыркылмаған.

ҚЫЙЫҰШЫ ат. Кесиуши, қырқыушы.

ҚЫЛ ат. Адамларда, жанлы-жаныуарларда, хайуанларда болатуғын қылшық, түк, жүн. ...ха жас бала, аты-жөнінди айта бер, сен минипсең *қыл* куйрықты ябыны («Алпамыс»). **◇ Қыл үстінде болыу** — ауыр, қыйын жағдайда болыу. Екі балықшының өмири хәзир *қыл үстінде болғандай*. **Арасынан қыл өтпеу** — дос, жүдә татыу, жақын. Екі жаксы бас косса, *қыл өтпейди арадан* (ққ.х.е.).

ҚЫЛАҢ кел. Акшыл, ағарыңқыраған, бозғылт. Асау *қылаң* атка ер салып, үстине ырғып минеди («Мәспатша»).

ҚЫЛАҢЛАҰ ф. Назланыу, еркелеу, жымынлау, жиуаланыу. Қыпша бели *қылаңлап*, Асыға сөйледі жалаңаш («Ер Зийуар»).

ҚЫЛАП ат. Қыянат, жәбир, қастыян.

ҚЫЛАПЛЫҚ кел. Қыянатлық, жәбирлик, қастыянлық.

ҚЫЛАПСЫЗ кел. Қылантсыз, жәбирсиз, қастыянсыз.

ҚЫЛАҰ ат. 1. Маллардың тилине түртийип шығатуғын ауыру. 2. Жасырын, купыя сыр. Мениң, жүрегимде хеш қандай *қылау* жоқ. 3. ауыс. Адамның мурты сыяқлы түк, жүн, белги. Минекей, қылтыйып *қылау* мурт та шыға баслады.

ҚЫЛАҰДАЙ кел. Қылау сыяқлы, қылауға усаған, қылау тәризли.

ҚЫЛАҰЛЫ кел. Қылауы бар, қылауға ийе.

ҚЫЛАҰСЫЗ кел. Қылауы жоқ, қылауға ийе емес.

ҚЫЛҒЫНДЫРЫҰ ф. Тамағын бууыу, туншықтырыу.

ҚЫЛҒЫНЫҰ ф. Жутыныу, тамсаныу, түкиригин жутыу. Қызды онлап көрмегендей түкиригин жутып *қылғынды* (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЛДАР кел. Жиңишке, иләнәзик.

ҚЫЛДЫРЫҚТАЙ кел. Қылдай, қылтанақтай, жүдә жиңишке. Еки басы жудырықтай, ортасы *қылдырықтай*.

ҚЫЛЖАҢЛАҰ ф. Қылтақлау, шалжанлау.

ҚЫЛЖЫЙЫҰ ф. 1. Қыйсайыу, мүлгий. Динкеси болмаған соң ол тамға сүйенип *қылжыйып* отыр. 2. Қылтыйыу, тылтыйыу.

ҚЫЛЖЫҢЛАҰ к. қылжақлау.

ҚЫЛҚА: қылқа тон кел. Көбинесе жанлықтың терисинен исленген тон.

ҚЫЙҚЫЙЫҰ ф. 1. Зордан көриниу, емески көриниу. Ол узактан *қыйқыйып* көринди (Ж.Сейтназаров). 2. к. қылтыйыу.

ҚЫЛҚЫЛДАТЫҰ қылқылдау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫЛҚЫЛДАҰ ф. Суйық затты сес шығарып жутыу, ишиу. Бар арақты тамағы *қылқылдап* жутып атыр (Г.Изимбетов).

ҚЫЛМЫҚЛАҰ ф. Жымынлау, күлим қағыу. Өтемурат екеуиниң де келбет турқына қарап *қылмықлап* күлди (К.Султанов).

ҚЫЛМЫС ат. Нызамға ямаса бир нәрсеге қарсы ислеген ис, айып, ғұна, жынаят, хәрекет. Бул исте *қылмыс* хәм аударыспақ хәрекетиниң нышаны бар (К.Әуезов).

ҚЫЛМЫСКЕР ат. Айыпкер, гүнакар, жынаятшы.

ҚЫЛМЫСЛАНЫҰ ф. Айыпланыу, гүнакар болыу.

ҚЫЛМЫСЛЫ кел. Жазықлы, гүналы, айыплы, жынаятлы. Не ушын өзиниң гүнасын, хәтте қылмысly ислерин айтып бермейди (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЛМЫССЫЗ кел. Айыпсыз, гүнасыз.

ҚЫЛПЫЛДАСЫҰ қылпылдау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫЛПЫЛДАҰ ф. Қәуиплениу, сезиклениу, сескениу, қыпылықлау. Бай сонда қылпылдап жүгинип саққа, Дәрхал бир туу қойды сойды қонаққа (И.Юсупов).

ҚЫЛТ I қылт етиу ф. Гилт етиу, дик етиу. Қынапқа салса қылт еткен, Сууырып алса жылт еткен, Семсерин қолға алады («Ер Зийуар»).

ҚЫЛТ II қылт етпеу ф. Қозғалмай турыу, тырс етпеу, қыймылдамау.

ҚЫЛТАМАҚ ат. Өнештен аұкат өтпей қалатуғын ауырыу. Ол қылтамақ болып бираз жатты (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЛТАНАҚ ат. 1. Жаңа қылтыйып шығып киятырған өсимлик. 2. Жаңа тууылған бала, жас нәресте. 3. Киши, тар, жиңишке.

ҚЫЛТАНАҚТАЙ кел. Қылтанақ сыяқлы, қылтанаққа усаған.

ҚЫЛТЫЙЫҰ ф. 1. Сәл ғана көриниу, азмаз шығыу, ушы көриниу. Хәзир хәр түрли ағашлардың жас нәлшелери қылтыйып көринеди (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Өкпелеу, тырысыу, тылтыйыу, бултыйыу.

ҚЫЛТЫҚ к. қылшық.

ҚЫЛТЫЛДАСЫҰ қылтылдау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫЛТЫЛДАТЫҰ қылтылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫЛТЫЛДАҰ ф. Аяғын әсте басып жүриу, еппеп басыу, зорға жүриу. Еки қолына еки шелекти көтерип қылтылдап киятыр (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЛТЫҢЛАСЫҰ қылтынлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫЛТЫҢЛАТЫҰ қылтынлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫЛТЫҢЛАҰ ф. Назланып жүриу, хәр түрли қылық көрсетип жүриу, пәруазланыу. Сахнаға шығатуғын артисттей қылтыңлап алдымнан шыға берди (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЛҰА ат. Қызықлы, хәрекет, қылық.

ҚЫЛШЫҚ ат. 1. Түбит арасындағы узын талшық, өсик жүн, қатты жүн. ...өзим таңлап *қылшық* тарттым түбірден, Өзим шийрин белли жанды қыйнадым (И.Юсупов). 2. Жүн, түк.

ҚЫЛШЫЛДАҰ ф. 1. Курал-әсбаптың жүзи өтकिр болып турыуы, өткирлениу, кескирлениу, қыйғырланыу, жарқылдау. Асан *қылшылдаған* балтасын алып отын шабыуға киристи («Жеткиншек» г.). 2. ауыс. Күшине толыу, кәмалына келиу, толысу. *Қылшылдаған* үш жас жигит жаңа кийимин үстине илдирген (К.Султанов).

ҚЫЛЫҚ ат. Минез, әдет, хәрекет. Молланың бул *қылығы* бизлерге күтә жеркенишли еди (Ә.Шамуратов).

ҚЫЛЫҚЛЫ кел. Ис-хәрекеті менен өзине тартатуғын, сүйкимли. Адамлар ержетти, қыз болды дейди, Қызлардай *қылықлы* назын таппайман (А.Бегимов).

ҚЫЛЫҰ ф. Бир жумысты ислеу, орынлау, жасау. Онын айтканын *қылып*, ауыл менен таныстыратуғын адам алып шықпағанына өкинишли (Т.Қайыпбергенев).

ҚЫЛЫҰШЫ ат. Бир жумысты ислеуши, орынлаушы.

ҚЫЛЫШ ат. Полаттан исленген узынлау, иймеклеу болып қанжарға усаған тыйық, семсер. Белине садақ байлады, Қолында *қылыш* жайнады («Алпамыс»).

ҚЫЛЫШЛАНЫҰ қылышлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚЫЛЫШЛАСЫҰ қылышлау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫЛЫШЛАТЫҰ қылышлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫЛЫШЛАҰ ф. Қылыш пенен кесиу, шабыу. *Қылышлады* Ерназар бий (Бердак).

ҚЫЛЫШЛАУШЫ ат. Қылыш пенен кесиуши, шабыушы.

ҚЫЛЫШЛЫ кел. Қолында қылышы бар, қылышка ийе.

ҚЫЛЫШСЫЗ кел. Қолында қылышы жоқ, қылышка ийе емес.

ҚЫМБАТ кел. 1. Бахасы артық, зыят. Базарда *қымбат* хасыл нәрселер сатып атырғанын көресен. 2. ауыс. Жүдә қәдирли, дым қунлы, бахалы. ...сени сүйди қушағында ойнады, Бул *қымбат* өмирди орнатқан адам (Ж.Аймурзаев).

ҚЫМБАТЛАНЫҰ ф. Заттың бахасының артыуы, жокары шығыуы.

ҚЫМБАТЛЫ кел. Бахалы, қадирли. Босқа өткен хәр бир минут Дәрменбайға күтә *қымбатлы* (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫМБАТСЫНЫҰ ф. Заттың бахасын, ныркын жоқары көриү.

ҚЫМБАТШЫЛЫҚ ат. Затлардың бахасының артып, жоқарылап кетиуі.

ҚЫМБАТЫРАҚ кел. Заттың бахасының жоқарырақ болыуы, артығырақ шығыуы.

ҚЫМТАНЫҰ ф. Ораныу, бүркениу. Ол үсти-басын *қымтанады* (Ж.Аймурзаев).

ҚЫМТАҢҚЫРАҰ ф. Бүркенкиреу, оранқырау, жабыңқырау.

ҚЫМТАҰ ф. Ашылған жерди санлақ қалдырмай орау, жабыу, бүркеу. Айсәнем үстине одеялоны жауып *қымтап* қойды (Ж.Аймурзаев).

ҚЫМТЫҰ ф. 1. Бир нәрсени қысыңқырап услау, қысыу. 2. Илип сөйлеу, шағып сөйлеу. Хәмме тең болса ишкери, тысқары болып Хийуа екиге бөлине ме, тақсыр? — деп жасауылды *қымтып* алды (К.Султанов).

ҚЫМЫЗ ат. Бийе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Бизлер саған қолымыздан *қымыз* беремиз («Алпамыс»).

ҚЫМЫЗДАЙ кел. Қымыз сыяқлы, қымызға усаған.

ҚЫМЫЗСЫРАҰ ф. Қымызды ишкиси келиу, қумар етиу, аңсау.

ҚЫМЫЗХАНА ат. Қымызды ишетуғын орын, жай.

ҚЫМЫЗШЫ ат. Қымыз ислеитуғын, таярлайтуғын адам.

ҚЫН ат. Қанжар, пышак хәм тағы басқа нәрселерди салатуғын кеп, қап. Белбеуінде *қын*, онда қанжардың сүйек сабы көринеди (Н.Бөрекешов).

ҚЫНА I ат. Бояуға пайдаланылатуғын сары, қызыл түсли таслы жерде өсетуғын өсимлик.

ҚЫНА II ат. Ешектің ыйығын түртип жүргизетуғын ағаштан ямаса басқа нәрседен исленген ушлы зат, ис. Ешекті *қына* менен айдағаннан гөре жем менен айдасаң жүрдек болады (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫНАДАЙ кел. Қына сыяқлы, қынаға усаған, мегзес, тәризли.

ҚЫНАМА кел. Бели жиңишке етип тигилген кийим. Үстине кийгени сырты хөнерленген *қынама* постын (Ө.Айжанов).

ҚЫНАП ат. Қылыш, семсер салыу үшін былғарыдан тигілген кап, кеп. Бас болып өзи, оннан соң нөкерлери бирим-бирим қылышларын *қынаптан* шығарды (К.Султанов).

ҚЫНАУ ф. Белди тартып байлау, бууыу. Батырлыққа кендирип, Белимди беккем *қынадым* («Қырк қыз»). ◇ **Қынап бууыу** ф. — белин тас етип тартып бууыу. Белинди *қынап буумасаң*, Басынды жолға коймасаң («Алпамыс»).

ҚЫНДАЙ кел. Қын сыяқты, қынға усаған, меззес, тәризли.

ҚЫНЖЫЛЫУ ф. Аянышлы жағдайдың жанға батыуы, түңилиу, қыйналыу, ренжиу. Сөйтсе де оған исенбегендей әйтеуір бир гешшеден сорағанына *қынжылып* қойды (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫҢҚЫЛ ат. Бир сөзди қайталап мазанды алатуғын гәп, биймаза сөз, мыж-мыж гәп. Өзим зордан жүргенде сениң *қыңқыл* гәпинің жаныма батты (К.Ирманов).

ҚЫҢСЫЛАУ ф. Сынсыу, ыңырсыу, гүрсиниу. Есикке жакын жердеги отырған Генжебей солығын баса алмай солқылдап, ишинен *қыңсылап* қояды (Ә.Шамуратов).

ҚЫҢЫР кел. 1. Тентек, шатак. *Қыңыр* бир жақ, қырк киси бир жақ деген баяғыда биреу (Ж.Аймурзаев). 2. Басканың айтқанына жүрмейтуғын өжет киси, тоңмойын адам.

ҚЫҢЫРЛЫҚ ат. Өзлигинен басқаға көнбейтуғынлық, тентеклик, шатаклық, өжетлик. Гүзде де хеш кимнің айтқанына ырк бермей *қыңырлық* етип апасын сағынып зордан жүрипти (А.Бекимбетов).

ҚЫПША кел. Қыпша бел. Жиңишке бел, нәзик бел, иләнәзик бел.

ҚЫПЫҚ қыпық көз к. қыпылық көз.

ҚЫПЫЛЫҚ қыпылық көз. кел. Қайта-қайта, тез-тез қыймылдаған, жыпылықлаған көз.

ҚЫПЫЛЫҚЛАНЫУ қыпылықлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫПЫЛЫҚЛАУ ф. Көз хәм кирпичтің тез-тез қыймылдауы, қозғалуы.

ҚЫР ат. 1. Бийик, дөң. Таулар асты, *қыр* асты, Айлар бойы адасты. 2. Құрғақшылық жер, теңиздің жағасы, дәрья бойы. Еплеп *қырға* шықты да, әстен аяқ басып батысқа жүрип кетти (Ш.Сейтов). 3. Қылыш, канжар, пышак хәм тағы баска затлардың арт жағы. Урған уақта керилип, қылышының *қыр*

бети, денениң бәрін сыйырды («Қырк қыз»). 4. Кийимнин бүкленген жүйи, бүклемі, қатламы. ◇ **Қыр-әтирап** — айлана-дөгерек, жән-жақ. Олардан жупар ийіслер *қыр-әтиранты* аңқытып тур (А.Бекимбетов). **Қыр көрсетіу** — күш көрсетіу, айбаслануы. Ол үмитиниң үзилерин билген соң қатты бақырып *қыр көрсетти*. **Қыр мурын** — сүйір мурын. Ол акқуба, *қыр мурыннан* келген қайың жигит. **Көз қырын салыу** — қарау, бағыу. Қуры отыра беремен бе? — деп ол жолдасына *көз қырын салды* (Ө.Хожаниязов). **Қыры қашыу** — сәтсізлікке ушырау, мәниси болмау. Бул күнлери Омардың жүдә *қыры қашып* жүр (И.Курбанбаев). **Қыр асырыу** — басқа жакқа жибериу, алыслатыу, Саламатдин өзиниң шопанына жаманлық ислеп, оны қазыға жаманлап *қыр асырды* (А.Бегимов).

ҚЫРАҒЫ кел. Жүдә сақ, тез байқайтуғын, илғир, көрғиш, илғиш. Оны қорғап тұрған халық хәм жеңімпаз, хәм *қырағы* (Ө.Шамуратов).

ҚЫРАҒЫЛЫҚ кел. Сезгирлик, илгирлик, сақлык. Билдин тәжирийбели ислердиң тилин, *Қырағылық* пенен өткен күнлердиң (С.Нурымбетов).

ҚЫРАН ат. 1. Тез байқайтуғын, ер жүрек, алғыр, қайтпас батыр, ушқын. Мақтанған сумлардың қанларын шашқан, Қайтпас *қыран* командирлерге сәлем (С.Нурымбетов). 2. Таулы, елсиз далада жүретуғын иймек тумсықлы қус.

ҚЫРАТ ат. Қурғақшылық жер, қурғақлы дала. *Қыратын* мал жайлаған, Көлинде ақ қуу, ғазы бар (Т.Сейтжанов).

ҚЫРААТ ат. ар. с. Қуран оқығандағы адам дауысының ырғағы, дауыс толқыны.

ҚЫРАУ ат. 1. Сууытылып салқынланған аяздың зәхәри, жука кар. Майда *қырау араласа* шық дәми жылтылдап көринеди (Ө.Хожаниязов). 2. ауыс. Қартайған адамлардың шашына, муртына түсетуғын ақ.

ҚЫРАУДАЙ кел. Қырау сыяқлы, қырауға усаған, қырауға мегзес.

ҚЫРАУЛЫ кел. 1. Қырауы бар, қырау қатқан. 2. ауыс. Сууық, ызғарлы, ләмгершилик.

ҚЫРАУСЫЗ кел. Қырауы жоқ, қырау қатпаған, қырау түспеген.

ҚЫРҒАҰЫЛ ат. Тауық туқымлас, ашық түсли жабайы қус. Анда-санда өз-өзинен үрkip ушқан *қырғауыллардың* дүрилдисинен басқа нәрсе жоқ (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫРҒАҰЫЛДАЙ кел. Қырғауыл сыяклы, қырғауылға усаған.

ҚЫРҒЫ ат. Жоңғы, сүрги.

ҚЫРҒЫЗ ат. Миллет. Қырғызстан Республикасының тийкарғы халқы.

ҚЫРҒЫЗЫҰ ф. Жондырыу, жукалап алыу.

ҚЫРҒЫЙ ат. Шымшық хәм т. б. усындай қусларды услап жейтуғын иймек тумсыклы жыртқыш қус. Төбемизде *қырғый* қанат қағады, ал төменде дәрья гүүлеп ағады (И.Юсупов).

ҚЫРҒЫЙДАЙ кел. Қырғыйға усаған, қырғый сыяклы.

ҚЫРҒЫН ат. 1. Қыян-кести, урыс, қан төгис. Искендер де залым патша болыпты, Қойдай етип *қырғын* етип халықты (Т.Жумамуратов). 2. ауыс. Өлик, өлим. ◇ **Қырғынға ушырау** — қырылыу, апатқа ушырау. Бул жылы халықты еки апат *қырғынға ушыратты* (А.Бегимов).

ҚЫРДЫРЫҰ қырыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫРҚ сан. Отыз тоғыздан кейинги санның аталыуы. Жасы *қырқтан* асканда ери де қаза тапты (К.Султанов). ◇ **Қырқ жамау** — ийне тиймеген жери жоқ, дал-дал, жамау-жамау. Ол үстиндеги *қырқ жамау* камзолын услап көрсетти. **Қырқ жарық** — жараланыу, жарылып кетиу. Мал бақтың қолында қайқы таяғың, Тилинип *қырқ жарық* болып аяғың (А.Дабылов).

ҚЫРҚАЯҚ ат. зоол. Көп аяқлылар қатарына киретуғын кишигирим жәнликтің бир түри.

ҚЫРҚБУҰЫН ат. Әсиресе, қамыстың узынлығындай хәм қамыстың тамыры, яғный поррығында болатуғын бөлекше.

ҚЫРҚЛЫҚ I ат. Қой хәм ешкилердің жүнин қырқатуғын қайшы формасындағы узын темирден исленген қурал, әсбап, қайшының үлкен түри.

ҚЫРҚЛЫҚ II сан. Қырқ манатлық қағаз ақша, пул.

ҚЫРҚТЫРТЫҰ қырқтырыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫРҚТЫРЫҰ ф. Қой хәм ешкилердің жүнин қырқып алдырыу. Қурық тиймес қулын жоқ, *қырқлық* тиймес қозы жоқ (ққ.х.н.).

ҚЫРҚЫЛЫҰ қырқыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫРҚЫСЫҰ I қырқыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫРҚЫСЫҰ II ф. I. Таласыу, тартысыу, кейисиу, жәнжеллесиу, урысыу. Елдің сыпсың сөзи жаман, ...усыдан бири тири қалса, *қырқысады* еле ол (К.Султанов).

ҚЫРҚЫҰ ф. 1. Кесиу, қыйу, үзиу. Ешкілерден, койлардан жүн *қырқып* ұзын арқан еседі (А.Бекимбетов). 2. Шабыу, кесиу.

ҚЫРҚЫҰШЫ ат. 1. Кесиуши, қыйушы. 2. Шабыушы, кесиуши.

ҚЫРЛЫ кел. 1. Қыры бар, қырға ийе. 2. аұыс. Күшли, қарыулы, мықлы, батыр. Бердақ айтар бұл не заман, Бир *қырлыға* жетпес шамам (Бердақ).

ҚЫРМА ат. Аукат куйып ишетуғын кишкене ыдыс, тостаган.

ҚЫРМАН ат. Дақылды жыйнап дәнин түсирип тазалайтуғын орын, түйек айдалатуғын жер. Кешеги колхоздың бийдай *қырманы* жөнинде де қатнасы бар ма екен (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫРМЫЗЫ I кел. Ашық қызыл түсли. Қешеги *қырмызы* гүллер мийзан түскенликтен сола баслапты.

ҚЫРМЫЗЫ II кел.к: қырмызы салы, салының қызыл түри.

ҚЫРМЫЗЫДАЙ кел. Қырмызы сыяқлы, қырмызыға усаған, мегзес.

ҚЫРМЫШ I ат. Ишине гөш салынып майға писирілген бауырсақ.

ҚЫРМЫШ II ат. Қаспақлы палау, қаспақ.

ҚЫРПЫҚ қырпық қар кел. Майдалап жауған жуқа қар.

ҚЫРПЫҰ ф. Әсип турған өсимликлердің хәм басқа да затлардың ушын шарпыу, кесиу, қырқыу.

ҚЫРСЫҒЫҰ ф. Шатақ шығарыу, өжетлениу, хәкислениу. Көптен бери ол Жумашқа *қырсығып* жүр (Ә.Тәжимуратов).

ҚЫРСЫҒЫҰШЫ ат. Өжетлениуши, хәкислениуши.

ҚЫРСЫҚ I ат. Адамға гезлесетуғын кесент, кесапат, бәле. Бир азырақ жатқан менен қыйсайып, *қырсық* уйқы бир салмады қурығын (Т.Сейтжанов).

ҚЫРСЫҚ II кел. Қыныр, өжет, хәкис, тирсек.

ҚЫРСЫҚЛАНДЫРЫҰ қырсығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚЫРСЫҚЛАҰ кел. Өжетлеу, хәкислеу, тирсеклеу.

ҚЫРСЫҚЛЫ кел. Хәкисли, өжет.

ҚЫРСЫҚЛЫҚ ат. Хәкислик, өжетлик, тирсеклик.

ҚЫРТЫЛДАҚ кел. Гүртилдек, гүтирлек.

ҚЫРТЫЛДАТЫҰ қыртылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҚЫРТЫЛДАҰ ф. Қатты заттың қырт етиуи, сес шығаруы, гүртилдеуи.

ҚЫРТЫС ат. 1. Жердің үстінгі қабаты. Бомбаның жарылыуынан жердің *қыртысы* аударылып түсті (Н.Дәуқараев). 2. Жыйрық, қатпар. Есик алдында оларды манлайы *қыртыс* арық сары адам күтип алды. 3. Қаспақ, қалдық. ауыс. Жукна, қалдық, байлық.

ҚЫРТЫСЛАНЫҰ ф. Жыйрықланыу, қатпарланыу. Шапанның шалғайы менен қыртысланған манлайын сыпырды.

ҚЫРТЫСЛАҰ ф. Қауынды, гарбызды хәм басқаларды қабығына шекем тақап жеу.

ҚЫРТЫСЛЫ кел. 1. Қыртысы бар, қыртысқа ийе. 2. ауыс. Жукналы, бардамлы, курғын.

ҚЫРШЫЛЫҰ ф. Бир нәрсенің қыршылыуы, жара яки басқа нәрсенің бетинің алыныуы, жарылыу, тырнаныуы, сыйырылыуы. Жайдың сыбаулары *қыршылып* түскен (А.Бекимбетов).

ҚЫРШЫН кел. 1. Жас өспирим, жас нәресте, *Қыршын* қызлар чай берсем ишпейди (К.Султанов). 2. Жаман гарғыс, сөгис. ◇ **Қыршынынан қыйылыу** — жаслай жоқ болыу. Жас қызыл гүл *қыршынынан* қыйылды (А.Әлиев).

ҚЫРШЫТЫҰ қыршыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫРШЫҰ ф. Тазалау, бир нәрсенің бетіндегі қабатын алыу. Апам есик бетте балық *қыршып* отыр екен (К.Султанов). Ол аяғындағы жарасының аузын *қыршып* отыр («Жеткіншек» г.).

ҚЫРЫЛДАҚ кел. Қырылдап сөйлейтуғын адам.

ҚЫРЫЛДАҰ ф. Өнеш аркалы қарлыққан сес шығарыу, қырылдап сөйлеу. Бул сөзлерди айтқанда оның дауысы *қырылдап* шықты (А.Әлиев).

ҚЫРЫЛДАҰЫҚ к. қырылдақ.

ҚЫРЫЛЫСЫҰ ф. 1. Өлиу, набыт болыу. Қан төгилген *қырылысыу* жауынгерлерди қорқыта алмады (Ж.Аймурзаев). 2. Қыраппыш болып төбелесиу, таласыу, тартысыу.

ҚЫРЫЛЫҰ ф. 1. Өлиу, жоқ болыу. Сол жерде көп жазықсыз жан *қырылды*. 2. ауыс. Таласыу, мәлеллесиу, жәнжеллесиу.

ҚЫРЫН кел. Терис, кери, қыйсық. ◇ **Қырын қарау** — терис қарау. — Орылған пишемиди бер, — десе бай *қырын қарап* күш көрсетти (К.Султанов). **Қырын кетиу** — сәти түспеу, иси оңға баспау. Оның иси бәрха *қырын кетеди* де жүреді («ЕК» г.).

ҚЫРЫНДЫ ат. 1. Ағаштың, тахтайдың жонылғандағы шыққан жоңқасы. 2. Хәр түрлі затлардың қалдығы.

ҚЫРЫНЛАСЫҰ қырынлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫРЫНЛАТЫҰ қырынлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫРЫНЛАҰ ф. Бир бүйирин берип отырыу, қыйсайу. Бай буларды жақтырмай бир *қырынлап* отыр (Қ.Ирманов).

ҚЫРЫНЫҰ қырыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫРЫСЫҰ қырыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫРЫТЫҰ қырыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫРЫҰ ф. 1. Бир нәрсениң бетин, үстин өткир нәрсе менен кыршып алыу. Бир күни өткир пәки менен ханның төбе шашын *қырып* алған екен (ққ.х.е.). 2. Қыршыу, тырнау. 3. Өлтириу, жоқ етиу. Автомат пенен немеслерди *қырып* калпактай ушырған (Ө.Хожаниязов).

ҚЫС ат. Гүзден кейин келетуғын ең сууық мәхәл, төрт мәусимнің бир бөлеги, бөлими. *Қыс* айының ызғырған сууық самалы бетине урады (А.Бекимбетов).

ҚЫСАЛАҚ қысалақ шегиу ф. Тарығыу, қысыныу.

ҚЫСҚА кел. Узын емес, келте, шолақ, мүки. Еки бала сол заматта үйлеринен узын хәм *қысқа* жиплер тауып келди (А.Бекимбетов).

ҚЫСҚАЛАҰ кел. Келтелеу, мүкилеу.

ҚЫСҚАЛЫҚ ат. Келтелик, мүкилик.

ҚЫСҚАРАҚ кел. Келтерек, кемирек, узын емес.

ҚЫСҚАРТЫҰ қысқарыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫСҚАРЫҰ ф. Азайу, келтериу, кемиу. Адамның саясы ой жерде узайып, дөң жерде *қысқарып* көринеди (С.Хожаниязов).

ҚЫСҚАСЫ м.с. Гөптин токетери, хақықаты, негизи. *Қысқасы*, ол сол ауылдағы қурғынлы хожалықлардың бири, көбинесе қонақсыз да болмайды (Ө.Хожаниязов).

ҚЫСҚАША р. Тужырымлы, негизи, тийкары, мазмунлы, қысқа түрде. — Мүмкин, — деди *қысқаша* жууап қайтарыуды армиядан үйренип қайтқан Дәлихан (Т.Нәжимов).

ҚЫСҚАШАЛАҰ қ. қысқаша.

ҚЫСҚЫ к. қысым.

ҚЫСҚЫШ ат. Бир нәрсени қысып алыуға арналып исленген курал, өсбап.

ҚЫСЛАҚ ат. 1. Ауыллық жердеги хожалық отыратуғын пункт, ел, қыслау. Әсиресе, сауатсыз жаслар *қыслақларда* көп болады. 2. Тар, жиңишке жол.

ҚЫСЛАТЫҰ I қыслау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫСЛАҰ I ат. 1. Қыстан шығыуға арналған орын, жай, там, қора-қопсы, пана. Бәхәрдің мақпал көркін тек қыслау ғана бузады (Т.Қайыпбергенов). 2. Адамлардың қыста қоныс басып, бәхәрде көшип кеткен орны, жери, панасы.

ҚЫСЛАҰ II ф. Жылдың суық мезгилин өткериу, қыстан шығыу, қысты өткериу. Сол жылы ол Рахметовтың жайында қыслап қалды (Қ.Айымбетов).

ҚЫСЛЫҒЫҰ ф. 1. Буұлығыу, тығылыу. 2. Тарығыу, қысылыу.

ҚЫСПАҚ ат. 1. Қораның еки жағынан қада салып, жип пенен тартып байланыуы, қора. Ымырт жабылғаннан кейін далада мал жайғастырып, қыспақ тартып жүрген адамлар үйлерине кирди (К.Султанов). 2. Қыйыншылық аұхал, қыйын жағдай. 3. Тар, киши.

ҚЫСПАҚЛАНЫҰ қыспақлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫСПАҚЛАСЫҰ қыспақлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫСПАҚЛАТЫҰ қыспақлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫСПАҚЛАҰ ф. Қораны бир яки еки жерден қысып байлау. Қораның бул жола араларына шөп салып қыспақлаған еди (Ө.Хожаниязов).

ҚЫСПАҚЛЫҚ ат. Қыспаққа жарайтуғын, қыспаққа турарлық, қыспақ боларлық.

ҚЫСПАЛАНЫҰ қыспалау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫСПАЛАСЫҰ қыспалау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫСПАЛАТЫҰ қыспалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫСПАЛАҰ ф. 1. Шертек, қақыра, қора хәм усы сыяқлылардың еки жағынан қатты қысып байлау. 2. Қора ислеу, қоралау.

ҚЫССА ат. Тарийхый уақыяларды тәрийиплеп айтатугын китап, дәстан. Ийшан елатында Қосымбет уста, Оқыйман деп шақыртыпсаң бир қысса (С.Нурымбетов).

ҚЫССАХАН ат. Китапты, дәстанды, қыссаны оқыйтуғын адам, қыссаны айтыушы. Бир қыссахан Қосыбайдың үйине келип қонған (К.Султанов).

ҚЫССАХАНА ат. Қысса оқыйтуғын орын, жай.

ҚЫССАХАНЛЫҚ ат. Қыссаханға тән, тийисли.

ҚЫСТАЛАҚ қ.қыстаныу.

ҚЫСТАНЫҰ ф. 1. Асығыу, қыйналыу. Жумыс ислеитуғын жерге қарай қыстанып жүрип кетти. 2. Қыйналыу, азапланыу.

ҚЫСТАСТЫРЫҰ қыстау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫСТАҰ I кел. Зәрүр, асығыс. Хәзир бир жерде *қыстау* жумысым бар еди (Х.Сейтов).

ҚЫСТАҰ II ф. Асықтырыу, зорлау, мәжбүрлеу.

ҚЫСТАҰЛЫ кел. Асығыслы, зәрүрли.

ҚЫСТЫРМА ат. Тонның, қылқаның, дегелейдин дегерегине қойылатуғын тери ямаса хасыл гезлеме, жийек.

ҚЫСТЫРМАЛЫ кел. Қыстырмасы бар, қыстырмаға ийе.

ҚЫСТЫРЫЛЫҰ қыстырыу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ҚЫСТЫРЫҰ ф. 1. Бир затты басқа бир затқа бекитип, байлап илдирип қойыу. Қамшыларын керегениң басына *қыстырып* қойған (К.Султанов). 2. ауыс. Биреу аркалы бир затты берип жиберіу, қосып жиберіу.

ҚЫСТЫРЫҰЛЫ кел. Байлаулы, илдириули. Керегеге *қыстырыулы* әлипбе жазылған тахтайымды алып берди (Ө.Шамуратов).

ҚЫСЫҚ кел. Кишкене, енсиз, жумык, жумылған, қыйык. Улым, *қысық* көкиректең *қысық* ақыл шығады екен (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫСЫЛДЫРЫҰ қысылыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ҚЫСЫЛШАҚ I кел. Уялшақ, тартыншақ, уяң.

ҚЫСЫЛШАҚ II р. Ауыр, қыйын-қыстау. Бундай *қысылшақ* уақытта қарасқаны ушын Айтбайға көп рахмет айтты (М.Дәрибаев).

ҚЫСЫЛШАҚЛЫҚ ат. уялшақлық, тартыншақлық, уяңлық.

ҚЫСЫЛЫСПА к. қысыныу.

ҚЫСЫЛЫСЫҰ қысылыу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ҚЫСЫЛЫҰ ф. 1. Еки заттың арасында бир нәрсениң қысылып қалыуы. 2. Көздің жумылыуы.

ҚЫСЫМ ат. 1. Өз еркинен тысқары көрсетилген қыянет, қорлық, зулым, зорлық. Халық хан *қысымына* қарсы хәрекет етти (Қ.Ирманов). 2. Бармақ пенен алақанның қуысқан жери. Ол дастурханнан бир *қысым* қақ ерик алды (А.Бекимбетов). ◇ Бир *қысым болыу* — тартыныу, қорқыу, сескениу. Қыз да усыны сезип, *бир қысым болып* жарға тығылды (К.Султанов).

ҚЫСЫМГЕРЛИК к. қысымгершилиқ.

ҚЫСЫМГЕРШИЛИК ат. Зулымлык, зорлык.

ҚЫСЫМЛАТЫҰ қысымлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫСЫМЛАҰ ф. Бир нәрсени кол менен услау, алыу, ууыслау. Турымбет көп отыра алмай, жеген жалғыз еригинин шаңғалағын колына *қысымлауы* менен үйине кайтты (Т.Кайыпбергенов).

ҚЫСЫМШЫЛЫҚ ат. Зулымлык, зорлык.

ҚЫСЫНДЫРЫҰ қысыныу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫСЫНЫСПА ат. Уят, намыс.

ҚЫСЫНЫҰ ф. Уялыу, намысланыу, тартыныу.

ҚЫСЫҢҚЫ к. қысык.

ҚЫСЫҢҚЫРАҰ ф. киширейтинкиреу.

ҚЫСЫР ат. Бойдак, туу. Оның жалғыз *қысыр* сыйырын отлакты жерге бағып, изинен карап жүрди (Қ.Айымбетов).

ҚЫСЫҰ ф. Бир затты еки нәрсениң арасына салып турыу, услау. Шеп колы менен гегирдегинен курсаудай *қысып* алды. **Қолтығына қысыу** — бауырына қысыу, кушаклау. Еки баласын *қолтығына қысып* бүкшийип отыр (Н.Дәукараев).

ҚЫСЫҰМЕТ ат. Азап, акырет, зорлык, қыйынлык. Мынау Қанияз байларға усаған ийтлер саған талай *қысыумет* көрсетти (Н.Дәукараев).

ҚЫТКЕРШИЛИК ат. Кемтаршылык, жетиспеушилик, кемислик, ашлык. Былтыр егинлерди ерте кырау урып *қыткершилик* болғанда саклаган усылар (Т.Кайыпбергенов).

ҚЫТЫҚ ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың денесине сырттан бир нәрсениң тийиуинен пайда болатуғын сезим. Досбергеннің колы қыбырлаган сайын *қытығы* келеди (А.Бегимов). **Қытығына тийиу** — жанына, намысына тийиу. Елмурат ғаррының *қытығына тийип* ғәп айтып отыр (Ж.Аймурзаев).

ҚЫТЫҚЛАНЫҰ қытыклау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫТЫҚЛАСЫҰ қытыклау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫТЫҚЛАТЫҰ қытыклау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫТЫҚЛАҰ ф. 1. Кытык келетуғын ағзаларға кол тийгизиу, күлдиретуғын нервлерди коздырыу. Ол Бийбигүл шешейди *қытықлап* күлдирди. 2. ауыс. Қозғау салыу, хәрекетке келтириу. Хәр толкыны жүректи *қытықлап*, кеуилге ләззет береди (К.Султанов).

ҚЫТЫҚШЫЛ кел. Қытығы келетуғын, қытығы бар, қытығы күшли.

ҚЫТЫҚШЫЛЫҚ ат. Қытығы келиушилик.

ҚЫТЫМЫР кел. Сараң, сақый емес, қызғаншақ, ашкөз. Қәдірбай күтә *қытымыр* дүньяпараз, өтирикши, арсыз адам (А.Бекимбетов).

ҚЫТЫМЫРЛАНЫУ қытымырлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҚЫТЫМЫРЛАУ кел. Қызғаншақлау, бүрислеу, қаттылау.

ҚЫТЫМЫРЛЫҚ ат. Қызғаншақлақ, бүрислик, қаттылык.

ҚЫТЫРЛАҚ кел. Қаттырақ, геүдирек, қытырлағыш.

ҚЫТЫРЛАТЫУ қытырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫТЫРЛАУ ф. Қатты заттың сыныуы процесінде, қатты нәрсени шайнау уақтында шыққан сес, патырлау. Қолына олар тийиуден қатып қалған нанларды *қытырлатып* шайнады.

ҚЫШҚЫЛТЫМ кел. Ашкылтым, ашшырақ, түршик.

ҚЫШҚЫРЫҚ ат. Адамнан яки хайуаннан тағы басқа да техникадан шыққан қатты сес. Тоғайдан әлле қандай бир *қышқырық* еситилди (Б.Бекниязова).

ҚЫШҚЫРЫУ ф. Қатты дауыслап бакырыу, қыйғырыу. — Не деп турсаң хәй, ким тууыпты оны? — деп *қышқырып* жиберди жигит (Ш.Сейтов).

ҚЫШЫМА ат. 1. Адамларда, жанлы-жаныуарларда, әсиресе адамлардың денесінде бөртик болып та, бөртиксиз де қышыу пайда ететуғын тери ауырыуы. 2. ауыс. Жөніне жүре алмайтуғын адам.

ҚЫШЫНЫУ ф. Денени бармақ пенен қасыу, тырнау, осыу.

ҚЫШЫРЛАТЫУ қышырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫШЫРЛАУ ф. Қышыр-қышыр етиу, сес шығару, қытырлау. Тислеринің арасындағы кум *қышырлап* кетти.

ҚЫШЫТЫУ қышыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫШЫУ р. Қасыуды талап ететуғын титиркениу сезими. Ол *қышып* турған жерин бармағы менен қасып қайта уйқыға киристи. ◇ **Қолы қышыу** — а) жумыстың исленилиуі. б) қолға пулдың түсиуі. **Тили қышыу** — сөйлегиси келиу. Биреу сениң сөзинди сөйлеп отыр, сениң *тилиң қышый ма*, — деди Сәлийма оған (К.Султанов).

ҚЫЯ ат. 1. Таудың, төбенің жанбауыры. 2. Кеңислик, майдан, даланлык. Кула дүзде, *қыя* кумда денеси дир-дир тоңып киятыр (Ш.Сейтов). 3. ауыс. Қыйсайып кетиу, басқаша жүриу. Бул дүнья өтерсең ақыры паны, Алдадың, *қыядан* жол

салып жаны (Күнхожа). **Қыя басыу** — жән-жаққа кетиу, басқаша жүриу, кутқармау. **Қыя басалмау** — басқаша жүре алмау. Далада қалды көмиүсиз, дәрманы кетти ашлықтан, Аяғын *қыя басалмай* (Жийен жырау). **Қыя қарау** — көздің қыйығын салып қарау, урлап қарау.

ҚЫЯБАН кел. Пиядалар жүретуғын жол, аллея.

ҚЫЯҚ ат. Бир заттың кишкене бөлеги, бөлекшеси. Ол қолындағы қамыс *қыяқ* пенен жер шуқлап отыр еди (Қ.Аралбаев).

ҚЫЯҚЛАНЫУ ф. Бөлеклениу, майдаланыу.

ҚЫЯЛ ат. Фантастикалық мақсет, ой, әрман, пикир. Ол усындай *қыял* менен жүрип қиятырып салы атызының шетине келгенин билмеди.

ҚЫЯЛАТЫУ қыялау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҚЫЯЛАУ ф. Бир жаққа қарай қыйсайыу, бир затты айланыш жүриу, қырынлау, қапталлау. Он бес жасар шамасындағы бойлы-сынлы қыз үйден шықты да жигитлерди көрип, *қыялап* бир қарады (К.Султанов).

ҚЫЯЛЛАНЫУ ф. Қыялға берилиу, әрман етиу, ойланыу. Бирден турып қашыуға *қыялланып* еди, бирақ өзін зорға тутты (Т.Қайыпбергенов).

ҚЫЯЛЛАСЫУ қыяллау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҚЫЯЛЛАУ ф. Фантастикалық ойлау, әрман етиу.

ҚЫЯЛЛЫ кел. Ойлы, ойшыл.

ҚЫЯЛШЫЛ кел. Бир нәрсени әрман ететуғын адам, әрманшыл, ойшыл. Ол сондай *қыялшыл*, әйтеуір нәрсени ойлайды (Ж.Сапаров).

ҚЫЯМАЙ р. Қыя, қыялап, қыясына.

ҚЫЯМАЙЛАУ ф. Қыясына өтиу, қыялап кесиу.

ҚЫЯМЕТ ат. Қыйын аұхал, ауыр жағдай. Басыма түсти *қыямет*, Бул заман болды әлапат, Жүрсем егер сау-саламат, Барлығы ойымда мениң (Бердақ).

ҚЫЯМЕТЛИК кел. 1. Ең жақсы көретуғын қыймас адам, қымбатлы киcи. Оразбайдың *қыяметлик* инисимен (А.Бекимбетов). 2. Өмирлик жолдас. Кеуил қосқан *қыяметлик* жолдасым, Екеуимизди қосар күнлер бармекен («Қырқ қыз»).

ҚЫЯМЕТШИЛ кел. Қыяметке исенетуғын, қыямет күни болады деп билетуғын.

ҚЫЯНАТ ат. Жәбир, жапа, қаслық. Ол көкирегінде дослар ушын *қыянаттың* қыяуын сақламайтуғын алам (Ж.Аймурзаев).

ҚЫЯНАТЛЫҚ ат. Қаслық, зорлық, жәбірлік, сатқынлық. Халыққа *қыянатлық* етип сорпа ишкеннен ишпегенимиз мақұл (Қ.Ирманов).

ҚЫЯНАТШЫ ат. Қастыянлық етиуші. *Қыянатшылар* тоқтаусыз тутқынға алынып қалаға айдалып кетті (А.Бекимбетов).

ҚЫЯНАТШЫЛ кел. Әдалатсыз, қастыяншыл, исенімсіз. *Қыянатшыл* қыйсық тартар сазайын, Нурды иркіп сала алмас саясын (И.Юсупов).

ҚЫЯНАТШЫЛЫҚ ат. Әдалатсызлық, қастыяншылық, исенімсізлік.

ҚЫЯН-КЕСКИ кел. Шийеленискен, дау-жәнжел, былғасық. *Қыян-кески* болғанда, хал-дәрманым жоқ болып, Жылға-сайлар көп болып, Қызыл гүлдер солғанда («Қыркыз»).

ҚЫЯҢҚЫ кел. Тентек, шатақ, бузақы. Бәйбише тууған тоғыз ул зорлықшыл, *қыяңқы* болыпты (Н.Дәуқараев).

ҚЫЯР ат. Тәрнекке усаған, оннан кишилеу болып өсетуғын қауын туқымлас палыз егининің бір түрі. *Қыяр*, помидор усаған палыз егинлери, мәкке хәм айғабағар усаған хәр түрлі өсімликлер атызда өсип тур («ЕК» г.).

ҚЫЯРЛЫ кел. Қыяры көп, қыяры бар, қыярға мол.

ҚЫЯҰ ат. Қыйтық, кемшилік, қыйсықлық. Еситкен бир сөзден таппайды *қыяұ*, Кемели жүреді, жүрмейди жаяұ («ЕК» г.).

Л

Л 1. Каракалпак әлипбесиниң он алтыншы ҳәриби хәм сол ҳәриптин жазылыў таңбасы. **Л** сеси сөздин басында да, ортасында да, изинде де қолланылып отырады («Қаракалпак тили грамматикасы»). **2.** Тил ушының үстинги тислердин жаққа кирген жериндеги қуўыслыққа (альвеолларға) тақалыўынан пайда болатуғын үнли даўыссыз сес, фонема. Сөйлегенде **Л** сеси тил үстинги тислердин жаққа кирген жериндеги қуўыслыққа тийеди (Р.Бекназарова).

ЛАБАЗ ат. **1.** Аўланған балықларды қабыллап алыў ушын арналған орын. **2.** Бәхәр, гүз айларында балықты дузлаў ушын тахтайдан бочкаға уқсатып соғылған ыдыс (Мр). **3.** Балықларды бәхәр, жаз, гүз айларында сақлаў ушын таярланған муздын туратуғын жери (Мр) ТБ, КТДМ, 55, Кр, Әб, Бәш).

ЛАВИАЛИЗАЦИЯ ат. лингв. Сеслердин жасалыўында еринлердин алға қарай созылып дөнгелениўи.

ЛАБИАЛЬЛЫҚ кел. Еринлердин жәрдеми менен жасалатуғын сеслер, еринлик.

ЛАБИРИНТ ат. **1.** Әйjemги грек легендасында көп өжирели хәм шатыс жоллы сарай, шатыс жоллар. **2.** анат. Қулақтың ишки қуўысы, қулақ ишиндеги шығанаққа қушап буралған бөлими. Қулақ лабиринтиниң еситиў органлары сезгиш келип отырады, ... («Ад. анат»). **3.** аўыс. Шатақ, шубалыңқы, былғасық.

ЛАБОРАНТ ат. **1.** Илим-изертлеў мәкемелериниң тәжирийбе лабораториясында ислеиуғын илимий техникалық хызметкер, жәрдемши. Мен дәслеп жумысты институтта *лаборант* болып ислеўден басладым («ЕҚ» г.). **2.** Айырым мәкемелердеги қабыллап алынатуғын заттың хөлин, жасын, қуўрағын, тазалығын тексеретуғын кәнигели хызметкер. Келген пахталарды *лаборант* шаққанлық пенен көрип жүр («ЕҚ» г.).

ЛАБОРАНТЛЫҚ ат. Лаборант хызметин атқарыўшылық, алып барыўшылық. Жәмийланың Хожели пахта заводында

лаборантлық ұазыйпасында жақсы ислегени ушын оны жәмәәти хүрметлейди («ЕҚ» г.).

ЛАБОРАТОРИЯ ат. Илимий ямаса техникалық тәжирийбе жүргизетуғын жай хәм де тәжирийбе иси менен шуғылланатуғын мәкеме, орын. Агрохимиялық *лабораториялар* дүзилиўге қолайластырылып исленген (О.Бердимуратов).

◇ **Творчестволық лаборатория** — ақыл мийнети менен ислеиуғын хызметкерлердин жумыс ислеуиндеги усылы, әдиси, тәсили, тәжирийбеси.

ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ кел. Лабораторияға тән, лабораторияға катнасы бар, лабораторияға тийисли. *Лабораториялық* жумысларды жақсы жолға қойыў мәселелери де сөз етилди, ... («ЕҚ» г.).

ЛАБЫР ат. 1. Аўыр, зил. Мынаў кегей ағашын жайыңа *лабыр* болар, — деди Әмет ғарры («ЕҚ» г.). 2. Кемени, қайықты, баржаны хәм тағы басқаларды суўдың ортасында ямаса дәрьяның ортасында тоқтатып иркиў ушын тасланатуғын темирден исленген аўыр салмақлы қурал, көшки. Және төрт мың нурбет бар, және бес мың *лабыр* бар. Сыртына полат қақтырған тоқсан қабат көк темирден қалмақ салған қала бар («Қоблан»).

ЛАБЫРЛЫҚ кел. Аўырлық, зиллик, үлкенлик. Бул *лабырлық* етти.

ЛАВР ат. бот. Қасы-жазы көгерип туратуғын суўыққа шыдамлы, хош ийисли ағаш. Бизде қайық, қарағай, шырша, емең *лавр* хәм тағы басқа ағаш түрлери өседи («Ботаника»).

◇ **Лавр жапырағы** — аўқатқа пайдаланылатуғын лавр ағашының жапырағы, **Лавр веноги** — лавр ағашының жапырағынан исленген венок.

ЛАВСАН ат. Түрин өзгертпейтуғын ыссылыққа шыдамлы, жүдә мықлы гезлеме. Бул *лавсан* көйлегинин жақсы бир кәсийети утюг баспай-ақ кийип кете бересен, — деди Серегүл Атабайға («ЕҚ» г.).

ЛАГЕРЬ ат. 1. Ұақытша қоныс басқан жер, орын. Артеке пионер *лагеринде* дем алып атырған бир группа досларымыздан хат алдық (Ө.Хожаниязов). 2. Белгили бир бағдар, тәрәп. 3. Урыста қолға түскенлерди сақлайтуғын орын, концлагерь. ◇ **Балалар лагери** — мектеп оқыўшыларының жазғы дем алыста дем алатуғын орны. Июнь айының еккинши ярымынан баслап

балалар лагеринде дем алыуға кеттик, — деди Әмет («ЕК» г.).
Мийнет пенен дүзетиу лагери — мәмлекетлик тәртіпти бузған адамларды мийнет пенен тәрбиялайтуғын орын.

ЛАҒАН қ. наған.

ЛАҒАНДАЙ қ. нағандай.

ЛАҒМАН ат. Қамырдан жиңишке, ұзын етип исленген аұқат, тағам. Бир тостаған *лағманды* ишип алды да мектепке кетти (Қ.Айымбетов).

ЛАҒМАНДАЙ кел. Лағманға усаған, лағман сыяқлы. Лағмандай етип пиcиpиу.

ЛАҒМАНЛЫ кел. Лағман қосылған, лағман араласқан, лағманы бар. *Лағманлы* аұқат.

ЛАҒМАНЛЫҚ кел. Лағман боларлық, лағманға жетерлик. Аспазшы *лағманлық* қамырды таярлады.

ЛАҒУУ ат. Аұзында хеш қандай сөз турмайтуғын жеңил минезли адам (Мр).

ЛАДАН кел. Аңгөдек, аңқау, бос, гөдек. Мийнет еткен сор қайнаған, Атам *ладан* шаруа екен («Алпамыс»). Сен сөзге түсинбейтуғын нағыз *ладан* екенсең (А.Бекимбетов).

ЛАДАНЛЫҚ ат. Хеш нәрсеге түсинбеушилик, аңгөдеклик, аңқаулық, гөдеклик, бослық, қараңғылық. *Ладанлық* пенен зықы шықты, Бир бахыт деп жайды кулаш (Ә.Шамуратов). Сениң *ладанлығыңа* күлемен, мен пир болсам саған өлим бар ма? («Мәспатша»).

ЛАДЬЯ ат. сп. Шахматтың минара тәризли тасы. Тура.

ЛАЗАРЕТ ат. мед. Әскерлерди дауалайтуғын емлеуҳана. Түн ярымында мени *лазаретке* әкелди.

ЛАЗЕР ат. физ. Атомлар менен молекулалардан шығатуғын электромагнитлик нур, оптикалық квантлық генератор.

ЛАЗЫМ I кел. Керек, зәрүрли. Дәстүр бойынша ол киси анасының ақ төсегин басқаға бастырмауы *лазым* (Ж.Аймурзаев). «Сөйле, иним, албырайсаң несине, *Лазым* сөз маржанын термеғиң» дерсең (И.Юсупов).

ЛАЗЫМ II ат. Мүсийбет, аұырманлық, қыйыншылық. Ғарры *лазымға* кеткен еди...

ЛАЙ кел. Қыйғаш, қыйық. Салып тиллә билезикти, Қасы *лай*, көзи сүзикти, шығарса алтын жүзикти, Қайтып бармағына түсер (Әжинияз).

ЛАЙНЕР ат. тех. Жүдә бийикликте жокары тезликте ушатуғын үлкен хаўа транспорты, үлкен самолёт. Хәзир бизде саатына 800—900 километр тезликте ушатуғын *лайнерлер* пайда болмакта («ЕК» г.).

ЛАК ат. хим. Ағаш, металл хәм баска да нәрселерди жылтыратып бояйтуғын сырлайтуғын таяр түриндеги суйыклық, смола еритпеси. Мектеп оқыўшылары жазғы дем алыс уақытында парталарды *лак* пенен сырлаўға жәрдемлести («Жеткиншек» г.).

ЛАКЛЕНИЎ лаклеў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЛӘКЛЕСИЎ ләклеў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЛАКЛЕТТИРТИЎ лаклеў фейилиниң ерксиз дәрежеси.

ЛАКЛЕТИЎ лаклеў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛАКЛЕЎ ф. Қандай да бир ағаштаң материалдан хәм тағы баскалардан исленген затларды лак пенен бояў, сырлаў, лак жағыў. Хәр бир класстағы печьлерди *лаклен*, таза оқыў жылына таяр етиў керек, — деди мектеп директоры («ЕК» г.).

ЛАҚ: лақ етиў ф. 1. Бир ыдыстағы суйык заттың бирден аударылып төгилиўи, суйык заттың бирден саў етиўи, ағыўы. 2. Бир адамның ишинде сақлап жүрген сырын баскаларға бәрин қалдырмастан айтып бериўи, баян етиўи, сырын ашыўы, сырын айтыўы. Әкем ишинде дық сақламастан *лақ* етип ақтарылды (Ө.Хожаниязов). Сәлийма иши толы сырын *лақ* еткизди (К.Султанов). 3. ауыс. Биреўдиң айтқанына көниў, алдаўға көниў, алдаўға ериў. Ретин таўып айтқан мақтаў сөз жәлладты түби түскен шелектей *лақ* еткизди (Н.Бөрекешов).

ЛАҚАЙ ат. Саз әсбабы. Алып келген дуўтарын, Ситар менен *лақайын* («Жәханша»).

ЛАҚАП ат 1. Адамның минезине, характерине байланыслы қосымша қойылған аты. *Лақабым* куў молла, атым Тастайбек, Байлардан табылар жанға не керек (А.Дабылов). Ол қақайдың *лақабың* Сәйеке шунақ дер еди («Қырк қыз»). 2. Атақ, даңқ, хүрмет. Онын *лақабы* жер жарған жалғыз сулыў кызы бар екен (ққ.х.е). Бабадан жердиң атын, *лақабын*, даңқын сорап, бир зат айтып турған усайды («Мәспатша»). 3. Көтерилген үлкен абырай, көпшиликке жайылған хабары, жокары көтерилген хүрмет, шыққан даңқ. Бул ел қайта туўған арыў Шығыста, Шамшырақ *лақабын* жайды тум-туска (И.Юсупов).

ЛАҚАТ ат. Кәбирдин өлик денеси қойылатуғын қуўысы.

ЛАҚАТАҚ БОЛЫҰ Хайран калыұ, ақыллы, лал болыұ (Кр Мр). Бурынғылардың түсинбеген жерине булар хәм *лақатақ болып* турды (Қ. Ерманов)

ЛАҚАҰ ат. Ылақа ауы. Балықшылар теңизден ямаса дәрья, көлден ылақа балығын аулайды (Мр.).

ЛАҚҚЫ кел. Басқышыл, күлкишил, күлдиргиш, ойыншыл, хәзилкеш, күлкипаз, жууапшыл, жууапкер. Анау жатқан Палым *лаққы*. Оның журтта бар ма хаккы (Бердак). Өзи *лаққы* жууапкер, Қаст еткен жерден қан алған («Мәспатша»).

ЛАҚҚЫЛЫҚ к. лаққышылық.

ЛАҚҚЫШЫЛЫҚ ат. Шешенлик, зийреклик, тапқырлық, сөзге шеберлик, гәпти ушырып айтыушылық. Арзы кусағанлар *лаққышылыққа* салды (Н.Дәукараев).

ЛАҚЫЛДАҚ кел. Сыр жасырмайтуғын, кеулиндегисин жасырмай айта беретуғын аңқылдақ. Поэмада айырым *лақылдақ* адамлардың образын шебер сүүретлей бере билген.

ЛАҚЫЛДАСЫҰ лақылдау I феиилинин шериклик дәрежесси.

ЛАҚЫЛДАТЫҰ лақылдау I—II феиилинин өзгелик дәрежесси.

ЛАҚЫЛДАҰ I ф. 1. Суйық заттың атлығып шыгыуы, аударылыуы, төгилиуи. Турымбеттин басынан қан *лақылдап* атыр (Н.Дәукараев). 2. Суйық заттың кайнауы, пақырлап кайнауы, пақырлауы. Ошақтағы қара куман *лақылдап* кайнап атыр ... (Қ.Айымбетов).

ЛАҚЫЛДАҰ II ф. 1. Дауысын қатты шығарып күлиуи, шақалақлау, бакырып күлиу... Сәлийма *лақылдап* күлди (К.Султанов). 2. Хәмме нәрсени жасырмастан ашық айта беріу, сыр жасырмау.

ЛАҚЫШ ат. Ылашык. Ертеректе қара үйдин орнына қолланылған шатпа үй (Шым.р.Орж).

ЛАЛ I: лалагүл ат. бот. Яқыт (гүлдин бир түри), кызыл яқыт (қырмызы рең), көп жыллык кызыл гүл. Гүллердин ишиндеги маған унаған *лалагүл* болды (газетадан).

ЛАЛ II: лал болыу ф. 1. Хәлсиз болыу, күшсиз болыу, ғайратсыз калыу, димарсыз болыу, қарыұсыз болыу. Қартайғанда ақылым мениң болды *лал*, Кеулинде бар ма еди, ғаррым, қыйлы-қал («Алпамыс»). 2. Ойланып қалыу, хайран болыу, тоқтап калыу. ...тилден қалғандай *лал* болып, турған жеринде сиейип қатты да қалды (А.Бекимбетов). 3. Қорқып

сөйлемей қалыу, қорқыу, хүрейи ушыу, үндемеу, талып қалыу. Қарақалпақ қызы — батыр Айжамал, Айбатыннан қорқып жаулар болсын *лал* (Ж.Аймурзаев). Хызметин аяса ким тууған елден, Халық алдында жүйрик тили *лал* болар (И.Юсупов). ◇ **Лал болып қалыу** — үнсиз, сессиз болып қалыу, жансыз болып қалыу, сәррийип қалыу. Дегенде қыз *лал болып қалды*, Кисесине қолын салды (Ш.Артық).

ЛАЛА ат. Гүлдің қызғыш түрі, дала гүлі. Жүрек-бауырым *лала* яңлы қан болып, Қара шашым тозды пәрийшан болып (И.Юсупов). Ашылған гүлдің *лаласы*, Майданды жердің даласы («Алпамыс»).

ЛАЛА-ГҮЛЗАР к. лалазар.

ЛАЛАЗАР ат. Лала гүлі өсип тұрған жер. Жер астында бір шәхәр бар, Гүлленген иши *лалазар* (С.Нурымбетов).

ЛАЛАҚЛАУ ф. Жөгисиреу, далбақлау. Жалғызбан деп жалтақлама, Көппен ғой деп талтақлама, Жорта күлип *лалақлама*, Орынлы ис исле, балам (Бердақ).

ЛАЛАҰЛАСЫУ ф. Бақырысыу, шауқымласыу, дауырықласыу. Бул киятқан Қоныраттың Шубары, Ат келди деп *лалаұласпаң*, қалмақлар («Алпамыс»).

ЛАЛАҰЛАУ ф. Қатты бақырыу, шауқым шығарыу, дауырық кылу, дауырық етиу, ғауырласыу. Деп Байсал шықты *лалаұлап*, Атын минбей жаяұлап («Ер Зийұар»).

ЛАЛАЙ ат. Балықтың түрі, кишкене шабақ. Олар балыққа барып *лалай* шабақларды тутып келди.

ЛАЛ БОЛЫУ к. лал II.

ЛАЛЫ ат. Хасыл тастың бір түрі. Гилең *лалы*-жауғарлардан кийинип, Айтар сөзин ол кеулине түйинип («Алпамыс»).

ЛАМПА ат. Қараңғы жерге жарық беретұғын нәрсе, шийшеленген зат, жарық бериуши шыра. Шымбайда заводлар салынды, тас шыраның орнына *лампа*, ыбырықтың орнына кумған келди, елатымыздың өмирине жаңалық кирди (Қ.Айымбетов). Ғарры *лампаны* еки жерден жақты (Ө.Айжанов).

ЛАМПАЛЫ кел. Лампасы бар, лампаға ийе.

ЛАМПАМАЙ ат. Шыраны жағыу ушын хәм механизмлерди жүргизиуге пайдаланылатұғын суйықлық қалындағы жанар май. Ортада еки-үш жерден бийик сырықтың басына шобытқа *лампамай* куйып жаққан (Н.Дәуқараев). *Лампамайды* бүркіп жиберди (Ж.Аймурзаев).

ЛАМПАСЫЗ кел. Лампасы жоқ, лампаға ийе емес.

ЛАМПАСЫЙ ат. Конфеттің бір түрі, мазалы, ширели зат. Бизлер саған қант хәм *лампасый* бердик (Ж.Аймурзаев).

ЛАМПОЧКА ат. Электр тоқы менен жарык бериу ушын шийшеден исленген зат, электр лампочкасы. Макпал дастықлар кептердің мойнындай *лампочка* сәулеси менен жалтырап көринип тур (С. Хожаниязов).

ЛАМПОЧКАЛЫ кел. Лампочкасы бар, лампочкаға ийе.

ЛАМПОЧКАСЫЗ кел. Лампочкасы жоқ, лампочкаға ийе емес.

ЛАМПЫ қ. лампа.

ЛАП I кел. Улғайтылған, күшейтилген, бөрттирилген, арттырылған, мақтанылған. Көтермеленген кәуип болды, Көрмегенге *лап* болды, Көрген хайран қалады, Ишиндеги ирисин («Қоблан»). ҚМУ дың жатақханасында *лап* болмайды мың жай бар десе, Жасырмайман бирақ та, он бес жүз биринши жай өзгеше (И.Юсупов).

ЛАП II: лап етиу ф. Сөзди көтермелеп айтыу, күшейтип баянлау, улғайтыу, бөрттириу. Ойлап, Бердимурат, айтқыл сөзинди, Көтермей *лап* етип қуры өзинди, Қызартпағай биреу сениң жүзинди, Қолдан келсе хызмет исле халық ушын (Бердак). Өзинди усатып Қудайназарға, әмелий *лап* етип келген усайсаң (кк.х.к.).

ЛАП III: лап етиу ф. Оттын хәм басқа да нәрселердің тез жаныуы, бирден алысып кетиуі, ғаулауы, өртениуі. Отқа шырпыны таслаудан *лап* етип алысты («ЕҚ» г.).

ЛАП IV: лап урыу ф. Басқаға қарсы дау етиу, қарсылық етип сөйлеу, қыр көрсетиу, басқаларды есапқа алмау, өзін жоқары санау, мақтану. Ат басындай сом жүрек, Меннен саған сөз керек, *Лап* урасаң соншама, Анлап сөйле, бәдирек («Мәспатша»). Батыр болсаң келиң деп, Ортада *лап* урады («Ер Зийұар»). Бунша неге *лап* урасаң, кел, аянба, биз бенен алыс («Алпамыс»).

ЛАПГӨЙ ат. Мақтаншақ, паңқылдақ, жыртылғыш, қопал, болмаған нәрсени күшейтип, улғайтып, бөрттирип айтыу, баяқлау, сөз етиу. Қай жеринди мақтайман мен, Өтирикши *лапгөйсең* сен (Омар). Басқаларға байрақ берди, Жаксыларды жаман көрди, *Лапгөй* деп шауқым көтерди, Мен оларға хеш жақпадым (Күнхожа).

ЛАПГӨЙЛИК ат. Мактаншаклык, паңкылдаклык. Жалған шықса *лапгөйликтен*, оның қор болғанын көз бенен көрдим (Әжинияз).

ЛАПЛАМА: лаплама бояу кел. Қызыл реңди бояу. Үстінде лаплама бояуға боялған бөз көйлек (К.Султанов).

ЛАПЛАУ ф. 1. Оттың тез жаныуы, лаулауы, бирден алысып кетиуі. Ажырық бирден *лаплап* кетти, ... («ЕК» г.). 2. Денениң қызыуы, ысыуы, жаныуы. Тула-бойым от болып жанып *лаплап* баратыр (Ө.Хожаниязов). 3. Қызарып көтерилюі, қалласлауы. Оның көз жанары масаладай *лаплады* (Ө.Хожаниязов). 4. ауыс. Қозыуы, күшейуі. Сөйлер жигит мухаббаттан от шашып, Гәхий *лаплап*, гәхий лаулап тутасып (Б.Исмайлов). 5. ауыс. Хәуижлениу, рауажланыу, алға басыу. Оң түсликтен Копет таудан Қум сапырып, Оттай *лаплап* (И.Юсупов).

ЛАППА р. Тез, шаккан, жылдам, шалт, дәрриу, бирден, сол заматта. Артынан еки жигит келип, Есенди *лаппа* услап алады (ққ.х.е.). Сол жерде *лаппа* ғунанның белине ғарғып минеди (Ө.Хожаниязов).

ЛАППЫШ//ЫЛАПЫШ ат. Ылақа балықтың кишкине түрі (Ткр. Б 1.367).

ЛАПШЫЛ қ. лапгөй.

ЛАПЫЗ ат. Жағымлы дауыс, жағымлы сес, жағымлы үн, жағымлылық. Мәңгі бахыт орнап туған елінде, Таза *лапыз* алды үнің сениң де (И.Юсупов). *Лапызыма* қосып шерткенде сазың, Жазған қосығымның айтсам биразын (С.Нурымбетов).

ЛАПЫЗЛЫ кел. Жаксы дауыс пенен қосық айтыушы, жағымлы дауысly. Тек хош хауаз *лапызлы* екенің жигит-желеннің ортасында бир-еки жылдан берли қосық айтып жүргенін сезіп жүр (К.Султанов). Қызыл тил гүрмелмей қалса азамат, *Лапызлы* жағымлы шықпас саналы (А.Дабылов).

ЛАПЫЗСЫЗ кел. 1. Лапызы төмен, лапызы пәс. 2. Лапызы жоқ, лапызға ийе емес

ЛАПЫЛДАТТЫРЫУ лапылдау фейилинин ерксіз дәрежесі.

ЛАПЫЛДАТЫУ лапылдау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЛАПЫЛДАУ ф. 1. Оттың жаныуы, алысуы, күйиуі, өртениуі. Көшелерди ғезген самал оттың *лапылдап* турған хәуириндей көринди («Жеткиншек» г.). Бир жұлдыз *лапылдап* жанып кетти (Ө.Айжанов). 2. ауыс. Дөниу, түр беріу, рең беріу,

хоширейлениү. *Лапылдап* турган көз жанарының жалыны қарауытқанына қарағанда ұзақ жолдан сабылып келгенге ямаса әлле кимнен қысқы жегенге усап еди (К.Султанов). **3.** ауыс. Денениң ыссылығы көтерілип күйип-жаныу. **4.** ауыс. Қайғыға ушырау, уайымға дус болу. Жалынып, қайғырып турғандай ойда, өртинен *лапылдап* бауыры күйип («Әмиүдәрәя» ж.). **5.** ауыс. Хәуижлениу, рауажланыу, алға өрлеу, басыу, өршелесиу. Көрикте мәрт жалынлар, Кетсин тағы *лапылдап* (Т.Сейтжанов). **6.** ауыс. Жүрек дүбирлеп, алып-ушыу.

ЛАПЫЛДЫ ат. **1.** Көтермелеп айтылған сөз, ұлғайтылып айтылған гәп, бөрттирме. **2.** Оттың, шыраның алысып жанғандағы шығарған сести.

ЛАПЫҰ ф. Босқа мақтаныу, мәзи марапатланыу, лап уруу, халласлау. Майданда сақыйлы *лапып* урғанның, үйін барла, дастурханда асын көр (К.Ерманов).

ЛАПЫШ ат. Ылақаның кишкене түри.

ЛАПЫШТАЙ кел. Лапышқа усаған, лапыш сыяқты, лапыш тәризли. Айтқан сөзин толы журттың ғырнағы, *Лапыштай* туұлайсаң жатқан қырдағы (С.Нурымбетов).

ЛАР ат. Узынына кеткен терең ойпатлық, ойылып қазылған жер, шүңгил жер, үлкен шукыр, шунқыр. Деп Нареке қарап тур, Терең *лардың* бойында (Б.Қайыпназаров). Ески *лардың* бойлары, ой жерлер қалың камысларға бөленди (Ж.Аймурзаев).

ЛАРЕК ат. Хәр түрли майда-шүйде затлар сатылатуғын кишкене дүкән. Хәзирги күнлери *лареклерге* қауын түсе баслады («Жеткиншек» г.).

ЛАРИНГИТ ат. мед. Тамақтың исинип ауырыуы.

ЛАРҚЫЛДАСЫҰ ларқылдау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЛАРҚЫЛДАҰ ф. Қатты дауысын шығарып күлиу, ғарқылдау.

ЛАРС: ларс етиу ф. Қатты жығылыу, дүрс етип қулау, жығылыу, түсиу. *Ларс* етти бир уақта сууға бир нәрсе, хаулығып көзлерин ашып жиберсе (И.Юсупов).

ЛАРС-ЛАРС: ларс-ларс күлиу ф. Дауысын қатты шығарып күлиу, дауысын бөлип-бөлип шығарып күлиу. Хан дауысы қарқылдап ийттей *ларс-ларс* күлди (Т.Қайыпбергенов).

ЛАРСЫЛДАҰ ф. **1.** Қатты сууық тийгенде, тымаулағанда, жөтел болғанда күшли жөтелиу. Ыссы жерге келгеннен кейин бойы жибисип, тамақ қымыршып, *ларсылдап* қатты жөтелди

(К.Айымбетов). 2. Дауысын шығарып күлиў, ғаркылдаў. Хан *ларсылдап*, қатынек суўпы шықылықлап күлди (Т.Қайыпбергенев). 3. Кулаў, жығылыў, дүрс етип түсиў. Қылыш желкеден кескенде, Таўдай жарып өткенде, Дәў *ларсылдап* кулады (кк.х.к.).

ЛАТМАНАТ ат. дин. с. Араблардың Исламнан бұрынғы диний түсиниги бойынша дүньяны жаратқан хәм оны басқарған қудай деп исенген ағаштан, тастан ямаса металлдан исленген көбинесе гөззал хаял образлы зат, бут. Қалмақ қудайының аты. Халық қызықсын салтанатқа, Қайыл болдым *латманатқа* («Алпамыс»). Тар кемедей қылтылдап, Геуишлери сылтылдап, *Латманат* деп зар жылап, Көше менен қашып барады («Қоблан»).

ЛАТВИЯ ат. Латвия Республикасы.

ЛАТВИЯЛЫ қ. Латыш 1.

ЛАТИНИЗМ ат. Латын тилинен кирген сөз хәм сөз дизбеклери. Лексикамызда *латинизмлерди* ушыратыўға болады, ... («Әмиўдәрья» ж.).

ЛАТИНИСТ ат. Латын тили бойынша қәниге, маман. Сауат ашыўға *латинистлер* керек болды, ... («Әмиўдәрья» ж.).

ЛАТИФУНДИЗМ ат. сия. Латифундияға тийкарланған жер ийелениў тәртиби.

ЛАТИФУНДИСТ ат. Ири жер ийелеушилер.

ЛАТИФУНДИЯ ат. тар. с. Жеке меншикке тийкарланған ири жер ийеси, ири жер ийелериниң хожалығы.

ЛАТУНЬ ат. мин. Тат баспайтуғын жез бенен қола араласқан коспалы металл.

ЛАТЫН I: латын тили ат. Тилге, әдебиятқа байланыслы көп болған термин сөзлер *латын* тилинен алынған... (А.Өтебаева)

ЛАТЫН II: латын әлипбеси ат. Сөзлерди салыстырыў арқалы оқыўшы кирилл әлипбесиндеги хәриплер жаңа *латын* әлипбесинде қандай хәриплер менен берилетуғынын билип алады (А.Пирниязова)

ЛАТЫН III: латын хәриби ат. Латын алфавитиниң белгили бир хәриби, таңбасы. Дәслепки жыллары қарақалпақ мектеплеринде оқытыў хәм жазыў ислери *латын* хәриби менен жазылатуғын еди («ЕК» г.).

ЛАТЫНЛАСТЫРЫЛҮҰ латынласыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ЛАТЫНЛАСТЫРЫҰ латынласыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЛАТЫНЛАСЫҰ ф. Жазыудың латын әлипбесинде өтиуи, латынластырылыуы. Мектеплерде оқыу жұмыслары арабшадан кейин *латынласып* бир қанша жеңиллестирилди (Н.Тәжетдинов).

ЛАТЫНША р. Латын тилинде, латын әлипбесинде, латын хәрибинде. Айналайын балам, бизлерди сағынған ғой, шүкирим! — деп анасы хатты ашты. Бийбинур *латынша* жазылған «Сәлем хат»-ты бәлент дауыста оқый бастады («Жеткиншек» ғ.).

ЛАТЫНШАЛАҰ I ф. Латын тилинде, имласында жазыу, сөйлеу, латын тилине аудару. *Латыншалап* жазылған хатты оқытуу ушын Шайдагүл адам изледі, ... («ЕК» ғ.).

ЛАТЫНШАЛАҰ II кел. Латыншаға усаған, латынша сыяқлы, латыншаға меғзес, латынша яңлы, латынша тәризли. Армиядағы солдаттан келген хат *латыншалау* кусайды, Дәулет дурыслы жүритип оқый алмады ғой, — деди Айпара кемпир ғаррысына («ЕК» ғ.).

ЛАТЫШ I ат. Латвияның тийкарғы халқы.

ЛАТЫШ II: латыш тили ат. Латыш халқының ана тили.

ЛАУРЕАТ ат. Өнер-билим ғайраткерлерине, мийнет хызметкерлерине, өндирис алдынғыларына, искерлерине берилетуғын жокары дәрежели рәсмий атак. Ғайраткер Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың *лауреаты* атағын алыуға миясар болды.

ЛАУРЕАТЛЫҚ кел. Лауреат атағына ийе болыушылық, лауреат болғанлық.

ЛАҰАБЫ: лауабы кесе ат. Суйық аұқат қуйып ишиу ушын фарфордан исленген үлкен кесе, кесениң үлкен түри. Жәмиylla үлкен *лауабы* кесени алдына қойды (К.Султанов).

ЛАҰАЗЫМ ат. Хызмет орны, дәрежеси. Хүкимет сорамында жүз мың шәхәр әзим, Хәр журттың өзине берип *лауазым*, Ташкент сорамында бизиң Хорезм, Хийуа марказ болып тура бастады (А. Мусаев).

ЛАҰАЗЫМЛЫ кел. Жокары атаклы, дәрежели. *Лауазымлы* адам болыуды хеш ким шеп көрмейди, — деди Әбеке («Әмиүдәрья» ж.).

ЛАҰАЗЫМШЫЛ кел. Жокары атакқа, дәрежеге хәуес, кумар.

ЛАҰДАН I а т. Жука жипек тоқыма гезлеме.

ЛАҰДАН II: лаудан көйлек кел. Жука жипек гезлемеден тигилген көйлек. ... бет-аузын *лаудан* көйлегиниң қолпылдаған узын жеңи менен көлегейлеп, көзиниң қыйығын салды (К.Султанов).

ЛАҰЕНТ кел **1.** Пәмсиз, пәтиұасыз, мәниссиз. Әй *лаўент* екенсең өзін, — деп кашқынға қатты ашыұы келди жигиттиң (К.Султанов). **2.** Олақ, епсиз, ебетейсиз, ийкемсиз. Қолынан ис келмейтуғын базы бир *лаўентлерден* қутылыұ керек, — деди Жәмет бригадирге («Әмиүдәрья» ж.).

ЛАҰЛАМАЙ кел. **1.** Шаұқымшыл, бақыраұық. *Лаўламай* кемпир болса балаларға бақырып мазасын алды. **2.** Сөйлемшек, сөйлегиш, быжық, мылжың, пәтиұасыз, мәниссиз, көп сөйлеұши. Сәлийма болса бурыннан-ақ *лаўламай* келиншек еди (К.Султанов). **3.** Шарбая, бийхая. *Лаўламайын* шығып қыза берме («ЕҚ» г.).

ЛАҰЛАТТЫРТЫҰ лаұлаұ I–II фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛАҰЛАТЫҰ лаұлаұ I–II фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛАҰЛАҰ I ф. Оттын лапылдап, лаұлап жаныұы, алысыұы, өртениұи. Ошаққа қаланған томар *лаұлап* жанса да хеш жыллылық бермей хәм жақтысын шығармай тур (Ә.Шамуратов).

ЛАҰЛАҰ II ф. **1.** Денениң қызыұы, өртениұи, алысыұы. Тула-бойым оттай *лаұлады* (Ж.Аймурзаев). Сырым пүтин болса да ишим түтин менен *лаұлап* кетти (Ж.Аймурзаев). **2.** Раұаж-ланыұ, хәуижлениұ. Есине алған сайын ышқы оты *лаұлап*, жигитти елитип бийхал етип баратыр (К.Султанов). **3.** аұыс. Өсиұ, өниұ, ержетиұ, кәмалға келиұ. *Лаұлап* өскен байтеректен қыйсайып өскен тал зор (кк.х.к.).

ЛАҰЛАҰ III кел. Алға өрлеген, илгери басқан, алға жүрген, илгерилеген. Мухаббат *лаұлаған* от, уйқысыз түн, Даұа жок, мухаббаттан келген дәртке (И.Юсупов). ... тоғай арасы *лаұлаған* от болды, халық шуұлап поса баслады (С.Хожаниязов).

ЛАҰ-ЛАҰ: лаұ-лаұ етиұ к. лаұлаұ I–II.

ЛАҰЫЛДАҰ қ. лаұламай.

ЛАФЕТ ат. Топ, пулемёт хәм усы сыяқлы кураллар орнатылатуғын станок, негиз, тирек.

ЛАШ ат. Дене, геүде, турпат, туркы. Нешше дүркин адам өлди, Қанға боялып *лашлары* («Алпамыс»). Шөлге тасла

Қаншайымның *лашын*, Дүзде қалсын онбағырдың сүйегі («Қаншайым»). Таудың жыра-сайлары, Толар жаудың *лашына* («Ер Зийұар»).

ЛАШЫН ат. зоол. Қустың бір түрі, сунқарға, қаршығаға уас жабайы құс. Қаршыға менен *лашын*, Керип жаяр қулашын («Алпамыс»). *Лашын* киби көкке ушты, Сунқар екен жети пушты (Бердақ). *Лашын* едик қанатлардан қайырылды, Тулпар едик жиликлерден майырылды («Қоблан»).

ЛАШЫНДАЙ кел. Лашын сыякты, лашынға усаған. Ол *лашындай* жоқары көтерілді («Алпамыс»).

ЛӘБ ат. Ерин, адамның ерни. Бірге жатып екі күн, Сорыдым қыздың *ләбинен* («Қырк қыз»). Деп қушақлап сүйіскенде, *Ләбке ләблер* тийіскенде (Ә.Шамуратов). *Ләбиң* тийіп ишкін келсе, Шийрин шекер пал болайын (И.Юсупов).

ЛӘББӘЙ т.с. Таярман, тыңлайман, жақсы, мақул, куп. Не десе «*ләббәй*, ханым» деп, Сизики шийрин жаным деп («Ер Зийұар»). Он сегіз бірдей жәлладлар, «*Ләббәй*» деп бәри жуұырды («Қоблан»). Хә дегенде *ләббәй* деп, Алын жолды оңғарып («Ер Зийұар»).

ЛӘББӘЙЛЕҰ ф. Тақ турыұ, мақул деұ.

ЛӘБИЗ қ. лебиз.

ЛӘБЛЕБИ ат. бот. Шалғамға хәм түрпиге уас жер астында домалақ болып өсиұши өсимлик, кант ләблебиси. Октябрьде ура қазып, үйилип атырған *ләблебини* көмдик. Жигирма бес тонна кант *ләблебиси* әкелінди.

ЛӘГЕН ат. 1. Қол жуұыұға хәм кир жуұыұға қолайластырылып жуқа қаңылтырдан дөнгелек формада исленген ыдыс. Ол едендегі *ләгенге* қолын сабын менен жуұып, төрге өтті (А.Бекимбетов). 2. Хәр түрлі нәрселер салынатуғын ыдыс, табак. Патша бир *ләген* тилла береді (қ.х.к.е.). Тәрезиман хақым болсын деп бир *ләген* тилланы да артық салды («Қоблан»).

ЛӘГЕНЛИ кел. Ләгени бар, ләгенге ийе. Киятырған *ләгенли* қыздан жол сорады ғарры («Әмиұдәрә» ж.).

ЛӘГЕНСИЗ кел. Ләгени жоқ, ләгенге ийе емес, ләген болмаған. *Ләгенсиз де* үй болады екен, — деп күлисти олар.

ЛӘГЕНШЕ ат. Ләгеннің киши түрі, кишкене ләген. Айқыз келген қонақлардың қолына суұ куйыұ ушын *ләгеншениң* ишин тазалаұға киристи («Әмиұдәрә» ж.).

ЛӘЗЗЕ р. Демде, тез, жылдам, дәрриу, оғада тез, жүдә тез, кирпич какқанша, көзди ашып-жумғанша, күтә тез. Мен усыны сорастыруды *ләззе* есимнен шығарыппан, енди оны әкемнен сорайын десем уялдым (Ө.Хожаниязов).

ЛӘЗЗЕТ ат. 1. Рәхәт, хәз, тамаша, сүйсингенлик, қанаатланарлық сезим, ойын-күлки. Қыз-жауан түсти есима, дүньяның *ләззетин* билдим («Алпамыс»). 2. Мәслик, хәзил, шадлық. Түн қоңыр салқын, елпип ескен майдай самал беттен желпип *ләззет* берип тур (Ө.Хожаниязов). ◇ **Ләззет алысу** — хәзлесиу, рәхәтлесиу, ләззетлесиу. **Ләззет татыу** — рәхәт көриу, хәзлик көриу, шадлық өмирде жасау. **Ләззәт бағыш** — өзине тартатуғын. Тилла реңли нур жапырақтың, *Ләззәт бағыш* жилуаларынан, Сырлы сулуу бул түслик жақтың, Нәзиклиги көринер маған (И.Юсупов).

ЛӘЗЗЕТЛЕНДИРИУ ләззетлениу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛӘЗЗЕТЛЕНИУ ф. Рәхәтлениу, хәзлениу, шадланыу. Бир күни әйнегимнен түскен күнниң шууағына *ләззетленип* отырсам, бир мәхәл Батыржаным есиктен хаплығып жууырып келе сала мени кушақлап сүйе берди (Ө.Шамуратов).

ЛӘЗЗЕТЛЕСИУ ләззетлениу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЛӘЗЗЕТЛЕТИУ ләззетлениу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛӘЗЗЕТЛЕУ қ. ләззетлениу.

ЛӘЗЗЕТЛИ кел. Жағымлы, сүйкимли, рәхәтли. Бәхәр қандай гөззал, қандай *ләззетли* (Т.Қайыпбергенев). Сол *ләззетли* ойындар оның көз алдында елеследі (Қ.Аралбаев).

ЛӘЗЗЕТЛИЛИК ат. Сүйкимлилик, жағымлылық, хәзлилик, рәхәтлилик.

ЛӘЗИМ қ. لازم.

ЛӘЙЛӘТУЛҚӘДИР ат. дин. с. Ярамазан айының кәраматлы, әдиули күни болып есапланатуғын жигирма жетинши түни, қудайдың жарылқаған ақшамы. ◇ **Ләйләтул қәдир (қәдир түн қәдир ақшамы)** — дин китапларындағы қудайдың рәхим еткен күни.

ЛӘЙЛЕК ат. Узун аяқлы қус.

ЛӘЙЛЕКИ кел. Жеңил, ушқалақ, жеңил ойлы, жеңил минезли, алаңғасар. ... сондай *ләйлеки* менен көрермен, — деп сыртқа шығып кетти Айзада.

ЛӘЙЛЕКИЛЕҰ кел. Жениллеу, ушқалаклау. Мына қыздың өзі *ләйлекилеу* ме деймен, — деди ғарры.

ЛӘЙЛИ ат. ауыс. Гөззал, жанан. Бәрхама Мәжнүн болдым, *ләйлижанды* еске алып, Базарды талақ қылдым, Дийуанадай харып-талып (Әжинияз).

ЛӘЙЛИТИҰ ләйлиу II феилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛӘЙЛИҰ I ат. Биймәни адам, бийкаршылық пенен жүрген адам. Өзи бир жүрген *ләйлиу* екен.

ЛӘЙЛИҰ II ф. 1. Басын алып қаңғырып жүриу, тентиреп жүриу, бос жүриу. Биразлар *ләйлиуи* шығып жүр.

ЛӘКЕТ кел. Адамлардың мүшелериндеги кемислик. Кемпир тууылғаннан бери *ләкет* ғой, — деди бала келгенлерге («Әмиүдәрья» ж.).

ЛӘКЕТЛЕНИҰ ф. Майырылыу, мешеллениу, майыпланыу, жарамсызланып қалыу. Урыстан көп жигитлер *ләкетленип* қайтты («Әмиүдәрья» ж.).

ЛӘКЕТЛЕҰ кел. 1. Майыплау, мешеллеу. Оның аяқ-қолының *ләкетлеу* болғанына көп жыл болды (Қ.Аралбаев). 2. Адам мүшесиниң кемислиги. Ақсақалдың қулағы *ләкетлеу* екен, қайтарып сорады (Ө.Айжанов).

ЛӘКЕТЛИК ат. Майыплық, мешеллик, кемислик, нашарлық, жарамсызлық. *Ләкетлик* деген аңсат емес, шырағым, мынау мениң отырысым, — деди ғарры оларға («Жеткиншек»).

ЛӘККИ ат. Аұқат қуып ишиу ушын қаңылтырдан, қалайыдан, тағы басқа затлардан исленген ыдыс, кишкене табак, тостаған. *Ләккидеги* ғаз гөшине қолын созды (Қ.Аралбаев).

ЛӘККИДЕЙ кел. Ләккиге усаған, ләкки тәризли, ләкки сыяқлы. Гилең *ләккидей* табаклар менен аұқат тартылды (ққ.х.е.).

ЛӘЛИ: кел. ләли тас, ләли-маржан. Жақсы қасыл тас хәм усы сыяқлы қасыл затлар. Әне булардан кейиң қызлар *ләли*-маржанларды тағып, келиншеклер шашларын жуып, тәуир кийимлерин кийип, хәр жерлерге хабар берди («Қоблан»).

ЛӘМ I ат. Араб әлипбесиниң «Л» хәрибиниң атамасы.

ЛӘМ II кел. Ығал, ызғар, хөл, суу, жас. Бул бала емес бийдәрек, Ақ сүт пенен жууса керек, Жаңа ғана тууса керек, *Ләмлери де* кепкен емес (Бердақ).

ЛӘМ III: ләм-мим демеу ф. Сөйлемеу, үндемеу. *Ләм-мим* демеди, ол қызға, Тили қалды байланып («Ер Зийуар»).

ЛӘМГЕРШИЛИК ат. Ығалланыушылық, ләмгершилик, ызғарлылық, ызғаршылық. Хауа райы бузылып; қатты *ләмгершилик* болды.

ЛӘМЛЕНИҰ ләмлеу II фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЛӘМЛЕҰ I кел. Ығалырак, хөлирек. Ошакқа салынғаш отын *ләмлеу* болғанлықтан бирден алысып кете қоймады (Қ.Айымбетов).

ЛӘМЛЕҰ II ф. Суу бүркиу, хөллеу, ызғарлау, суулау. Темекини *ләмлеу* ушын суу себелеп қойыуды ғарры кемпирине ескертти («Әмиүдәрья» ж.).

ЛӘМЛИ кел. Ызғарлы, хәлли, ығаллы.

ЛӘМЛИЛИК ат. Ызғарлылық, хөллилик, ығаллылық.

ЛӘМСЕР кел. Еси кирели-шығалы, ақылсыз, самсам, сылбыр, бос. Бунша *ләмсер* бола берме, шырағым, шаққанырак бол, — деди кемпир бұларға.

ЛӘМСЕРЛЕНИҰ ф. Самсамланыу, сылбырланыу, сүмирейиу. *Ләмсерленип* киятырғанының ким екенин билиу ушын Айдарбай қалша тоқтап қалды (Қ.Аралбаев).

ЛӘМСЕРЛЕҰ кел. Есалаңлау, есауаслау, ақылсызлау, самсамлау. Бул қыз жасынан-ақ *ләмсерлеу* болды (Ө.Айжанов).

ЛӘМСЕРСЫМАҚ к. ләмсер.

ЛӘМСИЗ кел. Жас емес, ығалсыз, ызғарсыз, хөлсиз, куу, курғау. Жигит отты алыстырыуға отынның *ләмсиз* жеринен алып келди (ққ.х.е.).

ЛӘМСИЗЛИК ат. Ызғарсызлық, хөлсизлик, ығалсыз, курғақлау.

ЛӘМШИЛИК к. ләмгершилик.

ЛӘНГЕРЛИК ҚЫЛЫҰ Тосқынлық етиу, қарсылық көрсетиу. Маған азғантай *ләңгерлик қылып* тур («Қоблан»).

ЛӘҢ I кел. Майып, нәренжан, мешел. Жумысқа жарамсыз болып Айманның аяқ-қолы көп жылдан бери *ләң* («Әмиүдәрья» ж.).

ЛӘҢ II: ләң болыу ф. Аяқ-қолы ислемер, аяқ-қолы хәрекетке келмер.

ЛӘҢГЕР I: ләңгер ағаш ат. 1. Қудықтан суу алыу ушын тик көмилген ағаштың жоқарысына кесесине байланған ағаш. Ол тас қудыққа келди де, *ләңгер* ағаш пенен суу алып ишти хәм атларын да сууға қандырып алды («Әмиүдәрья» ж.). 2. Дәр-уазшының дәрүаздың жоқарысындағы керип тартылған арқан

арқалы тең салмақдылықты сақтап жүріу ушын қолына алып жүретуғын арнаулы сырық. Дәруазшы *ләңгер* ағашты алып дәруазға минди («Жеткиншек» г.).

ЛӘНГЕР II кел. Ауыр, үлкен қолайсыз, жайғаспайтуғын нәрсе. Бул ағаш *ләңгер* екен, буны орнынан қозғалтуу қыйын болды (Қ.Айымбетов).

ЛӘНГЕРЛЕУ кел. Үлкенлеу, ауырлау, қолайсызлау, жағдайсызлау. Ағаштардың *ләңгерлеу* қыйлыларын бөлеклеп жыйнауға киристи («Әмиүдәрә» ж.).

ЛӘНГЕРЛИК ат. Ауырлық, үлкенлік. Әкелинген ағашлар жайға салыуға *ләңгерлік* етти («Әмиүдәрә» ж.).

ЛӘҢКИ ат. 1. Балалардың аяғы менен теуіп ойнау ушын қорғасынның ортасына жүн өткерилип ямаса шүберекке қатты нәрселер түйилип исленген зат. Бизлер хәммемиз болып бир ғана *ләңки* ислеп алдық («Әмиүдәрә» ж.). 2. Балалардың аяқ пенен теуіп ойнайтуғын ойыны. Жайдың алдында *ләңки* ойнап атырған бир топар балалар көринди (Қ.Айымбетов).

ЛӘҢКИДЕЙ кел. Ләңки сыяқлы, ләңки төризли, ләңки усаған. Гүлистанның ылақтырған резинкасын Алымбай *ләңкидей* етип бир теуіп қақшып алды («Жеткиншек» г.).

ЛӘП қ. ләб.

ЛӘПӘР ат. Той хәм мерекелерге жигитлер менен қызлар тәрәп-тәрәп болып айтысатуғын терме қосық, айтыс. Мектеп оқыушылары зерикпеу ушын *ләпәр* айтысыуға киристи, ... («Жеткиншек» г.).

ЛӘПСИ қ. нәпси.

ЛӘРЗЕМ ат. 1. Жайлардың түбин ямаса басқа да затлардың ызғар алыуы, ләмлениуі. Түнек ылай дийуалдың *ләрзем* алыуына сәл қалды (Т.Қайыпбергенов). 2. Жүй бериуі, шытнауы, жарылыуы, айырылыуы. *Жерлер* *ләрзем* береді, Еки батырдың сестине («Алпамыс»). Қатқан жер еріп, тоңлап тумлы-тустан *ләрзем* береді (Ж.Аймурзаев). 3. Тап бериуі, белги бериуі. Гүрсилдеген үйлер гүниренип *ләрзем* алды (Ш.Сейтов). 4. Тәсирлениу, тәсир етиуі, себеп болыуы. Тумлы-тустан *ләрзем* алып, тарап кетти түн қамалы (Ж.Аймурзаев). 5. ауыс. Тысқарыдан болған қарсылық, зақым, зыян, зәлел. Жалынланып иштен хәуирим, *Ләрзем* алып езилип тур бауырым (А.Дабылов).

ЛӘРЗЕМЛЕНИУ ф. Зыян көриу, зәлеллениу. Жердеги ызғардың көтерілиуінен көп жайлар *ләрземленди* («ЕК» г.).

ЛӘТТЕ кел. 1. Гөне-көкси шүберек, дасмал. Усы уақытта есиктен *ләтте* шапанға оранған орта бойлы, кара жигит кирип келди, ... (К.Султанов). Кийимнің *ләтте* еди, жүзін пәрийшан, Дүнья телмиргендей болды тек саған (И.Юсупов). 2. Жаман, сасық, унамсыз, жарамсыз, хеш нәрсеге турмайтуғын. Ескиликтің *ләтте* тосқынлықтарын биротала тамырынан жулып тасламасақ болмайды (Ж.Аймурзаев). ◇ **Ләтте пикир** — жаман ой, жарамсыз қыял. Көп қорлапсаң өз ананды қастың ба? *Ләтте пикир* уялаған басыңда («Әмиүдәрәя» ж.). **Ләтте пәм** — ойсыз, пәмсиз, адамгершіліксіз адам, пәс адам. Сөздің кәнінен гүл термеген, Бир *ләтте пәм* надан екен (А.Дабылов).

ЛӘТТЕЛЕНИҰ ф. Патасланыу, гөнериу, кирлеу, жарамсыз болып қалуу. Ол тозыуы жетип *ләттеленип* қалған кийимлерін шешти, ... (ққ. кем. атл.).

ЛӘТТЕЛЕҰ кел. Тозыуы жеткен, гөнелеу, кирлеу. Қашқын *ләттелеу* көйлегін шешіп, басқа көйлегін кийди де шығып кетти (К.Султанов).

ЛӘТТЕЛИК кел. Тозыуы жеткенлік, гөнергенлік, кирлегенлік, патаслық. Хәзирги күнлери халқымыздың турмысы абаданласты, *ләттеликтен* айырылды («ЕК» г.).

ЛӘҰЕНТ I ат. Жүрексіз, пәс, нас. Адамлар билерлер жақсы-жаманды, *Ләуентлер* билерлер басы аманды (Өтеш).

ЛӘҰЕНТ II кел. Қорқақ, қоян жүрек. Данамен деп едим, *Ләуент* екенсең бәтшағар («Алпамыс»).

ЛӘҰЕНТЛИК ат. Қорқақлық, қоян жүреклик. Булардың ислеген қылмысын ашықтан-ашық айтыуға бригадир *ләуентлик* етип батыра айталмады («Әмиүдәрәя» ж.).

ЛӘҰҰЗЕ кел. 1. Үлкен денели адам, ұзын бойлы ири денели киcи. 2. Ауанлау, есуаслау, самсамлау. Ядымда сақланар, ағалар, бул ис, Әйтекедей *ләузелери* бар екен (Омар).

ЛӘҰҰЗЕДЕЙ кел. Ләузеге усаған, ләузе тәризли, ләузе сыяқлы. Қамыслықтың арасында қашқын *ләузедей* болып көринди (К.Султанов).

ЛӘҰҰЗЕЛИК ат. 1. Денеси үлкенлік, ири денелик. 2. Ауанлық, есауанлық, самсамлық. Айтатуғыны жоқ, қошшым, Қәлимбеттин; бул иси тап *ләузелик* болды (Ө.Айжанов).

ЛӘХӘТ ат. Қәбир, гөр. Геүгим түспей-ақ өлини *ләхәтке* қойып қайттық («Әмиүдәрәя» ж.).

ЛӘХӘТТЕЙ кел. Қәбирдей, гөрдей, ләхәт сыяклы, ләхәтке усаған, ләхәт тәризли. Гәүмис сыйыр *ләхәттей* шуқанаққа жығылыпты, зордан дегенде шығардык, — деди ғарры.

ЛӘШКЕР ат. Душпанға қарсы шығарыу үшін таярланған адамлар, көп адамлардың жыйынтығы, топар-топар адамлар, әскер, қол. Өзи *ләшкерлерди* баслап Иранға атланыс жасады (К.Султанов). *Ләшкерлерин* ертип патша жолға рауана болды («Ер Зийуар»). Кимге тиймес таяғы, Қоблан атлы батырға, Қырк мың *ләшкер* қол барса, Қырғын болар деп еди («Қоблан»). ◇ **Ләшкербасы** — әскерлерди басқарыушы, басқарып барыушы, жол баслаушы адам, киси. Бир күни патша хәмелдарлары менен *ләшкербасыларын* кенеске шақырды (қ.х.е.). Буны еситкен душпанның *ләшкербасылары* да ... кейин қайтыуға таярлық көре баслады (қ.х.е.).

ЛӘШКЕРДЕЙ кел. Топарласқан көп адамлардай, ләшкерге усаған, әскердей. Ығылып киятырған *ләшкердей* адамларға ушырастык, — деп ғаррыға баян етти жигит («Әмиүдәрья» ж.).

ЛЕБ ат. 1. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың ишинен шығатуғын хәуир, дем. Төменде аұзынан шыққан ыссы *лебине* қолын үлпеп Сәлийма тур екен (К.Султанов). Тум-тустан келген хош ийис пенен Айымжамалдың иштен шыққан ыссы *леби* қосылып, беденимди балқытты (Ө.Хожаниязов). 2. аұйс. Жағдай, аұхал, мәни, сыр. Түслик тәрептен ебиндей есип турған күшсиз, жағымсыз ыссы хауаның *леби* келип тур (А.Бекимбетов). Сыртқа шығыу менен гүздің салкын *леби* бетиме лып ете қалды (Ш.Сейтов). Еритип *леби* бәхәрдің, Қыс курсағы босанды (К.Султанов). 3. аұйс. Хәрекет, қозғалыс, бағдар. Оның күлимсиреген қара көзлеринен әлле бир кууаныштың *леби* сезилди (Ө.Хожанов).

ЛЕБЕДКА ат. тех. Аұыр жүк көтеретуғын әсбап, машина, механизм. Меңгериу майданындағы вышкадан жер астына мың метрлик комплект трубасы менен *лебедка* түсирилген (О.Халмуратов).

ЛЕБЕДКАШЫ ат. Лебедканы, механизмди иске қосыушы, басқарыушы адам. *Лебедкашы* бирден машинадан түсти де алға қарай жууырып кетти («Әмиүдәрья» ж.).

ЛЕБИЗ ат. Ұде, ықпар, сөз. Жан да, *лебиз де* аұыздан шығады (Ж.Аймурзаев). Сонда да аұзыңыздан бир *лебизди* еситким келип тур (Ө.Айжанов). Ұде қылсаң бир мәрт пенен

Өлмесең *лебизден* тайма, Кешеги айткан *ўәденди*, Ертеңине сен шайма («Мәспатша»).

ЛЕБИЗЛЕНИЎ ф. Ўәде етиў, ықрар қылыў, сөз бериў. Досымбет қусшыларға хақыйқат *лебизленди* (ққ.х.е.).

ЛЕБИЗЛИ кел. Ўәдели, ықрарлы, лебизи бар. Хәр бир адам *лебизли*, ықрарлы болыўға тийис («ЕК» г.).

ЛЕБИЗСИЗ кел. Ўәдеси жоқ, ықрары жоқ, ўәдесиз, ықрарсыз. Шығармада ўәдесиз, *лебизсиз* адамлардын образы ашып көрсетилген («ЕК» г.).

ЛЕБИНДЕЙ кел. Лебине усаған, леби сыяқлы. Өр кеўилли өрге талпынған, *Лебиндей* усы үмиттин (Б.Қайыпназаров).

ЛЕГЕНДА ат. 1. Аңыз әңгеме. *Легендалардың*, жумбақлардын т.б. күтә шеберлик пенен орын алғанлығын байқаймыз (Қ.Максетов). 2. Қыялый нәрсе, сөз. Ширкеў мәэзини А.А.Суворов туўралы, оның қалай өлип, опат болғаны туўралы түрли халық аўзындағы *легенда*, аңыз сөзлерден сөйлеп берип турды (Қ.Айымбетов).

ЛЕГЕНДАЛЫҚ кел. Әжайып, теңи болмаған, теңи жоқ. Халықтың бул ертедеги *легендалық* геройлары сүүретленген (И.Сағыйтов).

ЛЕГИОН ат. әск. Айрықша әскерий бөлим. Жанымдағы жолдасым *легион* бөлимінде болғанлығын бастан-аяқ маған айтып берди.

ЛЕДОКОЛ ат. Муз жарғыш кеме. Бәхәр кириўден *ледоколларды* ислете баслады (Қ.Султанов).

ЛЕЗГИН ат. Дағыстанда хәм Азербайжанда жасаўшы халықтың бири.

ЛЕЗГИНКА ат. Лезгин ойыны, аяқ ойын.

ЛЕЙБ-ГВАРДИЯ ат. Бир қатар монархиялық мәмлекетлерде айрықша жағдайларда пайдаланатуғын әскер.

ЛЕЙБОРИЗМ ат. сия. Англиядағы рабочийлар шөлкеми, уйымы, ағымы.

ЛЕЙБОРИСТ ат. сия. Англиядағы рабочийлар ағзасы.

ЛЕЙТЕНАНТ ат. әск. 1. Флотта, мәмлекетлик орынларда ямаса армияда хызмет ететуғын офицерлик атақ, орта дәрежели офицерлик атақтың бири. Усы оқыўды питкерип шыққанларға *лейтенант* атағын берди (А.Бежимбетов). 2. Усы атаққа ийе өскерий адам. — Жолдас сержант, маған

лейтенантты шақырып жиберің, — деди командир (А.Бекимбетов).

ЛЕЙКОЗ ат. мед. Аккан ауырыуы. Қан қурамындағы эритроциттердің азайыуынан болатуғын ауырыу; канның ағарыуы.

ЛЕЙКОЦИТ ат. биол. Қандағы ақ түйінди.

ЛЕК ат. Биринен соң бири дизбеклесип келетуғын қатар, топ, сап. Жәм болыпты адам *лек*, айланып жүр шарқы-пәлек (Бердақ).

ЛЕК-ЛЕК р. Топар-топар, дизбек-дизбек, топ-топ, қатар-қатар, сап, тутасы, қатары. Дүнья деген *лек-лек*, Не кереги таяр, қызым (Бердақ). Бес жүзге шамалас атлы-жаяу болып *лек-лек* қаладан шықты (К.Султанов).

ЛЕКАЛО ат. Белгили бир затларды, буйымларды ислеу ушын таяр үлги.

ЛЕКИН к.с. Мүмкин, итимал. *Лекин*, бүгін мұғаллим қосық сабағын өтетуғын болыуы керек («Жеткиншек» г.).

ЛЕКСЕМА ат. лингв. Тилдің структуралық элементи сыпатында алып қаралған сөз.

ЛЕКСИКА ат. лингв. Белгили бир тилдің ямаса диалекттин сөзлер жыйындысы, тилдің сөзлик қурамы. Қарақалпақ тилинде шаруашылыққа байланысly *лексика* оғада рауажланған (Н.Дәукараев)

ЛЕКСИКАЛЫҚ кел. Белгили бир тилдің сөз байлығына, лексикасына қатнасы барлық, тил илиминдеги лексикалық жумысты изертлеуге тийислилик, соған тәнлик. Бизин *лексикалық* қурамымыз оғада жарлы болғанлықтан түсинисиу қыйын болды (К.Айымбетов).

ЛЕКСИКОГРАФ ат. лингв. Лексикография бойынша қәниге, сөзлик дүзиуе маман адам. Республикамызда дәслепки жыллары *лексикографларымыз* жоқ дерлик еди (К.Айымбетов).

ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ кел. Лексикографияға тән жумыс, лексикографияға тийис. Лексикографиялық мийнетлерди атап өтиуе болады.

ЛЕКСИКОЛОГ ат. лингв. Лексикология бойынша қәниге, тилдің сөзлик қурамын, тилдің сөз байлығын изертлейтуғын маман. Сөзликлер дүзиуде қәнигели *лексикологлар* керек екенлигин көрсетип өтти («Әмиүдәрья» ж.).

ЛЕКСИКОЛОГИЯ ат. лингв. Тил билимінің лексиканы изертлейтуғын бөлими, яғный тилдің сөзлик курамы менен сөзлик фондын изертлейтуғын тарауы.

ЛЕКСИКОЛОГИЯЛЫҚ кел. Лексикологияға тәнлик, лексикологияға тийислилик, лексикологияға қатнасы барлық. Соңғы жыллары *лексикологиялық* жақтан кең түрде изертлене басланды («ЕҚ» г.).

ЛЕКСИКОН ат. Жеке адам қолланылатуғын сөзлер жыйынтығы, сөзлик фонд, сөз байлық.

ЛЕКТОР ат. Лекция оқытуғын адам, ұаз айтыушы. Адамлар толық жыйналып болмай-ақ *лекторда* кирип келди («ЕҚ» г.).

ЛЕКТОРДАЙ кел. Лекторға усаған, лектор сыяқлы, лектор тәризли. Гүлайым көптің алдында тәжирийбелі хәм иске укыплы *лектордай* болып көринди (Т.Нәжимов).

ЛЕКТОРИЙ ат. Көпшиликке лекция оқыуды шөлкемлестиретуғын уйым. ... *лекторийлер*, халық университетлери жақсы жолға салыныуы керек... («ЕҚ» г.).

ЛЕКТОРЛЫҚ кел. Лекция оқыушылық, лектор болыушылық. Хәр бир лектор *лекторлық* ұазыйпасын түсиниуи керек, ... («ЕҚ» г.).

ЛЕКЦИЯ ат. Оқыу материалын ямаса белгили бир нәрсеге арналған көпшилик ушын аұызша баянлау ұсылы, баянлама. Ара-арасында жәмийетлик ислерге де қатнаса баслады, *лекциялар да* оқып жүрди (Қ.Айымбетов). Күнделикли *лекцияларға* қалмай қатнасаман (Г.Камалова). Районлық клубта жаңа жерлерди өзлестиріу жөнинде *лекция* тыңладық (С.Хожаниязов).

ЛЕКЦИЯЛЫҚ кел. Лекцияға тән, лекция оқыу аркалы жүзеге асатуғын, лекцияға байланыслы, лекцияға қатнасы бар. Хәзирги күнлери *лекциялық* сабақлар да жуұмақлана баслады.

ЛЕММА ат. мат. Теореманы дәлиллеу ушын керекли баска бир теорема. Аныклау хәм дәлиллеу ушын ең дәслепп *лемманы* тауып алыу керек... («Геометрия» саб.).

ЛЕНТА ат. 1. Қызлардың шашының ушына тағыу ушын түрли жипек материаллардан жүдө жуқа етип узынша исленген зат, буйым. Қызы шашын дөңгелетип кырыққан төбесине кызыл *лента* байлаған, мойнына пионер галстугин таққан (Қ.Айымбетов). 2. Токтан сақлаушы, сыртқа зыян (зақым) келтирмеу ушын сыртынан оралатуғын ток өткермеуши зат,

изоляциялаушы лента. Сымның ашық жерлерин монтер *лента* менен орап шықты, — деди Жумабай («Жеткиншек» г.).

3. Телеграф, кинематография, пулемёт, магнитофон хәм усы сыяклы нәрселерди пайдаланыу ушын магнитлик усыл менен сес жазуға хәм сол сести қайта шығаруға арналған арнаулы буйым. Ал, телеграф аппаратлары ультиматумлы телеграммалар жазылған *ленталарды* шубалтып шығарып турды (газетадан).

4. Белғили басламаның салтанатлы түрде ашылыуына байланысly узынына тартылған жиңишке жипек материал, буйым. Лагерьдиң ашылыуына байланысly жыйналыс болды хәм *лента* қыйылды («Жеткиншек» г.).

ЛЕНТАЛЫ кел. Лента таккан, лента байлаған, лентасы бар. Қызыл *ленталы* қыз қосық айта баслады («Жеткиншек» г.).

ЛЕНТАЛЫҚ кел. Лентаға жарайтуғын, лентаға турарлық, лентаға жарарлық, лента боларлық. Амангүл әжапасынан *ленталық* материал алып келиуди өтинди («Жеткиншек» г.).

ЛЕҢГИР Кемени тоқтататуғын ырғақ темир.

ЛЕП қ. леб.

ЛЕПЕС ат. Лебиз, айтылған сөз, билдирген хабар. Перзентим деп *лепес* еткени де рас, ялған жери табылмады («Мәспатша»).

ЛЕПИРИҰ ф. **1.** Хәулирип қызыу, толысып тасыу, алып ушыу. Аналық жүрек әлле нәрселерге *лепирип* алып ушып тур (Т.Қайыпбергенов). **2.** Тасыу, толыу, бурқыу, епкин күшейиу. Каналда суу астын-үстин *лепирип*, Айдынында шабақлар секирип (И.Юсупов). Екеуи дизилисип минди жағаға, Төменде *лепирип* дәрья ағады (И.Юсупов). **3.** ауыс. Қутырыу, қаплығыу, елериу, көтерилиу. Жулқынар байлауда турған асаудан, Толкындай *лепирип* түнерер таудай (И.Юсупов).

ЛЕПИРМЕ кел. Қурыдан-қуры мактанған, толып-тасқан, хәуликпе. Сәлийманың бұрыннанғы *лепирме* минези ғой, — деди Жәмийла (К.Султанов).

ЛЕПЛИ кел. Күшли, епкинли. Ыссы хәуаның, *лепли* хәуири есип тур (А.Бекимбетов).

ЛЕПСЕ ат. Жас балаларда хәм үлкен адамларда болатуғын жукпалы кесел, ауырыу, көк жөтел, өкпе ауырыуы. Доктор болмағанда *лепсе* ауырыуына шатылып өлер едим (К.Султанов).

ЛЕПСЕЛИК кел. Лепсеге тән, лепсеге қатнаслы, лепсеге байланысly. Айзада кемпир *лепселиктен* жумысқа жарамсыз болып қалды (Ө.Айжанов).

ЛЕПСИ қ. нәпси.

ЛЕПСИҚАҰ қ. нәпсиқау.

ЛЕТАРГИЯ ат. мед. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың ұзақ уйқыда болуы жағдайы.

ЛЁТЧИК ат. Самолётты айдаушы, ушыушы, басқарушы адам. Жайғасып болдыңыз ба? — деди *лётчик* артына бурылып карап (Н.Дәукараев).

ЛИБА қ. липа.

ЛИБЕРАЛ ат. сия. Либерализмди жақлаушы хәм сонын жолын кууыушы, либерал партиясының ағзасы.

ЛИБЕРАЛЛЫҚ кел. Либералга тән қәсийет, келисим-пазлык. Кеуил жықпайтуғын *либераллық* ислеп маңлайдан сыйпап келдик.

ЛИБЕРАЛИЗМ ат. сия. Буржуазиялык еркинликти күсейтуғын идеологиялык хәм жәмийетлик сиясий ағым.

ЛИБЕРАЛШЫЛ кел. Либерализмди жақлаушы, либерализм жолын кууыушы. *Либералшыл* топар пайда болып, олар менен кескин түрде гүресий керек болды.

ЛИБРЕТТО ат. муз. Музыкалы-драмалық шығармалардын (пьеса, опера, балет) әдебий сөз тексти.

ЛИБРЕТТОШЫ ат. Музыкалы-драмалық шығарманың сөзин жазуышы, либретто авторы.

ЛИВР ат. 1. Французлардың бурынғы гүмис акшасы. 2. Францияда шама менен ярым килограммға тууры келген бурынғы өлшеу бирлиги.

ЛИГА ат. Орай, шөлкем, бирлеслик.

ЛИДЕР ат. 1. Сиясий партияның ямаса жәмийетлик шөлкемнің басшысы. 2. Спорт жарыста биринши орында киятырған спортшы ямаса команда.

ЛИДЕРЛИК кел. 1. Лидерге тийис, лидерге тән, лидерге байланыслы. 2. Басшылык, жолбасшылык. Мектептин спорт командасы жарыста *лидерликке* еристи («Жеткиншек» г.).

ЛИЙКИН ат. Мәни, мәнис, мазмун, әхмийет. Демек, онын усындай *лийкини* бар екен ғой (А.Бекимбетов). Бул сораудын *лийкинине* түсинген Сәуле ойланып апасының жүзине күлимсиреп карады (С.Хожаниязов).

ЛИЙКИНЛИ кел. Астарлы, мәнили, түйинли, ойландыратуғын. Алламбергеннің *лийкинли* сөзи Оразгүлге де, моллаға да түсиникли болды (Ж.Аймурзаев).

ЛИКЕР ат. Спиртлі ишимликтин түри.

ЛИКИЛДЕҮ ф. 1. Жүреги айныу, жүреги алыу, қусқысы келиу, жүреги көтерілиу. Жүреги *ликилдеп* қусқысы келеди, бірақ келетуғын хеш нәрсе жоқ («Әмиүдәрья» ж.). 2. к. лықылдау.

ЛИЛИПУТ к. иргежейли.

ЛИЛИЯ ат. бот. Суу ишинде өсетуғын ақ гүлли, ири хәм жалпақ жапырақлы өсимлик.

ЛИМИТ ат. Бир нәрсениң мөлшері, өлшеми.

ЛИМОН ат. 1. Қабығы қалың, хош ийисли, дәми ашқылтым мийуе, жемис. Чайға салып ишетуғын еки *лимон*, ярым килограмм мандарин алды (Ө.Айжанов). 2. Хәмме уақыт жасыл болып өсетуғын мийуе ағаш. *Лимонлары* алтын сары, Ырғалысқан буұдайлары (И.Юсупов).

ЛИМОНАД ат. Лимоннан хәм басқа да жемислерден исленетуғын салқын ишимлик. Олар менен бирге бизлер де *лимонад* иштик («Жеткиншек» г.).

ЛИМФА ат. Адамлардың хәм жанлы-жаныуарлардың организмде болатуғын ренсиз суйықлық.

ЛИНГАФОН ат. Тилдеги сеслерди жазатуғын үскене.

ЛИНГВИСТ ат. Тилши, тил илими бойынша қәниге. Бурын қәнигели *лингвист* болмады (Қ.Айымбетов).

ЛИНГВИСТИКА ат. Тил илиминің изертленетуғын тарауы, тил билими. Соңғы жыллары *лингвистика* тарауы әдеуір өсти («ЕҚ» г.).

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ кел. Тил илимине тән лингвистикаға қатнасы бар, лингвистикаға тийисли. Бир қанша фольклорлық тарийхый-этнографиялық хәм *лингвистикалық* экспедициялар шөлкемлестире баслады (Б.Исмайлов).

ЛИНЕЙКА ат. 1. Мектеп оқыушыларының салтанатлы жыйналысы. 2. к. сызғыш.

ЛИНЗА ат. Жакты өткеретуғын тынық оптикалық шийше.

ЛИНИЯ ат. 1. Хауадан, жоқарыдан тартылған радио, телефон хәм электр тоқларының сымлары. Электр қууатын беретуғын жоқары вольтлы *линиялар* далаға қәдем басып барды («ЕҚ» г.). 2. Узынына кеткен туұры сызық. Сызылған *линия* бойынша жүре басладық («Жеткиншек» г.). 3. Шегара, ернек. Душпанның *линиясына* шамаласып қалдық («ЕҚ» г.). 4. Дизбек, қатар. Ол да *линияға* келип турды да қалды («ЕҚ» г.). 5. Жол,

катнас жолы. Ол ауылға усы *линия* аркалы жүрсеніз туұры барасыз («ЕҚ» г.). 6. Тәреп, жак. Линиясы бойынша сизлерге тийисли («Жеткиншек» г.). 7. ауыс. Бағыт, бағдар. ...усылардың хәммеси партиямыздың бас *линиясы* еди (газетадан).

ЛИНКОР ат. Қурал-жараклар менен қуралланған үлкен урыс кемеси.

ЛИНОЛЕУМ ат. тех. Суу өткермеу ушын жайдың ултанына төсейтуғын қатты қалың төсек. Хәзирги жайлардың көпшилигине *линолеум* төсейтуғын болды («ЕҚ» г.).

ЛИНОТИП ат. Металлды еритип хәриплерди тутастырып теретуғын хәрип териу машинасы. Хәзир газетамыздың материаллары *линотип* аркалы терилетуғын болды («ЕҚ» г.).

ЛИНОТИПИСТ ат. Линотип машинасы менен хәрип териуши адам.

ЛИПА к. липас.

ЛИПАС ат. 1. Хәр түрли бахалы кийим-кеншек. Бала ишке кирген соң пери жигитти әжайып *липаслар* менен кийиндирип ауқатландырыпты (ққ.х.е.). Оннан кейин Айпарша Мәспатшаның *липасын* шешти, бир төбеге үйди, от берди («Мәспатша»). 2. ауыс. Хәр түрли түрге ениу, сәнлениу, бөлениу. Хәмме жер көклеп, ағашлар жасыл *липасына* бөленди (А.Бекимбетов). Жаслар сәубетине гүллер ийди бас, Тораңғыллар оларға жапты көк *липас* (И.Юсупов). 3. ауыс. Әжайып көринис, сыпат, түр. Көрмеген едим Киевти, Әлхауаға ол тийипти, Жаслық *липасын* кийипти (И.Юсупов).

ЛИПИЛДЕТИУ липлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛИПИЛДЕУ ф. Шымпылдау, толыу. *Липилдеп* ағып турған каналдың бойына қыз бенен жигит келип, көп уакыт сөйлесип отырды.

ЛИПЛЕУ ф. Толыу, тасыу, шымпылдау, аузына шығыу, лыкка толыу, суудың тасыуы. Қоныр самал жулқып селеу, жуусанды, Жамғыр сууы *липлеп* сай хәм салада (И.Юсупов).

ЛИРА I ат. Шайырлық жол, йош, рууҳ, жигер.

ЛИРА II ат. Ески дәуирдеги ишек тарлы музыкалық әсбап.

ЛИРИЗМ ат. Әдебий яки баска искусство шығармасында қахарманның психологиясын ашыуға дыққат аударылыуы. Шығармада *лиризм* элементлери сезиледи («ЕҚ» г.).

ЛИРИК I кел. Лирик шығармалар хәм қосықлар жазатуғын шайыр. *Лирик* шайырлардың да қатары өсти («ЕҚ» г.).

ЛИРИК II кел. Лирикаға байланысly, лирикаға тийисли, лирикаға тән. Жазыушы-шайырларымыз *лирик* шығармалар дәретіуде де көзге көрине баслады («Жеткиншек» г.).

ЛИРИКА ат. Қосық пенен жазылған әдебий шығарманың поэзия түри. Қаракалпак халық қосықлары көркем хәм терен *лирикаға* толы (З.Насруллаева). *Лирика* сезим туұралы шығарма болғанлықтан ол күтә қысқа, ықшам болыуы керек (С.Ахметов).

ЛИРИКА-ДРАМАЛЫҚ кел. 1. әд. Лирика хәм драма элементлерин өз ишине алған әдебий шығарма. *Лирика-драмалық* поэмалар әдебиятымызда уллы орынды ийелейди (Қ.Айымбетов). 2. муз. Лирика хәм драмалық дауыс пенен жазылған шығарма.

ЛИРИКАЛЫ кел. Нәзик сезимли, кеуилли, йошлы. Музыка ноталарын *лирикалы* жанрдың талабына жууап берерликтей етип дәретіуимиз тийис, ... («ЕК» г.)

ЛИРИКАЛЫҚ кел. Лирика жанрына тән. Көлемли поэмалары хәм басқа да бир қатар *лирикалық* қосықлары көпшиликке кең тараған (Қ.Айымбетов).

ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ кел. әд. Эпослық шығармалардың жыйынтығына тән. *Лиро-эпикалық* дәстан музыкалық сахналық спектакльге айланды («ЕК» г.).

ЛИРО-ЭПОС ат. әд. Эпослық хәм лирикалық сүүретлеу усылы биригип келетуғын қосық пенен жазылған шығармалар.

ЛИРО-ЭПОСЛЫҚ кел. әд. Лиро-эпикалық шығармаларға тән. Көбинесе *лиро-эпослық* шығармаларға дәстанларды жатқарыуға болады.

ЛИСТОВКА ат. Белгили мәселеге арналған сиясий жағынан әхмийетли шақырық қағаз, үндеу қағаз. Заводта ислеп жүрип революциялық *листовкалар* таркатқаны ушын қамаққа алынып қайтыс болған (Т.Қайыпбергенов).

ЛИСТОК к. қағаз.

ЛИТОГРАФИЯ ат. Литографиялық тасқа сүүрет салыу, тас баспа, тас баспахана.

ЛИТОСФЕРА ат. геол. Жер шарының сыртқы катты қабаты, кыртысы.

ЛИТОТА ат. әд. Белгили бир кубылысты, затты әдет-тегисинен ғөре киширейтип сүүретлеу усылы, тәсили.

ЛИТР ат. Суйықлық затларды өлшеу бирлиги, 1000 куб. сантиметрге тең суйықлықтың мөлшери, сыйымлылық өлшеуи.

Күніне хәр саўын сыйырдан он-он бес *литр* сүт алып отырмыз (Ө.Айжанов). Хәр сыйырдан еки мың *литр* сүт саўып алыпты (К.Султанов).

ЛИТРДЕЙ кел. Литрге шамалас, литрге барабар. Зәўреге апасы ярым *литрдей* сүтти берип жумысына кетти ... («Жеткиншек» г.).

ЛИТРИК кел. Литрге тең, литр боларлык.

ЛИФАС к. липас.

ЛИФТ ат. тех. Көп этажлы (қабатлы) жайларда адамларды, жүклерди электр күши менен жоқарыға хәм төменге түсиретуғын жылжымалы машина, электромашина.

ЛИФТЕР ат. Лифтти жүргизиўши адам.

ЛИЦЕЙ ат. Балаларға билим беретуғын орта хәм жоқары оқыў орны.

ЛИЦЕНЗИЯ ат. Руксатнама. Хуқық. Қандай да бир искерлик пенен шуғылланыў ушын мәмлекет органлары тәрөпинен руксат алыў. Бул жумысты баслаў ушын арнаўлы *лицензия* талап етилетуғынлығын билер еди («ЕК» г.).

ЛИЧИНКА ат. зоол. Майда құрт-кумырсқа хәм шыбын-ширкейлердин мәйеклеринен пайда болатуғын құрты. *Личинкалар* мәйеклерден пайда болып көбейип отырады («ЕК» г.).

ЛОВЛЫТЫЎ к. лоғыў.

ЛОВЛЫЎ қ. лоғыў.

ЛОБОГРЕЙКА ат. Егинди орып жыйнайтуғын әпиўайы машина.

ЛОБЫЯ ат. бот. 1. Ири туқымлы, буршакқа усаған собықлы өсимлик. 2. Усы өсимликтин, яғный лобьяның дәни. Мамай, сен де аўзыңа *лобыя* салып киятырсаң ба? (Т.Қайыпбергенев). Жүеринин қыр дөгерегине көгерип турған *лобыяны* көрип Дәлибай ҳайран қалып жораларына айтып берди, («Жеткиншек» г.).

ЛОБЫЯДАЙ кел. Лобьяға усас, лобьяға мегзес, лобья тәризли, лобья сыяқлы. Оның жүзиндеги *лобыядай* қалы капитанның кеўлинде айрықша қызығыўшылық тәсирин пайда етти (А.Бекимбетов).

ЛОГАРИФМ ат. мат. Санлардың дәреже көрсеткишин есаплап шығаруў әмели. ... буннан берилген санның *логарифмин* табыўға болады («Алгебра» саб.).

ЛОГАРИФМЛЕҮ ф. Белгили бир санның логарифмин табыу.

ЛОГАРИФМЛИК кел. Логарифмге тән, логарифмге катнасы бар, логарифмге байланыслы.

ЛОГИКА ат. 1. Ойлаудың заңы менен түрлери ҳаққындағы илим. *Логика* көп ғана тарауларға, бөлимлерге, түрлерге бөлинеди (газетадан). 2. Ойдың жуўмағы, ойдың барысы, дурыслық. Халық тилиндеги ҳәр бир сөздин *логикасын* түсиниу керек болады («ЕК» г.).

ЛОГИКАЛЫ кел. Мәнили, ойлы, қыяллы, маңызлы.

ЛОГИКАЛЫҚ кел. Мәнилик, ойға жағымлылық.

ЛОГИКАСЫЗ кел. Мәниссиз, маңызсыз, ойсыз, қыялсыз.

ЛОГИКАСЫЗЛЫҚ кел. Логикасы жоқлық, мәниссизлик, маңызсызлық, ойсызлық.

ЛОГОМЕТР ат. Электр тоқының қуатын өлшейтуғын аппарат, прибор.

ЛОГОПЕД ат. Тил кемислигин дүзеу иси менен шуғылланатуғын маман қәниге.

ЛОГОПЕДИЯ ат. Педагогика илиминің тилде болатуғын кемисликлерди изертлеп, оны дүзетиудің жолларын излестиретуғын бир тарауы.

ЛОҒЛЫТЫҰ лоғыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛОҒЫҰ ф. Қайт еткиси келиу, қусқысы келиу, қусуу.

ЛОЖА ат. Театр залындағы хұрметли адамларға хәм қонақларға арналған орын.

ЛОЗУНГ ат. 1. Шақырық, сүрен. Сонлықтан бул жерге *лозунг*, плакатлар керек (Ж.Аймурзаев). 2. Сүрен жазылған материал (гезлеме). Оның өрелери салтанатлы түрде *лозунглер* менен безелген (А.Бекимбетов).

ЛОКАТОР ат. Сеслик ямаса электромагнитлик толқынлар арқалы объекттиң орнын анықлайтуғын аппарат, әсбап, прибор.

ЛОКАЦИЯ ат. Объекттиң орнын табыу, анықлау иси.

ЛОКОМОБИЛЬ ат. тех. Түрли ауыл хожалық машиналарын пуудың күши менен ҳәрекетке келтиретуғын аппарат, пуу двигателиниң бир түри.

ЛОКОМОТИВ ат. тех. Рельсли жоллар менен темир жол вагонларын тартатуғын (паровоз, электровоз, тепловоз хәм т. б.) машина.

ЛОҚСЫТЫҰ лоқсыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЛОҚСЫҰ ф. Жүрегі айныу, жүрегі көтерілиу. Шофёр *лоқсыуы* менен сыртқа шығып кетти (Қ.Айымбетов).

ЛОҚЫЛДАҚ кел. Мақтаншақ, паңқылдақ. Мәтек *лоқылдақ* адамға усайды («Әмиүдәрья» ж.).

ЛОҚЫЛДАТЫҰ лоқылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЛОҚЫЛДАҰ ф. 1. Ананы-мынаны айта бериу, болмаған нәрсени айта бериу, мақтана бериу. Сәлийма ананы-мынаны айтып *лоқылдауы* менен шығып кетти, ... (К.Султанов). 2. Сау-сап калыу, босау, барып келиу, олқы болыу. Өтепберген арбасының *лоқылдап* қалған көшерин майлап қойды («ЕҚ» г.).

ЛОЛЫ I ат. Қаңғырыушылар, тентиреп жүриушилер, қыдырып жүриушилер, саяқлар, гезенделер, цыганлар. Жұмыссыз қуры тентиреп, *Лолылардың* жайы болды сарайың, Ендигисин мәрт Сулайман өзін бил («Қаншайым»).

ЛОЛЫ II кел. Саяқ, гезенде, қаңғыбас, бузық, бузылған. Айымның жүрис-турысы *лолы* қатынға усайды, — деди Әмет жанындағыларға қарап, ... («ЕҚ» г.).

ЛОЛЫЛЫҚ ат. Гезенделик, саяқлық, қаңғыбаслық.

ЛОЛЫХАНА ат. Бузық ис қордасы, жынаятшылар орны, қарлардың қордасы.

ЛОМ ат. Музды, тасты, тоқлы хәм қатты жерди оятуғын ушы сүйир, жууан темир, сүймен. ... Фашистлер самолёттан *лом*, жалпақ темир, лампамай куйған бос шелеклерди таслап басқы таптырмақшы болып та көрди (Н.Дәуқараев).

ЛОМБАРД ат. Кепилликке пул хәм зат алып, қарыз ақша беретугын мәкеме, несийе орны.

ЛОМДАЙ кел. Лом сыяқлы, ломға усаған, лом тәризли. Ғаррының қазығы урған сайын жерге *ломдай* кирип сиңеди («Жеткиншек» г.).

ЛОПАЙ ат. Асықтың үлкен түри, бул баспақ, тана, буға, өгиз, сыйыр хәм ири хайуанлардың аяғында болады, булардың асығын лопай дейди. Бирге ойнап төсекте жатысқан, Асық ойнап, тура *лопай* атысқан (Өтеш).

ЛОПАЙДАЙ кел. Лопайға усаған, лопай сыяқлы, лопай тәризли. Әширбек *лопайдай* сақасы менен асықты ушырып урды, ... («Әмиүдәрья» ж.). ♦ **Аузы лопайдай** — томпайған үлкен ауыз, бултыйған ауыз, қалың еринли ауыз. Ол *аузын лопайдай*

етип, ерни салбырауы менен класстан шығып кетти (Т.Кайыпбергенов).

ЛӨПЛЫҒЫҰ қ. лоғыу.

ЛОРД ат. 1. Англичан дворянларына берилетуғын ең жоқары атақ (титул). 2. Усы атаққа ийе адам.

ЛОСОСЬ ат. Тек гана душшы сууларда көбейетуғын ууылдырығы қызыл, жүдө бақалы ири балық.

ЛОСЬОН ат. Териси курғақ бетти сүртиуге, тазартыуға, жумсартыуға арналған хоширей ийисли суйықлық зат.

ЛОТЕРЕЯ ат. Хәр түрли зат, ақша утып алыуға болатуғын ойын және соның сатып алынған билеті. Әмет *лотерея* билетин сумкасына салып қойды да далаға шығып кетти («Жеткиншек»).

ЛОТО ат. Арнаулы картаға қарап, дағаза етилген номер ямаса сүүретлердің бетин бастырыу жолы менен ойналатуғын ойын. Айгүл жолдасларынан айырылып қалып, бир өзи *лото* ойынына қарап турды («Жеткиншек»).

ЛОТОС ат. бот. Ақ реңли, ири гүлли, жупар ийисли суу өсимлиги.

ЛОЦМАН ат. Кемениң сууда жүре алатуғын жерлерин жақсы биле алатуғын адам, жол көрсетиуши, жол басқарыушы.

ЛОЦМАНЛЫҚ кел. Кемениң сууда жүре алатуғын жерлерин жақсы биле алатуғынлық, жол көрсетиушилик, жол басқарыушылық.

ЛӨК р. Түүел, нак. Кемпир баланың мийнет хақысын *лөк* төлеп қутылды (ққ.х.е.).

ЛӨКЕТ кел. Жарамас, олақ. Қолынан ис келмейтуғын *лөкетлер* арамызда аз емес (газетадан).

ЛӨКЕТЛЕУ кел. Жарамаслау, олақлау. *Лөкетлеу* адамларға хақыйкат шара қолланыуымыз керек (ққ. кем. атл.).

ЛӨКЕТЛИК ат. Жарамаслық, олақлық. Сениң бул ислериннен хеш қандай нәтийже шығара алмайсаң, барып турған *лөкетлик*, — деди Әсенге («Әмиүдәрья» ж.).

ЛӨККУБАЙ ат. Жеңил машина. Лөккүбайын тағы айдады ма? («ЕҚ» г.).

ЛУНОХОД ат. тех. Ай бетинде изертлеу жумысларын алып баратуғын өзинен-өзи жылжыйтуғын автоматлы станция. 1973-жылы 16-январь күни Москва ўақты бойынша саат 4 тен 14 минут өткенде «Луноход-2» Жерге түсти («ЕҚ» г.).

ЛУПА ат. Көзге көринбейтуғын кишкене майда нәрселерди үлкейтип көрсететуғын оптикалық прибор, әсбап, әйнек. *Луна* менен қараған уақытта олардағы тамырлардың сұлдерин көриу мүмкин (А.Джалменов, П.Т.Карпов).

ЛҮП: лүп етиу ф. Жүректің дир етиуи. Жигитти көргенде Айдананың жүреги *лүп етип* бирден соқты (Ө.Хожаниязов).

ЛҮПИЛДЕТИУ лүпилдеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЛҮПИЛДЕУ ф. Жүректің дүрсилдеп қатты соғыуы, урыуы, хәулириуи. Әжинияздың жүзи бирден қызара бөртип, жүреги *лүпилдеп* соқты (Қ.Султанов).

ЛҮТФ ат. Мийрим шәпәәт. Бир *лүтфли*, қыялы нур, зийба еди («Хұрлика-Хәмре»).

ЛЫЖА ат. сп. Еки аяққа кийип қарда сырғанап жүретуғын узын тахтай. Алыслардан ат жеккен шаналар, *лыжа* теуип жүрген адамлар қарауытып көринеди (Қ.Жуманиязов).

ЛЫҚ: лық толыу ф. 1. Бир нәрсениң шымпылдауы, аузына келиуи. Мөхмин халық дым хор болды, Қайғыға иши *лық* толды (Бердақ). 2. Бир нәрсениң көп болуы. Бар еди бурын бәнт болған, Жемиске иши *лық* толған (Бердақ). 3. Адамлардың көп болуы, уйлығысуы. *Лық* толып киятырған адамлар хеш нәрсеге алаң болмай жүрип кете берди (Қ.Ирманов). Соның арасында үйдин иши *лық* толған бала-шаға кәпелимде шуу етип жыласып қоя берди (Ө.Хожаниязов).

ЛЫҚЛЫҚ 1. ат. Иштен ерксиз түрде бөлинип-бөлинип шыққан сес. Оны тутқан *лық-лық* бөлип кетти (Қ.Аралбаев). ◇ **Лықлық тутуу** — дем алдырмай үсти-үстине келген лық-лық. Молла *лықлық тутқандай* селк ете қалды (Х.Сейтов). **Лықлық етиу** — иштеги сестің шығыуы. Мейирбек: «Мениң лекция оқыуым керек еди, уят болды-ау» деген сөзди *лықлық етип* зордан сөйледі (Қ.Айымбетов). **Лықлық тийиу** — иштеги сестің бөлинип-бөлинип ерксиз тутууы. Бирден кемпирге *лықлық тийип* сөйлей алмады.

ЛЫҚ-ЛЫҚ П: лық-лық етиу ф. Бир нәрсениң сес шығарып төгилиуи. Шийшедеги майдың қазанға *лық-лық* етип қуйылғаны Айпараны хайран қалдырды (газетадан).

ЛЫҚЫЛДАСУУ лықылдау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЛЫҚЫЛДАТУУ лықылдау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЛЫҚЫЛДАҰ ф. 1. Суйық затлардың сес шығарып төгилиуи. *Лықылдап* ағып атырған шийшедеги майды Әмет дәрриу жоқары көтерди («Әмиүдәрья» ж.). 2. Белғили бир ыдыстың қандай да бир зат пенен толыуы, шымпылдауы. «Матиз» женил машинасының багы да бар бензин менен *лықылдап* толды («ЕҚ» ғ.).

ЛЫП: лып етиу ф. 1. Бир нәрсениң бирден пайда болыуы, таралыуы. Қашқын қамыслықтан бирден *лып* етип шыға келди (К.Султанов). 2. Бир нәрсениң бирден жоқ болыуы, өшиуи, сөниуи. Жанып турған шүтик шыра *лып* етип бирден сөнди (Қ.Аралбаев).

ЛЫПЫЛДАТЫҰ лыпылдау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЛЫПЫЛДАҰ ф. Шыраның, оттың хәм басқа да нәрселердин өшип-жанып турыуы. Қауын қостағы шыра самал менен *лыпылдап* тур (Қ.Аралбаев).

ЛЮК ат. Танк, самолёт, кеме хәм усы сыяқлылардың ишине кириуге хәм шығыуға арналған қақпағы бар ашық есик. Солдатлар танктин *люкин* ашып шыға баслады.

ЛЮКС ат. Хәмме жағдай туудырылған, жақсы үскенеленген орын, салон, вагон, бөлме. Қонақлар мийманхананың *люксине* орналастырылды.

ЛЮСТРА ат. Бир ямаса бир неше лампочка орнатыуға болатуғын аспалы қалпақлы шам. Зийнеп анасынан хрусталь *люстра* сатып алыуды өтиниш етти («Жеткиншек» ғ.).

М

М Қарақалпақ әлипбесинің он жетінші хәриби

МА к.с. Тийисли сөзлерге қосылып келген менен бөлек жазылып сораұлы мәнини аңлатып келеди. Ол қалаға бара ма?

МААСУМ кел. гүнасыз, айыпсыз. Әмма, ярының қарасын көріп, алдына шығып турған *маасум* ярына қарап шекержан бир сөз айтады. (Шийрин-Шекер).

МАБА ат. Марапат, мақтаныш.

МАБАДА қ. набада.

МАВЗОЛЕЙ ат. Қәбир үстінде орнатылған үлкен қурылыс, архитектуралық естелик. Қәдем басып *Мавзолейге* кирмеге ... (А.Дабылов).

МАГАЗИН ат. 1. Саўда жұмысын жүргизетуғын арнаұлы орын, жер, жай, өжире. Китабы өтпей жатса *магазинди* айыппап оқыұшыны күнде сөкти. (И.Юсупов). Усы максет пенен олар колхоздың *магазинине* барып түрли-керекли нәрселерди сатып ала баслады. (Т.Нәжимов). 2. қ. дүкән.

МАГИСТР ат. Айырым сырт еллерде хәм революциядан бурынғы Россияда илимий дәреже, сол атакты ийелеуши адам.

МАГИСТРАЛЬ ат. 1. Қаланың ең баслы, үлкен хәм кең көшеси. 2. Қандай да бир қатнас жолының негизги (линиясы) бағдары.

МАГИСТРАТ ат. Айырым еллерде қаланың басқарыу мәкемеси.

МАГМА ат. Жер шарының қатламындағы еритпели масса.

МАГНЕЗИЯ ат. Жумсақ ақ порошоклы яки гүмис түсли металл, химиялық элемент.

МАГНИЙ ат. Химиялық элемент, жумсақ жеңил ақ гүмис түсли металл.

МАГНИТ ат. Темир хәм полаттан исленген затларды өзине тартатуғын хәм жабыстырып туратуғын қәсийетке ийе зат,

темир ямаса полаттын бир түри, өзине тартыушы күш. Теренге кеткен темир шегени босатыуға *магнит* керек еди (Т.Қайыпбергенов).

МАГНИТЛИК кел. Магнитлик кәсийетине ийе болыушылык. *Магнитлик* ұазыйпаны атқарыуға қәдем қойдык (Т.Қайыпбергенов).

МАГНИТОФОН ат. Магниттин жәрдеми менен сести, хауазды жазып хәм сол жазып алынған хауазды, сести яғный қосықты, сөзлерди қайтадан шығарыушы электроаппарат, сөйләтетуғын аппарат, прибор.

МАГНИТТЕЙ кел. Магнит сыяклы, Магнитке усаған.

МАҒАНА ат. Мазмун, мағыз, мәни, мәнис, ишки дүньясының теренлиги. Айтқан сөздин *мағанасын* билмесе, Ол адамнан тилсиз өскен лал жақсы (Әжинияз).

МАҒЛЫҰМАТ ат. Хабар, дәрек, материал. «Ертек» сөзинин келип шығыуы хаққында мынадай *мағлыұматты* келтиреді (К.Мақсетов).

МАҒЛЫҰМАТЛЫ кел. Мағлыұматқа ийе, мағлыұматы бар. Жоқары хәм орта *мағлыұматлы* қәниғелер рабочий хәм хызметкерлердин 13 процентин қурайды («ЕҚ» г.).

МАҒРИН ат. Көз жетпес узаклык, алыс, қарама-қарсы тәрәп.

МАҒРЫЙПЕТ ат. Суұпылык жолы: ағартыушылык. *Мағрыйпет* базарына қушқан, Якшы дослар, хош енди (Гул-Санауар).

МАҒРИПТЕЙ кел. Көрғиш, билғиш, болжағыш. Мән бәзм әйледим таба алмай олжа, Мактымқулы *мағриптей* алдынды болжа, Қысқарт сөзди көп сөйлемей Күнхожа, Бурын, ойлан, сениң өзиң ким едиң? (Күнхожа).

МАҒРУР кел. Өз қәдир-қымбатын, орнын билетуғын. Ұәдесин берип мығымға, *Мағрур* болма шатыңа, Бахалы сөзден пайдалан, Боларсаң кеңес соңында (Термелер. 88—100-том.)

МАҒЫЗ ат. 1. Сапа, әхмийет, ең жақсы. 2. Мазмун, пәтиуа, тоқетери. Сөз *мағызын* аңлағанға, Хәриби сайын жәўхар екен (А.Дабылов). 2. ат. Кийим ямаса көрпени тиккенде онын етегине қара қойылады. Буны жергиликли адамлар «*Мағыз*» ямаса «Әсия» деп атайды (Мр).

МАҒЫЗЛЫ кел. 1. Сапалы, әхмийетли. 2. Мазмунлы, пәтиуалы.

МАДАР к. мәдар.

МАДАРЫМ к. мәдарым.

МАДАТ к. мәдат.

МАДАТКАР к. мәдаткар.

МАЕВКА ат. Қыдырыспа, ойын-зауық, кеуіл көтериспе.

МАЖАЛ ат. Күш, қууат, дәрман, бар-жок, жай-жағдай. Қайтарарға белде *мажал* қалмады, Хала-хала себил қалған наршалар («Алпамыс»).

МАЖАЗИЙ кел. 1. Уллы дәрежели. *Мажазий* патша хызметке буйырса, жолың болсын, жалғyzым, — деди. («Едиге»). 2. Ауыспалы мәнистеғи, метафоралық. Ал, ендиги сөз Таймурас патшадан. Арабстанда Таймурас патша деген Арабстан, Пәкистан, Иран, Хиндстан, Қытай, Бадакшан қусаған жетпис бес патшалыққа хұкими жүрген *Мажазий* патша деген еди.

МАЖГУН к. мәжнүн.

МАЖИЛИС к. мәжилис.

МАЖНУН к. Мәжнүн.

МАЖЫРАНЫҰ мажырау фейилиниң өзлик дәрежеси.

МАЖЫРАСЫҰ мажырау фейилиниң шериклик дәрежеси.

МАЖЫРАТЫҰ мажырау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МАЖЫРАҰ ф. Буйығыу, мүлигиу, қалғыу, тоңыу, тоңарсыу, алпаусыу. *Мажырап* отырған көл қуслары да жым-жырт болды (К.Султанов).

МАЗА ат. 1. Дәм, татым. Ауызыма пал салсам билинбес дәми. Хасла *мазасы* жоқ бир зәхәр балам (А.Дабылов). Азан менен тайынланған шәуленің Жумамурат барындағыдай *мазасы* болмады (Т.Қайыпбергенов). 2. Пайыз, ләззет. Хәй, ананың ызыңдысынан *маза* кетти ғой (Қ.Досанов). 3. Тынышлық, хәзлик. Қызлардың алып *мазасын*, Хәкери таз тығып басын, Жөнли айдамай арбасын, Жолсыз жүрип кеткен екен (Бердак). ◇ **Мазасы қашыу** — бийжағдайлануу, кейипсизлениу, денсаулығы кемиу, тынышсызланыу, кеуілсизлениу, қапаланыу. Кеулинде қапалық, *мазасы қашып* (Ә.Шамуратов).

МАЗАҚ ат. Ермек, дәлкек, маскара, күлки, мысқыл. Әсир бойы ынтығып сууға, Өткинши бултқа болған *мазақ* (И.Юсупов).

МАЗАҚЛАҒЫШ ат. Ермеклеғиш, дәлкеклеғиш, маскаралағыш.

МАЗАҚЛАНЫҰ мазақлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МАЗАҚЛАСЫҰ мазақлау фейилинің шериклик дәрежеси.

МАЗАҚЛАТЫҰ мазақлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МАЗАҚЛАҰ ф. Мысқыллау, дәлкеклеу, ермеклеу. Мысалы астарлап айтып хәккени. Шынында да *мазақлап* көрсеткен мени (Бердақ). Кейин қыз-жигитлер айтысы да жалқау хаялдарды *мазақлау* хәзиллери болды (Ө.Хожаниязов).

МАЗАҚЛАҰШЫ ат. Ермеклеуши, дәлкеклеуши, маскаралауши.

МАЗАҚШЫЛ кел. Ермекшил, маскарашыл, дәлкекшил.

МАЗАЛЫ кел. Дәмлі, татлы. Хәр бир сөзи шийрин киби *мазалы*. Кел сапа сүрейлик әй нәзәлимлер (Әжинияз). Геүреги *мазалы* екен шоқай қасында, Адамлардың сауда екен басында (Әжинияз).

МАЗАЛЫРАҚ кел. Дәмлирек, татлырақ.

МАЗАНДАРАН ат. Жердин аты, адам баласы изеп баспаған, жыртқыш хайуанатлардың ғана мөканы болған тоғайлық. Гималайдай тырнар хәр бир тырнағы, *Мазандаран* бәлесине усайсаң (С.Нұрымбетов).

МАЗАР ат. Қәбир, гөр. Мынау соның жатқан жери, — деп Ерполат жолдасларына баяғы кишкене *мазарды* көрсетти (М.Дөрибаев).

МАЗАРЛЫҚ к. мазарстан.

МАЗАРСТАН ат. Әулийешилик, қойымшылық, қәбирстан. Арадан үш күн өткен соң анамның қәбири бир шетинен орын алған *мазарстанға* бардық (Б.Қалбаева).

МАЗАТЛАНЫҰ ф. Өзин көрсетип қалыу, өзін көтермелеу, марапатланыу.

МАЗЛАТЫҰ ф. Отты ғыжлатып, гүрлетип жағыу. Үйге келдик, печьке отты *мазлатып*, жайды әбден қыздырдық (Ө.Хожаниязов).

МАЗЛАҰ ф. Оттың ғыжлап, хәуирленип турыуы. Ошакка толтырылған томар тутасып, от *мазалап* тур (Ө.Хожаниязов).

МАЗМУН ат. Әхмийети, мәниси, негизги ойы, пикири. Тарта билсе *мазмұны*, Оқыушылардың ықласын (Б.Қайыпназаров).

МАЗМУНЛАС кел. Мазмұны бирдей, тең мазмұнлы.

МАЗМУНЛЫ кел. Мазмуны бар, мазмунға ийе, мазмуны терен.

МАЗУТ ат. Нефтьти қайта ислеп бензин хәм керосинди алғаннан кейинги қалғаны, қара май.

МАЙ ат. 1. Жанлы-жаныуарлардың етінде, сүтінде гейбир өсімликлерде, минераллық затларда болатуғын хәм олардан ажыратылып алынаатуғын сууға араласпайтуғын суйықлық, ақ май (пахта майы), сары май, әлип май, лампа май, куйрык май. Бул ийт урлық қылар яқын-йырактан, Қимди айыраp *майдан*, кимди торақтан (Әжинияз). «Таудан, тастан қайтпаған жүрегим, бир асам *майдан* қайтама» деп ойлады Сапар ишинен (М.Әбдирейимов). 2. Календарь бойынша жылдың бесинши айы, бәхәрдің үшінши айы. — Көрдим, деди ойланып турып, *май* айында келсеңиз сол фильмди атыз басында қойып беремиз (К.Султанов). 3. Өним пул, жерден уақытша пайдаланыуға берилген соннан өндирип алатуғын ақшалай я дәнлей түсирим. Арқаным деп бес алар, жер *майым* деп тағы алар (Қ.Айымбетов). Жердің *майын* шөмиш пенен қалпыған, Сүтхорларға сонша азап берермен (Омар). 4. Жағымлы, жипектей жумсақ. Жанға жайлы ағызады тил *майын*, Қызык сөзли түсиниуге дым қайым, Хәр күни ол билип турар сорасып, Кишкене адамлардың хал жайын (И.Юсупов). ◇ **Май байлау** — а) семириу, май жыйнай баслау. б) ауыс. артық дүнья жыйыу, байыу. **Май-сай** — май және де басқа анау-мынау керекли нәрселер.

МАЗЫЛАР кел. Бай, дәулетли. («Алпамыс»).

МАЙГҮП ат. Токпак, ылай тоқпак, ылайды писириу ушын ағаштан арнаулы исленген әсбап, қурал.

МАЙГҮПТЕЙ кел. 1. Майгүп сыяқлы, усаған, қусаған. Батырдың мушы тийген соң анау-мынау бола ма? *Майгүптей* болып шарқ етти (Бердақ). 2. ауыс. Анау-мынау емес бир қыйлы, оңбағандай, әдеуир.

МАЙДА кел. 1. Унтақ, усақ, ири емес. Тынық сууда көринген *майда* шабакларды услап белбеуге байлады (Б.Бекниязова). 2. Кишкене, киши, жас. Ат киятыр қыялланып, Ийтлер шықты шабаланып, *Майда* балалар қыйқыу салып, Атка қарап топырақ шашты (Бердақ). ◇ **Майда-майда** — мылжа-мылжа, бөри усақ, дым усақ, биргелки майда.

МАЙДАЙ кел. 1. Жумсақ, жағымлы, ләззет беретугын. Күн қоңыр салқын, елпип *майдай* самал беттен желпип ләззет берип тур (Ө.Хожаниязов). Кеуилди көтерип, зейин ашады, Елпип қағып ескен *майдай* самалы (Ж.Аймурзаев). 2. Май сыяқлы, майға усаған. ◇ **Майдай жағыу** — рәхәт бериу, хәз бериу. Маған сенин хәр сөзиң *майдай жағыш*, усақлағыш.

МАЙДАЛАҒЫШ кел. Бөлеклегиш, қыйқымлағыш, сындырғыш, унтағыш, усақлағыш.

МАЙДАЛАСЫҰ майдалау феиилиниң шериклик дәрежеси.

МАЙДАЛАҰ ф. 1. Ири нәрселерди бөлеклеу, усақлау, қыйқымлау, бөлеклерге бөлиу, унтау. Ол үйине келсе Айшагүл отын *майдалап* атыр (Т. Қапыпбергенов). 2. Әстелеп айта бериу, сөйлей бериу, мыжыу. Ғарры баланы жақлап *майдалап* сөйледи. 3. Әстелеп жүриу, гибиртиклеп жүриу, ақырынлап жүриу. Оннан соң қәддин дүзеп «Таллық» дәрьясына қарай адымын *майдалап* басты (К.Султанов).

МАЙДАЛЫҚ кел. Елеспели, ананы-мынаны жипке дизетуғын, қыйқымлық. Сиз бул мәкемеде бестің бирисиз, Сизде *майдалық* жоқ мудар ирисиз (И.Юсупов).

МАЙДАН ат. 1. Дүз, кула дүз, далан. Бул *майданда* сөз айтпайман бир өзим, Жеткейсең деп елатыма бул сөзим (Өтеш). 2. Ашық аспан, аспан, кеңіслик. 3. Атызлық, ашықлық, кеңіслик. 4. Ауыс. Гүрес, урыс. Нәмәртлер кирсе *майданға*, Қашатуғын жерин гөзлер (Қ.Айымбетов). 5. Ауыс. Илим, билим, мәденият. Жаңа ауыл болса мысал қаладай, Қызса гүрлеп мәденият *майданы* (И.Юсупов). Ат шауып оқы билим *майданында*, Бәйгиден озып келиң ел пырағы (С.Нурымбетов). 6. Ауыс. Мийнет, хәрекет, ис. Ол материалын бирдей қызғын мийнет *майданынан* алып отырды (Г.Есемуратов).

МАЙДАНЛАҰ д. 1. Таза хауаға шығыу, далалау, есик алдына шығыу. 2. Ауыс. Саралау, далаға шығыу.

МАЙДАНЛЫҚ ат. Ашықлық, даландық, кула дүз.

МАЙДАНША ат. 1. Тегісленген арнаулы жер, балалар ойнау ушын, басқаша мереке мәжилислер ушын тазалаулы туратуғын жер. Үлкен *майданшада* колхоздың, қырманы дүзилди (Ә.Тәжимуратов). Машина колхоз правлениясының *майданшасына* тоқтады (А.Бекимбетов). 2. Кеңіслик, даландық.

МАЙДАНШАЛЫҚ ат. Далаңлық, алаңлық, кеңислик. Базаршылар қайтып атыр, гөлле базары беттегі *майданшалықта* көп балалар жыйналып тұр екен (Ә.Шамуратов).

МАЙДАН СОРА ат. Кула дүз, қыйыр.

МАЙКА ат. Ерлердің көйлегінің ишинен кийетуғын жеңіл кийим, жеңсіз келте көйлек.

МАЙҚАБАҚ ат. Май қуып қоятуғын қабақ, қабақтан исленген буйым, май қуятуғын ыдыс, май сақлағыш.

МАЙҚАБАҚТАЙ кел. Майқабаққа усаған, майқабақ сыяқлы. Шаш шықпаған таз басы, *Майқабақтай* жылтырап («Қыркызы»).

МАЙҚУЙРЫҚ ат. 1. Жан-жаныуарлардың, қойдың қуйрығы. 2. Ауыс. Адамлардың қуйрығы, нағыз қуйрық қуйрықтың дәл жери. Талаған ийт қанымды сорып, *майқуйрығымнан* бир тислеп өте кетти (Ж.Аймурзаев).

МАЙЛАНЫҰ майлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МАЙЛАСЫҰ майлау фейлинің шериклик дәрежеси.

МАЙЛАТЫҰ майлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МАЙЛАҰ ф. Май жағыу, май сүртиу. Қара үйдің, қапталында арбаның көшерин *майлап* отырған Қосыбай аспанға жалт-жалт қарап (К.Султанов).

МАЙЛЫ кел. 1. Майы бар, майы көп, майы жеткиликли. Бий кесектей *майлы* гөшти ғылқ етип жутты (К.Султанов). 2. Жағымлы, жыллы, жақсы. 3. Семиз, қалың, тығыз, нығыз. ауыс. Қуры қол емес, мөниси бар, иши биледи, кеуили тоқ. Бизлер де билемиз, қанша сыр бермеймен десең де, сенин ишиң *майлы* (Ө.Хожаниязов). ◇ **Майлы тил** – жағымлы сөйлеу, жақсы сөзлер менен адамды жумсартыу. **Майлы шөрек** – май салып жабылған шөрек, майы бар шөрек, ишине май қосып исленген шөрек. **Майлы шеңгел** – шеңгелдің нағыз қалың, тығыз, адам жүріп өте алмайтуғын жери, шеңгеллик. 4. Урыу-тийре атамасы. Ашамайлы, Иси сайлы, иши майлы (ққ.х.н.м.).

МАЙЛЫҚ ат. Қол хәм басқа да майлы затларды сүртетуғын гезлеме материал, сұлғи.

МАЙЛЫ ШЕҢГЕЛ ат. Қарақалпақлар менен Хийуа ханлығы арасындағы тарийхий шегара. Жоқарысы *Майлы шеңгел*, төмени Арал теңизи, ел ортасы қарақалпақ (Маман бийдин Айдос бийге мәсләхәти).

МАЙМАҚ ат. 1. Аяғында бир кемиси бар, шойнақ ақсақ. Өтирик гене *маймақ* болып, еси-дәрті соймақ болып, Хийле менен тоймақ болып, Ис қылмаға ерлиғи бар (С.Мәжитов).

2. Мәнтирсек, жарамас. Аралап үлкениң ауыл-аймағын, Таттырғанда көркем өнер қаймағын, Ириткилеп сөздің ақсақ-*маймағын*, Сауына қармақтай қапқан ағамсаң (Г.Есемуратов).

МАЙМАҚЛАҰ ф. 1. Ақсау, шойнақлау, қыйсық басыу, ақсап басыу, сылтып басыу. Ұақыт болып қалған болса керек деп барлығымыз жүріп, жайымыз бенен мектепке қарай *маймақлап* жол тарттық (Жамалов). 2. Мәнтирсеклениу, жарамсызланыу.

МАЙМАҚЛЫҚ ат. 1. Ақсақлық, шойнақлық. 2. Мәнтирсеклик, жарамсызлық.

МАЙМАҚ к. маймақ.

МАЙМАҚЛАҰ к. маймақлау.

МАЙМАҚЛЫҚ к. маймақлық.

МАЙМЫЛ ат. Дене қурылысы жағынан адам баласының ең дәслепки формаларына жақын саналатуғын сүт емизюшилер топарына киретуғын жабайы жаныуар. *Маймыл* бол хә, — деди Мурат ишинен (К.Досанов).

МАЙМЫЛДАЙ кел. Маймылға усаған, маймыл сыяқлы, маймыл тәризли.

МАЙОР ат. Әскерий хызметтеги капитаннан жоқары атаққа ийе болған адам, әскерий дәреже.

МАЙПУЛ ат. Екинши биреуге пайдаланыуға берилген жерден я басқа да нәрселерди бәнелеп жердің ийесиниң алатуғын өними, түсирими, өндирип алатуғын пулы. Аз емесдур карақалпақ көп, *Май пулы* деп, шөп-пулы деп, Пуқараны әмелдар жеп, Мықлым бийзар қылған екен (Бердақ).

МАЙРАМ к. байрам.

МАЙРАМЛАҰ к. байрамлау.

МАЙСА ат. Бәхәрде шығатуғын хәм бир тегис келте болып өсетуғын, желкилдеген көк-жасыл шөп. Бир жерлер жасыл көк *майса*, Бир жерлер шөпсиз тап-тақыр, Бир жерлер отлақ *майса*, Бир жерлер аппақ боз жатыр (Б.Қайыпназаров).

МАЙСӨК ат. Жаңа пискен сары майға сөкти былғап, ишине жийде такан араластырып исленген ауқат, тағам. Үлкен үйге жүр, саған *майсөк* былғап қойып едим, — деп сыртқа ертип шықты (К.Султанов).

МАЙСЫЗ кел. Майы жоқ, майы болмаған. **2.** Майы аз, майы кем.

МАЙСЫЗЛАҰ кел. Майы азлау, майы кемлеу.

МАЙТОПЫРАҚ ат. Жүде майда, бир тегис, ундай, адамның үстине, бир жерине жуқса жақсы жабысатуғын, тегинликте кетпейтуғын топырақ.

МАЙ ТАРТЫҰ кел. Күшли. Он жети жаста Құрбанбек нардай күшине толды, мурнына шамал енди, *май тартып* жигит болды (Құрбанбек батыр).

МАЙХАНА ат. Той болып атырған жер, тойхана. *Майхана* дур отыз алты, Жигирма бес қашшан қалды, Билип енди сорлы халды, Зары гирия сол күнлерим (Бердақ). От басында отағасы, Тапсаң берип қонақ асы, *Майхана* жигит ағасы, Болған дүньяда күнлерим (Бердақ).

МАЙШАТ ат. Хәзлик, дем алыс. Кеше-күндиз саз-саубет, тутып, нәзик қызлар билен зауқы-сапа қылып, *майшатта* болар еди (Шахы-Мутлак)

МАЙШОПАҚ ат. Тығыз, жабысқақ шопак. Жалы *майшопак* қауынның жүзиндей жумсак екен (К.Султанов).

МАЙШЫ ат. **1.** Май ислеітуғын адам, таярлайтуғын киcи. **2.** Май сататуғын адам, сатыушы. **3.** ауыс. Хожалықлардан май жыйнайтуғын адам, киcи.

МАЙШЫЛ кел. Денесинен май шығатуғын адам, киcи.

МАЙЫ ат. Пайдасы, өними, өcими. Орыслардың байлары ол жерлерди әдепки ийелерине қазақ-қырғызларға *майына* берип турған (Қ.Ирманов). Өгизимди бердим *майына*, Алманың бири пайына (Өтеш). Әкесинің басы жарылып Ерназар келтеден *майына* сорап алған арбаның сайманларынан айырылды (А.Бегимов).

МАЙЫЛ қ. мейил. **2.** Мейил, қайыл болуы. Соны айтып Алпамыс, Аттың басын бурады, Тайшыханның журтына, Кетпеге майыл болады. («Алпамыс»).

МАЙЫП ат. **1.** Ақсак, шойнақ, бир мүшеси кемис адам. Саясын салған пақырға, Суулар жеткерген тақырға, Ақсак, *майып* хәм соқырға, Қайыр еткен маған керек (Бердақ). **2.** Мәнтирсек, жарамас.

МАЙЫПЛАҰ кел. **1.** Ақсақлау, шойнақлау. **2.** Мәнтирсеклеу, жарамсызлау, жарамаслау.

МАЙЫПЛЫҚ ат. 1. Қара мийнетке болмайтуғын, бир мүшеси кемислик, ақсақлық, шойнақлық. Хәтте гейде *майыплығымды* да умытып, ушан теңиздей шалқыйман (Ө.Хожаниязов). 2. Мәнтирсеклик, жарамаслық, жарамсызлық.

МАЙЫПСЫНЫҰ ф. Майыплығы ушын менсинбеу, mise тутпау, майып деп билиу, майып деп түсиниу, майып көриу, майып деп есаплау, майып деп таныу. Тағы ой қыялына сүнгидим; Бул қыз мени *майыпсынатуғын* шығар, болмаса неге усы уақытқа шекем келмейди? (Ө.Хожаниязов).

МАЙЫПТАЙ кел. Майып сыяқлы, майып қусаған, майып тәризли.

МАЙЫРЫЛЫҰ ф. 1. Майып болыу, бир мүшесинен айырылыу кара жумысқа жарамсыз болып қалыу, мертилиу. Небир ғана жүйриклер, Туяғынан *майырылды* («Қырк қыз»). Ол да бир аяғынан *майырылып* қайтты, қолында балдағы бар (Ө.Хожаниязов). Еки ерди өлтирип, Мәнисине келтирип, Қос туяктан *майырылып*, Достым мийриң қанды ма? (Бердақ). 2. Жаман жағдайда қалыу, бахытсызлыққа ушырау. Кимсе гедей болды, малдан айырылды, Кимсе қарап болып, жаннан айырылды, Кимселердің қол аяғы *майырылды*, Басына қыямет түсти яранлар (Өжинияз).

МАЙЫРЫҰ ф. Истен шығарыу, жарамсыз етип таслау, зыян бериу, бир мүшеден айырыу. Ақ сунқарды канатынан қайырдық, Кескир қылышты балдағынан *майырдық* («Алпамыс»).

МАЙЫСҚАҚ кел. 1. Сынбайтуғын, қайысқақ, ийилгиш. 2. Ийкемlilik, барымға барғыш. Заманагөй болыу, талдай *майысқақ*, оқ жайдай ийилгиш болыу деген сөз (Т.Қайыпбергенов).

МАЙЫСЫНҚЫРАҰ ф. 1. Қайысынқырау, иймейинкиреу, бүгилицкиреу. 2. Сәл қыйналыу, қыйналынқырау, зәрре ауырсыныу. Соны күтип турған көк өгиз сәл *майысынқырап* тартып кетти (Ж.Аймурзаев).

МАЙЫСТЫРЫҰ ф. 1. Ийилдириу, иймейтиу, бүгилтиу, бүгилдириу, ийиу, бүгиу. Төрт қатар шыбық темирди еки жигит *майыстырып* валдың астына тақап қойып жиберди (Оразов). 2. Қыйнау, азаплау, илажсыз барымға барғызыу, уақытша дегенин ислетиу. «Хакыйқатлық *майысса да* сынбайды» деген бар (Ж.Аймурзаев).

МАЙЫСҚЫШ қ. майысқақ.

МАЙЫСЫҰ ф. 1. Қайысыұ, ийилиу, бүгилиу. *Майысар* бирақ та шырт етип сынбас (И.Юсупов). Мәртлик пенен танысты, Атлардың бели *майысты* («Мәспатша»). 2. аұыс. Мийуеге толыу, малыныу. Бағ ишинде палуан сүйек шақалар, *Майысын* тур мийуесине сығасып (Т.Сейтжанов).

МАКАРИЯ ат. Жердің атамасы.

МАКАРОН ат. Камырдан иши қууыс етип исленген түтік шийки аұқат, тағам.

МАКЕНТОЖ ат. Гүзлі-бәхәр кийилетуғын астарлы кийим, жеңіл пальто.

МАКЕТ ат. Бир нәрсенің алдын ала киширейтилип алынған, исленген үлгиси. Әдетте, тазадан салынатуғын жайлардың алды менен *макети* көрсетиледи («ЕҚ» г.).

МАККАР қ. мәккар.

МАКСИМУМ ат. 1. Ең әхмийетли, ең үлкен, ең шешиуши тек, сан. 2. Барынша, толық.

МАҚАЛ ат. Турмыс тәжірийбесинен алынып, халық аұзында ислеп шығылған, тәлим-тәрбиялық қәсийетке ийе қысқа, тужырымлы, терең мәнили сөзлер. Халықта бар жақсы *мақал*: «Айды хеш етек пенен жауып болмас» (И.Юсупов).

МАҚАЛА ат. Газета хәм журналларда шығатуғын көлеми жағынан онша үлкен емес, әпиуайы, жайдары хәм илимий-публицистикалық шығарма. Атамурат туұралы жазылған *мақала* үстинде хәр ким хәр нәрсени айтады (Т.Қайыпбергенов.)

МАҚАМ ат. 1. Кәмал, жағдай, турмыс. Бул *мақамға* жеткизди, Бурынғы назар өзгерди (С.Мәжитов). 2. Салтанат, келисик, сән. Үйден шығар назы менен, *Мақам*, қобыз сазы менен. (ққ.х.қ.). 3. Уйқас, ырғақ.

МАҚАМ ТАШЫ ат. Өлшем тас. Зер қәдирин зергер кимдур, шул билер, Алтын-кумиш, *мақам ташы* керекти. (Әуез үйленген. д.).

МАҚАҰ ат. 1. Жаман, пәс, оңбаған, пейили тар, ақыллы емес. Дүньяда еки *мақау* болса, биреуи усы болама деймен. 2. аұыс. Жаман кесел, топпылы, аты жақсы, қаны бузылып, қас кирпичинен айырылатуғын кесел. ◇ *Мақау пестей* – жаман кеселге усаған, мақау сыяқлы, мақау тәризли. Көп жасаған

мақау пестей, Қарыны айранлы местей, Кеткеннен қайтып келместей, Шықты баярым алдыма (Бердак).

МАҚАҰДАЙ кел. Жаман кеселдей, топпылыдай.

МАҚБАРА Мазар, қәбир үстине тикленген зияратхана. Пайғамбар өлгеннен кейін оның жеті қызы әкесіне жеті гүмбезлі *мақбара* салдырған екен (Әпсаналар. Назлымхан сулыұ.)

МАҚЛУҚ ат. 1. Тири жан, жаныұар. 2. ауыс. Оңбаған, хайұан.

МАҚЛУҚАТ ат. 1. Жанлы-жаныұар, барлық тири жан, жаны бар затлардың хәммеси. ...барлық жанлы-жансыз *мақлуқатлар* ойға батқандай жым-жырт (Ө.Хожаниязов). 2. ауыс. Унамсыз адамлардың түри, тили.

МАҚПАЛ ат. Гезлемениң бир түри, жүзи тығыз түкли, хәр қыйлы гезлеме, материал, шиймақпал, гыжым мақпал, бир қат мақпал т.б. Бәйит, бәйит-бәйит бақыя, Басында *мақпал* тақыя (ққ.х.қ.). Ушыға *мақпалдан* салдыр жағанды, Досмухаммед бай малға жығып ағанды (Омар шайыр).

МАҚПАЛДАЙ кел. Мақпал сыяқлы, жақсы, жумсак, дөник. Кең далалар *мақпалдай* дөнер, Жасыл кесте ойсаң бәхәрде (И.Юсупов).

МАҚСЕТ ат. Тилек, талап, әрман. *Мақсет*-мурадына жетип, халықтың хызметине кеули питип (А.Дабылов). Әжинияз үйиниң қасына келген соң, Әзбергенге мирәт етти, Ондағы *мақсети* бүгинги хәдийсени ақылға салып өлшесиұ еди (К.Султанов).

МАҚСЕТЛЕС кел. Тилеклес, әрманлас.

МАҚСЫМ ат. дин. с. Диний оқымыслы, ескише сауатлы, хүрметли, хаслы-задасы, ата-теги ийшанлардың туқымлары. Хәр бир үйге тилсим кести, Хәр биреуғе етип бәсти, Барқулла етти әбести, *Мақсым* «аға» Нуратдийин (Өтеш).

МАҚСЫМЗАДА ат. Сауатлы мақсым қыз, ийшанның қызы. Аға Юнус киби тууған анасы, Жеңгеси Қыяттың *мақсымзадасы* (Әжинияз).

МАҚТА к. Мактаұ.

МАҚТАЛЫҰ мактаұ фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МАҚТАН к. мактаныұ.

МАҚТАНҒЫШ к. мактаншак.

МАҚТАНШАҚ ат. Өзин жақсылау, жақсы көрсетиу, барына мақтанып сөйлеу, паңқылдақ. Елге пайдасы жоқ *мақтаншақ* мәрттен, Шаң киринди қағып ескен жел жақсы (Әжинияз).

МАҚТАНЫҰ ф. Өзин-өзи артық бахалау, жақсы көриниуге хәрекетлениу, өзін журтқа артықмаш етип көрсетиу, паңқылдау. Керек емес жигитке. Өз исине *мақтаныу*. (А.Дабылов).

МАҚТАНЫШ ат. Мәртебе, сүйениш, кууаныш, қанааттылық, маба, бахыт. Пахта — турмыс көркі, бахыт, кууаныш, Пахта халқымызға миллий *мақтаныш* (И.Юсупов). Жигит халыққа шаңлансын, Елдің аузында *мақтаныш*, Бул сөзим есте сақлансын, Туурылық қонған бақ болар (С.Мәжитов).

МАҚТАНЫШЛЫ кел. Мәртебелі, абырайлы, кууанышлы, жақсы. Қолхозымның *мақтанышлы* көркисен, Фермадағы тулпарлардың бирисен (Ә.Шамуратов).

МАҚТАРЛЫҚ ат. Мактауға турарлық, жетерлік.

МАҚТАРЛЫҚТАЙ кел. Мактауға турарлықтай, жетерліктей.

МАҚТАТЫҰ мактау фейилинің өзгелик дәрежесі.

МАҚТАҰ ф. Жақсылау, көтермелеу, құрметлеу, жоқары бахалау. Макта, мийнет ерин макта, Берекетлі жерин макта, Қара таудай алтын үйген, Елдің мийнет ерин *мақта* (К.Султанов). Мал-дүньясын гизнеген, Өзин *мақтап* көп сөзлеген (А.Дабылов). Хәм суудың ағысын бақлай баслады, Өзекті өлгенше *мақтай* баслады (И.Юсупов).

МАҚТАҰЛЫ кел. Журтқа жаққан, жақсы, озық, алдыңғы, айрықша, турарлық, өрнекли, үлгили. Ала қустың бүркіт киби тырнағы, Сонындай *мақтаулы* бизің ала қус (Әжинияз).

МАҚУЛ м. с. Болады, яқшы, дурыс, қолай, солай. Айтып көрейін, егер *мақұл* дегендей болса, бир илажын етермиз ол қыздың (Ә.Хожаниязов). *Мақұл* ма, айт? ашыудан кайт, қарағым, Яқшы десен, исти хәзирден баслаймыз (И.Юсупов).

МАҚБУЛ м.с. мақұл. Тахты *мақбул* көктен жерге қонмады, Шайтанлардың ырас сөзі болмады («Дәулетярбек»).

МАҚУЛЛАНЫҰ ф. Тастыйықланыу, көпшилик тәрөпинен кууатланыу, дурысланыу. Алымның пикири штаб тәрөпинен де *мақулланады* (Г.Есемуратов).

МАҚУЛЛАСЫҰ ф. Келісиу, пәмлесіу. Хийуаға баратуғынын айтқан жоқ. Ханзадаға Қурбанәлидің сөз

салғанын, әке-шешелери *мақулласқанын* айтып берди (К.Султанов).

МАҚУЛЛАТЫҰ ф. Дурыслатыу, тастыйықлатыу. Сол түни бригада ағзаларының бәріне Нурымбет өзінің ойын айтып *мақулатып* шықты (Ө.Айжанов).

МАҚУЛЛАҰ ф. Дурыслау, тастыйыклау, қабыллау. Ақсақал айтқан уақта ақылын, Басқалары *мақуллады* ақырын (Н.Дәукараев). ◇ **Мақул табыу** – дурыс деп билиу, унатыу, қайыл болыу. Қасындағы жолдаслары Тенелдин бул сөзлерин *мақул тапты*, унатты (А.Бекимбетов). **Мақул түсиу** – қолай, түсиу, дегеніндей болыу, кеуилинен шығыу. Бул усыныс бюро ағзаларының хәммесине дерлик *мақул түсти* (А.Бекимбетов).

МАҚУЛЛАҰШЫ ат. Дурыслаушы, кууатлаушы, қоллаушы, тәрөпин тутыушы. Ғаррылар да еки жаққа бөлинди, *Мақуллаушы* басымырақ көринди (Т.Сейтжанов).

МАЛ ат. 1. Төрт түлик мал: жылқы, қара мал, түйе, қой-жанлық хәм т. б. *Мал* аласы сыртында, адам аласы ишинде (кк.х.н.). 2. Дүнья, мүлик. *Мал*, дүньясын гизнеген, Өзин мақтап көп сөйлеген (А.Дабылов). ◇ **Мал-бас а**) мал-дүнья, бар-жоқ, дүнья-мүлик. **б)** мал хәм адам. Түркстаннан Қоңырат көшти, Сәрхун дәрьясына түсти, *Малы-басы* және өсти, Мықлым абат болған екен (Бердақ). **Мал-дәске** – дүнья-мүлик, бар-жоқ, мал-дүнья. Абырайлы әке болғанда, апа болғанда, *мал-дәске* болғанда гүлалагүл, болар еди (Т.Қайыпбергенов). **Мал-дүнья** – дүньяның барлық түри. **Малға жығыу** – Мал берип қаратыу, мал-дүньяға бағындырыу, малдың күши менен алыу. *Малға жығып* сорлы қыздың атасын, Бир күни байлап алып кетти Арыұды (И.Юсупов). **Мал оты** – маллардың жейтуғын оты. **Мал өрис** – маллардың жайылатуғын жери. **Мал-мүлик** – дүнья-мал, байлық, бар дүнья. *Малыу-мүлким*, хәрне барым, Тапсырдым мен тәңирге (Әжинияз). Қайдан жүрсен, қайдан келдин деген адам болса, өзи өлимдар, *малы-мүлки* талан-тараж болсын деп колына жарлық хат берди («Алпамыс»). **Мал-сал** – мал туқымы, мал әулады, мал туяқ. Ал енди қалған айлықтарыңызға *мал-сал*, ешки-пешки алағойыңлар деген сөзи унамаган еди (Ж.Аймурзаев). **Мал-хәл** – дүнья-дәске, мүлик, жай-жағдай, хожалық, турмыс. Бизге *мал-хәлди* бермедин, Көзлердин жасын көрмедин, Бул басымнан өттин дәуран

(Бердақ). *Мал-хәлге* ағамның хәргиз басы айланбайды (Ө.Айжанов).

МАЛА ат. Айдалған, сүрилген жердің ири кесегін езиу хәм тегислеу ушын узынлығы еки метрдей қалың жалпақ ағаштың ямаса тахтайдың дал ортасынан опағаш орнатылған қуралдың бири. Майла тракторды, гүнде, *малаңды*, Гүлистан қыл пахта егип далаңды (Хожамет Ахметов).

МАЛАДАЙ кел. 1. Үп-үлкен, кесмедерсиз, әжептәуир. Ол оқ аяғын өрден-ыққа таслап, сүрилген жердің, *маласындай* узынына түсіп жатыр (А.Бекимбетов). 2. Малаға усаған, мала сыяқлы.

МАЛАЙ ат. Күнликши, хызметши, кисинің жұмысын етип күн көретуғын адам. *Малай* жүрип күнин көрген, Азап шеккен бадырақлар (ққ.х.қ.). Ол Алланияз байдың кейинги *малайы* (Г.Есемуратов).

МАЛАЙЛЫҚ қ. малайшылық.

МАЛАЙШЫЛЫҚ ат. Малай болып күн көриу, күнликшилик етиу, малай болыу. Сайдауылдай төрт еркек қазан-табақты услайды, *малайшылық* етеди.

МАЛАҚ ат. Сулыу, көркем, гөззал, периште. ...колына түсіп ушырадым, Оралған *малақ* ауына, ... («Алпамыс»). ◇ **Малақ-малақ** — қулпы дөнген, дөнген, дөник, жанған, жалт-жулт. Қыз болғанда нешик қыз, Тал шыбыктай тауланған, Тауыс киби сайланған, жүзлери *малақ-малақ* болған («Алпамыс»).

МАЛАҚАЙ ат. Териден тигилген бас кийим, кулақшын, ийтқулак, тумак. Биз дигирманханаға киргенде сары шапанлы, басына дегелей *малақай* кийген бир адам тур еди (Ж.Аймурзаев). Баспашылардан түлки териден *малақай* кийген биреуи де шала-жансар екен (Т.Қайыпбергенов).

МАЛАҚАЙДАЙ кел. Малақай сыяқлы, малақайға усаған, яңлы, төризли.

МАЛАҚАЙЛЫҚ ат. Малақайға жарайтуғын материал.

МАЛАҚАЙШЫ ат. Малақай тигетуғын адам, усы кәсип пенен шуғылланыушы кици.

МАЛАҚАЙШЫЛЫҚ ат. Малақай тигиу кәсиби менен шуғылланыушылық, кәсипшилик.

МАЛАҚТАЙ кел. Жүдә сулыу, периштедей, гөззалдай.

МАЛАЛАНЫУ малалау фейилинің өзлик дәрежеси.

МАЛАЛАСЫУ малалау фейилинің шериклик дәрежеси.

МАЛАЛАТТЫРТЫҰ малалау фейилинің ерксіз дәрежесі.

МАЛАЛАТЫҰ малалау фейилинің өзгелік дәрежесі.

МАЛАЛАҰ ф. Сүрилген жерді мала менен басыу.

МАЛАЛАҰШЫ ат. Мала басыушы, мала айдаушы.

МАЛАМАТ ат. Хәдийсе, уақыя, ғауға, ала-сапыран. Көрсенізлер кәрамат, Душпанларға көп *маламат*, Шығарғанға рахмет, Үлкен құрал доңыз кабак (Күнхожа).

МАЛАМАТЛАҰ ф. 1. Хәлеклеу, хәрекетлеу, хәлекке түсиру.

2. Жаманлау, урысу, сөгу. Халық ушын ис қылып кеулин шадлаган, Әдилсіз патшаны *маламатлаған* (С.Нурымбетов).

МАЛАШЫ ат. Маланы айдаушы, басыушы.

МАЛУЛ кел. Қайғылы, қапа. Мойның бурып *малул* болып йығлама, Арзыу-әрман билен алған сәудигим. (Дәулетиярбек.)

МАЛДАЙ кел. 1. Малға усаған, мал сыяқлы, мал тәрізлі.

2. Пәмсіз, ақыл-хуышы кем, адамгершилиги жоқ, жаман.

3. ауыс. Аяусыз, мийримсіз, жауыз. Жазықсыз бенде халықты, Күнде *малдай* сабайды (Жийен-жырау).

МАЛДАС ат. Еки аяқты карама-қарсы айкастырып отыруы формасы, усылы. Алып шөгірмесін бузбай *малдасын*, Иззетке бөленіп отырар төрде (И.Юсупов). ◇ **Малдас құрыныу** — аяқты айкастырып отыруы. Ол есикке таман *малдас құрынды*.

МАЛДЫРЫҰ ф. Бір нәрсені ямаса затты сұйықлыққа басыу.

МАЛИНА ат. Жемистін, бір түрі, туттың бүртигиндей бүртикли, үлкенлиги де туттың мийуеси сыяқлы, түрі хауайы-қызыл болады.

МАЛҚОРА ат. Мал ушын дүзетілген хәр қыйлы қора.

МАЛЛЫ кел. Малы бар, малы көп, малға бай. Ябыдан айғыр салма жаллы екен деп, Жаманнан қоңсы тутпа *маллы* екен деп (ққ.х.н.).

МАЛПАҚ-САЛПАҚ р. Сууға, батпаққа былғанған, патас.

МАЛПЫЛДАҰ малпылдау фейилинің өзгелік дәрежесі.

МАЛПЫЛДАҰ ф. 1. Сууға малынып қалуы, үсти-басы малпақ-салпақ болуы. 2. Хәрекеті, жүрис-турысы тосақ, әбигерленип жүриу, малп-салп етип жүриу. ◇ **Малпақ-салпақ** — а) жаман-жаман, үсти-басы патас, кир-қоң, салақ, паспанда. Музға асылып *малпақ-салпағы* шығып зорға шықты (М.Абдиреймов). б) әбигер, өжептәуір, қолайсыз, жупыны. Үсти басы *малпақ-салпақ* болып әбигерленип қалыпты (Ш.Сейтов).

МАЛСЫЗ кел. Дүнясыз, курыкол, малы жок, хеш нәрсесиз. Тапканын берсе конакка, Куйса барларын табакка, Шерик кылса ақ тамакка, Оны *малсыз* деп ким айтар (Бердак).

МАЛСЫЗЛЫҚ ат. Дүнясызлық, малы жоклық.

МАЛТАБАР ат. Күнлик, күнлик кийим, жумыска кийетугыи жаман-жәутик кийим-кеншек.

МАЛХАНА ат. Малларды қамайтуғын жер, орын, сейисхана. *Малхананы* тазалайман, отынға да бараман, дигирман да тартаман, кулласы усы үйдин оты менен кирип күли менен шығаман (Ж.Аймурзаев).

МАЛХАНАДАЙ кел. Малханаға усаған, малхана сыяклы.

МАЛ ШАРҰАШЫЛЫҚ ат. Мал өсириүшилик, мал тәрбиялаушылық, мал бағыушылық кәсиби. Зийғаргүлди үш айлық *мал шарұашылық* хызметкерлерин таярлайтуғын қыска курсқа шақырып еди (Ө.Айжанов).

МАЛШЫ ат. Мал бағыушы, мал өсириүши, мал тәрбиялаушы, шопан, падашы.

МАЛШЫЛАҰ ф. Малыу, қайталап мала бериу, қайта-қайта малыу, былғалаклау.

МАЛЫНДЫРЫҰ малыныу фейилинин өзгелик дәрежеси.

МАЛЫНЫҰ ф. 1. Бөлений, ораныу, дөниу, кулпырыу. Жегдесин қыя жамылған, Хасыл паршаға *малынған*, Иши оттай камылған («Мәспатша»). Күн күлгенде алтын нурға *малынып*, Гүлжан сонда әлле кимди сағынып (И.Юсупов). 2. Мийүеге бүрилиу, сырығыу. 3. Хәллениу, ығалланыу, сууға түсиу, суулануу.

МАЛЫҰ ф. Сууға салыу, суулау, хөллеу. Ең қапылды дегенде көйлеклерин сууға *малып*, шала сығып кийеди (Ө.Хожаниязов).

МАМА ат. Апа, кемпир апа. Хай түлкишек, түлкишек, түнде қайда барасан *Маманың* үйине бараман, *Мамаң* саған не берер, Ешки сауып сүт берер (кк.х.с.ж; б.ж.). Ол уақыттың келинлери атасын баба дер еди, Енесин *мама* дер еди («Қоблан»). Атан сениң таудан асқан, Несийбесин бунда шашқан, Көргенин қоржынға басқан, Олжа қыздур *мамаң* сениң (Бердак).

МАМАН ат. Қәниге, билгиш, оқымыслы, алым, тәжирийбели. Ол елимиздин пахталы үлкесинин атаклы *маманларының* бири (Қ.Досанов). Палман салының дийқаны, Дийханшылықтың *маманы*, Қырманының жокдур саны, Буның сөзи пәрман бизге (Бердак).

МАМАНДАЙ кел. Маман сыякды, уқсас, мегзес, тәризли.

МАМАНЛЫҚ ат. Мийнеттин бир тәрәпи бойынша кәнигелик, билгирлик, билғишлик, тәжирийбелилик, оқымыслылық, алымлық.

МАМАНШЫЛЫҚ қ. маманлық.

МАМЫҚ ат. 1. Ең жумсақ, ең майда жүн, қустың жүни, пәри. Тап-таза *мамық* пәрлери, Қарасаң мийрин қандырады (Ә.Шамуратов). 2. Ұсыл материал, ұсыл зат. Қызды орады *мамыққа*, Қойды гәўхарды жабыққа, Салып алтынды табаққа, Шашыў ырым еткен екен (Бердақ).

МАМЫҚТАЙ кел. 1. Мамық сыяклы, мамыққа усаған. 2. Жумсақ, жүдә жумсақ, пәреңи, жанға жағымлы, аппақ, жуп-жука, жуп-жумсақ.

МАМЫРЛАҰ ф. Зордан жүриў, адымлаў, аўданлаў, қыймылдаў, қыйналып жүриў, гибиртиклеў. Минилмеген асаў тай, Баўырын керип жаза алмай, Аяғын бийлеп баса алмай, *Мамырлап* жортып баратыр («Алпамыс»).

МАНАТ ат. 1. Пул, ақша, сом. 2. Гүмистен қуйылған манат теңге ҳәзирги бир сомлық тыйынның қарамындай қызлардың өңирине, шаштың ушына тағатуғын, билезик, жүзик, сырға исленетуғын гүмис теңге. Байдың есигинен *манаттай* тыртық пенен қутылғаныңа шүкир (К.Султанов).

МАНАҰРАҰ ф. Меңиреўлениў, өзін бийлеп ала алмаў, өзине келе алмаў, есин жыя алмаў.

МАНАҰСЫРАҰ ф. Уйқысын аша алмаў, уйқысыраў, уйқылы-ояў, салпаўсыў, уйқысы келиў, мажыраў, буйығыў. Жыйналғанлардың биразы уйқысы келип *манаўсыраўға* қарады (А.Бекимбетов).

МАНГҮР қ. мөңгүр.

МАНДАРИН I ат. 1. Жемистин бир түри, сырты апельсинге усас, сары, қызғыш, бужыр-бужыр, жумалақ болып өсетуғын жемис. Чайға салып ишетуғын еки пар лимон, ярым килограмм *мандарин* алды (Ө.Айжанов). 2. Усы жемистин өсип турған ағашы, дарағы.

МАНДАРИН II ат. Феодаллық Қытайда чиновник.

МАНДАРИНДЕЙ кел. Мандаринге усаған, мандарин сыяклы.

МАНДАТ ат. 1. Жыйналыс, конференция, съездлердин қатнасыўшылары екенин билдириў ушын оларға арнаўлы берилетуғын исеним қағаз, ҳужжет. 2. Комиссия.

МАНДАТЛЫ кел. 1. Мандаты бар, мандат пенен, мандатка ийе. 2. аүйс. Атаклы, атайы, белгили, айкын, айрыкша.

МАНДОЛИН ат. Саз әсбабы. Бурым тек дуўтар шертетуғын еди, ҳәзир *мандолина*, скрипка, гармонь шертиўди үрдис етип кетти (Ж.Аймурзаев).

МАНДОЛИНШИ ат. Мандолинди шертиўши адам, киси.

МАНДЫМАЎ ф. Көринбеў, алға баспаў, жақсармаў. Алғыс алған ҳарымас, Бийсабыр бенде *мандымас* («Мәспатша»).

МАНДЫТЫЎ ф. Раўажландырыў, көркейтиў, ҳәуижлендириў, шырайын шығарыў, көзге түсириў.

МАНДЫЎ ф. Көркейиў, жақсарыў, пәт алыў, көзге көриниў.

МАНЖЕТ ат. Техникаға, әсиресе машиналардың тормозына салынатуғын резина.

МАНЗУР ат. Кеширим, қалыс, шын кеўилден. Бизики *манзур* ана деп, Кең сарайлы кеўилден, Не максетин бар болса, Орынлайман және деп (А.Дабылов).

МАНПААТ к. мәнпәәт.

МАНСАП ат. дин. с. Феодализм дәуириндеги атаклы, хәмелли, дәрежели адам. Енди *мансаптан* үмит үз, Малийме тағы тикке көз, Қайда барсан да сол бир сөз, Сондай жуўап берилер кет (С.Мәжитов).

МАНТАҢЛАЎ ф. Шаршаў, жүре алмаў, зордан-зорға қыбырлаў, болдырыў.

МАНТИРСЕК к. мәнтирсек.

МАНТЫҒЫЎ ф. Суўға кетиў, суў жутыў, шүмиў, батыў. Сақалы шошаңлап суўда *мантығып* баратырған қусайды (К.Султанов). Бирақ олар берилмес жығылған менен, Нақыл бар «*мантыққан* тал қармар» деген (И.Юсупов). Ой толқынына *мантығып* аўыр түрде гүрсинди (А.Бегимов). 2. аүйс. Көп дүньяға батыў, ушыраў. 3. аүйс. Шырматылыў, тутылыў, ушыраў, дусласыў.

МАНТЫҒЫЎШЫ ат. 1. Суўға кетиўши, суў жутыўшы, батыўшы. 2. аүйс. Дүньяға батыўшы, ушыраўшы. 3. Тутылыўшы, шырматылыўшы, дусласыўшы.

МАҢАЙ ат. Айлана, дөгерек, жан-жақ, жаны, қапталы. Жакын жери жоқ таксыр, Бегис, Мыржық зәкәт бермейди, елдин *маңайына* апармастан бизлерди куўып салды, – дейди сонда биреўи орнынан турып (К.Айымбетов).

МАНТЫҚТЫРЫЎ мантиғыў феилинин өзгелик дәрежеси.

МАҢБАС к. маўбас.

МАҢ БАСЫҰ ф. Жай, әсте басыу. Балтырларын шан басқан, Аяқларын *маң басқан* («Қырк қыз»).

МАҢҒЫТ ат. Урыудың аты, географиялық атама. Қолдаулы алма, Балғалы Анар, Мүйтенде Аксулыу, *Маңғытта* Гүлзар (Әжинияз). Қытай, Қыпшақ, Кенегесиу — *Маңғытта*, Қашлары қәлемдей қызлары барды (Әжинияз).

МАҢҚА кел. 1. Мурынның хәкислигинен дурыс сөйлей алмайтуғын адам. 2. ауыс. Жаман, пәс, мәнтирсек, жарамас.

МАҢҚЫЙЫҰ ф. Мардыйыу, тойған қозыдай болыу, сыр билдирмеу. Хеш нәрседен хабарсыз қарыны жер сызып, *маңқыйып* жүре беретуғын сыйыр еди жаныуар (Ә.Тәжимуратов).

МАҢҚЫЛДАҚ кел. Әйтеуір сөйлей беретуғын, пәтиұасыз.

МАҢЛАЙ ат. 1. Адамның бас мүшесіндегі көз бенен қастың үстиндегі шашқа дейінгі аралық. Бауырына басып аймалап, *Маңлайынан* сүйеди (Ж.Аймурзаев). 2. Тәғдир, ығбал, талай. Сорлы *маңлайдың* кебири кететуғын ба еди? (Ө.Хожаниязов). 3. Алды, қарсы алды. Самал қарсы *маңлайынан* ести. **Маңлай тер** — мийнет, еңбек.

МАҢЛАЙЛЫ кел. 1. Маңлайы үлкен, маңлайы бар, маңлайы кең. 2. Талабы келискен, бахытлы.

МАҢЛАЙША ат. Қара үйлердің есигинің яғный ергенектин ең жоқарғы бөлегі, жоқарғы жақлауы, шарқырауық бөлегі. Шыдам бермей сонша күшке, Еңбеклери кетти ешке, *Маңлайша* қулады ишке, Етті душпанлар қыласын (Бердақ).

МАҢНАЙ к. маңлай.

МАҢЫ р. Жаны, қасы, қапталы, дөгерігі, айналасы. Пақырларға пана болып турды ол, Мәдет тилер еллер келди *маңына* (И.Юсупов).

МАҢЫЗ ат. Мәнис, мазмун, негиз, пәтиұа, тийкар.

МАҢЫЗЛЫ кел. Мазмунлы, мәнисли мәнилі, әхмийетли. Маңызлы, сөз. *Маңызлы* әңгиме.

МАҢЫЗЫ ат. Мәниси, мазмуны, кереклиси, әхмийетлиси, тийкары, токетери, тийимли жери. Аппақ алтын ашты аўзын, Сууырып тарттын сен *маңызын*, Тердің алтынның биразын, Файратлы қыз болдың Сәуле (Д. Назбергенов). Мурны жок бир пушық болдым, *Маңызы* жоқ ушық болдым, Қырғыйдан қашқан шымшық болдым, Қашарға жер болған емес (Бердақ).

МАҢЫРАНЫҰ маңырау фейилиниң өзлик дәрежеси.

МАҢЫРАСЫҰ маңырау фейилиниң шериклик дәрежеси.

МАҢЫРАТЫҰ маңырау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МАҢЫРАҰ ф. Қой-жанлықтың бақырыуы, сеслеуі. Марал *маңырап* кийик қашар, Қандай сулыу тауың сениң! Жап-жасыл жайлауың сениң (И.Юсупов). ◇ **Маңырай-маңырай** — ақырында, кейинде, соңында, болмаған соң. *Маңырай-маңырай* суу кешер, жылай-жылай үни өшер (кк.х.н.).

МАПАЗ ат. Ұақыт, мезгил, әйне ұақыт, дәл ұақыт. Егис мапазы. Пахта теріу *мапазы*.

МАРАЛ ат. 1. Урғашы кийик. Сен бир *марал* болып шықсаң шөллерге, Лашын болып қонсаң таза гүллерге (кк.х.к.). *Марал* маңырап кийик қашар, Қандай сулыу тауың сениң, Жап-жасыл жайлауың сениң (И.Юсупов). 2. Сибирьде жасайтуғын ири шаклы сууын.

МАРАЛДАЙ кел. Маралға усаған, марал сыяқлы.

МАРАПАТ ат. Мақтаныш, Қошамет. Бий аға, — деди Бегис, — ханның сарпайы менен *марапатына* қызығып, салғыртты көбейтип жибердин, халық посыуға қарады (К.Султанов).

МАРАПАТЛАНЫҰ ф. Мақтаныу, мардыйу, көтерілиу, компанлау. Жаңа түскен келиншеги жақсы дегенге Кәлмен *марапатланып*, Гүлбийге сүйикли көз қыйығын таслады (К.Султанов). Биз қолға кирген табысқа *марапатланбай*, оны беккемлеп алдағы ислеітуғын исимизге жаңаша кирисейик (Ж.Сейтназаров).

МАРАПАТЛАНЫҰШЫ ф. Мақтаныушы, өзін-өзі көтермелеуші, мақтаншақ адам, киcи.

МАРАПАТЛАҰ ф. Мақтау, көтермелеу, қошаметлеу, атын шығару. Қарай-қарай кетти деп Алмагүлди *марапатлап* қойды (У.Пиржанов).

МАРАПАТШЫ ат. Көтермелеуші, мақтаушы, қошаметлеуші.

МАРАПАТШЫЛ кел. Көтермелеуді, мақтауды, қошаметлеуді жақсы көретуғын.

МАРГИЯ к. мәргия.

МАРГАРИН ат. Мал майы, өсимлик майы хәм баска да затлар араластырылып таярланылған қоспалы май.

МАРДАН ат. Қамыстан, жекеннен тоқылған, дән хәм баска да нәрселерди салып қоятуғын, бийиклиги адамның

белбууларынан келетуғын дөңгелек ыдыс. Шанаш түбинде, *мардан* түбинде қалған азы-кем напақа менен кемпир ас-садақа бергиси келмеди (Қ.Аралбаев). Елмурат ауылға қайтарда бир *мардан* балық жиберди (Ж.Аймурзаев). ◇ **Мардан қыздырыу** — а) басқаларды бир затқа қызықтырыу, әлле қандай етип копсытыу. б) бир жерде отырғанда кеуилли етип отырысыу.

МАРДАНА к. мәрдана.

МАРДАНЛАНЫУ марданлау фейилинин өзлик дәрежеси.

МАРДАНЛАСЫУ марданлау фейилинин шериклик дәрежеси.

МАРДАНЛАТЫУ марданлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

МАРДАНЛАУ ф. Жыйналған зүрәетти марданларға жай етиу, марданға салыу. Марданлап қойыу. *Марданласаң* бир там болса, Алпыс батпан ең кем болса, Сол бастың бәри дән болса, Жыйнап алыу қыйын бизге (Бердақ).

МАРДАНШЫ ат. Мардан ислеуши, мардан соғуушы, мардан тоқыушы.

МАРДАНЛАУ ф. Мардыйып жүриу, мақтанышлы хәрекет етиу, мардыйып аяқ басыу, қостанлап өзін мақтанышлы сездиріу. Мардана болып *мардаңлап*, Тойып алдың қакбашқа (Жийен жырау).

МАРДИКАР к. мәрдикар.

МАРДИКАРЛЫҚ к. мәрдикарлық.

МАРДЫЙЫСЫУ мардыйыу фейилинин шериклик дәрежеси.

МАРДЫЙЫУ ф. Тойыныу, кемиссизлениу, компайыу, мақтанышлы сезиниу, мақтанышлы көриниу, мақтаныу, кеули толыу, мақтанып отырыу. Мен де Ұатан қорғауға үлесимди костым деп *мардыйып* отырайын (К.Султанов).

МАРДЫЙЫУШЫЛЫҚ ат. Мақтаныушылық, компайыушылық.

МАРДЫМСЫЗ р. 1. Жарамсыз, оңсыз, жартыұсыз. Боз бала қусап өзін *мардымсыз* жамансаң да (К.Султанов). 2. Берекетсиз, адымлы емес, кеуилдегидей емес.

МАРДЫМСЫУ ф. Мақтаныу, адамсыныу, кеули көтерінкилениу, мақтанышлы сезиниу. Оқыу деген ийне менен қудық қазғандай қыйын болады және хәр ким биле бермейди деп *мардымсынды* (Ә.Шамуратов).

МАРЖАН ат. 1. Моншақтың ең қасыл түри, қып-қызыл болып дөнип туратуғын биргелкили майда жылтырақ зат,

кызлардың безениу заты. Пүткіл дүньяның пулы, ушығанын хәр түри, Ҳинжи *маржан* ол жерде теңиз бақаншағындай (И.Юсупов). *Маржан*, шытақ орнатқанда, Салланып хайтка шыққанда, Жипектен сайлап таққанда, Шашбауларын үзип койды (С.Мәжитов). Мен де турман «оның не?» деп сора бир, Теңиз айтар: сүнгип *маржан* ала бил (И.Юсупов). **2.** Бахалы зат, ең керекли дүнья. Ҳинжи-*маржанлары* – бар айдынларында, Ҳасыл топырақлар бар қайырларында, Пиллердин күши бар жайынларында. Бир жерде турмастай асау дәрьясаң (С.Нурымбетов). **3.** ауыс. Ең жақсы, ҳасыл. «Сөйле иним, албырайсаң несине, Азым сөз *маржанын* термесин дерсең (И.Юсупов).

МАРЖАНДАЙ кел. **1.** Маржан сыяқлы, маржанға усаған, бир кәсипте. **2.** Бир тегис, бир тутас.

МАРКА ат. **1.** Бахалы хатларды, бандерольларды салғанда төленгендеги бахасы көрсетилген түрли эмблемалық сүүретли кишкене ықшамлы етип исленген арнаулы қағаз. Төрт тийинлық *марка* жабыстырылған хат. **2.** Белги, түр.

МАРКАЗ ат. Орай, пайтахт. Ташкент сорамында бизин Хорезми, Хийуа *марказ* болып тура баслады (А.Муұсаев).

МАРКАЛЫ кел. **1.** Маркасы бар, марка басылған. **2.** Сондай белгидеги, белгиси бар. Газ-69 *маркалы* жеңил автомашина зуулап қаладан тикке күн батыс тәрепке қарай бағдар алған үлкен жолға шықты (А.Бекимбетов).

МАРҚА ат. Балықтың түри.

МАРҚАДАЙ кел. Марқаға усаған, марка сыяқлы, марка тәризли.

МАРЛЫ ат. Жүдә жуқа, електей ақ гезлеме, сийле.

МАРС ат. Ең жарық, белгили жулдыз.

МАРТ ат. Бәхәрдин биринши айы.

МАРТЫҰ ат. Жалмауыз, мәстан, албаслы.

МАРТЫҰДАЙ кел. Жалмауыздай, мәстандай, албаслыдай.

МАРҲАҰА к. мәрхәмат.

МАРҲУМ ат. Өлген, қазаланған, қайтыс болған адам киши. Ал гилемди тоқыу исин үйреткен, *мархум*, анам умытпаспан оны хеш (И.Юсупов). *Мархум* баламның басына қуран оқып қайтайын деген нийет пенен мазарына барып едим (Т.Қайыпбергенов).

МАРШ I ат. Әскерий жүрис, салтанатлы жүрис. Әскерий жүриске берилетуғын команда, *Маршындай* бизиң жас күштин Қосықлар кешти жаңғыртты (Б.Қайыпназаров).

МАРШ II т.с. Кет, жүр, жоқ бол, зым-зия бол. — «*Марш* изимнен!» — деди Антон, Кеуіллі топ кетти жүрип (И.Юсупов).

МАРШАЛ ат. Әскерий дәреже, әскерий басшы. Жолбасшы *маршалың* бұйрық бергенде, Залымларды аяусыз қыр перзентим (С.Нурымбетов).

МАРШРУТ ат. Жүрис, хәрекет, хәрекеттин белгиленген тәртиби. 1929-жылдың сентябринде экспедиция белгиленген *маршрутты* аяқладық (Экспедиция материалларынан).

МАСАЙРАСЫҒУ масайрау феиляның шериклик дәрежеси.

МАСАЙРАТЫҒУ ф. Жайнатыу, мәз-майрам етиу, жасартыу, кеуіллі етиу. »... жылағанды жубатқан, мунайғанды кууантқан, *масайратқан* ким еди?» (С.Мәжитов).

МАСАЙРАУ ф. Жайнап жаснау, хәзлесиу, кеуілліери жай табыу, жайылыу, еркинше болыу. Сәуирдин самалы желпип ескен соң, Қыз-жигитлер *масайрап* тур доланып (С.Нурымбетов). Көрдин бе сен Арзы көлдин бойында, бүгин турмыс *масайраған*, қайнаған (И.Юсупов).

МАСАЙРАУШЫ ат. Хәзлесиуши, кеуілліениуши.

МАСАЙИҚ ат. Әулийели, пирли, кәраматлы орын. Ақшаханның халқында, Сақалы буурыл болғанда, Үни тарғыл болғанда, Әулийе қоймай тилеген, *Масайық* қоймай түнеген («Қоблан»).

МАСАҚ ат. Егиннің жыйналғаннан кейинги атызда қалған дәнли басы хәм басқа да дақыллардың қалдығы. Жабанға дайыларын бетке бар, түйек айдарсаң, *масақ* терерсең, әйтеуир қыс азыққа қосент бир нәрсе тауып келерсең, — деди (Ә.Шамуратов). Апам мени *масақ* терип жүрип атызда тууған (Ж.Аймурзаев).

МАСАҚЛАУ ф. Масақ териу, аз-азлап жыйнау, қалдықты қол менен шөплеу, қалған-қутқаннан дәрамат жыйнау, топлау.

МАСАҚЛЫ кел. Масағы бар, масағы көп.

МАСАҚШЫ ат. Масақ терип күн көриуши, масақ териуши. *Масақшыларға* ғәзеппи көзлерин қадап, камшы услаған он қолын көтерди, — егер бир қадақ дәнди жасырсаңыз, ханның зинданында жатып ширийсиз (К.Султанов).

МАСАЛАДАЙ кел. Жанып турған, өткір, айрықша. Жарқыраған қап-қара дөңгелек көзлериниң қарашығы

масаладай жанып тур (Ө.Хожаниязов). Адамга жериген жолбарыс гезлескен уақытта көзі *масаладай* от болып жанып турады дегенди еситетуғын еди (К.Султанов).

МАСАТЫ ат. Макпал, түкли мақпал, түги тығыз, бир тегис.

МАСАТЫДАЙ кел. Мақпалдай дөник, мақпалға усаған. Жер *масатыдай* дөнип көк шығып қалған (Ө.Айжанов).

МАСКА ат. Адамның бет-әлпетин танытпай жасырыу үшін кийилетуғын кеп, нықап. Бетке *маска* кийиу.

МАСКАН қ. мәскән.

МАСҚАРА ат. Күлки, уят, ар-намыс. Бет пердесин айырып, Етиу керек *масқара* (Д.Назбергенов). Бир сөзин еки шығып, Болма халыққа *масқара* (А.Дабылов).

МАСҚАРАЛАНЫУ масқаралау фейилинин өзлик дәрежеси.

МАСҚАРАЛАТЫУ масқаралау фейилинин өзгелик дәрежеси.

МАСҚАРАЛАУ ф. Айыбын ашыу, уятлы етиу, айыплау, әшқаралау, журтқа күлки етиу. Байдың хаялы оларды уры деп *масқаралап*, хәммеге жайып шығады (З.Насруллаева).

МАСҚАРАПАЗ ат. Хәр түрли кәсийетлерди ислеп, көпшиликти өзине қаратыушы, күлки бериуши, ойыншы, ойынпаз. Баланың есине ағасы менен Қоңыратқа барғанда шарбазарда ойнаған бир *масқарапаз* түсип, күлип жиберди (К.Султанов). Тойда гүрес, ойын, *масқарапаз*, сазенделер, гөйенделер, баламаншы — түрли ойын қурылып атыр («Мәспатша»).

МАСҚАРАПАЗЛЫҚ ат. Масқарапазлық кәсип, талап, жол, усыл.

МАСҚАРАПАЗШЫ қ. масқарапаз.

МАСҚАРАШЫЛЫҚ ат. Уят, әдеттен тыс тәртипсизлик, нырыққа сыймайтуғын әдепсизлик, уятсызлық, бийуәшилик.

МАСЛАХАТ қ. мәсләхат.

МАССА ат. 1. Халайық, халық, көпшилик, жәмийетшилик.

2. Қойыұланып уйысқан зат.

МАССАЖ ат. Баскы, ысқы.

МАССАЖЛАУ ф. Организмди уқалау, тамыр куұалап басыу.

МАССАЖЛАУШЫ ат. Организмди уқалаушы, тамыр куұалап басыушы.

МАСТАН қ. мәстан.

МАСТЕР ат. Белгили бир тарау бойынша кәнигели адам, кәниге, уста, шебер. Әкем Нижний заводында *мастер* еди (Қ.Аралбаев).

МАСТЕРСКОЙ ат. 1. Хәр түрли механизмдерди дүзететуғын, жаңадан соғылатуғын, оңлайтуғын орын, жай. Мектеп *мастерскойында* өз қолларымыз бенен ислеимиз, — деди Жийемурат соңғы сөзлерди мақтаныш пенен айтып (А.Бекимбетов). 2. Устахана, дүкән.

МАСШТАБ ат. Көлем, муғдар, шама. Бул патшалыққа қарсы көтерилистиң Россия *масштабы* бойынша уллы характерге ийе екенін көрсетеди (Қ.Ирманов).

МАСЫЛ кел. 1. Көрмейтуғын, соқыр, мүтәж, ғәрип, мүсәпир. Еки көзден *масыл* болып, жер сыйпалап қалған шайыр не ушын солай ислеген сырын адам бендеге айтпады (Т.Қайыпбергенов). 2. Жаман, батыл, ләтте, адам қарағысыз.

МАТ ат. 1. Утыс, женис. Душпанды *мат* етип, дос пенен күлгеним, Дослықты сүйеди Ұатан ерлери (Ә.Шамуратов). 2. Утылыс, женилис.

МАТА I ат. 1. Тауар, гезлеме. *Мата* болмас қуры жиптин торысы, Саз болмаса арқау менен ериси, Бай кәтқудалардың мыңнан бириси, Мийнеткешке қылмас паян Алакөз (Қ.Ирманов). 2. қ. гезлеме.

МАТА II ф. Байлау, бөнт етиу, жол бермеу. Достынды жаман мунайтпа, Душпанынды *мата* балам (Бердақ).

МАТАМ ат. 1. Қайғы, хәсирет, аза. Он жети батыр өлип қалды, Ақ үйге қара байланды, *Матам* тутып ел қыйналды, Қайғы шегип жылаған екен (Бердақ). 2. Бөнт, байлаулы, тутқын, жарамсыз, хәрекет жоқ. Тамам ағзаларым *матам*, Жаслығымда болдым қатам, Кешир болса халқым хатам, Бул дүнья қалар өмирим (Бердақ).

МАТАҰ ф. Байлау, беклеу, қамау, бөнтлеу, тутып туруу, кисенлеу. Жүрген жерим Айырша атау, Аяғыма салды *матау*, Қой уақытша тарқар татау, Бул қорлықта жаз келер ме (Күнхожа). Саекедей шолакты, Гулайымдай перийзат, Салып беккем *матауға* («Қырқ қыз»). Аяқ-қоллар *матауда*, Адам бармас атауда (Ә.Шамуратов).

МАТАҰЛЫҚ ат. Бөнтлик, тутқынлық, ерксізлик. Усы бастан етип талап, Биреу ушын жүрме жылап, Ертеректен теңинди тап, *Матаулықта* турма келин (Бердақ).

МАТЕМАТИК ат. Математика бойынша кәниге, маман, есаптан билгиш.

МАТЕМАТИКА ат. Есап-санақларды, олардың кирис-шығысын есаплап шығаратуғын, бир саннан екінші бир сан менен катнасын үйрениуши илим, пән.

МАТЕРИАЛ ат. 1. Хәр түрли гезлемелер, тауарлар. 2. Керек-жарак, қандай да бир нәрсе ушын жумсалатуғын зат, керекли нәрсе, кәрежет. Халқымыздың мәдений хәм *материаллық* турмыс дәрежесин тағы да жақсылау (О.Бердимуратов). 3. Мағлыұмат. Петербург университети студенти И.А.Беляев қарақалпақ тилин изертлеу бойынша *материал* топлау максетинде қарақалпақлар арасында болған (Б.Исмайлов).

МАТЕРИАЛИЗМ ат. Идеализмге қарама-қарсы дүньяда материяны биринши, идеяны екінши деп танытуғын илимий көзқарас.

МАТЕРИАЛИСТ ат. Материализмди жақлаушы, соның тәрепдары, жолын тутыушы, қууатлаушы, гөзлеуши. Қурбан көкши өзін хеш уақытта *материалист* философтан деп есаплаған емес, ол партияда да жоқ.

МАТЕРИАЛИСТЛИК кел. Материализмге тийисли, соның принциплерин тутыушы, материализмге тийкарланған. Бирак онын санасы, дүньяға көзқарасы хақыйкат *материалистлик* (М.Абдраимов).

МАТЕРИАЛЛЫҚ кел. Хәр түрли керек-жарақлар, буйымлар, кәрежетлер. Буның үстине Бердақ қартайғанда Қоразбек оған *материаллық* жақтан көп жәрдем етип қарасып турған (Қ.Айымбетов).

МАТЕРИК ат. Жер шарындағы океанлар хәм тенізлер қоршалып турған ең үлкен құрғақлық континент. Еки океанды сайранлап бирден, Уллы *материклер* жағысын гезип (Ш.Мамбетмуратов).

МАТЕРИЯ I ат. Адам санасынан ғәрезсиз өмир сүрип, сезим дүньясына тәсир ететуғын шынлық, барлық.

МАТЕРИЯ II ат. Барлық, шынлық, адам сезиминен тыс хәм оннан ғәрезсиз өмир сүретуғын адамлардың сезим дүньясына тәсир етиуши объективлик шынлық.

МАТРАЦ ат. Ишине пахта қалың етип салынған, сыртын түрли гезлеме менен қаппа, тек төсенип жатыу ушын арнаулы исленген жумсақ төсек.

МАТРОС ат. Әскерий-теңиз флотында әскерий хызметкер. Палубада шалқып тағы, *Матрослар* жолдан қайтқаны (Ш.Мамбетмуратов).

МАТЧ ат. спорт. Ойындағы жарыс, командалар арасындағы ушырасып ойнайтуғын спорт ойыны.

МАТЧЛЫҚ кел. Матчка қатнаслы, матчка тийисли, матчка тән.

МАҰАСА р. Бирлик, келисим, ауызбирлик. Ким еркли хақыйкатлап барласты. Мийнеткеш *мауаса* көтерди басты (Ж.Аймурзаев). *Мауаса* болып төбелестің кейнинен, Барлығы да үйлерине тарасть (Ж.Аймурзаев).

МАҰАСАЛЫҚ р. Ауызбиршилик, биршилик, бирлилик, татыұлық, келисимлилик, мәмилелик.

МАҰАСАШЫЛЫҚ ат. Ауызбиршилик, татыұшылық, мәмилешилик, бирликлик. Әжинияз өз қосықларында турақлылық, *мауасашылық* тийкарына қурылған мухаббатты әдиўледі (К.Султанов).

МАҰБАС кел. Хеш нәрсени елемейтуғын, аңқау, гөдек, хеш нәрсе менен жумысы жоқ, елестирмейтуғын.

МАҰЖЫРАСЫҰ маўжырау фейилинің шериклик дәрежеси.

МАҰЖЫРАТЫҰ маўжырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МАҰЖЫРАҰ ф. Тоңазыу, уйысыу. *Маўжырап* отырғандай көл қуслары да жым-жырт, самал да силтидей тынды, Таўмурат елитип киятыр (К.Султанов). Турды сонда көмкерилип, Нарт ағашлар *маўжырасқан* (И.Юсупов).

МАҰҚЫ ат. Тилек. мийир, тойым. Елмурат *маўқы* басылғанша қыдырды (Ж.Аймурзаев). Таўланып есип дөрт *маўқы* басылмағандай жас жиғиттің көзлери жолда интизар (К.Султанов). ◇ **Маўқын басыу** — мийри қаныу, қумары тарқау, басылу. Жылап жийделикке *маўқымды бастым* (И.Юсупов). Пахта терип жүрген жеринде хатты қайта-қайта оқып *маўқын басты* (Ө.Хожаниязов). Ал, талай көрдим Хамзаның өзін, Талай гүрриндестім *маўқымды басып* (И.Юсупов).

МАҰЫҒЫҰ ф. 1. Пышықлардың гүйлеуі, олардың белгили бир уақытларда урғашысының еркеги менен шағылысыу дәуириндеги хәрекеті, әжептәуир етип бакырып мияулайды. 2. ауыс. Айырым жағдайларда қызларға урысканда, кейиу де ашыу үстинде айтылуы. Бул сөзимди алғыл уғып, Натык болып қалма буғып, Жас болса кетер *мауығып* (Бердақ).

МАҰЫҚ ат. Ыклас, ынтық, сағыныш. Сени тыныш айтып болып жатар едим басып *мауық*, Таппады меннен кемис, өлтирди, жат, дөненим (К.Ирманов).

МАҰЫТЫ ат. Макпал, түкли хауайы түсли макпал, хасыл зат, гезлеме. Кийгеним хасыл *мауыты*, Устаның пири дауыты («Мәспатша»). Ат жақсысы — яўмыты, тон жақсысы — *мауыты* (ққ.х.н.).

МАҰЫТЫДАЙ кел. 1. Мауыты сыяқлы, мауытыға усас, мауыты тәризли. 2. Дөник, дөнип турған, макпалдай, жақсы, көркем, жағымлы. *Мауытыдай* мың кубылып өскен көк, Көз ушынан көз тартады жаўдырап (Ж.Аймурзаев).

МАХОРКА ат. Темекинің сүйегін майдалап шеғиў ушын қолдан ислеген ашшы зат, сапасы жағынан төмен сортлы темеки. *Махорка* кисетти алыў ойымда, Қолды суктым оң тәрәпки қалтама (Х.Турымбетов).

МАХФИЯ ат. Құпия, жасырын. Маған берғил қолындағы гүлинди, *Махфия* жайларда сорсам тилинди (Юсип-Мерген).

МАХЫТАБАН б.ж. Толық ай ямаса ай нуры. Он төрт күнлик туўған айдың өзисен, Интизарын, *махытабаның* келди (Рамуз-Шах).

МАХШЕР р. Ақырет, ол дүнья, ақыр из, ең соны. Алсаң да шауып өлтирип, Бүгин сөйлеп өтирик, Танла *махшер* күнинде, Бир кудаға не деймен («Қоблан»). Хош аман бол, ойнап-өскен құрбылар, Енди қосылғаймыз *махшер* күнинде («Алпамыс»).

МАХДУН кел. қапа, қайғылы, (махзун). Арзымды есит әдил хан, Бүгинде көрсем *махзунсаң*, Бийтаплардай толғанып, Халқың менен хошың жоқ, Не кеўлинде бар әрман. (Шийрин-Шекер).

МАЧТА т. Кеме желкомының дингек ағашы, машағаш, өрлик. Ауыр ақ ескегін дуўтар қылды да, *Мачтаға* сүйенип қосық айтты йошып (И.Юсупов).

МАШ I кел. Қолайлы, ыңғайлы, жарамлы, ылайық, ылайықлы, дәл, туўры, қолай. ◇ **Маш етиў** — жениў, отырғызыў, утыў. Мәртлик иске қолларымды бергеним, Душпанды *маш етип*, дос пенен күлгеним (Ә.Шамуратов). II. Ат. Ойын, ермек, машкы. Ойнауға жүрексинбей турған балаларға бұл сөзлер тез тәсир етеди, қоллары өзине бағынбай урғаны қыйсық-қыйсық кетеди хәм *машты* жиберип алады (Ойынлар, Лабан).

МАША ат. Ешектің урғашысы, урғашы ешек.

МАШАҚ ат. Ойын майданы, кеңіслік, жазықлық. *Машаққа* шық, жоралар, Маш жырғасын баслаймыз. (Кешки ойынлардың шақырмалары)

МАШАҚАТ ат. Қыйын, ақырет, азап, ауыр. Дүзде ашлық *машақатын* көрмиян, үйде ыссы нанның қәдірини не билсин (Әжинияз).

МАШАҚАТЛАНДЫРЫҰ машақатланыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

МАШАҚАТЛАНЫҰ ф. Машқалаға түсіу, қыйыншылыққа ушырау.

МАШАҚАТЛАСЫҰ ф. Қыйынласыу, ауырласыу.

МАШАҚАТЛАТЫҰ ф. Қыйынлатыу, ауырлатыу.

МАШАҚАТЛАҰ кел. Қыйынлау, ауырлау. Оны үйлендириу жүдә *машақатлау* болды (А.Бекимбетов).

МАШАҚАТЛЫ кел. Машақаты көп, қыйыншылығы ауыр. Күш жетпейди қояйық бул *машақатлы* исти (Б.Қайыпназаров).

МАШАҚАТЛЫҚ кел. Қыйыншылық, ауарашылық, ауарасарсанлық.

МАШИНА ат. Қозғалтқыш двигательдің күши менен өз-өзинен рельсиз жолларда жүк ямаса жолаушылар тасыу ушын пайдаланылатуғын катнас куралы, механизм. Көктен ушып самолёт. Жерде зырлап *машина*, Жол жүріп табан тиймеди, Қара таудың басына (Т.Сейтжанов).

МАШИНАЛАСТЫРЫҰ ф. Машиналар менен тәмийинлеу, машиналар менен үскенелеу, механизмлестериу. Хожалықты *машиналастырыу*, жердің жағдайына қарай пахта егилетуғын жерлерге бийдай еғисин көбейтип, пахтаны да көп ектириу керек (Қ.Ирманов).

МАШИНИСТ ат. Паровоздың поездың жүрисин басқарыушы, айдаушы адам, киши.

МАШИНИСТКА ат. Жазыу машинкасында ислеуши ҳаял, қыз. Гезекли жұмыс күни тамамланар алдынан капитан *машинистка* қыздың қасына келип, мынадай мазмунлы приказды айтып турып бастырды (А.Бекимбетов).

МАШИНКА ат. Қол жазбаны баспа ҳәрип пенен жазатуғын механизм. *Машинкаға* басылған қағазға дүзетиулер енгизип атыр (К.Әметов). Прозаиктің *машинкасы*, Шегирткедей шатырлар көркем (И.Юсупов).

МАШҚАЛА ат. Хәрекет, ауыр салмақты жумыс, жағдай. Үйдин, дүздин жумысы, тиришилик ғамы үй-ишинин *машқаласы* жалғыз Гүлзаданын мойнына түсти (Н.Дәуқараев).

МАШҚАЛАШЫЛЫҚ ат. Ауырманшылық, кыйыншылық.

МАШҚАП ат. Териден тигилген кийим. Тамға кирип Сәлимжан, Кийимлерин шешинип, *Машқап* деген ол мести, Басынан кийип ишине, Кийимин кийип Сәлимжан, Билдирместен шығады. («Сәлимжан»).

МАШҚУЛ ат. Кумбыл, әуре, бәнт, хәлек. Иске шықпас бираз киси, *Машқул* үй шаруасы менен (Б.Исмаилов). — Фатийма женге, Айымжамал қайда кетти? Ол маған бурылып та қараған жоқ, алдындағы иси менен *машқул* болып, мәзи сырт орай менен жууап берди: — Жап бетке қара, жап бетке! (Ө.Хожаниязов).

МАШҚУЛЛАНЫҰ ф. Кумбыл болыу, бәнт болыу.

МАШҚЫ: ф. машкы етиу. Сайранлау, кеуил койыу, қыялланыу. ықласланыу. Исти өндириуге шын *машқы* етип, Қарамады күндиз бенен түнине (Ж.Аймурзаев). Әл хауада дүрилдеп келип, базда қанат кагып *машқы* етип сайрап тыным таппады (Ж.Аймурзаев).

МАШҚЫПАЗ кел. Қыялпаз, кумарпаз, ышқыпаз, кеуил бөлгиш. Бирак та, өз тәбияты бойынша салдамлы хәм *машқыпаз* Ромеш бирден жумысты жыйнастырып қоятуғынлардан емес еди (Р.Тагор).

МАШЛАНЫҰ ф. Қолайланыу, ыңғайланыу, ылайыкланыу, дәлленіу.

МАШЛАҰ ф. Қолайлау, ыңғайлау, ылайыклау, дәллеу, туурылау.

МАШЫҚ ат. Бир нәрсеге берилген ықлас, кеуил, хәрекет машкы, шуғыл, хәлек, бәнт, әдет.

МАШЫҚЛЫҚ ат. Ықлас койыушылық, кеуил бөлиушилик, бәнт болыушылық, хәрекет пенен шуғылланыушылық, хәлеклениушилик, әдетлениушилик.

МАШЫН ат. Кийим-кеншек тигетуғын механизм. Тәнирберген *машыншыдан* басқа адамда машын жоқ (Т.Қайыпбергенов).

МАШЫНШЫ ат. Кийим-кеншек тигиуши, тигинши, машын тигиу менен шуғылланатуғын адам. Бизлер Өтепберген *машыншының* үйине жақынладық (газетадан).

МАШЫНШЫЛЫҚ ат. Кәсип, талап, кәр.

МАШЫРЫҚ ат. Күншығыс. Өзін жеткер нәрестемнин керегин, Мәғрипти, *машырықты* гезген еренлер. (Мәспатша).

МАЯ ат. Түйениң түри, жүни тықыр, бир ғана өркешли нар түйе, көбинесе усы туқымлы нар түйениң урғашысы. Тез жүретуғын түйениң, *мая* түрин тапты («Алпамыс»)

МАЯК ат. 1. Теңиз хәм көлаттықларда кеме-пароходларға жол көрсетиу ушын ушына шыра кондырып қоятуғын белги, от, жарық, дүмпешик, бийиклик. Алысларда *маяк* отлары, Шағалалар ушқан жағыстан (Ш.Мәмбетмуратов). 2. ауыс. Тирек, таяныш. Қарсы жауды қыйратып, Дүньяға *маяк* боламыз (Т.Сейтжанов). 3. ауыс. Үлги орай. Азатлық *маяги*, Данқым Москва! — Жаса, Сени сүйди, халқым Москва! (Ж.Аймурзаев).

МАЯЛЫШ ат. Қумлы жерде өсетуғын өсимликтин түри. Жаз айында тауға шығар *маялыш*, Туўған жерим жырақ қалды жол алыс («Алпамыс»). Басында сексеуіл, *Маялыш* шеңгел, Жыңғылын тағы бар сениң Қызыл кум (Күнхожа).

МАЯЛЫШЛЫ кел. Маялыштын көп өсетуғын жери, маялышы бар, маялышлы жер. Едирейген *маялышлы* жасқа да, Тур кийиктей бир ший балтыр ылағы (И.Юсупов).

МАЯНА ат. Өним, ис хақы, тийисли ақша. Оқытушылардың (айлығы) *маянасы* буннан үш жыл бурын 40 манат болып, быйыл 60 манатқа жетти (Қ.Ирманов).

МАЯТНИК ат. Саатты хәрекетке келтириуши механизм.

МӘ к. с. Бир нәрсени усыныу, бериу, ал, усла деген мәниде. Устаз болдың сен маған, *Мә*, қанжарым, Усынаман мен саған, Шәкиртиннен болсын саған естелик (И.Юсупов). Бир заман жатып сол жерде, Есин жыйнап алады, Қағып, силкип коржынды, Айдосқа *мә* деп береді (Бердақ). Жетимшиликти көп көрген шақырмастан хә демес, Ашаршылықты көп көрген, Өзи тоймай *мә* демес (ққ.х.н.).

МӘӘРИП қ. мағрип.

МӘБАДА қ. набада.

МӘГӘР к. с. Мүмкин, итимал, шығар, егер. *Мәгәр* ийшан көп елинде, Жатқан бөгет сол жолында (С.Мөжитов). *Мәгәр*, билмей қолды қыйса бир қамыс, Сол уақ қанын тыйған ардан жақсырақ (Бердақ). *Мәгәр*, кемешилердің биреуи бийге

астыртын хабарласқан болыуы керек (К.Султанов). ◇ **Мәгәр болыу** — мүмкин, итимал.

МӘҒРИП ат. Күнбатыс. Өзин жеткер нәрестемди, *Мәғрип*, машырықты гезген еренлер («Мәспатша»).

МӘДАР ат. 1. Күш, кууат, динке, дәрман, хал, ғайрат, димар. Аузын ашық жолға баслады хәм дақ, Саған *мәдар* болып партия дана (Ж.Аймурзаев). Дал мойнынан кушаклап, *Мәдары* болған белимнің, Тирисең бе карағым, Айбаты болған елимнің («Ер Зийуар»). 2. Шыдам, тақат, сабыр.

МӘДАРЫМ ат. 1. Күш-кууатым, айбатым, саулатым, ғайратым, даңқым. Болмады елге қәдирим, Белимнен кетти *мәдарым* (Сарыбай шайыр). Кимлер тыңлар мениң муңлы бул зарым, Жалғыздан айырылып кетти *мәдарым* («Алпамыс»). 2. Шыдамым, тақатым. Сарғыш енипти деп айттың жүзиме, Айтқаның дурыс кемейип тур *мәдарым* (А.Дабылов).

МӘДАТ ат. 1. Жигер, ғайрат, хәл-кууат. 2. Кәмек, жәрдем. *Мәдат* ислеп, аллам сәндин, Көзде яшым сел болады (Әжинияз). Достың болар өлгениңше *мәдатың*, Душпанның зардабын көз бенен (Әжинияз). Рус халқы мәдат берип, Қызыллады кумда қырман (Т.Сейтжанов). 3. Шыдам, төзим.

МӘДАТКӘР ат. Сүйениш, күш, кууат, тирек, арқа сүйер, жәрдемши. Дос-досқа *мәдаткәр* хәм де ақыл-ес, Жанын аямайды хақыкат дослар! (И.Юсупов). Бул алақандай қағаз болса да бизге мәдаткәр улым (Ө.Хожаниязов). ◇ **Мәдаткәр болыу** — күш бериуши, сүйеуши. Уәлий болған ишер химай, *Мәдаткәр* болған бир қудай («Алпамыс»). **Мәдаткәр болмау** — жәрдем етпеу, сүйемеу. Дүнья рәхәтин көрмедим, Шалкып шад болып жүрмедим, Қыз бенен ойнап күлмедим, Маған *мәдаткәр* болмады (Бердак).

МӘДДЕ ат. Хийле, қыянет, сумлық, кесент, бәле.

МӘДДЕЛИ кел. Хийлели, сумлықлы. Шөмиштің аласы тәңир бәлеси, Сол айтқандай кеулинде көп *мәддели* (Омар шайыр).

МӘДЕЛИ ат. 1. Жипек гезлеме, бир тахтасы қызыл, бир тахтасы жасыл, аралары жиңишке көлеми сызықша, түрли реңли шақмақ етип тоқылған, пиллениң жипегинен исленетуғын, әдетте, қыз-келиншеклердің басына орау ушын арналған ең пәреңи гезлемениң түри. Аман барсам Байсын елге, жибине *мәдели* байлайын («Алпамыс»). 2. Жердин,

мөканның аты, атамасы. Көриппедин. *Мәделинің* жағысын, Шийрин тартқан буйра толқын шабысын (К.Султанов).

МӘДЕНИЙ р. Мәдениятлы тәрәпи, мәдениятлы жағы, мәдениятлы дәрежеси, рауажланыу тәғдири, бар-жок жағдайы, өсиу дәрежеси, байлығы, жетискенлиги, жаңалығы. *Мәдений* турмыс. *Мәдений* шертек, *Мәдений* саз-сәүбет т.б. Халқымыз шад болып бәрха гүлленер, *Мәдений* намалар жүз әлуан дөнер (С.Нурымбетов). ◇ **Мәдений революция** — рауажланыу, кәтерилю. Республикада үлкен *мәдений революция* иске асты (Б.Исмаилов). **Мәдений әхмийет** — мазмун, мәнис. Мийнетке канша сүйиушилик болса, оның *мәдений әхмийети* сонша жокары, таза (Г.Есемуратов).

МӘДЕНИЯТ ат. Адам баласының жәмийетлик өндирис тарауындагы табыслары хәм ақыл-ой туұралы жетискенликлериниң жыйындысы. Мәнғилик сөзи бар жазылған хатта, Гедейлерди жеткерди *мәдениятқа* (А.Муұсаев). Сенсең уллы *мәденият* орайы, Билимниң булағы, илим сарайы, Ақ алтынның жапырақларын жамылып, Хәр төрепин, дөнер мысал дарайы (Т.Сейтжанов).

МӘДЕНИЯТЛЫ кел. Үлгили, кишипейил, жокары саналы, тәртип-икрамлы, ишки-сыртқы көриниси, мазмуны жәмийет талабына мууапық. *Мәдениятлы* адам. *Мәдениятлы* ел.

МӘДЕНИЯТСЫЗ кел. Мәдений дәрежеси төмен, мәдениятка ериспеген, турпайы, тәртипсиз, парықсыз. *Мәдениятсыз* киси.

МӘДЕТ қ. мәдат.

МӘДЕТКАР қ. мәдаткәр.

МӘДИ кел. Бәле, жаман, қәсийетсиз, сумлыклы, хийлекер адам. *Мәди* қабақтай бәле екенсең ғой («Әмиүдәрья» ж.)

МӘЖБҮР кел. Бир нәрсениң ислениуи ушын ықтыярсыз, ерксиз қайыл болыу, ислениуге тийисли, миннетли. Днепр дәрьясынан түнде өтиуге *мәжбүр* болдык (К.Султанов). Ал апам өзине тәсир еткен жерлерин қайта-қайта оқыуға *мәжбүр* етеди (Ә.Шамуратов).

МӘЖБҮРИЙ р. Илажсыз, шарасыз, ықтыярсыз, ерксиз. Ең ақырында мен тап *мәжбүрий* түрде келисим бердим (А.Бекимбетов).

МӘЖБҮРЛЕНИУ мәжбүрлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

МӘЖБҮРЛЕТІҰ мәжбүрлеу фейилинің өзгелік дәрежесі.

МӘЖБҮРЛЕҰ ф. Ерксіз көндириу, ықтыярысыз айтқанын еткізиу, зорлық етиу, күшлеу, зорлау. Жәмийла гейде үйине кететуғын, бирақ анасы оны қайтыуға *мәжбүрлейтуғын* еди (Ө.Айжанов). Олар Антарктида, арка полюсте, *Мәжбүрлен* күлдирер бахыт бәхәрін (Ш.Мәмбетмуратов).

МӘЖБҮРЛЕҰШИ ат. Көндириуши, күшлеуши, зорлаушы.

МӘЖГҮН ат. Еси жарым, еси-ақылы кемис, ауан, ауыш. Ақылын алып ауырыусыз. Мысалы *мәжгүн* етеди («Қырк қыз»). Қайдан билейин бул *мәжгүннің* кенедей қата қалатуғынын (К.Султанов).

МӘЖГҮНЛЕНИҰ ф. Әумесерлениу, ауышланыу.

МӘЖГҮНЛИК ат. Еси жарымлық, әумесерлік.

МӘЖГҮНСИРЕҰ қ. мәжгүнлениу.

МӘЖИЛИС ат. Жыйналыс, жыйнақ, кеңес. Суд *мәжилисин* ашық деп жәриялады (Ө.Айжанов). Кешқурын қаланың айналасына қарауыл қойып ревкомда *мәжилис* болды (Н.Дәукараев). ◇ *Мәжилис дүзилиу* — ойласыу кеңесиу. Сениң, менен *мәжилис дүзилер*, Мен сени сүйдим қара көз (Ә.Шамуратов). *Мәжилис қурылыу* — кеңесик болды, ойласық болды. *Мәжилис курды* халық инанды сөзине, Мийнеткешлер ерип шықты изине (А.Муусаев).

МӘЖИЛИСХАНА ат. Мәжилис, жыйналыс өткериу ушын кең етип исленген арнаулы үлкен өжире, орын, жай.

МӘЖНҮН ат. Жинли, ессіз, ақыл-хуышынан айырылған, сайыл, ашық, дәрбедәр. Анаң Хатийрадур, ененіз Айгүл. *Мәжнүн* етип ақылым алды Бийбигүл (Әжинияз). ◇ **Мәжнүн киби** — мәжнүн сыяқлы, мәжнүндей жинли, мәжнүнге қусаған. Бир нешшесин қайғы-қапа еттирип, Азап пепен ақыретин еттирип, *Мәжнүн киби* әрманда өскен жайлауым (Күнхожа).

МӘЖНҮНЛЕҰ кел. Жинлилеу, есерсоклау, ессізлеу.

МӘЖНҮНЛИК ат. Жинлилик, есерсоқлық, ессізлик.

МӘЖУЗ ат. Отпараз, отқа табыныушы. Әй, кемпир, нетип жүрген жансаң, адам әуладынанбысаң, я инси-жинсписең, я *мәжүзданбысаң* («Қырмандәли»).

МӘЗИ р. Қуры, ешейин, әйтеуір. Жақсылығынды халық билсин, Халық билип солай десин, *Мәзи* душпанлар жек көрсин, Сондай жәхил болғыл балам (Бердақ). Бирақ,

Жанабайдың дәрти баска еди, бай *мәзи* хаулығып жүр (Х.Сейтов). ◇ **Мәзи-майрам болыу** – уактыхошлық етиу, ойын-зауық қылу, көпшиликтің уакты кеуилли өткериүдеги хәрекетлери. Жайнап күлип гүллән жан, *мәзи-майрам* болады (Т.Сейтмамүтов). Балықшылар *мәзи-майрам* болып таркасты да, ертенине ортаға шығып ауларын салды (Ө.Айжанов).

МӘЗХӘБ ат. Әдеп, дәстүр, заң, тәртип, инсап. Өзинен бийжууап ерге бериу шариятымыздың *мәзхәбине* жайласпайды (Қ.Айымбетов).

МӘЗХӘБСИЗ кел. Бийәдеп, әдепсиз, уятсыз, тәртипсиз, нырққа сыймайтуғын, дәстүрге келиспейтуғын, шамадан, шеннен тыс кәсийет. Молла болсаң да *мәзхәбсиз*, Адам екенсен әдепсиз (Өтеш).

МӘЙ ат. Шарап. *Мәй* ишибин, жаным болды ошал, Кеше-күндиз тынбай шығарды түтин, Ибраһим халилди күлдирмес ушын, Нәмәрттин жандырған нарыны көрдим. (Гүлсәниұар).

МӘЙИЗ ат. Кишмиш. Қара *мәйиз* бенен мәженениң дәнинен, қысырдың сүтинен еки мезгил жемлеп шақырыққа келтирип изине ертип, өзін шаптырып, алты ай сейиследі. (Аманбай батыр).

МӘЙХАНА ат. Шарапхана. Ашық Айдынның *мәйханасында* сазенде, гөйенде көкирегі нама танийтуғын үш жүзден аслам шәкирти бар еди («Ашық Нәжеп»).

МӘЙЕК ат. Азғана сопақлаудан келген қатты, жуқа қабықлы, ақ белоклы зат, тауықлардың, қуслардың хәм жәнликлердің туқымлығы, жумыртқа, туқым. Сүйригин ғазға бердим. Ғаз маған *мәйегин* берди (қ.х.к.). Неге десен *мәйек* базары ерте қызып тез таркайтуғын еди (Ә.Шамуратов).

МӘЙЕКТЕЙ кел. Мәйекке усаған, мәйек сыяқлы, мәйек тәризли.

МӘЙЛИ к. с. Қалай болса солай, *мейли*, Ықламадық боран болса, Патша ма *мәйли* хан болса, Қарсы келген душпанға, Қуп базасын берип едің (С.Мәжитов).

МӘКАН ат. Жасап атырған, тууып өскен жер, қоныс басқан орын, әтирап, дөгерек. Атасы берген *мәканға*, Тиктирди сәнлеп отауын («Қырк қыз»). Баспашы боп түп ишинде жол тосып, Мәкан қылды Қара таудың жырасын (И.Юсупов). Ата журтым *мәканымсаң* Анам тууған Уатанымсаң (И.Юсупов).

МӘКАНЛАНЫУ мәканлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МӘКАНЛАСЫҰ мәканлау фейилинің шериклик дәрежеси.

МӘКАНЛАТЫҰ мәканлау фейилинің өзгелік дәрежеси.

МӘКАНЛАҰ ф. Қоныс басыу, отырыу. Бузды неге қамыс қосын, *Мәканлап* көлдің жағасын, Тоқыған барлық шыптасын, Сол қосына тутқан екен (Бердақ). Олар өз заманларында қарақалпақ елі *мәканлап* отыра алмай, ярым көшпелі болып жүрген ... (Қ.Ирманов).

МӘКАНЛАҰШЫ ат. Қоныс басыушы, отырыушы.

МӘКАНЛЫ кел. Мәканға ийе, мәканы бар, отырықлы, отырықлы жері бар. Усынша бенде қылғандай, *Мәканлы* ұллы елимді, Не қылып едим, мен саған («Қырқ қыз»).

МӘКАНСЫЗ кел. Мәканы жоқ, белгілі баслы отырықлы орны жоқ. Қырымнан кууған соң сергиздан болып, Тум-тустан дәккі жеп, *Мәкансыз* болып Едилге, Жете алмай көзлері талып, Дағып жүрген күнлер өтті де кетті (Қ.Ирманов).

МӘКЕМЕ ат. Мәмлекеттік кәрхана, ис орын, кексе. Орыс илимпазларының тиккелей қатнасы менен Қарақалпақстанның тарихында бірінші рет илимий мәкемелер пайда болды (Б.Исмайлов). Біразы оқыуға кетті, біразы кәрханалар менен *мәкемелерге* жұмысқа орналастырылды (Т. Нәжимов).

МӘКЕНТОЖ к. макентож.

МӘКИ ат. Қозақ тоқыу процесіндегі бөздің арқау жибін былай-былай өткеріу үшін пайдаланылатуғын (ағаштан исленген екі ұшы сүйір, ал ортасын найшаланған сабақты салып, ол сабақ ояққа-буяққа атқанда жүріп туратуғын етип қолайластырылған) сабақ салғыш.

МӘКИДЕЙ кел. 1. Мәкіге усаған, мәкі сыяқлы мәкі тәрізлі. 2. ауыс. Суу жукпас, бір жерде турмайтуғын, жылмақай, *Мәкидей* жылпылдап бір жерде турмай ма деймен, келін бала пәтлилеу болса керек. (Ш.Сейтов). Гүлсин апайлар да, бизлер де екі ортада *мәкидей* қатнап жүрмиз (Ш.Сейтов).

МӘКИЙЕН ат. Тауықтың, құстардың нашар түрі. Енді арқаға қарамай ентигип жууырып баратырғанда, алдынан бір *мәкийен* қырғауыл «пыр етип ушады» (Қ.Айымбетов).

МӘКИЙЕНДЕЙ кел. Мәкийенге усаған, мәкийен сыяқлы.

МӘКИРИҰ кел. 1. дин. с. Таза емес, хадал емес, жаман нәрсе тийген, кир, патас. — Туұры, шариятта нашарлар еркекке тикленип қарамауы керек, хаялға өз еринен басқаның жүзі *мәкириу* (К.Султанов). 2. дин. с. Улығума мұсылман әуладынын

ишиү-жеуине, пайдаланыуына тийисли болмаған аұқатлық зат. Пушықты көтерип баратырған, орыстан алған *мәкириү* ақшаның пууы ғой (Н.Бөрекешов).

МӘККАР кел. Жаман, хийлекер, жалатай, адамға жаманлықтан басқаны ойламайтуғын адам. Бул *мәккар* Базарбайдың үстинен жүрип ойнас етеди екен (А.Бекимбетов).

МӘККАРЛЫҚ ат. Хийлекерлик, жаманлық, жалатайлық. Бир қатынның *мәккарлығы* қырқ ешекке жүк болады (ққ.х.н.). — Хаялдың *мәккарлығына* инанып, кеулиң барып, ықласын менен уялмай, жууырып киятырғаныңа күлемен балам, — деди («Мәспатша»).

МӘККЕ ат. 1. Жүөериге усаған жергиликли егинлердин бир түри. *Мәкке* деген бизиң ата-бабамыздың дийқаншылығы ғой (Ә.Тәжимуратов). 2. Усы егиннің дәни.

МӘККЕДЕЙ кел. Мәкке сыяклы, мәкке янды, мәккеге усаған.

МӘККЕЛИК ат. Мәкке егилип хәм көгерип турған жер.

МӘККЕШИЛИК қ. мәккелик.

МӘККЕМ кел. Беккем. Ғыйратқа ярашатуғын хасыл затларды хәм тортып *мәккем-мүстәкем* етип, Гөруғлы султанның алдына алып келди (Әуезхан. д).

МӘЛАМАТ ат. 1. Өсек, ғыбат, жала, дөхмет. Бир басыма жүз *мәлапат* жаудырап, Күйдир мени, қойма бойла аманды. (Шахы-Мутлак). 2. Кейис, ескертиү. Жаксы қарындаслар абырай табады, Жаман болса *мәлапатты* тағады (Меңлиқал).

МӘЛЕЛ ат. 1. Даў, жәнжел, шатақ, талас, тартыс, керис. 2. Өкпе, ғийне, ыза, жәбир, қапалық.

МӘЛЕЛЛЕСИҰ ф. 1. Даўласыў, жәнжеллесиў, шатақласыў, таласыў, тартысыў, керисиў, кейисиў. 2. Өкпелесиў, ғийнелесиў, ызаласыў.

МӘЛЕЛЛЕСТИРИҰ мәлеллесиў фейилинин өзгелик дәрежеси.

МӘЛЕЛЛИ кел. 1. Тартыслы, таласлы, жәнжелли, даўлы. 2. Өкпелететуғын, кеўилге келетуғын, кеўилге тийерлик, кеўил қалдыратуғын, ыза қылатуғын, қорлық келетуғын.

МӘЛЕЛСИЗ кел. 1. Тартыссыз, жәнжелсиз, талассыз, даўсыз. 2. Өкпесиз, ғийнесиз.

МӘЛЕЛСИЗЛИК ат. 1. Тартыссызлық, талассызлық, даўсызлық. 2. Өкпесизлик, ғийнесизлик, ызасызлық.

МӘЛҮЛШИЛ кел. 1. Жәнжелшил, даушыл. 2. Өкпешил, гийнешил.

МӘЛИК ат. Патша Сурмедур қашы көзі, Өн төрт кунлик айдуз өзи, *Мәлик Қайтусның қызы*, Зухрийяның хайрыдуз бу (Маликаи-Зухра).

МӘЛИМ кел. 1. Белғили, таныс. 2. Атақлы, даңқлы. 3. Түсиникли, белғили.

МӘЛИМЛЕМЕ ат. Билдириуғе тийисли хабар, хабарнама.

МӘЛИМЛЕНИУ мәлимлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

МӘЛИМЛЕСИУ мәлимлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МӘЛИМЛЕТТИРТИУ мәлимлеу фейилиниң еркисиз дәрежеси.

МӘЛИМЛЕТИУ мәлимлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МӘЛИМЛЕУ ф. 1. Хабарлау, билдириу. 2. Хабарландыруу, хабар бериу. 3. Шақырық хат, хабар қағаз.

МӘЛИМЛЕУШИ ат. Хабарлаушы, билдириуши.

МӘЛИЙКЕ ат. Патша қызы, патшазада. Андын Мәлик Қайтусны, *Мәлийкәйи* Зухрийяның, Мәканыға алып бардылар. (Маликаи-Зухра).

МӘЛХӘМ I ат. Жараға жағатуғын (тартатуғын) жабыскақ койуу дәри.

МӘЛХӘМ II кел. Жумсак, жағымлы, бабында.

МӘЛШИ ат. Қуйрығы узын қой, салпы қуйрықлы қой.

МӘМЕЛЕК ат. дин. с. Жин, шайтан. — Муширипти биз емес, *мәмелек* айландырыпты тақсыр (К.Султанов). «Мени *мәмелек* айландырған екен» — деп ойлады Темирхан ата (Т.Қайыпбергенов).

МӘМЕЛЕКТЕЙ кел. Мәмелек сыяқлы, мәмелекке усаған.

МӘМИЛЕ ат. Келисим, татыу. Балам көк ийтти көп ийт женди, ... биз *мәмилеге* келдик, жесир орнына жесир бердик (К.Султанов).

МӘМИЛЕШИЛИК ат. Татыушылық, келисимлилик, дослық. Мийирханның ырқы берман қарап, өзи *мәмилешиликке* келе баслағандай түр көрсетти (Ө.Хожаниязов).

МӘМЛЕКЕТ ат. Хүким сүрип турған жәмийетлик қурылыстың мәпин ғөзлеп, оның басқаруу тәртибин сиясий хәм материаллық жактан қоллаушы хәм беккемлеуши, сол бойынша ис жүргизиуши шөлкемлері, аппаратлары,

мәкемелери, әскерий күшлери бар жергиликли хәм орайлык хукимет.

МӘМЛЕКЕТЛИК кел. Мәмлекетке тийисли, мәмлекет төрепинен исленген. Пахта тапсырыудың *мәмлекетлик* планы быйыл мүддетинен бурын орынланды. *Мәмлекетлик* имтихан.

МӘММЕ ат. Хаял-қызларда болатуғын көкирек беzi, емшек. Алпамыс ауызда турып, сол қызларды услап алып, *мәммелерин* езип, бетлеринен тислеп, қызлардың тула бойын көк-көмбек қылады («Алпамыс»). Емиздің талай бөбекке, Тана мүйиз *мәмменди* (Т.Сейтжанов).

МӘММЕДЕЙ кел. Мәмме сыяклы, мәмме яңлы, мәммеге усаған, мәмме тәризли.

МӘН к. мәни.

МӘНЕТ ат. Мийнет. Сер салып ақсақ-майыпқа, *Мәнетке* енди ылайыққа, Посып жүрген халайыққа, Аңсат нан табылармекен? (Аманбай батыр).

МӘНЖЕРЕ ат. әйнексиз торкөз терезе (пәнжере). Кеште салып мәруерттен, *Мәнжересин* шаптырған, Хинжи менен гәухардан, Алтактасын соқтырған (Гүлнахар).

МӘНЗИЛ р. 1. Узақ, алыс. Түрли хасыл өнип шығар уядан, Батырлар жол салар *мәнзил* қыядан (ққ.х.қ.). Сен жүрипсен шөлде *мәнзил* қыяда, Ашығымның айтқан сөзи зыяда (ққ.х.н.). 2. Ұақыт, мезгил, мәүсим. Гешти-гешти *мәнзил* арадан гешти, Қал Маралым сәрби назым қал енди (ққ.х.қ.). Ол қосық түсирер мениң ядыма, өзге бир өмирди, алыс *мәнзилди* (И.Юсупов).

МӘНЗИЛХАНА ат. Ұатан. Сарсылдырсаң оңбассаң, Атаң менен ананды, Сууы жоқ деп таслап кетпе, Тууған *мәнзилханаңды* (Термелер).

МӘНЗИЛЛИК ат. Шөлистанлык, далаңлык, майданлык.

МӘНИ ат. Мазмун, әхмийет, маңыз, лийкин, мәнис. Байлар *мәни* бермей пушты аллаға, Бес жыл жүрдим аббаз шайы тиллаға (Омар). Жасы толып тур көзиме, Халқым хәм мениң өзиме, Бул айтқан мениң сөзиме, Тынлағанлар бир *мәни* бер (Бердак). ◇ **Мән жай** — хал жай, жай-жағдай, әхмийет, кеуил. Гүуалар бул истин не менен питерин билмесе де, истин *мәни-жайын* судьяларға айтып берди (Ө.Айжанов). Биреу емес талайын, *Мәни-жайына келтирди* («Қырк қыз»).

МӘНИЛКЕС кел. Мазмунлас, мәнислес.

МӘНИЛИ кел. 1. Мазмунлы, мазмуны бар, мәниси күшли, терең. Оқыған хәр сөзиниң өз алдына айрықша мәниси бар,

сол *мәнили* сөздің келешектің нышаны көриніп те, сезилип тұр (Ө.Айжанов). **2.** Пәтиуалы, итибарлы, төрели, жақсы, сөзі дүзиу, сөз аузы дүзиу.

МӘНИС ат. Мазмун, маңыз, лийкин.

МӘНИСИ ат. Мазмуны, маңызы, лийкини, дәрегі, мәнжайы, жайы-жағдайы. Оқыған хәр сөзинің өз алдына айрықша *мәнисі* бар (Ө.Айжанов). Телеграфтың ағашын урып жүргенінің *мәнисі* сол екен (М.Дәрибаев). Бұндай бахытлы минуттардың *мәнисіне* ол уақыттары жете түсіне алмадым, Қәдирин кейін ала биле басладым (Қ.Смамутов). **◇ Мәнисин билиу** — мазмунына түсиниу, лийкинин аңлау. Қолдан кеткен жетім қыз, *Мәнисин билсең* қызыл гүл (Жийен жырау).

МӘНИСЛИ кел. Мазмунлы, маңызлы, лийкинли.

МӘНИССИЗ р. Мәнисі жок, мазмунсыз, пәтиуасыз. *Мәниссіз* сөз.

МӘНИСИНЕ КЕЛТИРИУ б.ж. Өлтириу. Екі иинді өлтирсең, *Мәнисіне келтирсең*, Тең боласаң хан менен, Айтқанымды тыңласаң, Жұмылғанша көзлерім, Жылауынды жетеклеп, Табанында өлемен. (Айдос бий).

МӘНПӘӘТ ат. Пайда, түсірім, байлық, өнім, ийгилик.

МӘНПӘӘТЛЕНИУ ф. Пайдаланыу, керегине жумсау, рәхәтлениу.

МӘНТИРСЕК кел. **1.** Жарамсыз, жаман, жарамас, пәс қол. *Мәнтирсеклер* шаңына, Ере алмай да қалысар (Г.Есемуратов). **2.** Бир мүшесі кемис, майып.

МӘНТИРСЕКЛЕУ ф. **1.** Жарамаслау, жаманлау, жарамсызлау. **2.** Бир мүшесі кемислеу, майыплау. *Мәнтирсеклеу* қойлар төрт аяқлап, шегіншеклеп кейін бәсти (Ө.Хожаниязов).

МӘҢГИ ат. Өмір бойы, ұзақ жыллар, бәрхама, бірдейіне, мұдамы. Жойылмастай *мәңгиге*, Тастан белгі ойғызды («Қырк қыз»). Жырлар теріп қушағыңнан төгілген, Табамаң мен *мәңги* шадлық өзіңнен (Ш. Мәмбетмуратов).

МӘҢГИГЕ р. Узағына, өмірінше. Мәнің есимнен *мәңгиге* шықпас (Ө.Айжанов).

МӘҢГИЛИК р. Удайына, бәрхама, өмір бойына, өле-өлгенше. Бахыт беріп ашқан мәнің көзімді, *Мәңгиликке* нұрландырған жүзімді (Х.Сейтов). «Жәхәннің орайы - ұллы пайтахтым, Өмірдің бәхәрі *мәңгилик* жақтым ... (Ә.Шамуратов).

МӘҢГҮР ат. Әумесер, әүмек, аңқау, ерме, аумақай, еси кирели-шығалы. Адамлар айта береди екен-ау, ол ғой жүрген бир *мәңгүр* (Ө.Хожаниязов).

МӘҢГҮРЛИК кел. Әумесерлик, аңқаулық, аумақайлық, әумелеклик.

МӨП ат. 1. Пайда, мәнпәэт. Хәр бир ертекши өз класының *мөпин* жаклаушы болады (Н.Дәўқараев). Хәр бир хұжданлы адам халықтың *мәпине* ислеуи тийис (Ж.Аймурзаев). Деген менен Қадир буны қылмапты, Халықтың *мөпин* жекке мәпке былғапты (Т.Сейтжанов). 2. Талап, ис. Достынды еглеме *мәптен* қалмасын, Душпанынды еглеме сырынды алмасын (кқ.х.н.). 3. Кирис, утыс.

МӘПГӨЙ ат. Өз мәпин ғөзлеуши, өз мәпин ойлаушы, пайдакүнем, мәпдар.

МӘПГӨЙЛИК кел. Пайдакүнемлик, мәпдарлық.

МӘПДАР кел. Мәпке қызығыушы, мәпти ғөзлеуши, пайдакүнем, мәпғөй.

МӘПЕ ат. Өлпеш, иззет, хұрмет. Төрде усы үйге жыйналған-лардың бәриниң аяулы атасы болып, *мәпеге* бөленип Есенғелди отыр, хәмме соның ғөпин мүлгип тынлап отыр (К.Султанов).

МӘПЕЛЕУ ф. Иззетлеу, сыйлау, хұрметлеу, әлпешлеу. Құрбан көкши кемпири екеуи жалғыз баласы Сапарды шаң тиймес етип *мәпелеп* өсирди (М.Абдраймов).

МӘПИЛИК кел. Әбден қартайған, жасы жеткен зорға отырған, тозған. *Мәпилик* кемпирлер шыр-пыры шығып, зарлау менен есик алдында бир-еки адым атыу менен-ак сум әжелдин кушағына тап болды (ЖАймурзаев).

МӘПЛЕНДИРИУ мәплениу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МӘПЛЕНИУ ф. Пайдаланыу, пайда көриу, түсирим түсириу.

МӘПЛЕНИУШИ ат. Пайдаланыушы, түсирим түсириуши.

МӘРГ Ат. Өлим. Бермеди қапа пәлек зәрредей дәуран маған, Әйледі халқы-халайық тағы ахыу-апқан маған, Тәхриден келді жапа, *мәрги* бийдәрман маған. (Хұрлика-Хәмире) .

МӘРГИЯ ат. Адамды өзине еркисіз тартатуғын қәсийет. *Мәргиясы* бар ма, билмеймен алыслап кетким келмейди (Ө.Хожаниязов). Әбдираман десер қызлардың көби, Сирә бар ма деймен *мәргия* шөби (И.Юсупов).

МӘР ат. Мақсет, дийди, шек.

МƏРДАНА кел. Қайнақай, гүмансыз, мығым, мықлы, мәрт, күшли, қорықпайтуғын. Отыз жылда табысымыз *мəрдана*, Қанша айтсаң, мақтаныуға жарасар (Т.Сейтжанов). ◇ **Мəрдана күшине толыу** — шағына жетиу, толысу, ержетиу. Қыз жети жасына келип, *мəрдана күшине толып*, ата-анасынан күшлирек палуан болды («Қоблан»).

МƏРДАНАЛЫҚ кел. Мықлылық, мығымлық, мәртлик, күшлилик.

МƏРДИКАР ат. Жергиликли хукимет тəрепинен урысқа ямаса басқа да узақ жерлерге хызмет еттириу ушын керекли дегенлерди еркисиз түрде ең қолайлыларын жибериу ушын шақырыспақ, жарамлы адамларды алыспақ. Бул план бойынша фронт ушын мийнеткешлерден жети үйден бир *мəрдикар* алыналуғын болды (Қ.Ирманов). Мен *мəрдикарға* айдалатуғын жылы, — деди Ерполат, — бизиң, ауылда Хүрзия атлы бир қыз болды (М.Дəрибаев).

МƏРДИКАРЛЫҚ ат. Мəрдикарға алыу, шақырыу. Егер Хəкимбайға қызынды берип күйеу бала етсек, мына баланды *мəрдикарлықтан* алып қалады, — деп екінши жаушы айта салды (М.Дəрибаев).

МƏРЕМ қ. мəхрем.

МƏРЕМДЕЙ қ. мəхремдей.

МƏРЕМЛИК қ. мəхремлик.

МƏРМЕР ат. Хасыл тас, сырты жылтыр ақ тас, мрамор. Оның дөгерегинде *мəрмер* тастан, Шилтерлеп қорған исленген (М. Сейтниязов). *Мəрмер* тас астынан атлығып онда, Мəңги сөнбейтуғын от лаулап жанар (И. Юуспов).

МƏРТ ат. Батыр, қахарман, хадал, бир сөзли, ер азамат, ер жүрек. *Мəрт* майданда сыналады (қк.х.н.). *Мəрт* Юрийлер анасы, Россия даңқ саған (И.Юуспов).

МƏРТЕБЕ ат. 1. Даңқ, атак, дəреже, абырай. Кийик, кулан тууып өсер қыяда, Жалғызым *мəртебең* болғай зыяда, Жалғыз балам мүтəжинди айта бер, Неге келдиң балам пайыу пияда («Алпамыс»). Әлбетте, сонша дүньясынан, *мəртебесинен* айырылды (Қ.Султанов). 2. Рет, қайта-қайта. Өзи маған бир неше *мəртебе* келген еди (Т.Қайыпбергенов).

МƏРТЕБЕЛИ кел. Хүрметли, атаклы, бахытлы, даңқлы. — Хей бəрекеллə-бəрекеллə, *мəртебели* бол шырағым! (А.Бекимбетов).

МӘРТЛЕНИҰ ф. Батырсыныұ, қахармансыұ.

МӘРТЛИК ат. Батырлық, ерлік, қахарманлық. *Мәртлик* традициясы сөз етиледі (Б.Исмайлов).

МӘРТЛЕРШЕ р. Мәртлер сыяклы, мәртлердей болып, батырларша, қахарманларша. Халық қаланы *мәртлерше* қорғап күш бириктиріп тұрады (Қ.Айымбетов).

МӘРТСИНІҰ ф. Батырсыныұ, қахармансыұ.

МӘРТТЕЙ кел. Батырдай, ердей, қахармандай.

МӘРТШЕ қ. мәртлерше.

МӘРХӘМАТ т. с. Руксат, шақырық, мирәт.

МӘС р. **1.** Кеуилли, ұақты хош. Ақыллы өзін пәс тутар, Ақмақ өзін *мәс* тутар (ққ.х.н.). **2.** ауыс. Ишимлик ишкен. Арак ишип *мәс* болған, өз-өзине қас болған (А.Бегимов).

МӘСЕЛЕ ат. Сораұ, усыныс, жағдай. Биразлар орнынан босатыұ керек деп тийисли жерлерге *мәселе* көтерді (Ө.Айжанов). Дийқан ушын жер ашыұ жыр емес, бас *мәселе* суу еді (Т.Қайыпбергенов).

МӘСЕЛЕН қ. с. Мысалы, мысалға алсақ. *Мәселен*, алды менен биреуді өзін сыйламасаң, сени ол да сыйламайды (Ө.Хожаниязов).

МӘСИ ат. Жуқа териден тигилип сыртынан геуиш кийетуғын аяқ кийим. Хәй, гәззап, *мәсимди* тарт деймен жылдам! (И.Юсупов).

МӘСИЛИ кел. Аяғына мәси кийген, мәсиси бар, мәсиге ийе.

МӘСИЛИК кел. Мәси боларлық мәсиге тән, мәсиге тийисли.

МӘСИРИҰ ф. **1.** Қутырыныұ, көтерілиұ, урыныұ. Қатал ашлық болып, байлар *мәсирип* кетти (Т.Қайыпбергенов). **2.** Кеуилин көтеріұ, мәслик етиұ, шалқыұ. Аралда *мәсирип* өз алдына үй-жайлы болып өсти (Ө.Айжанов).

МӘСИРИҰШИ ат. **1.** Қутырыныұшы, көтерілиұшы, урыныұшы. **2.** Кеуилин көтеріұшы, мәслик етиұшы, шалқыұшы.

МӘСИРИҰШИЛИК ат. **1.** Қутырыныұшылық, көтерілиұшылық, урыныұшылық. **2.** Кеуилин көтеріұшылық, мәслик етиұшылық, шалқыұшылық.

МӘСИҰЕК ат. дин. с. Моллалардың тазалық ушын дәрет алғаннан кейін аузын тазалайтуғын ушы сүйир ағаш. *Мәсиуеги* уртында, Қыял қала журтында, Ийшанларға қол берген («Ер Зийұар»).

МӘСИҮЕКТЕЙ кел. Мәсиүек сыяклы, мәсиүекке усаған мәсиүек тәризли, мәсиүек янлы.

МӘСИШЕН р. Аяғында мәси ғана бар.

МӘСКӘН ат. Туратуғын орын, жер, мәкан.

МӘСКҮНЕМ ат. Мәслик етиүши, мәсликти үрдис кылыушы, бәрхә мәс адам.

МӘСКҮНЕМДЕЙ кел. Мәскүнемге усаған, мәскүнем сыяклы, мәскүнем тәризли.

МӘСКҮНЕМШИЛИК ат. Мәслик етиүшилик, мәслик кылыушылык.

МӘСКЕНШИЛ ат. Мәканшыл, жершил. Бир *мәскеншил* шердей болып, Жүк көтерген нардай болып. («Ашық Нәжеп»).

МӘСҚАПШЫ ат. Суу тасыушы. Уллы тойды баслады, Патшанын кеулин хошлады, Байбөри байды *мәскепши* кылды («Алпамыс»).

МӘСКАН ат. туратуғын жер орын. Әй маңлайы қара шопанлар, бул жүристен жүрис болмас, бизлер буннан кетсек, жолларды *мәскан* етсек («Алпамыс»).

МӘСЛӘХӘТ ат. Кеңесик, ойласық. Қырк жигити Қобланның, Бир *мәсләхәт* қылады («Қоблан»). ◇ **Мәсләхәт той** — көпшиликтің тойды өткеріу хәкқындағы кеңесиги. *Мәсләхәт тойға* он бес адам жыйналды (К.Ирманов).

МӘСЛӘХӘТЛЕСИҮ ф. Ойласыу, кеңесиу, кеңес қуруу, ойласық ислеу. Қәне бир *мәсләхәтлесип* отырайық (Ж.Аймурзаев).

МӘСЛӘХӘТЛЕСИҮШИ ат. Ойласыушы, кеңесиуши.

МӘСЛӘХӘТШИ ат. Кеңесши, кеңес бериуши, мәсләхәт етиуши. *Мәсләхәтшиси* Караматдиннің айтқаны менен болды (Ж.Аймурзаев).

МӘСЛИК ат. Ұакты хошлық, кеуил хошлық, ишиушилик. Күнде *мәслик*, күнде той, Мийуалы бағлы атауда («Қыр қыз»). Теңселер *мәсликтен* көзи мөлдиреп (И.Юсупов). ◇ **Шағал мәслик** — кеуил көтериушилик. Отка барып әсте барлап қараса, үлкен бир таудың үңғиринде *шағал мәслигин* қурып атырған қырк жигитти көреді (ққ.х.е.). **Мәрди-майдан мәслик** — ұакыты хош, кеуилли, арқайын, пәрұайысыз. Сенде *жасар мәрди-майдан мәслик* жай адам (Т.Сейтжанов).

МӘСТАН кел. 1. Жасаған, барлық нәрсени көріп-билип, кәмбил болған, хәтте артықмаш билетуғын кемпир. *Мәстан*

кемпир келген соң екеуі атты ертледі. («Қырк қыз»). 2. Қа-
қаңбас, жуұха, жәдігөй кемпир. 3. ауыс. Жанып турған от.
Жаркылдап жайнаған көрікке, йүзлери гүл киби көзлери
мәстан (Әжинияз).

МӘСТАНА кел. Жайнаған, жауқылдаған. Қырк кәніз
жанына *мәстана* келді, Бир заман янымда ойнады күлді
(қ.х.к.).

МӘТИБИЙ р. Үстем, басым, бийлік, хуким. Бирақ солай
да болса өз ауылына *мәтибий* болып, бир өзи тамамы ауылды
бийлейді (А.Бегимов).

МӘТИБИЙЛЕНИҮ ф. Үстемлик етиу, бийлик қылу,
хукимлик қылу.

МӘТИБИЙЛИК кел. Үстемлик, басымлык, хукимлик.
Хәзир бурынғыдай бир өзим *мәтибийлик* ете алмайман
(Ө.Хожаниязов).

МӘТИБИЙСИНИҮ ф. Өзин-өзи бий санау, биреудің
үстинен үстемлик етиу, бийлик етиу. Сен маған *мәтибийсима!*
(К.Султанов).

МӘТИРЕ ат. Териден исленген дорба сыяклы суу қуятуғын
ыдыс. *Мәтиреге* суу куйып, ер басына салады («Алпамыс»).

МӘТИРИ ат. Хәр түрлі реңлі, шашаклы, хәр қыйлы
үлкенликте бола беретугын жипек орамал. Аяғына геуиш-мәси,
басына *мәтири* орамал, қолына билезик, қулағына алтын сырға
саламан (А.Бегимов).

МӘТҚАЙЫР кел. Келте бойлы иймекбас жүөери ... Екинши
жағы алды жаңа балық көз бола баслаған *мәтқайыр* жүөери
(К.Досанов).

МӘТҚАПЫЛ ат. Пушайман, пәнт, алдаулық.

МӘТТАЛ р 1. Шаққан, тез, жылдам, жалма-жан. Менин
барыуым *мәттал*, сени тойға шақыртып жиберди (қ.х.е.).

2. Дилгир, зар, шыдамсыз. Ашығын *мәттал* болып башында
тур, ярым, оян (Әжинияз).

МӘҮЖИРИҮ ф. 1. Құлпырыу, дөниу, құлпы дөниу. 2. Ма-
лынуу, сырығыу. — Аққан сууым сағасы аман бар ма един?
Мәүжиреген дарақ мийуеси, Мийуам аман бар ма един?
(«Қоблан»). 3. Толыу, тасыу, бурқыу. *Мәүжирин* акты дәрьямыз
(Қ.Айымбетов).

МӘҮИЖ р. 1. Тасқын, толқын. *Мәүиж* урып аққан
дәрьяның сууы бахыт булағынан күш алды (Ж.Аймурзаев). Асау

Әмиу деп айтады тарихта, *Мәуиж* урып қысы-жазы шағлап толқыйсаң. **2.** Пәт, рауаж. Еркін мийнет қызды қайнап, *Мәуиж* урып кең майданда (Ж.Аймурзаев).

МӘҮИЖЛЕНИҮ ф. **1.** Бурқасынлау, толып-тасыу. **2.** Құлпырыу, гүлленіу.

МӘҮЛЕТ ат. Ұақыт, пурсат, мүддет. Ақырында олар үш күн *мәулетке* келісип, өз қорғанларына жайласады («Мәспатша»). Қызына жолықтық, бай бизден *мәулет* сорайды («Алпамыс»).

МӘҮЛӘНА ат. Данышпан, устазлар устазы. Гөрүғлыбек сыйынып кәдір аллаға, Бел Бағладым бір яратқан *мәуләна* («Әуез Үйленген»).

МӘҮРИТ ат. Рет, пайыт. Хәр жыл бір *мәуритінде* талап іслеп, Хийуа, Үргениш жақларына барады екен (Қ.Ирманов).

МӘҮСИМ ат. **1.** Ұақыттың белғили бір бөлеклери, жылдың белғили бөлеги. Ұақыт күз *мәусиминиң* ақырғы күнлери (А.Бекимбетов). **2.** Ұақыт, дәуір. Жигитлик бір уллы *мәусим*, Жасым жетіп түсти тисим (қ.қ.х.к.). Сонлықтан суу тасыу *мәусимінде* кеме-қайыққа мүтәж ауыл бір-бирине еки-үш айлап қатнаса алмайды (К.Султанов).

МӘХӘЛ р. Мезгил, ұақыт. Жасым қыркқа жетіп қызықлы *мәхәлим* өтти («Мәспатша»). Қыс күшинен тайып бәхәр қанат жайған *мәхәл* еди (Қ.Досанов).

МӘХӘК ТАШ ат. **1.** Алтын хәм гүмиске сүртіп, олардың таза яки таза емеслигін ажырататуғын тас. **2.** Зер шапанды жылтыратуу үшін арнаулы тас. *Мәхәк ташқа* зерни суртмәк истадим, Данышын билгәни зинхар әйледим. (Шайырлар айтысы).

МӘХРАБ ат. Намазжай. Көмсек енди ал *мәхрабтың* астына, Пирим, сизден енди кимлер көреді? («Менликал»).

МӘХРАМГӘХ ат. Ишкери, бала-шағалар ханасы. Әлғарез, бу сөздин соң яранлары бірлен көришип, меҳманларын меҳманханаларыға елитип, ярын *мәхрамгәх* тәрәпине елитип, ақ сүт берген анасын барып зиярат қылып көришип, бийхууыш болдылар («Рамуз-Шах»).

МӘХРЕМ ат. Ханға жәрдемши, ақылгөйи. Бара-бара ханға хызметі жағып *мәхрем* болады (қ.қ.х.е.). — *Мәхремлер* тилин алмасаң, Хан хәмирине бойсынбасаң, Төртиниң бирине турмасаң, Өзин билгил Айдос баба (Бердақ).

МӘХРЕМДЕЙ кел. Мәхремге усаған, мәхрем сыяқты.

МӘХРЕМЛИК ат. Ханның ақылгөйи.

МӘХРЕЖ ат. (махраж, михраж, мехраж) парұаз жокарыға көтерилиў. Жуўап деген хўр болады, Хўрдин тўби бир болады, тоғыз такаллеси болады, Он еки *мәхрежи* болады (Жуўап айтыс)

МӘХИР кел. Шебер уста, исине жетик. ...тәрийпиңиз халык арасында зәхирдин бир машакқат ўә мүшкил нүкәтлерге *мәхир* еурсыз... (Шайырлар айтысы).

МӘХШЕР БАЗАРЫ ат. О дўня. Әширбектин саўаллары, Қурылсын *мәхшер базары* («Юсуп-Ахмет»).

МӘХБУБ ат. Сулығ хаял-кызлар. Бир нешеси ашық кызығ-жаўана, Халықтың *мәхбублерин* ғушты бир сунне («Бәзирген»).

МӘХИЙТАБАН ат. Рәўшан нур шашыўшы ай. Қулақ салып арзым ешит апажан, Көзиме бир *мәхийтабан* көринди. («Бәзирген»).

МӘХФИЙ ат. Жасырын, даўыс шығармастан иштен оқылатугын намаз. *Мәхфий* нешедур, жәхри нешедур? Хәр неше тәсбийхни тәкирар әйледим.

МӘШ ат. Жазда егилетугын собықлы егинниң бир түри. Екеўи араны алыслатты да және қатарласып, *мәш* атызлыққа қарай бағыт алды (Т.Нәжимов). Гүллән дақыл: жүўерилер де, *мәш* те, тары да хәр бир атызда ләгенге көтерилген нәлдей уйысып қалды (Т.Қайыпбергенов). **2.** Усы егинниң дәни.

МӘШАБА ат. Мәшти суғға қайнатып сүт, қатық қатып хәм май шажлап писирилетуғын аўқат, тағам. «Хәзир *мәшаба*, Уйқылайсыз тойып жатып», Деп отырды сорлы ана, Қара тасты қайнатып (И.Юсупов). Еки табак *мәшабаны* дәс соқтың ғой (Ж.Аймурзаев).

МӘШКЕБИ кел. Шапанның бир түри, мәштин сыртқы қабығына усаған түрдеги шапан. *Мәшкеби* шапанның мәши болайын, Ғамгүн кеўилинниң қошы болайын (қ.қ.х.к.).

МӘШШИЙИҰ ф. Аларыў, тигилиў, көзин айрықша бежирейтип қараў.

МӘШШИЙТИҰ мәшшиийиў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

МЕ к. с. Сораў жалғаў. Ол бизиң үйге келе *ме*?

МЕБЕЛЬ ат. Ағаштан исленген буйымлар.

МЕГЕЖИН ат. Шошканың урғашысы. Еки мегежин бирдей торайлайжақ (Ө.Хожаниязов).

МЕГДЕҰ-МЕНДЕҰ ф. Күши тайыў.

МЕГЗЕС кел. Уқсас, ылайық, сондай, сол сыяқлы. Жигит болған жигит — адам ертеди, Айтқан сөзин палдан шийрин

етеди. Айтса бир сөз ықрарына жетеди. Соған *мегзес* хызмет етер халық ушын (Бердақ). Айтқанымды есит мениң, *Мегзес* сизлерге курбақа (Сарыбай шайыр).

МЕГЗЕСТЕЙ кел. Уқсастай, ылайықлыдай, сол сыяқлыдай.

МЕГЗЕТИҰ ф. Усатыұ, қусатыұ. Бахыт сазендеси елдин шешени, Сол гүмис булаққа *мегзеттим* сени (И.Юсупов).

МЕГЗЕТИҰШИ ат. Усатыұшы, қусатыұшы.

МЕГЗЕҰ ф. Усаұ, қусаұ, дәл өзіндей көриниұ. Қыз-уғлан камала келсе, Алмадек пишкене *мегзер* (Әжинияз). Ушыраттым далауан бир бултлы күни, Көзи тап кийиктиң көзине *мегзер* (И.Юсупов).

МЕДАЛЬ ат. Мийнеттеги жетискенлигин бахалауда мәмлекет тәрөпинен жеке адамларға берилетуғын арнап исленген дөңгелек жазыуы бар манат (теңге) формасындағы белги. Красавкинниң көкирегінде хеш қандай орден я *медаль* көринбеди (А.Бекимбетов). Көксинде жайнаған алтын *медалы*, Шын азамат бир қахарман ғаррысан (Т.Сейтжанов).

МЕДЕТ қ. мәдет.

МЕДИК ат. Медициналық қәнигеге ийе адам.

МЕДИКАМЕНТ ат. Медициналық хәр түрли дәри-дармақ хәм соларға тийисли керек-жарақ затлары.

МЕДИЦИНА ат. Ауырыулар және оларды емлеу илажларын алдын-ала ескертиу жөниндеги илим тарауы. Сөз ретине қарағанда оның да *медицина* институтын питкерип келгени усы быйыл екен (газетадан).

МЕДИЦИНАЛЫҚ ат. Медицинаға тийисли, медицинаға тән. Ол уақытта мен Ташкенттеги *медициналық* институттың соңғы курсында оқып атыр едим (Г.Камалова).

МЕДРЕСЕ ат. дин. с. Диний жоқары оқыу орны. Он жыл *медреседе* оқып тәлим алды («Мәспатша»). Себеби еки баласы Хийуада *медреседе* оқыитуғын еди, Айдос соны еске алды (К.Султанов).

МЕДПУНКТ ат. Ауырыуларға жақыннан жәрдем бериу ушын кәрхана ямаса оқыу орынларының қапталынан шөлкемлестирилген медициналық жәрдем көрсетиу орны. Ауылда ең дәслепп *медпункт* ашылды, көриуге ауырмай-ақ бардық өзимиз (Қ.Досанов).

МЕДСЕСТРА ат. Медициналық жәрдем көрсетиуши хаял-қыз, медициналық қәнигеге ийе хаял-қыз. Сол уақта *медсестра* жууырып келип, сүйеп алды (Б.Қайыпназаров).

МЕДСЕСТРАЛЫҚ ат. Медицина тарауына тийисли, медицина тарауына тән.

МЕЗЕК Тезек (тек ийтке байланысly айтылады). Ийттин тезеги дәри болса, Дәрьяға барып тышар. (Накыл)

МЕЗГИЛ ат. Ұақыт, күнделикли аұқатланыу ямаса ислегендеги белгили мөлшерлик аралық. Майрылдық министен хәм де арбадан, *Мәзгилинде* жем-жемедик дорбадан (С.Нурымбетов). Баласының мектептен келер *мезгили* өтип баратыр екен (К.Султанов). Намазшам *мезгили*, яры қалған булаққа келди («Мәспатша»).

МЕЗГИЛЛЕС кел. Ұақытлас, бир мезгилге тән, бир ұақытка қатнасы бар, бир ұақытка байланысly.

МЕЗГИЛЛИ кел. Ұақытлы, белгиленген күн. *Мезгилли* күни жеткен соң бир кыз туады (Қ.Айымбетов).

МЕЗГИЛЛИК кел. Белгили бир аралық, ұақыт, мөлшерли ұақыт. Лабакбайдың аұылы үш *мезгиллик* жол еди («Мәспатша»). Атқа қамшы басады. *Мезгиллик* жол жүрген соң («Қырқ кыз»).

МЕЗГИЛСИЗ р. Ұақытсыз, орынсыз, бийұақыт, бийорын. Олардың *мезгилсиз*, тосыннан келгени еле түсиниксиз (Қ.Аралбаев).

МЕЗГИЛСИЗЛЕУ кел. Ұақытсызлау, бийұақытлау.

МЕЙИЛ ат. 1. Ыңғай, ерк, бағыт. Бул ұақытта таң атыуға *мейил* берип, күншығардың жұлдызлары серпиле баслаған еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Шама, бағдар, көринис. Әкем иллә деп аұзын ашқан жоқ, тек ийеги кемсеңлеп жыламсырауға *мейил* берди (Ө.Хожаниязов). 3. Ықлас, кеули. ◇ **Мейил алмау** — қәлемей, қабылламау. *Мейил алмаған* кеуилди азғырыуға, бузыуға, умтылып, қашанға шекем жүрер екенсен (Ә.Шамуратов).

МЕЙИЛЛЕНИУ мейиллеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

МЕЙИЛЛЕСИУ мейиллеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

МЕЙИЛЛЕТТИРТИУ мейиллеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

МЕЙИЛЛЕТИУ мейиллеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

МЕЙИЛЛЕУ ф. Умтылу, кеуили аударылу, ыңғайланыу бағдарланыу. Мийирхан бир нәрсе айтыуға *мейиллеп* еди, мен шыдамсызлықтан шаққанлық еттим (Ө.Хожаниязов).

МЕЙИЛЛИ кел. Мейли бар, ықласly. *Мейилли* ат суу ишер, Мейилсиз ат суу кешер (ққ.х.н.).

МЕЙИЛСИЗ кел. Мейили жоқ, кеули жоқ, кеуилсиз, ықлассыз. Мейилли ат суу ишер, *Мейилсиз* ат суу кешер (кк.х.н.).

МЕЙЛИ м.с. Ықтыяры, өз ерки, бәри бир, ерки өзінде, ерки бар. *Мейли*, қәлеген адамы менен кете берсин (А.Бекимбетов).

МЕЙЛИНШЕ р. Өз еркинше, ықтыярынша, қәлеуинше, дегенинше. Шул күн атқа өз *мейлинше* жем берип, шадықоррам болып ойнайын күлип (Әжимияз). Таңның таза хауасын *мейлинше* жутып, жаны рәхәтленгендей болды (Ш.Сейтов).

МЕЙЛИС ат. Отырыспак, гештек, ойын-зауық кешеси, мереке. Сен кетсең, *мейлис* бузылар, Мен сени сүйдим қара көз (кк.х.к.).

МЕЙРИМ к. мийрим.

МЕЙРИМСИЗ к. мийримсиз.

МЕКЕН к. с. Солмекен, сол ма, басқа ма: Ана турған *алмамекен*, нармекен, Саясында турған бизиң *ярмекен* (кк.х.к.).

МЕКИЙЕН к. мәкийен.

МЕКИРЕНИСИҰ мекирениу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЕКИРЕНИҰ ф. Жылқының сес шығарыуы, оқыраныуы. Насыбайға тилин төсеп, *мекиренип*, Планнан шығып қалды буын депти (И.Юсупов).

МЕКТЕП ат. Жасларға билим, тәлим-тәрбия беретугын улыуа билим беретугын оқыу орны. Сол ауылда бир жер төледе ески *мектеп* бар еди (К.Айымбетов). Мен сизге аралатайын жас үлкемди, Мектебин, колхоз, завод, қаласында (И.Юсупов).

МЕКТЕП-ИНТЕРНАТ ат. Қапталында жатақханасы бар улыуа билим беретугын мектеп.

МЕКТЕПЛЕС кел. Оқыйтуғын мектеби бир, бир мектепте қатар оқыйтуғын, бирге оқыған.

МЕЛОМАН ат. Музыканы, қосық айтыуды жүдә жақсы көриуши хәуескер.

МЕЛИОРАТОР ат. Мелиорация жумысы бойынша кәниге, маман.

МЕЛИОРАЦИЯ ат. Жерлердің өнимлилигин арттырыу илажларын қарастырыу, жерди сууғарыу ямаса курғатыу жолы менен жақсартыу хәм тағы да сол сыяклы жер шараятындағы жағдайларды изертлейтуғын әдис, усыл.

МЕЛЛЕ кел. Ақ сур, көк сур, сурғылт, сарғыш, түссиз, өңсиз, өлпен, сарғылт, реңсиз, жумсак. Билсең меннен болғыл разы, Қалды изінде *мелле тазы* (Әжинияз). Асты тахта, үсти тахта, ортасында *мелле* пахта (ққ.х.ж.). Үстинде сары *меллеси*, Бир қулаш болып сәллеси (Бердақ).

МЕЛОДИЯ ат. Саз арқалы берилетуғын белгили бир мазмундағы қосықтың намасы, нама, саз, ырғақ сазы. ... барлық *мелодиялар* нама деп аталған (Н.Дәукараев).

МЕЛШИЙИҰ ф. Былшыйып отырыу, қозғалмай отырыу, хеш нәрседен тәсирсиз катып калыу. Ол усыны ойлады да қораның алдында *мелшийип* турып қалды (Ө.Айжанов). Үнсиз әтираптың *мелшийигени мелшийген* (Ш.Сейтов).

МЕМУАР ат. Өткен уақыялар хақында өзи қатнасқан ямаса сол заманда болған естелиги түрінде жазылған әдебий шығарма.

МЕМУАРЛЫҚ кел. Мемуарға тән, мемуарға тийисли, мемуарға байланысly.

МЕМУАРШЫ ат. Мемуар жазатуғын адам, киси.

МЕН ал. Өзим. *Мен* той әнжамына қашшан-ақ киристим (С.Хожаниязов).

МЕНЕН к.с. Арқалы, бойынша, өне бойы, және, тағы, хәм, бирге, — Апа! Қырғый қайда? — деп бақырды ол аршаның ишине қолы *менен* басын қоса тығып (Т.Қайыпбергенов). Ауа, жин мени урған, Сениң *менен* сөйлесип турған (Ө.Хожанов). Қар түни *менен* жауды (Т.Қайыпбергенов). Сақауатлы балан *менен*, Басың тең болар, ханға («Мәспатша»).

МЕНМЕН кел. Тәкаббир, өзимшил адам. «*Менменге* зауал, жүйрикке томар» (ққ.х.н.). *Менмен* болма Пирим байдай, Қудайым етпесин ондай, Селдир болсаң сең-сең тондай, Сылбырап хәм жүрме, балам (Бердақ).

МЕНМЕНЛИК ат. Тәкаббирлик, көкиреклик, өзимшиллик. *Менменлик* еттим, мен таптым (ққ.х.н.).

МЕНМЕНСИНИҰ менменсиу фейилиниң өзлик дәрежеси.

МЕНМЕНСИҰ ф. Өзин журттан айрықша сезиу, тәкаббирлик етиу. Келди патшадан жәлладар, *Менменсинген* жауыз олар, Гүлимди услап алдылар, Көп азаптар берген екен (Бердақ).

МЕНМЕНСИҰШИ ат. Басқалардан өзін айрықша сезиуши.

МЕНСИНБЕҰ ф. Есапқа алмау, көзге илмеу, басканы жаратпау, унатпау, кәлемей.

МЕНСИНБЕҰШИ ат. Жаратпаұшы, унатпаұшы, кәлемейші.

МЕНСИНБЕҰШИЛИК ат. Есапқа алмаұшылық, көзге илмеушилик, басқаны жаратпаұшылық.

МЕНСИНІҰ ф. Есапқа алыу, көзге илиу.

МЕНШИК ат. Жеке дүнья, тек өз ийесине ғана тийисли заты, арнаулы зат, нәрсе, нәрсе-кара, бұйым. Бирак, үйдегі *меншик* сыйырымыз ауырып, бүгін пададан да калып қойды (Г.Изимбетов).

МЕНШИКЛЕНИҰ меншиклеу фейилинің өзлик дәрежеси.

МЕНШИКЛЕСІҰ меншиклеу фейилинің шериклик дәрежеси.

МЕНШИКЛЕТІҰ меншиклеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЕНШИКЛЕҰ ф. Ийелеу, бийлеу, өзинің мүлкіне айландыру. Жалаңаяқлар бул атауды канша *меншикесе* де байлар есиктен кирип төрди алды (К.Султанов).

МЕНШИКЛЕҰШИ ат. Ийелеуши, бийлеуши.

МЕНШИКЛИ кел. Пайына тийген, өзине тийисли, арнаулы, өзине дәрек. Бул машина да Палұанның *меншикли* мүлкі болып киятыр (Ө.Айжанов).

МЕНЬШЕВИК ат. Меньшевиклер ағымын жақлаушы, марксизмге қарсы оппортунистлик ағымның ағзасы.

МЕНЮ ат. Орайлық асхана, ресторан, улыма жәмийетлик аўқатланыу орынларындағы аўқатланатуғын адамлар ушын сол күнги тайынланатуғын аўқатлардың атлары, дизими жазылған арнаулы қағаз ямаса кишкене китапша.

МЕҢ ат. Адам денесіндегі тәбийғый дақ, қал.

МЕҢГЕРИЛИҰ меңгеріу фейилинің өзлик дәрежеси.

МЕҢГЕРІҰ ф. Бийлеп алыу, күши жетіу, бийлеу, басқарыу, үлгеріу. Зейинли келиншек өзинің жумысын тез күннің ишінде *меңгеріп* кетти (Ө.Айжанов). Бирақ та, күйеуі өлсе де, сол хожалықты ердей *меңгеріп*, үй ишин жетимсиретпей отырғанын билемен (Ж.Аймурзаев). Тар қатарлап; квадратлап-уялап, Туқым септи универсал *меңгеріп* (Т.Сейтжанов).

МЕҢГЕРІҰШИ ат. Бийлеуши, басқарыушы.

МЕҢГЕРТІҰ ф. Бийлетиу, басқартыу.

МЕҢГЕРТІҰШИ ат. Бийлетиуши, басқартыушы.

МЕҢ-ЗЕҢ: ф. мең-зең болыу. Әжептәуір болыу, бір түрлі болыу, қәдимгидей емес, басы ауылжыу, мийи айланыу. *Мең-зең* болып ауытқып мийим, Жатырман бийтаныс тамда (И.Юсупов).

МЕҢЗЕУ к. мегзеу.

МЕҢИРЕУ кел. 1. Есауан, ақылсыз, есалаң, ауалақ, хеш нәрсени ойламайтуғын. Мийден өтти, *меңиреу* қылды ашшы сөз (Ж.Аймурзаев). 2. Хеш қандай хәрекетке келмеу, үндемеу, сөйлемей. Барлық дүнья пүткиллей *меңиреу* болып қатып қалғанға усайды (И.Курбанбаев).

МЕҢИРЕУЛЕНИУ ф. Хеш нәрседен тәсирсизлениу, хабарсыз болыу, есауанланыу. Шала уйқыдағы адамдай *меңиреуленип* жата берди.

МЕҢИРЕУЛИК ат. Есаландық, ақылсызлық, ауалақлық.

МЕҢЛИ кел. Меңи бар, қалы.

МЕҢСИЗ кел. Меңи жоқ, менге ийе емес, қалсыз.

МЕРГЕН ат. Аңшылық пенен шуғылланыушы, аң аулайтуғын адам. Гүз болып мийзан түссе қайтар кийик, *Мергенлер* кийик аулар шоқай кийип (Әжинияз).

МЕРГЕН II кел. Атқыш, гөзегиш, тийгизгиш, анды, улыума гөзлеген нәрсесин кәте жибермейтуғын. Ол атқаны атқандай кәте кетпейтуғын *мерген* (У.Хожаназаров).

МЕРГЕНЛИК ат. Гөзлегенин кәте жибермейтуғын қәсийет, өнер, атқышлық уқып. *Мергенликтен* таңландырды талайды (И.Юсупов).

МЕРГЕНШИЛИК ат. Аң аулаушылық, кәсип, аң аулауды үрдис етип ислейтуғын әдет, қәсийет, талап, жумыс. *Мергеншилик* пенен тамағымды асырайтуғын, закат берер малым жоқ (Қ.Султанов).

МЕРЕЗ ат. Кеселдин бир түри, адамның денесинде без пайда болып, денени иритип-ширитип, иринге айландырып жиберетуғын жұқпалы жара. Ауырыудың жаманы *мерез*, адам жаманы сатқын (Қ.Досанов).

МЕРЕЗДЕЙ кел. Мерез сыяқлы, мерез яңлы, мерезге усаған, мерезге қусаған, мерез тәризли.

МЕРЕКЕ ат. Жыйын, той-тамаша, хайт, отырыспа, байрам, адамлардың көп жыйналған жери. *Мерекеде* сәрдар исти устасан, Бәхәр бағларында мудам йоштасан, Көз жиберип қарап кеуил хошласан, Алтын толы қырын, сайларың сениң (Т.Сейтжанов).

МЕРЕКЕЛЕТІҰ мерекелеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЕРЕКЕЛЕҰ ф. Тойлау, тойға барыу, мереке-мейлис өткериу, той-тамашаға қатнасыу, қыдырыспаға шығыу, хайтлау.

МЕРЕКЕШИЛ кел. 1. Мереке көрген, көргенли. Палман да кешеги балықшы *мерекешил*, барған жерин қыздырып отыратуғын жигит (Г.Есемуратов). 2. Отырыспаны қыздыратуғын, кеуилли.

МЕРТИГИҰ қ. мертилиу.

МЕРТИК ат. Ауыр зат көтерип ямаса бийжағдай жығылып, адам денесинің бир жерине, бир мүшесине түскен зақым, зыян, майып, адам қыйналғанда, ауыр жұмыс ислегенде соңынан да шыға бериуи мүмкин.

МЕРТИНИҰ мертилиу фейилинің өзлик дәрежеси.

МЕРТИЛИҰ ф. Ауыр жұмыстан бир мүшесине зыян келиу, майырылыу. Еки бүкленип, *мертилген* адамдай зорға жүремен (Ж.Аймурзаев).

МЕРТИЛИҰШИ ат. Майырылыушы, майырылып қалыушы.

МЕРТИЛИҰШИЛИК ат. Майырылыушылық, майырылып қалыушылық.

МЕРҰЕРТ ат. Хасыл, қымбат, бахалы, жылтырауық тас көбинесе, безеу, көркемлеу ушын қолланылатуғын түри ақ сурғылт тас. Өзиң бузған қаланы, дийуалларын *меруерттен*, Босағасын алтыннан, Жаксы сәнлеп оясаң («Қырқ қыз»).

МЕРҰЕРТЛИ кел. Меруерттен исленген, меруерти бар меруертке усаған жаксы, хасыл, жылтыраған, сәнли.

МЕРҰЕРТТЕЙ кел. Меруерт сыяклы, меруерт тәризли, меруертке усаған. Атызда *меруерттей* көркем ақ алтын пахталарымыз ашылып, күннің қуяшы менен шағылысып жайнайды (Ж.Аймурзаев).

МЕС ат. Суйық ишимлик қуйыу ушын, көбинесе жолға шықканда суу, қымыз, айран қуйып пайдаланатуғын ешки терисинен исленген ыдыс. Ийнинде жұмыры салынған торға *Меслерин* арқалап, қозғалып зорға (Күнхожа). Дастурхан жайылып төрт көз түүелленгенде Несибели *местен* айран қуйыуға отырды (Ш.Сейтов).

МЕСИК ат. Суу тасыйтуғын тери ыдыс. Кимнің жаны ашып еди сен ушын, Берсең болмай ма қолындағы *месикти* («Алпамыс»).

МЕСЛИ кел. Меси бар, меске ийе.

МЕСТЕЙ кел. 1. Мес сыяклы, меске усаған, мес тәризли. Көп жасаған мақау пестей, қарыны айранлы *местей*, Кеткеннен қайтып келместей, Шықты баярым алдыма (Бердақ). 2. Том-пайған, тырсыйған.

МЕТАЛЛ ат. Айрықша жылтырауық, жыллылықты хәм электр токын жақсы өткериуши, ийилип, майысатуғын өпиуайы химиялық зат, еритпе, қосынды. Жети қырлы *металл* — данқтың жолдасы (И.Юсупов).

МЕТАЛЛУРГ ат. Металлургия бойынша кәниге, маман.

МЕТАЛЛУРГИЯ ат. Металл өндириси хәм оны пайдаға асырыудағы илим.

МЕТАЛЛЫ кел. Металы көп, металы бар, металлға ийе.

МЕТАФИЗИКА ат. Дүньяның айда болыуында кубылыслардың өз ара бир-бири менен байланысын, рауажланыуын, хәрекетин, ишки қарама-қарсылықтарын, қатып қалған, хеш өзгермейтуғын хәдийсе деп түсинетуғын, хәр кубылысты өз алдына жеке алып қарайтуғын идеалистлик философияның дүньяға көзқарасы.

МЕТАФИЗИКАЛЫҚ кел. Метафизикаға тән, метафизикаға тийисли.

МЕТАФОРА ат. Сөзлердің астарлы, ауыспалы мәніси.

МЕТАФОРАЛЫҚ кел. Метафораға тийисли, метафораға тән.

МЕТЕОР ат. Аспанда аққан жұлдыздың жер атмосферасынан жарқ етип көринетуғын кубылысы.

МЕТЕОРОЛОГ ат. Метеорология маманы, синоптик.

МЕТЕОРОЛОГИЯ ат. Хауа райы менен басқа да атмосфералық кубылысларды изертлейтуғын илим.

МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ат. Тәбият кубылыслары тууралы илим.

МЕТЕР ат. Хан хәмелдарларының атағы. Бүгин ханның қусбеги, *метерлери* менен қарсыласқан бала ертең, хан хәзиреттің жағасынан алады (К.Султанов). «*Метер*» ханның склад-ғәзийнесин басқарыушы (Қ.Ирманов). Зулымнан толған кулағы, Қусбеги, *метер*, инағы (А.Дабылов).

МЕТОД ат. Усыл, тәсил, әмел, илаж.

МЕТОДИКА ат. пед. Оқытыу, тәрбиялау, илимий ислерди жүргиздириудің ис жүзінде көрсетиу усылларының жыйындысы.

МЕТОДИКАЛЫҚ кел. Оқытыу, үйретиу, тәрбиялау ислерине тән, тийисли.

МЕТОНИМИЯ ат. филолог. Бир атаманы екінші бір заттың мәнісіне алмастырып қолланыу әдиси, ұсылы.

МЕТР ат. Өлшем, ұзынлық өлшеми жердің, жиптің, гезлемениң хәм т. б. затлардың 100 сантиметрге тең болған ұзынлығын белгилейтуғын халықаралық өлшем бирлиги.

МЕТРДЕЙ кел. Метрге шамалас, метрге жеткендей. Олар тағы *метрдей* алға жүрди (Қ.Досанов).

МЕТРИКА ат. Адамлардың тууылғаны хәкқында гүуалық, гүуалық қағаз.

МЕТРЛИК кел. Метр шамасы, метр муғдары.

МЕТРО ат. Үлкен қалаларда пиядалардың жол қатнасы, адамлардың поездлар аркалы жүриуі ушын исленген жер асты жолы. Саррас екен темир жолы, *Метро* да адам толы, Отыз тийин билет пулы, Хәр мингенде берип келдим (А.Дабылов). *Метро* дер оның атын, Жер астынан қазған екен (С.Нурымбетов).

МЕТРОЛОГИЯ ат. Өлшеу хәм тәрезилер хәкқындағы илим.

МЕТРОПОЛИЯ ат. сия. Колонияға ийе болған капита-листлик.

МЕТРОШЫ ат. 1. Метроны салыушы, қурыушы, дүзиуши. 2. Метрода ислеуши, метро хызметкери.

МЕХАНИЗАТОР ат. Механизация бойынша кәниге, ауыл хожалығының маманы, механизмнің айдаушысы, менгеріушиси. *Механизатор* қыз деген хұрметли атты алмақшы, Мийнеттен бахыт излеп, уқыбын жумсап қалмақшы (Б.Қайыпназаров).

МЕХАНИЗАТОРЛЫҚ кел. Механизатор ислерине тән, тийисли.

МЕХАНИЗАТОРШЫ ат. Механизмди айдаушы, басқарыушы, менгеріуши.

МЕХАНИЗАЦИЯ ат. Машиналар системасы, механизм.

МЕХАНИЗАЦИЯЛАУ ф. Қол күши менен ислеуді машина, механизмлердің күши менен алмастыруу, өндиристи машина, механизмлер менен тәмийинлеу.

МЕХАНИЗМ ат. Машиналарды, ауыл хожалық техникаларын, турмыстың түрли тарауы бойынша иске түсіуши әсбаптарды хәрекетке келтириуши ишки қурылысы,

техникалық құрылыс, техниканы іслетіуіші күшлер, улыұма техника күші.

МЕХАНИК ат. Механизмди меңгеріуіші, іске салыушы, механизмнің жұмысын басқарыушы, механика бойынша кәниге, маман.

МЕХАНИКА ат. Қыймыл хәм оның хәрекетке түсіу нызамларын қадағалау, үйрениу тууралы илим.

МЕХАНИКАЛЫҚ кел. Механикаға тән, механикаға тийисли.

МЕХМАН қ. мийман.

МЕХРИ қ. мийир.

МЕХРИБАН кел. Мийримли, мийирман, қайырқом, пәрүана, мийрим-шәпәәтли. Анамыз Ұатан, Сенсең *Мехрибан!* Қуамыз жауды, Қоймаймыз аман (ЖАймурзаев). *Мехрибан* анамыздың сонша ықласына Сержан түсинсе сирә! (Т.Қайыпбергенов).

МЕХРИБАНЛЫҚ ат. Қайырқомлық, мийримлилик, мийирманлық, кеуіл бөлгенлик, пәрүаналық. Майордың әпиуайылылығы, *мехрибанлығы* жауынгерлерге жана жигер, руұх берди (Қ.Досанов).

МЕХРИБАНШЫЛЫҚ ат. Қайырқомшылық, пәрүанашылық, мийирманшылық, кеуіл бөлиушилик.

МЕХРИГИЯ ат. Дослықтың, мийримлиликтин, мийирманлықтың, ғамхорлықтың белгиси, тамыры, дәреги. О! Күдиретли шынар, келдим сәлемге, Шақан — шын дослықтың *мәхригиясы* (И.Юсупов).

МЕШЕЛ ат. 1. Жүре алмайтуғын, пайда-мәпәәтине араласа алмайтуғын адам, мүтәжлик. Бүгин аяғынан майырылып, *мешел* болып жатыр (С.Хожаниязов). 2. ауыс. Қолынан хеш қандай ис келмейтуғын, укыпсыз, олақ адам. Сауатсызлық үлкен кесел, Қатардан калған бир *мешел* (А.Дабылов).

МЕШЕЛДЕЙ кел. Мешел сыяклы, мешелге усаған, мешелге мегзес, мешел тәризли.

МЕШЕЛЛЕНИУ ф. Майып болып қалыу, жарамсызланыу.

МЕШЕЛЛЕТИУ ф. Майып етиу, майырыу.

МЕШЕЛЛЕУ кел. Майыплау, жарамсызлау.

МЕШЕЛЛИК кел. Майыплық, жарамсызлық, мүтәжлик.

МЕШЕУ ат. 1. Көмек, жәрдем, тирек, сүйесик. Қосыбай еле ат үстинде, биресе қырманға, биресе ауылға шауып,

мешеулерге кимисине ешек, кимисине арба тауып берип азын-аулақ дәнлерин қыслауға жөнетип тур (К.Султанов). **2.** Көликтін арбаны ямаса басқа бир нәрсени тартыуға күши жетпей атырғанда алдына және де бир басқа қосылған көлик.

МЕШЕУДЕЙ кел. Мешеу сыяқлы, мешеу яңлы, мешеу тәризли.

МЕШЕУЛЕНИУ мешеулеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

МЕШЕУЛЕСИУ мешеулеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЕШЕЛЕТТИРТИУ мешеулеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЕШЕУЛЕТИУ мешеулеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЕШЕУЛЕУ ф. **1.** Көмеклесиу, жәрдемлесиу. **2.** Ийтериу, сүйреу, тартыу.

МЕШЕУЛИК кел. Иске жарамсыз, нәренжанлык.

МЕШИН ат. **1.** Суудың бетинде олай-булай зуулап жүретуғын хәм кара мылтықшыға уксаңқырайтуғын майда жәнлик. Сууширкей. **2.** Жылдың аты. *Мешинге* жинниң қызын алып берип, Шайтанның патшасына шапан жаптым («Өтирик өлендер»).

МЕШИНДЕЙ кел. Мешин сыяқлы, мешин яңлы, мешинге усаған, мешин тәризли. Тайпак бетлериниң алмасы хәм шешек шығып елгезердей тесилген қотыр-қотыр, еки жағының сом етлери суудың бетиндеги *мешиндей* тынымсыз жыбырласа қалды (К.Султанов).

МЕШИТ ат. дин. с. Диний молла, ийшанлардың жәмлесип барып, намаз оқыйтуғын хәм жергиликли жасларды сол бағдарда оқыу-тәрбия жумысын жүргизетуғын орын, жай. Медресе-*мешитлерде* оқыушы шәкиртлердин саны көбейди (Н.Дәукараев). ◇ **Мешит қәуим** — бир бөлек ауыл, халық, жәмлескен топар. Қоңсы-қоба ауылды, Ауыллас *мешит қәуимди* (А.Дабылов).

МЕШИТЛИ кел. Мешити көп, көп мешитке ийе.

МЕШИТЛИК кел. Мешитли жер, мешити бар, мешитке ийе.

МЕШИТТЕЙ кел. Мешит сыяқлы, мешит тәризли, мешит яңлы, мешитке усаған.

МЕШКЕЙ кел. Ишип-жеп тоймайтуғын, гөрқау, тамақсау. *Мешкей* деген жаксы ат па (ққ.х.н.).

МЕШКЕЙЛЕНИУ ф. Тоймау, қанаатланбау.

МЕШКЕЙЛЕҰ кел. Тамаксаулау, гөрқаулау.

МЕШКЕЙЛИК ат. Тамаксаулық, гөрқаулық.

МИЙ I ат. 1. Адамзаттың хәм жанлы-жаныуарлардың нерв системасының орайлық бөлими — бас сүйектиң хәм омыртқалардың, түтикшелериниң ишин толтырып туратуғын ақ зат, ойлау органы. Бас *мийи*. *Мийи* қозғалыу. 2. ауыс. Ақыл, ой. Қызлар менин ат жолымды сорасаң, Жаным бар да ақыл менен *мийим* жоқ («Қырк қыз»). ◇ **Мийин жеу** — мийин тесиу, изинен қалмау. **Мийин қатырыу** — бир нәрсениң изинен қалмай, қайта-қайта айта бериу, дыңғырлай бериу. **Мийге қонбау** — айтылған сөзге түсинбеу, айтылған нәрсе ядында қалмау.

МИЙ II ат. зоол. Шаянға, өрмекшиге қусаған көп аяқлы жәнлик. *Мийдиң* шаққаны ауыр болады.

МИЙАЙЛАН кел. Мийсиз, ақылсыз, ауан, ауыш. — Көзди ашып-жумғанша умыта берип бизлер *мийайланбыз ба?* (Т.Қайыпбергенов).

МИЙАЙЛАНЫҰ ф. Мийи астан-кестен болыу, көзи тынып қалыу.

МИЙДЕЙ кел. Мий сыяқлы, мийге усаған, мий тәризли. ◇ **Мийдей дала** — қуу тақыр, айнадай тегислик.

МИЙЗАМ ат. 1. Биреудиң ойындағы, кеулиндеги нәрсе. Бәйбәтше тақылетте отырған баласына Нуржамал жалт-жалт карап, *мийзамын* бағып отыр (К.Султанов). 2. Ыңғай, сезим, түр, жағдай.

МИЙЗАМКЕШ кел. 1. Аңлы, тапқыр, зийрек, пәмли, түсимпаз, түсингиш. Быдым-быдым болса да *мийзамкеш* болсын (ққ.х.н.). 2. Кеуілшек, райкеш.

МИЙЗАМКЕШЛИК ат. 1. Түсингишлик, пәмлилик, зийреклилик, тапқырлылық, аңлылық. 2. Кеуілшеклик, райкешлик.

МИЙЗАН ат. Ески күн календары менен есаплағанда 22-сентябрьден 22-октябрьге дейинги аралыққа сәйкес келетуғын жетинши айдың аты, августтың 5 нен кейинги сууды сууытатуғын салқын, аяз. Тәрези қурылды, түсипдур *мийзан*, Меннен әзиз еди карағым Нызан (Омар).

МИЙЗАНДАЙ кел. Мийзан сыяқлы, мийзан янлы, мийзанға усаған, мийзан тәризли.

МИЙИР ат. Жан-тәни менен берилгенлик, ғам, ғамхорлық, күтим. Аналық *мийири* төгилип баласына қараған Ымысын

(К.Досанов). ◇ **Мийири қаныў** — шері тарқаў, қанаатланыў. Мийнет етсең мийиринди қандырған, Нанлары шийриндей мазалы пахта (Ж.Аймурзаев). **Мийири қанбаў** — шері таркамаў. Таң уйқысы рәхәт, Уйқыласаң қанбас *мийириң* (И.Юсупов).

МИЙИРМАН кел. 1. Қәуендер, ғамхор, баўырман. Өзи *мийирман*, сөзге шебер, гәплери жуқа, тиллери шешен («Мәспәтшә»). 2. Ашық жүзли, сүйкимли.

МИЙИРМАНЛЫҚ ат. 1. Қәуендерлик, ғамхорлық, баўырманлық. Жас балаға мийирманлық етиў. 2. Ашық жүз-лилик, сүйкимлилик.

МИЙИРМАНШЫЛЫҚ ат. 1. Қәуендершилик, баўырманшылық, ғамхоршылық. 2. Сүйкимшилик.

МИЙЛАН кел. 1. Ақылсыз, ойсыз, самсам, ақмақ. 2. Шалағай, умытшак.

МИЙЛАНДАЙ кел. Мийлан сыяқлы, мийлан яңлы, мийланға усаған, мийлан тәризли.

МИЙЛАНЛАҰ кел. 1. Ақылсызлаў, ақмақлаў, ойсызлаў, самсамлаў. 2. Шалағайлаў, умытшаклаў.

МИЙЛАНЛЫҚ кел. 1. Ақылсызлық, ақмақлық, ойсызлық, самсамлық. 2. Шалағайлық, умытшаклық.

МИЙЛИ кел. 1. Ақыллы, дана, если, пәмли. 2. Анлы, ойшыл, түсимпаз.

МИЙЛИЛЕҰ кел. 1. Ақыллылаў, даналаў, еслилеў, пәмлилеў. 2. Андылаў, ойлылаў, түсимпазлаў.

МИЙЛИЛИК кел. 1. Ақыллылық, даналылық, пәмлилик. 2. Андылық, ойлылық, түсимпазлық.

МИЙМАН ат. 1. Конақ. Өтирик ғана оқып қуран, Хәр кимге айттырып ийман, Үйине алмайды *мийман*, Даң молламыз Нуратдин (Өгеш). Адам адамға *мийман*, Жан геўдеге *мийман* (ққ.х.н.). 2. Үйге сырттан қыдырып келген киси, адам. Шар тәрәптен *мийман* келсе күтмәгә, Әуелха ийғитха ҳиммат-хал керек (Әжинияз).

МИЙМАНДАЙ кел. 1. Мийманға усаған, мийман яңлы, мийман тәризли, мийман сыяқлы. 2. аұыс. Хеш нәрсеge араласпайтуғын, суғылыспайтуғын, айланыспайтуғын.

МИЙМАНДАР кел. Мийманға хұрмет, иззет көрсетиўшилик, мийманды сыйлаўшылық.

МИЙМАНДОС кел. Мийманды хұрметлейтуғын, оны иззет пенен күтип алатуғын. *Миймандос* үйлерге кирғизер сени, Бағлар үсти менен жүргизер сени (И.Юсупов).

МИЙМАНДОСЛЫҚ ат. Мийманды құрметлеушілік, мийманды иззет пенен күтип алығушылық.

МИЙМАНЛЫ кел. Қонақлы, қонақшыл.

МИЙМАНХАНА ат. 1. Жайдың мийманлар үшін арналған бөлмеси, қонақ жай, бөлме. 2. Басқа жақтан келгенлер уақытша тұрыу үшін арналып заманагөй усылда үскенеленген жай. Нөкисте көп этажлы *мийманхана* салынды.

МИЙМАНШЫЛ кел. Миймандос, қонақшыл.

МИЙМАНШЫЛЫҚ ат. Миймандослық, қонақшыллық, мийманшыллық.

МИЙНЕТ ат. 1. Ақылды хәм қара күшти талап ететугын белғили мақсетке ылайықлы, жәмийетке пайдалы деп табылатугын адамның ис-хәрекеті, жұмыс. Ақыл *мийнети*, қол *мийнети*. 2. Жұмыс, дәретпе, шығарма. Илимий *мийнет*. Басылып шыққан *мийнетлер*. 3. Азап, машақат, ақырет. Өнім, нәтийже. 5. ауыс. Мүшкіл, ауырманлық. — Рахмет, достым, *мийнетимди* жеңилеттин! ◇ **Мийнет күн** — колхозшылардың мийнетин есаплаудың бирлиги. **Мийнет хақы** — ислеген мийнетине қарай төленетуғын ақша, пул.

МИЙНЕТЛИ НАН ат. Хадал табыс. Дийқан тұрып байларға, *Мийнетли* нанды жер еди, Кеше-күндизги зары, Маллы болсам дер еди (Юсип-Мерген).

МИЙНЕТКЕШ кел. 1. Өзиниң мийнети арқалы күн көриуши адам. Ол жүдә *мийнеткеш* болып өсти (ққ.х.е.). 2. Мийнет сүйгиш, искер, жұмыскер.

МИЙНЕТЛИ кел. 1. Мийнетке ушырайтуғын, жолығатуғын, дуушакерлесетуғын. Түсти шопанларға әжайып сауда, Көшип-қоныу деген *мийнетли* ғауға (Бердақ). 2. Жұмысты ислеуди кәлегиш, уқыплы, мийнетти сүйгиш, ислегиш. 3. Мийнети ауыр, машақаты көп.

МИЙНЕТШИЛ кел. Мийнетти сүйетуғын, исти жақсы көретугын.

МИЙРАЖ ат. Мұхаммед пайғамбардың Қуддустағы Ақса мешитинен аспанға көтерілиуи (меъраж). Алтыншы көкте, *мийраж* түбинде, Расулли жүзигин алған Әлийсең («Хұрлика-Хәмре»).

МИЙРАС ат. 1. Бир әуладтан екіншисине өтетугын үрп-өдет, идея, тұрмыс хәрекетлери хәм т.б. Бердақтың әдебий мийраслары. 2. Биреуден қалған зат, мүлк.

МИЙРАСХОР ат. 1. Мийрас калдырыушы, зат калдырыушы, мүлк калдырыушы. 2. ауыс. Жолын кууыушы, дауам еттириуши, исин дауам еттириуши, ийелик етиуши.

МИЙРАСХОРЛЫҚ ат. 1. Мийрасхоршылық, зат калдырыушылық, мүлк калдырыушылық. 2. ауыс. Жолын кууыушылық, исин дауам еттириушилик, дауам еттириушилик, ийелик етиушилик.

МИЙРИГИЯ ат. Таулық жерлерде өсетуғын шөп. Табылған нәрсе мол деди, Ем бола кеткей сол деди, *Мийригия* бул шөпти, Аяғына сүйкеди.

МИЙРИМ ат. Аяныш, кәуендер, бауырман, ғамхор. Кушағында ой-кенейген, Ел *мийримин* жан анаға теңеймен (Т.Жумамуратов).

МИЙРИМ кел. Мийримин салатуғын, аяйтуғын, кәуендерлик ететуғын, қайырком, бауырман. Жолынан адасып қалған, мөхминлерге сәрдар болған, Ғәрип-кәсер қолтықлаған, *Мийримлини* излер едим (Бердақ).

МИЙРИМЛИЛИК ат. Кәуендерлилик, қайырқомлылық, бауырманлылық.

МИЙРИМСИЗ кел. 1. Аямайтуғын, жауыз, душпан, опасыз, аяусыз, тасбауыр. Адамға *мийримсиз* шаққан шаянға, таңда бир күн жазаларын беремен (Омар). 2. Ғамхорсыз, қараусыз.

МИЙРИМСИЗЛИК ат. 1. Тасбауырлық, жауызлық, аямаушылық, душпанлық, опасызлық, аяусызлық. Жалбыранып көп жалыныш еткенде, *Мийримсизлик* ислер патшада болар (Өтеш). 2. Ғамхорсызлық, қараусызлық.

МИЙРИМШИЛ к. мийримли.

МИЙРИМШИЛИК к. мийримлилик.

МИЙСИЗ кел. 1. Ақылсыз, ақмақ, ойсыз, самсам. 2. Мийи жок, мийге ийе емес.

МИЙСИЗДЕЙ кел. Мийсизге усаған, мийи жок сыяқлы.

МИЙСИЗЛИК ат. 1. Ақылсызлық, ақмақлық, ойсызлық, самсамлық. 2. Мийи жоклық, мийге ийе емеслик.

МИЙТИН кел. Қатты, беккем, тас.

МИЙТИНДЕЙ кел. Тастай қатты, қап-қатты, дым беккем. Шыдамай *мийтиндей* музлар тығылысқан, Сен менен сен беттен сүйіп туұласқан (Ж.Аймурзаев).

МИЙТИНЛЕНИҰ мийтинлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

МИЙТИНЛЕСИҰ мийтинлеу фейилинин шериклик дәрежеси.

МИЙТИНЛЕТІҰ мийтинлеу фейилинің өзгелік дәрежесі.

МИЙТИНЛЕҰ ф. Катайтыу, беккемлеу, тас етиу.

МИЙҰЕ ат. 1. Аталық хәм аналық гүлинің шағылысыуынан келип рауажланатуғын хәм ишінде туқымы болатуғын жемис. Жазлар болса бағман терер *мийуени*, Тәуип табар бул дәртине дауаны («Қырқ қыз»). 2. ауыс. Бир нәрсениң нәтийжесі. Мийнеттің *мийуесинен* пал шайнау.

МИЙҰЕДЕЙ кел. Мийуеге усаған, мийуе сыяклы, мийуе янлы, мийуе тәризлі.

МИЙҰЕЗАР кел. Мийуе ағашлары егилип турған жер, орын.

МИЙҰЕЗАРЛЫҚ кел. Мийуе ағашлары өсип турған көлем, кеңислик.

МИЙҰЕЛЕНИҰ мийуелеу фейилинің өзлік дәрежесі.

МИЙҰЕЛЕТТИРТІҰ мийуелеу фейилинің өзгелік дәрежесі.

МИЙҰЕЛЕТІҰ мийуелеу фейилинің өзгелік дәрежесі.

МИЙҰЕЛЕҰ ф. Мийуе бериу, шақаларында мийуе пайда бола баслау, түйнеклеу, нәушелеу. Алма, жүзимлер *мийуеледи*.

МИЙҰЕЛЕҰШИ ат. Мийуе бериуши, түйнеклеуши, нәушелеуши.

МИЙҰЕЛИ кел. 1. Мийуеси көп, жемиси мол. 2. ауыс. Нәтийжели, жемисли.

МИЙҰЕСИЗ кел. Мийуеси жоқ, мийуе салмаған.

МИЙҰЕСИЗЛИК кел. Мийуеси жоқлық, мийуе салмағанлық.

МИКРОБ ат. Микроскоп арқалы ғана көринетуғын, көзге илинбейтуғын бир клеткалы организм, бактерия.

МИКРОСКОП ат. Көзге илинбейтуғын, майда нәрселерди үлкейтип көрсететуғын қурал, оптикалық прибор.

МИКРОФОН ат. Сести, дауысты үнли (көтерінки) етип шығаратуғын, узақ жерлерге жеткізетуғын, дауыс толқынларын электр толқынларына айландырыу қәсийетине ийе әсбап, қурал, прибор. Мийирбек *микрофонның* алдына отырғызылды (К.Айымбетов).

МИЛИЦИОНЕР ат. Милиция хызметкери. Қурбан менен атка минди жети ер, Жолды баслап еки *милиционер* (И.Юсупов).

МИЛИЦИЯ ат. Жәмийетлик тәртіпти, елимизди ишки-сыртқы душпанлардан қәуипсизлигин, жәмийеттің хәр бир ағзасының жеке басларының қәуипсизлигин тәмийинлеу ушын

хызмет ететугын орган. Оны услаған қалалық *милиция* бөлімінің балалар инспекторы еді (А.Бекимбетов). Соннан кейін қаладан *милиция* бөлімінің хызметкери келип кеңсеге алып келді (Н.Дәуқараев).

МИЛЛЕТ ат. тар. с. Ел-елат, мәмлекет, ұатан, географиялық жайласқан орны, тили, экономикасы, мәдениаты, тарийхый раўажланыуы хәм тағы басқа белгилери бойынша әсирлер даўамында өз ара бирге қәлиплескен адамлардың бирлиги, топары. «Хәр бир *миллет*, өзине ғана тийисли хәм басқа миллетлерде ушырасатуғын тийкарғы өзгешеликлерине ийе» (Б.Исмайлов). Биз, қарақалпақлар жаўынгер *миллет* едик, сол ушын қарақалпақлар қыйыншылықтан тартынбады (Т.Қайыпбергенов).

МИЛЛЕТШИЛ кел. Миллетке айыратуғын, өзинин миллетинен басқаны есапқа алмайтуғын миллетшил адам.

МИЛЛЕТШИЛИК кел. Миллетке айырыушылық, миллетлер арасына иритки салыушылық.

МИЛЛИАРД сан. Мың, миллионнан туратуғын сан, математикалық термин. Енди бул даладан жыл сайын әне, Ағар *миллиард* пуллар ел телегине (И.Юсупов).

МИЛЛИЙ кел. Миллети бойынша, миллети жағынан. Пахта турмыс көрки, бахыт, куўаныш, Пахта халқымызға *миллий* мақтаныш (И.Юсупов).

МИЛЛИМЕТР ат. Сантиметрдің ишиндеги өлшем бирліклерининң атамасы, метрдің мыңнан бир бөлегі.

МИЛЛИОН сан. Мың жердеги мыңға тең сан, сансыз, шексиз көп. *Миллион* адам барады екен, Күнде барып көреді екен (А.Дабылов). *Миллионлаған* жапырақ, Сол жаралы путакқа, Пәрўана болып турғанын (И.Юсупов).

МИЛЛИОНЕР ат. Байлығы миллионға жеткен хәм оннан да көбірек, мол, көп дүньялы адам, кисі, хожалық. *Миллионер* колхоз. *Миллионер* совхоз. Бүгин мине колхоз болып *миллионер*, Бир гүлистан қала болып келеді (Т.Сейтжанов).

МИЛЛИОНЕРДЕЙ кел. Миллионер сыяқлы, миллионерге усаған.

МИМИКА ат. Әдет, қылық, өзінше хәрекет. Тосыннан тапқан *мимикасы* хәммеге унап қалды да, кеўилли күлкі дәретті (Ж.Сапаров).

МИН I ат. Кемислик, кемшилик. Хеш бир жеринде *миниң* жоқ, Қабыршағың алтында (Ш.Мәмбетмуратов). Суудан шық,

айтыс айтысармыз соннан кейін, кеширдим көп *миниңди* елестирмей (Әжинияз).

МИН II к. миніу.

МИНА ат. Жарылғыш урыс куралы. Атылған *миналар* балалардың кишкене тобының қарамындай болып шоктай жанып, әлде қаяқтарға зымырап атыр (Т.Нажимов).

МИНАЙЫМ кел. Әлпайым, жууас. Жәмийла қоңыр өткір көзлі *минайым* қыз еді (Ә.Айжанов). Оның Сәулеге болған *минайым* көзқарасы Сәулеге өз анасының қойнында тұрғандай сезилді (С.Хожаниязов). ◇ **Минайым минез** — минезі жақсы, жууас, әлпайым. Жәнигүл буудай рен, киши пейил, *минайым* минезлі, сын-сымбаты келген жесір хаял еді (Ж.Аймурзаев).

МИНАЙЫМЛАНЫУ минайымлау феиилинің өзлик дәрежесі.

МИНАЙЫМЛАСЫУ минайымлау феиилинің шериклик дәрежесі.

МИНАЙЫМЛАТТЫРТЫУ минайымлау феиилинің өзгелик дәрежесі.

МИНАЙЫМЛАТЫУ минайымлау феиилинің өзгелик дәрежесі.

МИНАЙЫМЛАУ I ф. Жууасыу, әлпайымсыу.

МИНАЙЫМЛАУ II кел. Жууаслау, әлпайымлау.

МИНАЙЫМЛЫҚ ат. Жумсақлық, жууаслық.

МИНАЙЫМСЫУ ф. Минайымдай болыу, өзін жууас хәм бийазар етип көрсеткиси келиу, минайымдай көрсетиу, минайым кисі қусау, әлпайымсыу, жууасыу. Апа, мен енді ол моллада оқымайман, ... ағама айтарсаң, — деп баласы *минайымсып* сөйледі (К.Султанов).

МИНАҚҚАШ кел. Көркем, гөззал.

МИНАҚҚАШЛЫ кел. Гөззал. Бұлбил айрылды гүлинен, *Минаққашлы* бағлар қалды («Фәрип ашық»).

МИНАЛАНЫУ миналау феиилинің өзлик дәрежесі.

МИНАЛАСЫУ миналау феиилинің шериклик дәрежесі.

МИНАЛАТЫУ миналау феиилинің өзгелик дәрежесі.

МИНАЛАУ ф. Мина оғы менен атыу, снарядау.

МИНАЛАУШЫ ат. Мина оғын атыушы, снарядаушы.

МИНАР к. минара.

МИНАРА ат. 1. дин. с. Моллалардың азанда намаз оқыу ушын азан айтатуғын арнаулы бийік орын. 2. Белгили бир

орынға гүмбезлеп салынған, түби жуған, ушы сүйір ескерткіштер. Хийуаның бийик *минаралары* узактан көринеді. **3.** Бәлентлик, бийиклик. **4.** Таў-таў болып үйілген зат, көп нәрсе, байлық.

МИНАРЛАНЫҰ минарлау фейилинің өзлик дәрежесі.

МИНАРЛАТТЫРТЫҰ минарлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

МИНАРЛАТЫҰ минарлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

МИНАРЛА ф. **1.** Үйдириу, жыйнау. **2.** Бийиклетиу, бәлентлетиу.

МИНАУҰАР кел. Жарқын, нурлы. Жарқын еткен алысты, *Минаууар* еткен күшимди («Ер Зийуар»).

МИНӘКӘРА р. **1.** Усы жер, усы кәра, мына жер. **2.** Жақын жер, алыс емес, мына жер.

МИНӘКӘРӘДА р. **1.** Усы жерде, усы кәрада, мына жерде. **2.** Жақын жерде, мына жерде.

МИНӘСИБЕТ қ. мүнәсәбәт.

МИНӘСИП р. Жарасықлы, тән, ылайық, қолайлы, тең, сайма-сай. Бир *минәсип* яр излесем, Қарыйдарым сен мениң (Т.Сейтжанов). Быйыл тегіс болдық посёлкаласып, Мәденият жаңа ауылға *минәсип* (И.Юсупов). Қуры қол үйге барыу мергенлер ушын *минәсип* ис емес (Ж.Аймурзаев)

МИНӘСИПЛИК кел. Жарасықлық, ылайықлық, қолайлылық, тәнлик.

МИНБЕ қ. минбер.

МИНБЕЛЕНИҰ минбелеу II фейилинің өзлик дәрежесі.

МИНБЕЛЕТТИРТИҰ минбелеу II фейилинің өзгелик дәрежесі.

МИНБЕЛЕТИҰ минбелеу II фейилинің өзгелик дәрежесі.

МИНБЕЛЕҰ I ат. Үстеме, қосымша, артықша.

МИНБЕЛЕҰ Н ф. Үстемелеу, қосымшалау, артықшалау, изли-изинен дөниу. Трамвайы, автобусы дөңгелеп, дөңгелектер бир-бирине *минбелеп* (М.Дәрибаев).

МИНБЕР ат. Көпшиликтің алдында шығып сөз сөйлеушілер ушын арналған бийік орын. Оқружкомның алдындағы ашықлыққа *минбер* орнатылған (Т.Қайыпбергенев).

МИНБЕРЛЕТИҰ ф. Күшлеп басыу, баспалатыу.

МИНГЕР кел. Минискер, миниюге қолай. *Мингер* бедеу еді, Ильяс жылаудар еді («Бозуғлан»).

МИНГЕСИК ат. Минис көліклерин меңгерип айдап барыушының артындағы мингесиу ушын арналған орын.

МИНГЕСИУ ф. 1. Минис көліклерине минген адамның артына минип отыруу. 2. Биринің үстине бири асырылуу, үйилиу. Теніз толқыған сайын музлар бир-бирине *мингеседи* (Қ.Досанов).

МИНГЕСТИРИУ мингесиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МИНГИ қ. минис.

МИНГИЗИУ миниу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МИНДАЛЬ ат. 1. Сопақ ғозалы кубла жакта өсетуғын ағаш. 2. Усы ағаштың ғозасы.

МИНДИРИУ миниу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МИНЕ ал. Жакын жердеги анық хәм белгили нәрселерди билдириу ушын колланылады. *Мине*, бир топ атлылар түсип атыр (Н.Дәукараев).

МИНЕЗ ат. Адамның психикалық өзгешеликлері. Ашық *минез*. Ауыр *минез*. Жеңіл *минез*. Шурт *минез* адамға жағынуу қыйын болады (Ж.Аймурзаев). ◇ **Минез-қулық** — адамның психикалық минезлемеси.

МИНЕЗЛЕМЕ ат. Биреудің ямаса бир нәрсенің минези, өзгешеликлері, характеристикасы жазылған рәсмий хұжжет. Оқыушыға жаксы *минезлеме* бериу.

МИНЕЗЛИ кел. Минезге тийисли, минезге байланысly, минезге тән. Жаксы *минезли* киси — характери жағынан жаксы адам. Жәнигүлдің орнына Алланиязға бауыр бастым, ол оғада жаксы *минезли* киси еди (Ж.Аймурзаев).

МИНЕКЕЙ ал. Қарсы алдындағыны хәм түбиндегини көрсететуғын силтеу алмасығы.

МИНЕРАЛ ат. Жер катламының курамына киретуғын биоорганикалық химиялық зат, жер асты казылма байлықлары ретинде пайдаланылады. *Минерал* суу. *Минерал* төгинлер.

МИНЕРАЛОГ ат. Минералогия бойынша қәниге, маман адам.

МИНЕРАЛОГИЯ ат. Хәр қыйлы минераллар хаққындағы илим.

МИНЕУ ф. Биреудің ямаса бир нәрсенің кемшилигин излеу, сынау. *Миней* берсең мини көп, минемесең мини жок (ққ.х.н.).

МИНИМУМ ат. 1. Ең аз муғдар, шама. 2. Маманлықты ийелеуши адам ушын билиуге шәрт болған оқыу пәнлеринің,

илимлердин жыйынтыгы. Техникалык *минимум*. Кандидатлык *минимум*.

МИНИС ат. 1. Минип жүриўшилик. Майрылдың *министен* хәм де арбадан, Мезгилинде жем жемедик дорбадан (С.Нурымбетов). 2. Миниўге арналған улыўма көлик.

МИНИСТР ат. Министрликке басшылық ететуғын ҳүкимет ағзасы. Финанс *министри*. Сыртқы ислер *министри*.

МИНИСТРДЕЙ кел. 1. Министрге усаған, министр сыяклы. 2. Министрге тән, министрге байланысly, министрге тийисли.

МИНИСТРЛИК ат. Бир тараўды басқаратуғын орайлық ҳүкимет мәкемеси. Финанс *министрлиги*. Ауыл хожалық *министрлиги*.

МИНИЎ ф. Бир нәрсениң үстине шығыў ямаса ишине кирип отырыў, жайласыў, өрмелеў. Атқа *миниў*. Самолётқа *миниў*. Машинаға *миниў*. Қыз машинаға қәдем басты, Кабинаға *минбек* қасты (Ш. Артық). ◇ **Ашыўға миниў** — қатты ашыўланыў, ашыўы келиў. **Күшке миниў** — айтқанын ислетиўге тырысыў, сөзин болдырыўға умтылыў.

МИННЕТ ат. Сөзсиз орынлаўға тийисли ўазыйпа. Берген ўәдени орынлаў — хәр бир адамның тиккелей *миннети*.

МИННЕТДАР кел. 1. Биреўдиң ислеген жақсылығына кеўли толған, соны өтейтуғын. Хеш нәрседен хеш ўақ *миннетдар* емес, Аспаннан түскендей тутқанлар өзин, Мүтәжлик сезгенде өкпеси демге, Әлле-пәлле болған сатады көзин (Х.Дәулет-назаров). 2. Ўазыйпа, мәжбүр.

МИННЕТДАРЛЫҚ ат. Биреўдиң ислеген жақсылығына шын жүректен айтылған алғыс. *Миннетдарлық* билдириў.

МИННЕТЛЕМЕ ат. 1. Бир нәрсени сөзсиз орынлаўға берилген ўәде. Районымыз мәмлекетке пахта, салы тапсырыў бойынша өзиниң *миннетлемесин* орынлап шықты. 2. Ўазыйпа, парыз.

МИННЕТЛИ кел. Сөзсиз орынлаўға тийисли, ўазыйпалы, шәртли.

МИНОМЕТ ат. Топка, зеңбирекке қусаған мина менен ататуғын урыс қуралы. Үлкен калибрли *миномет*.

МИНОМЕТШИ ат. Минометты басқарыўшы, атыўшы.

МИНОНОСЕЦ ат. Торпедалар менен күшли қуралланған әскерий кеме. Эскадронлық *миноносец*.

МИНСИЗ кел. Кемшилиги жоқ, кемис-қутығы жоқ, кемшиликсиз. Инсиз тышқан болмас, *Минсиз* адам болмас (кк.х.н.).

МИНСИЗЛИК ат. Хеш кемшилиги жоқлық, кемис-кутығы жоқлық, кемшиликсиз.

МИНТАЗ к. минтаздай.

МИНТАЗДАЙ кел. Тап-таза, минсиз. Ылашықтың әтирапы *минтаздай*, тил менен жалап алғандай тазаланып қалды (Т.Қайыпбергенов).

МИНУТ ат. 1. Сааттың 1/60 бөлегине тең хәм 60 секундтан куралған уақыт өлшеми. Саат бес *минуты* кем он болды.

2. Қысқа уақыт, азғана уақыт. Бир *минут* күтип турыңыз.

3. Мүйешлерди хәм ярым шеңберлерди өлшейтуғын 1/60 градусқа тең болған өлшеу бирлиги.

МИНУТЛЫҚ кел. Минутқа байланыслы, минутқа тийисли, минутқа тән. Саатқа *минутлық* тил салдырып алдым. Берман кел, саған бес *минутлық* жұмыс бар.

МИНШИЛ кел. Минегиш, мин таққыш, адамды кемситкиш, биреудің кемшилигин тапқыш. Жаман адам *миншил* болар, Оған жолама-жолама (Өтеш).

МИНШИЛЛИК ат. Минегишлик, мин тапқышлық, биреуді кемситкишлик, биреудің кемшилигин тапқышлық.

МИҢГИРЛЕУ к. мыңғырлау.

МИҢГИРЛЕУИК к. мыңғырлауық.

МИҢГИРЛИ к. мыңғырлы.

МИРАЖ ұшыу, аспанға көтерілиу.

МИРАХАТЛЫ кел. Сыйлы, қадирли. Уйқы душпан бендесине салар дөрт, Сиз турсаңыз зар айтады перийзат, *Мирахатлы* қолдан шарап ишсеңиз, Жақсы менен сөйлескен бир ғәниймет (Шийрин-Шекер).

МИРӘТ ат. Ауызша ямаса жазба түрде бир жерге келиу, бир нәрсеге арналған мәжилиске катнасууды соранған өтиниш. Сен мирәт етсең барайын, бірақ *мирәт* етип болып өзін келмей қалма (К.Султанов).

МИРӘТЛЕСИУ ф. Бир-бирине мирәт салысу.

МИРӘТШИЛ кел. Мирәт салғыш, мирәт еткиш.

МИСЕ: ф. мисе тутпау. Биреуді көзге илмеу, менсинбеу.

МИСКИН ат. гөн. с. Кәмбағал, аш, бийшара, ғәрип-қәсер, жарлы. Аш, зайып, *мискинлерге*, Көз жұмып бақпас киси (Әжинияз).

МИСКИНЛИК ат. Мүсәпирлик, ғәриплик.

МИСЛИ к. с. Тақәббил, яңлы, дәл өзи, тап өзи, сыяқлы, усаған деген мәнилерди аңлататуғын салыстырууды билдирип

келетуғын көмекши сөз. Кеўлим зийрек, *мисли* қуспан, Бүгин ўақыт хош болғаннан (Ә.Хожаниязов).

МИСТИК ат. Диний мистикалық көзқарастың тәрепдары, мистиканы жақлаушы, мистиканы қоллаушы.

МИСТИКА ат. Қудайға, қандай да бір тәбиаттан тысқары сырлы күшке илимий тийкарысз исениўшилиқ. Орта әсирлер *мистикасы*.

МИСТИКАЛЫҚ кел. Мистикаға байланыслы, мистикаға тийисли, мистикаға тән.

МИСТИЦИЗМ ат. Мистикаға берилиўшилиқ, мистикаға тийкарланған диний идеалистлик көзқарас.

МИТИНГ ат. Хәзирги турмыстың сиясий хәм баска да кейинге созыўға болмайтутың мәселелерин додалаўға арналған хәм көпшилиқ қатнасқан жыйналыс, мәжилис. Сол күни түски аўқаттан соң оқыў үйинде қыскаша *митинг* болып өтти (Ә.Шамуратов).

МИФ ат. 1. Таң қаларлық, қахарманлар, тәбиаттын қубылысларының келип шығыуы ҳаққындағы халықтың әййемги ўақыттағы ертеклери. Прометей ҳаққындағы *миф*. 2. аўыс. Тийкарысз гәп, өтирик, жалған нәрсе.

МИФОЛОГИЯ ат. Қандай да бир халықтың мифлеринин жыйынтығы. Әййемги грек *мифологиясы*.

МИЯСАР кел. 1. Ылайық, турарлық, минәсип, орынлы. Бул сизге миясар емес. 2. Хұрметли, қәдирли, иззетли, мүнәсип.

МОБИЛИЗАЦИЯ ат. 1. Әскерий қураллы күшлердин парахатшылық жағдайынан урыска толық таяр турыў дәрежесине көширилиўи. 2. Запастағы әскерий хызметке шақырылмағанлардың урыс ўақтында армияға алыныўи. Ғалаба *мобилизация*. 3. Қандай да бир әхмийетли ўазыйпаны орынлаў ушын бар мүмкиншилиқлердин хәрекетке келтирилиўи. 4. Қандай да бир иске ямаса бир нәрсеге хәмме адамларды жумсаў, жегиў. Пахтаның жыйын-теримине *мобилизация* жәриялаў.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАНИЎ мобилизациялаў феиилинин өзлик дәрежеси.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАСЫЎ мобилизациялаў феиилинин шериклик дәрежеси.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАТТЫРТЫЎ мобилизациялаў феиилинин өзгелик дәрежеси.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАТЫҰ мобилизациялау фейилинин өзгелик дәрежеси.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАҰ ф. 1. Әскерий қураллы күшлерди урыс жағдайына бейимлестириу, мобилизация жүргизиу. Армияны *мобилизациялау*. 2. Барлық күшти қандай да әхмийетли ұазыйпаны, жұмысты орынлауға жумсау. Барлық күшти планды орынлауға *мобилизациялау*. 3. Бир иске ямаса нәрсеге басқаларды жабыу, жегиу.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАҰШЫ ат. 1. Әскерий қураллы күшлерди урыс жағдайына бейимлестириуши, мобилизация жүргизиуши. 2. Барлық күшти қандай да әхмийетли ұазыйпаны, жұмысты орынлауға жумсаушы. 3. Бир иске ямаса бир нәрсеге басқаларды жабыушы, жегиуши.

МОДА ат. 1. Белгили бир уақыттың талабына, тилегине жууап бере алатуғын кийим-кеншеклердин үлгилери. *Модалар журналы*. Мәусимниң *модасы*. 2. Қандай да бир белгили жәмийетлик топарға жататуғын адамлардың арасында сол уақытта үстемлик еткен жүрис-турыс, кийиниу хәм безениу әдетлери. Ең соңғы *мода* бойынша кийиниу. *Модаға* киргизиу. *Модадан* шығыу.

МОДАЛЫ кел. *Модаға* катнасы бар, *модаға* байланысly. *Модалы* кийимлер.

МОДАЛЬ модаль сөз. лингв. Өзиниң конкрет лексикалық мәнисин жоғалтып, тек модальлық мәни аңлататуғын сөз.

МОДЕЛЬ ат. 1. Исленип шығарылыуға тийисли ямаса исленип шығарылып атырған заттың үлгиси. Аяқ кийимлердин жаңа *модели*. 2. Бир нәрсениң киширейтилген турқы, бир заттың схемасы, макети. Самолёттиң *модели*. 3. Конструкцияның үлгиси, түри, маркасы. Жеңил автомобильдин таза *модели*.

МОЙ ф. мой бермеу. 1. Шыдам бериу, төтепки бериу. 2. Сыр бермеу, сыр шашпау.

МОЙДАР ШАШ – Қалың шаш.

МОЙЖУН кел. Түкли денели. Хаслын сорасаң елиминиң *мойжун*, Еркин жайнап-жаснап шығаралмаған ун (Аманбай батыр).

МОЙЫЛДАЙ кел. Қап-қара, дым қара, шым қара. *Мойылдай* қара шашларын еки жаққа айырып желкесине түйдеклеген (М.Сейтниязов).

МОЙЫН ат. Басты геүде менен байланыстырып туратуғын денениң бөлегі. ◇ **Мойнына алыу** — бир нәрсени ислегенин, айтқанын, көргенин, билгенин өзи тастыйықлау, қабыллау. **Мойны босау** — жумыстан қолы босау. **Мойнына қойу** — биреудің ис-хәрекетлерин, қылмысын тастыйықлап беруі. **Мойнына салу** — бир нәрсени қайтып төлеуге уйғару. **Мойын ортақ болу** — күш-көликти шериклесип жумсау.

МОЙЫНЛАНЫУ мойынлау феиилиниң өзлик дәрежеси.

МОЙЫНЛАТТЫРУУ мойынлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

МОЙЫНЛАТУУ мойынлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

МОЙЫНЛАУ ф. Мойнына алыу, дурыс деп табуу, қабыллау. Критиканы *мойынлау* керек. Ол кемшилигин *мойынлады*.

МОЙЫНЛАУШЫ ат. Мойнына алыушы, қабыллаушы.

МОЙЫНСЫНЫУ ф. Бағыныу, айтқанын етиу, көниу, тыңлау. Мүширип шоршынып, ғайбар бәйбишениң алдында *мойынсына* қалды (К.Султанов).

МОЙЫНТАУ кел. Бағынбайтуғын, айтқанды тыңламайтуғын, көнбейтуғын. *Мойынтау* бала.

МОЙЫНТАУЛЫҚ ат. Бағынбаушылық, бойсынбаушылық, көнбеушилиқ, тыңламаушылық. Ұазыйпалы исти *мойынтаулық* етпей орынлау керек.

МОЙЫНТЫРЫҚ ат. Күш-көликти қосқа жеккенде ортасынан гүндеге бекитилип, еки ушын көликтің мойнына салыуға бейимлестирген ағаштан исленген бурынғы ауыл хожалық әсбабы, қуралы. Мойнында *мойынтырық*, кейнинде гүнде, Күнде көрдің ғой Қәдирбайдан (Өтеш).

МОЙЫМАУ ф. Тайсалмау, қайтпау, өзгермеу. Қара жамғыр қуйса да сел, *Мойыма* хаслан (И.Юсупов).

МОЙЫУ ф. Мунайыу, қапаланыу.

МОЛ кел. Көп, жетерли, жеткиликли, азғана емес. Пахтадан мол зүрәәт алыу.

МОЛАЙТТЫРУУ молайтуу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

МОЛАЙТЫУ ф. Көбейтиу, арттыру. Қайтпай ғайрат салыу уллы сынақта, Барлық табысларды *молайтыу* дәркар (С.Нурымбетов).

МОЛАЙТЫУШЫ ат. Көбейтиуши, артыушы.

МОЛАЙЫУ ф. Көбейиу, артыу. Танда мийнет йошы қайнар жүректе, Танда күш *молаяр* искер билекте (И.Юсупов).

МОЛАЙҮШЫЛЫҚ ат. Көбейіушилик, артыушылық.

МОЛЕКУЛА ат. Белгили бир заттың барлық химиялық кәсийетин өзінде толық сақлап қалған ең майда бөлекшеси.

МОЛИБДЕН ат. Гүмис реңли ақшыл катты металл.

МОЛЛА ат. 1. дин. с. Ислам мешитиниң диний хызметкери, руұханый адам. Дүмше *молла* дин бузар (ққ.х.н.). 2. дин. с. Ески сауаты бар адам, киcи.

МОЛЛАДАЙ кел. дин. с. Молла сыяклы, моллаға усаган, молла тәризли.

МОЛЛАСЫМАҚ кел. Моллаға жақынлау, моллаға бейимлеу, моллаға шамалас.

МОЛЛАЛЫ кел. Молласы көп, молласы бар, көп моллаға ийе.

МОЛЛЫҚ қ. молшылық.

МОЛШЫЛЫҚ ат. Хәмме нәрсениң жеткиликлилиги, жетерлиги, көплиги. Хәзир бәри *молшылық*.

МОЛЫҒЫҰ ф. Көп нәрсеге тап болыу, жолығыу, молайыу, көбейіу, байыу. Аллаяр бай көп дүньяға *молықтың*, Он төрт күнлик айдай болып толықтың («Қырк қыз»).

МОНАРХ ат. Мәмлекеттиң барлық басқарыу бийлигин өз қолына алған адам, монархияның басында турған адам (патшалардың, корольердин, императорлардың улыұма аты).

МОНАРХИЗМ ат. Мәмлекетти басқарыудың бирден-бир формасы деп тек монархияны есаплайтуғын реакцияшыл сиясий бағдар.

МОНАРХИСТ ат. Монархизмниң тәрепдары.

МОНАРХИЯ ат. Жоқарғы бийлик жекке бир адамның қолында болған мәмлекетти басқарыудың формасы хәм усындай формада басқарылатуғын мәмлекет. Конституциялық *монархия*.

МОНАХ ат. Турмыстың барлық хәзлигинен уаз кешкен диний жәмийеттиң ағзасы.

МОНАХЛЫҚ кел. дин. с. Монахқа байланыслы, монахқа тийисли, монахқа тән.

МОНИЗМ ат. филос. Дүньяның, тийкары тек бир ғана нәрсеге негизленгенлигин (материяға ямаса руұхқа) тийкарланған деп мойынлайтуғын философиялық бағдар. Материалистлик *монизм*. Идеалистлик *монизм*.

МОНОГРАФИЯ ат. Белгили бир мәселени, теманы изертлеуге арналған илимий жұмыс. *Монографияны* оқып шықты.

МОНОГРАФИЯЛЫҚ кел. Монографияға қатнасы бар, монографияға байланысly, монографияға тән, монографияға тийисли. *Монографиялық* изертлеу жұмысы.

МОНОЛОГ ат. театр. Драмалық хәм тағы басқа әдебий шығармаларда жалғыз бир адамның өзине, қасындағыларға ямаса тамашағөйлерге қарата айтылған узақ дауам еткен сөзи.

МОНОПЛАН ат. Бир канатлы самолёт.

МОНОПОЛИЗАЦИЯ ат. Монополия. Бир жерге орнаған.

МОНОПОЛИЗАЦИЯЛАУ ф. Бир нәрсеге монополия орнатыу. Сыртқы сауданы *монополизациялау*.

МОНОПОЛИСТ ат. 1. Сауда хәм ислеп шығарыу ямаса басқа тарауларда жүдә үлкен хуқықларға ийе болған адам, шөлкем ямаса мәмлекет. 2. Ири капиталист, монополистлик капитализмнің үәкили.

МОНОПОЛИСТЛИК кел. Монополияға қатнаслы, монополияға байланысly, монополияға қатнасы бар.

МОНОПОЛИЯ ат. 1. Өндиристін ямаса сауданың бир тарауы бойынша бир адамның ямаса мәмлекеттің айрықша хуқықы, мәмлекетлик монополия, бир нәрсени өндирип шығарыуға монополия алыу. 2. Хожалықтың бир тарауында жекке хуқимдарлық етиу хәм ең көп пайда алыу максетинде капиталды топлау тийкарында жүзеге келген ири капиталистлик бирлеспе.

МОНОПОЛИЯЛЫҚ кел. Монополияға тийисли, монополияға қатнасы бар, монополияға байланысы бар.

МОНТАЖ ат. 1. Белғили бир план хәм сызылма бойынша машиналардың ямаса қурылыстың бөлекшелерин қурастырып, жыйнап, жайлы-жайына орнатыу жұмысы. 2. Пьеса ямаса басқа бир әдебий шығарманың, фильм ямаса музыкалық шығармалардың айырым үзиндилерин ажыратып алыу жолы менен дөретилген көркемлик хәм мәниси жағынан бир тутас шығарма, дөретпе.

МОНТАЖЛАТУ монтажлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

МОНТАЖЛАУ ф. Белғили бир план хәм сызылма бойынша машиналардың ямаса қурылыстың бөлекшелерин қурастырып, жыйнап жайлы-жайына орнатыу, қурыу, дүзеу, ислеу.

МОНТАЖЛАУШЫ ат. Бир нәрсени қурастырыушы, жыйнаушы, орнатыушы, қурыушы, дүзеуши, ислеуши.

МОНТАЖШЫ ат. Монтаж исине қәниге, маман.

МОНТЁР ат. тех. 1. Машинаны курастыратуғын хәм бир жерге орнататуғын қәниге. 2. Электр үскенелерин хәм сымын өткеріу бойынша қәниге.

МОНТЁРЛЫҚ кел. Монтёр хызмети.

МОНША ат. Жууыныу ушын арналып салынған жай.

МОНШАДАЙ кел. 1. Оғада ыссы, жанып турған. 2. ауыс. Монша сыяқлы, монша яңлы.

МОНШАҚ ат. Ортасы тесик, жылтыр, жас балалардың, хаял-қызлардың мойнына дизип салатутың тас сыяқлы домалақ зат. ◇ **Өңирмоншақ** — хаял-қызлардың көйлегинин алды жағына, яғный көкирегине тағатутың моншақ.

МОНШАҚЛАНЫУ моншақлау феиилинин өзлик дәрежеси.

МОНШАҚЛАТЫУ моншақлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

МОНШАҚЛАУ ф. 1. Моншақты өткеріу, моншақты дизіу. 2. ауыс. Қатты терлеу, көп терлеу, шып-шып терге түсіу.

МОПЕД ат. Моторлы велосипед. *Moned* айдау. *Moned* сатып алыу.

МОР ат. Түтин шығыу ушын ылайдан, гербиштен өрилген, темир ямаса басқа нәрселерден исленген түтикше, түтин жолы, труба, моржа.

МОРАЛЬ ат. Адамлардың өз-өзине, жәмийетке қатнас жасау принциплеринин хәм нормаларының жыйынтығы.

МОРДАЙ кел. Морға усаған, мор сыяқлы.

МОРДВА ат. геогр. Мордвада жасайтуғын жергиликли халық.

МОРДВАЛАР ат. Мордваның тийкаргы халқы.

МОРЖ ат. Азыулары узын, бет алдын жүн басқан сүт емизіуши ири теңиз хайуаны.

МОРЖА ат. 1. Түтин шығыу ушын арналып исленген труба, мор. 2. Шыраның түтини шығыу ушын шийшеден исленилип кийдирилетуғын түтикше, труба.

МОРЖАДАЙ кел. Моржа сыяқлы, моржаға усаған, моржа тәризли.

МОРЖАЛЫ кел. Моржасы бар, моржаға ийе.

МОРЖДАЙ кел. Морж сыяқлы, моржға усаған.

МОРЛЫ кел. Мора бар, морға ийе.

МОРТ қ. мортылдақ.

МОРТЫЛДАҚ кел. Қайыспай бірден сынауғын, сынғыш.
Мортылдақ ағаш.

МОРТЫЛДАҰ ф. Морт етип сыныу.

МОРТИРА ат. Келте стволлы зеңбирек, түтеси келте топ.

МОРФЕМА ат. лингв. Сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәниге ийе болған бөлими.

МОРФОЛОГИЯ ат. 1. Организмлерди, органларды, топырақтың қурылысын изертлейтуғын илим. Экспериментальлық *морфология*. Өсимликлер *морфологиясы*. 2. лингв. Тилдегі сөзлердің формаларын хәм олардың өзгеріу системасын изертлейтуғын грамматиканың бир тарауы.

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ кел. Морфологияға тән, морфологияға қатнаслы, морфологияға тийисли, морфологияға байланыслы.

МОТЕЛЬ ат. Автомобиль жолының бойына қурылған автотуристлерге арналған мийманхана. *Мотельде* бир ақшам қонып шығуы.

МОТОР ат. Энергияның қәлеген түрин механикалық энергияға айландырыушы машина. Трактордың *моторы*. Күшли *мотор*.

МОТОРИСТ ат. Мотордың ислеуин қадағалап туруышы адам, қәниге.

МОТОРЛЫ кел. Мотор орнатылған, мотор қойылған, моторға ийе, моторы бар. *Моторлы* қайық. *Моторлы* велосипед.

МОТОРОЛЛЕР ат. Дөңгелеклери киширек, моторы айдаушының отырған дастықшасының астына ямаса артына жайласқан мотоциклдің түри.

МОТОЦИКЛ ат. Моторлы, еки дөңгелекли машина. Ауыр *мотоцикл*. Спортлық *мотоцикл*.

МОТОЦИКЛШИ ат. Мотоциклди айдаушы, басқарыушы адам.

МӨЖЕНЕ ат. Шанғалақтың ишиндегі дөнеси. *Мөжене* жеу.

МӨЖЕНЕДЕЙ кел. ауыс. Оғада кишкене, мөжене сыяклы, мөженеге усаған, мөженедей нәрсе.

МӨЖЕНЕЛИ кел. Мөженеси бар, мөженеге ийе.

МӨЛДЕК ат. Басқа жақтан келип екінши жерге тек гана өзи ушын егилген ямаса өз алдына бөлек еккен егин. *Мөлдек* салым дым болық деп, Мақтансақ журт күлер бизге (Бердақ).

МӨЛДЕКЛИК кел. Мөлдекке тийисли, мөлдекке байланыслы, мөлдекке тән. *Мөлдеклик* жер. *Мөлдеклик* тары.

МӨЛДЕКШИ ат. Басқа жақтан келип екінші жерге өзі ушын егин егетуғын хәм өз алдына айырым егин егетуғын адам.

МӨЛДЕКШИЛИК кел. Бөлек егин егиушилик, жекке өзі ушын егин егиушилик.

МӨЛДИР кел. Булактың сууындай тып-тынык, тап-таза, гирбинсиз. *Мөлдір* сууға сулуу бир көз таслады, Гүл жүзикли колдан жигит услады (И.Юсупов).

МӨЛДИРЕСИҰ мөлдіреу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МӨЛДИРЕТИҰ мөлдіреу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МӨЛДИРЕҰ ф. Тып-тынык, тап-таза болып көриниу. Дегендей-ақ Арзы көлдин айдыны, Тал саясын жамылып тур *мөлдиреп* (И.Юсупов).

МӨЛЕРИСИҰ мөлериу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МӨЛЕРИТИҰ мөлериу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МӨЛЕРИҰ ф. 1. Нуры кашыу, түси кашыу. Абылла көзи *мөлериң*, еки бети кызарып зорға дегенде моллага қарай қәдем басты (Ә.Шамуратов). 2. Шаршау, болдырыу, харыу.

МӨЛИРИҰ қ. мөлериу.

МӨЛТИЛДЕСИҰ мөлтилдеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МӨЛТИЛДЕТИҰ мөлтилдеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МӨЛТИЛДЕҰ ф. 1. Жылт-жылт етиу, жылтылдау. Қайтып сол уақытта басын көтерип, *мөлтилдеген* көзлери менен Қосыбайға жалбарынып қарады (К.Султанов). 2. Көз жастың тоқтаусыз шығуы, ағуы, сорғалауы, төгилиуі.

МӨЛШЕР ат. Ауырлық, салмақ, көлем, шама. Бир нәрсениң мөлшерин билиу.

МӨЛШЕРЛЕНИҰ мөлшерлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

МӨЛШЕРЛЕТИҰ мөлшерлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МӨЛШЕРЛЕҰ ф. Бир нәрсениң салмағын, ауырлығын, көлемин анықтау, билиу.

МӨЛШЕРЛИ кел. Шамасы белгили, анык, айқын, мәлим.

МӨЛШЕРСИЗ кел. Есапсыз, шексиз, өлшеусиз, оғада көп.

МӨМИН қ. мөхмин.

МӨМИНЛЕНИҰ қ. мөхминлениу.

МӨМИНЛИК қ. мөхминлик.

МӨМИНСИРЕҰ қ. Мөхминсиреу.

МӨНТЕҢЛЕНИҰ мөntenлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

МӨНТЕҢЛЕСИҰ мөntenлeу фeйилиниң шepиклик дәрeжeси.

МӨНТЕҢЛЕТИҰ мөntenлeу фeйилиниң өзгeлик дәрeжeси.

МӨНТЕҢЛЕҰ ф. Шаршамай жүрe бeриу, тынбай жүриу, үндeмeй жүрe бeриу.

МӨНТИЙИСИҰ мөнтийиу фeйилиниң шepиклик дәрeжeси.

МӨНТИЙИҰ ф. Иси болмау, хeш ким мeнeн хабарласпау.

МӨНТИЙТИҰ мөнтийиу фeйилиниң өзгeлик дәрeжeси.

МӨҢИРЕНИҰ мөнирeу фeйилиниң өзлик дәрeжeси.

МӨҢИРЕСИҰ мөнирeу фeйилиниң шepиклик дәрeжeси.

МӨҢИРЕТИҰ мөнирeу фeйилиниң өзгeлик дәрeжeси.

МӨҢИРЕҰ ф. Қара малдың сeс шығарыуы, мөнирeп дауыслауы. *Мөңирeп* киятырған әруана сыйырлардың дауысы бийдің басын азан-қазан eтти (К.Султанов).

МӨҢИРЕҰИК кeл. Қара малдың тынбай мөнирeп бакыратуғын түри. *Мөңирeуик* сыйыр. *Мөңирeуик* баспак.

МӨҢКЕ ат. Балықтың кишкeнe бир түри. Кeмeгe барып eки *мөңкe* әкeлип қыршып кeспeлeди (К.Султанов).

МӨР ат. Бeтиндe ойылған хәриплeри бар хәм бир нәрсeни исeндириу, гүәландырыу ушын қағаздың, сургучтың үстинe басылатуғын дөңгeлeк зат, пeчaть, штамп. Патша қол қойып, *мөр* басып, қағаз бeрип, оны шыбынға патша eтип тайынлапты (кк.х.е.).

МӨРДЕЙ кeл. Мөрғe усаған, мөр сыяқлы, мөр такылeтли.

МӨРЕ ат. гөн. с. Қолдан тоқылған гeзлeмeгe басыу ушын хәр қыйлы өсимлик бояуларын араластырып ислeйтуғын дөнбeли жылтырак нәрсe.

МӨРЕДЕЙ кeл. Мөрe сыяқлы, мөрeгe усаған, жүдә жылтыр.

МӨРЕЛЕНИҰ мөрeлeу фeйилиниң өзлик дәрeжeси.

МӨРЕЛЕТТИРТИҰ мөрeлeу фeйилиниң өзгeлик дәрeжeси.

МӨРЕЛЕТИҰ мөрeлeу фeйилиниң өзгeлик дәрeжeси.

МӨРЕЛЕҰ ф. Мөрe салыу, мөрe басыу.

МӨРЕЛИ кeл. Мөрe басылған, мөрe мeнeн бeзeлгeн. *Мөрeли* шапан.

МӨРЕШИ ат. Қолдан тоқылған гeзлeмeни мөрeлeуши адaм. Бул силтeгeн жeри *мөрeшиниң* үйи eкeн (М.Әбдирeйимов).

МӨРЕШИЛИК ат. Мөрe салыу мeнeн, мөрe басыушылык пeнeн шуғылланатуғын кәсип, кәр, өнeр.

МӨРИН АЛЫП БАРЫҰ фраз. Бағыныу, бойсыныу. Сауашпаға бизгe қарсы шықпасаң, Ханымызға *мөриңди алып барасаң* («Ер Зийуар»).

МӨТИРЕ ат. Жезден соғылған сапарға шыққанда суу сақлайтуғын ыдыс. *Мөтиреде* сууы бар еди, абы тахарат алды («Алпамыс»).

МӨХИР к. мөр.

МӨХИРДАР ат. гөн. с. Бурынғы уақытлары патшанын мөрин сақлайтуғын адамнын хәмелинин аты, хатшы. Келген жок деп атына, Дау қылып олар турыпты, Алтмыш еки хәмелдар, Отыз еки *мөхирдар* («Қоблан»).

МӨХМИН кел. Жууас, гөрип, бийшара, мүләйим. Олар сескениуди, коркыуды билмес, Бул баяғы *мөхмин* өуладлар емес (И.Юсупов).

МӨХМИНЛЕНИУ ф. Бийшарасы шығыу, жууасыу, гөриплениу, мүләйимлениу.

МӨХМИНЛИК кел. Жууаслык, гөриплик, мүләйимлик.

МӨХМИНСИРЕУ ф. Гөрипсиниу, мүләйимсиниу.

МРАМОР ат. Көбинесе скульптуралык хәм архитектуралык жумысларда қолланылатуғын хәр түрли рендеги қатты тас. *Мрамор* кәни. *Мрамор* заводы.

МРАМОРДАЙ кел. Мрамор сыяклы, мраморға усаған.

МРАМОРЛАТУУ мраморлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

МРАМОРЛАУ ф. Мрамор менен ислеу, мрамор менен безеу.

МРАМОРЛЫ кел. Мраморы бар, мрамор менен ислеген.

МУҒАЛЛАК: ф. муғаллак атыу. 1. Бир нәрседен дүгисип жығылып ямаса бир нәрсеге сүринип жығылып өлиу, бирден өлиу. 2. Жығылуу, ушып түсиу. Астындағы байталы, Қара таска сүринди, Дәрманы кетип бойынан, *Муғаллак* атып жығылды («Мәспатша»).

МУҒАЛЛИМ ат. Бир нәрсени үйретиуши, тәлим-тәрбия бериуши адам, оқытуушы. Муғаллим оқыушыларға китап оқып берди.

МУҒАЛЛИМДЕЙ кел. Муғаллимге усаған, муғаллим сыяклы.

МУҒАЛЛИМЛИК кел. Муғаллимге тән, муғаллимге байланысly, муғаллимге тийисли. *Муғаллимлик* кәсип. *Муғаллимлик* жумыс.

МУҒАЛЛИМШИЛИК ат. Муғаллимнің оқыу-тәрбиялык жумысы, муғаллимнің кәсиби. Мен көп жыллар дауамында *муғаллимшилик* еттим.

МУҒДАР ат. Шама, мөлшер, көлем, салмак. Жумыстын *муғдарын* аныклау.

МУҒДАРЛЫ кел. Шамалы, жетерли.

МУҒДАРСЫЗ кел. Шамасыз, мөлшерсиз.

МУҒЫЛ ат. Монгол. Ким болса *муғыл* журты, калмак соннан, Мағынасын ушбуу сөздің сорасаң биз деп... («Шайырлар айтысы», 88–100-том).

МУДАМ р. Бәркулла, бәрха, хәмме уақыт. Рәхәтти ким излесе саядан, журты *мудам* күнге күйип, дәрти көп болар (И.Юсупов).

МУДАМЫ кел. Үзликсиз, бәрхама, удайы.

МУДДАСЫЛ к. мудар.

МУДДАҲА к. Мүддәхә.

МУЖҒАН ат. Кирпик. Имди йазып мана ахуалын билдур, *Мужганың* тыйғына бағрымны тилдир («Шайырлар айтысы» 88–100-том).

МУЖАХИД ат. Динге исениуши, диндар. — Хәй, патшайым, биздек бурынғы өткен әулийе-масайықлар, бийперзент *мужахидлер* әулийелерге түнеп, олардан мүтәжин тилеремиш, бизлер хәм солар киби әулийеге түнесек, Қудай таала шәпәхәтин салса, бир нәрсе болар кетер, таксыр, — депти. («Хүрлика-Хәмре»).

МУЗ ат. Тонлап хәм катып қалған суу. *Муз* ериди.

МУЗА ат. 1. Грек мифологиясында өнер, көркем өнер менен илимнің қудайы. 2. аұыс. Шайырлық руұхтың булағы, дәретиушилик.

МУЗАППАТ ат. Уәлаят. Дәрьяның аржағында жалғыз жайын, Ол жайын аұзын ашса он сегиз шортан тайын, Далаға шығып кетип рәхим етип, Шабактың жыйнап берер гүлли майын (Жайын—музаппат хәким, он сегиз шортан—он сегиз болыс, шабак—пуқара халық, гүлли майы—салық). («Жумбаклар» 88–100-том).

МУЗАППАТ ат. гөн. с. Хийуа ханының уақтында хәкімшилик хәмели хәм сол хәмели бар адам.

МУЗҒАЛА ат. Күннің жауғанынан кейинги тонлап қалған буршак, қар ямаса жауын.

МУЗДАЙ кел. 1. Суп-сууық, салқын. *Муздай* сууға жууынып, Бағша бетке бараман (И.Юсупов). 2. Музға усаған, муз сыяқлы, муз тәризли, муз яңлы.

МУЗЕЙ ат. Материаллық мәденияттың затларын жыйнап тәртипке салып, көргизбе уйымластыруу менен шуғылланатуғын мәкеме, үй.

МУЗҚАЙМАҚ ат. Сүт пенен қанттың қосымтасынан исленген сууық ақ зат, тағам.

МУЗҚАЙМАҚТАЙ кел. Музқаймаққа усаған, музқаймақ сыяқлы, музқаймақ тәрізлі, музқаймақ янлы.

МУЗЛАҚ ат. Қатты сууықтан жер бетинің муз болып қатыуы.

МУЗЛАНДЫРЫҰ музлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МУЗЛАНЫҰ музлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

МУЗЛАСЫҰ музлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

МУЗЛАТТЫРТЫҰ музлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МУЗЛАТЫҰ музлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МУЗЛАҰ ф. 1. Сууықтан тоныу, қатыу, Түнде даладағы гөш *музлап* қалыпты. 2. ауыс. Қәуипли сезим пайда болыу. Ишим *музлап*, жүрегим суу ете қалды (Г.Изимбетов).

МУЗЛЫ кел. Үстин муз басқан, ишинде музы бар. *Музлы* суу.

МУЗЛЫҚ кел. 1. Жер бетиндеги қатып жатырған көлемли муз. 2. Тау төбелериндеги мәңгі қатып жатқан муз.

МУЗТАРИБ кел. Қайғылы-ғамлы. Қырк кеше, қырк күндіз шашымнан асып, Халық ишинде мени қылды *музтариб* («Шахы-Мутлак»).

МУЗХАНА ат. 1. Муз саклайтуғын жер, орын. 2. Сууық, суп-сууық, муздай, салқын.

МУЗЫКА ат. Хәр қыйлы ишки сезимлерди, ойды белгили ритмге салынған сеслердиң жәрдеми менен билдиретуғын өнер, саз хәм усындай сазлы шығарма. Драмаға *музыка* жазыу.

МУЗЫКАЛАСЫҰ ф. Әдебий шығарманың намаға түсиуи, белгили бир ритмге түсирилиуи, келтирилиуи, сәйкеслениу.

МУЗЫКАЛАСТЫРЫҰ ф. Әдебий шығармаға нама жазыу, белгили бир ритмге түсириу, келтириу, сәйкеслеу.

МУЗЫКАЛЫҚ кел. Музыкаға қатнасы бар, музыкаға байланыслы, музыкаға тән, музыкаға тийисли. *Музыкалық* шығарма. *Музыкалық* әсбаплар.

МУЗЫКАНТ ат. Саз әсбабында ойнайтуғын адам, музыкант, сазенде.

МУЙ ат. Шаш. Саятхан хәм өзине, сыя *муй* зұлплерине ара берип, көшкиниң үстине шығып, Хәмре ярым келермекен деген ғам менен көшкиниң пәнжесинен қарап турып еди («Саятхан-Хәмре»).

МУҚАЛЕС (МУҒАЛЕС) кел. Жарымес, еси кемис. Ғош жиғит ортаға кирсе, Төртін жығып, бесин гөзлер, *Муқалес* кирсе ортаға, Қашатуғын жолын гөзлер («Мәспатша»).

МУҚАБА ат. Китаптың, дәптердің хәм басқа да затлардың сыртқы қалың қабы, тысы.

МУҚАБАЛЫ кел. Муқабасы бар, муқабаға ийе.

МУҚАБАСЫЗ кел. Муқабасы жоқ, муқабаға ийе емес.

МУҚАМ ат. 1. Қыял, шама. 2. Жилуа-наз. Он екки муқам, қырк қылық, Қытайы бармақ, жез тырнақ. («Термелер» 88–100-том).

МУҚАМЛАНЫҰ ф. Қыялланыу, доланыу, өзгеріу.

МУҚАТЫҰ ф. Кемситиу, абырайын төгиу, маскара етиу. Биреуди *муқатып*, биреуди құлдирип, шайтандай гүнаға батқаннан өзге не сауабы бар (К.Султанов).

МУҚАТЫҰШЫ ат. Кемситиуши, абырайын төгиуши, маскара етиуши.

МУҚӘННЕ ат. Нықап, перде.

МУҚЫЯТ кел. Беккем, пукта, ықтыят, жақсы. Пәнди нәсиятларды *муқыят* тыңлау.

МУҚЫЯТЛАҰ ф. Беккемлеу, пукталау, ықтыятлау, жақсылау.

МУҚЫЯТЛАҰШЫ ат. Беккемлеуши, пукталаушы.

МУҚЫЯТЛЫ кел. Беккем, жақсы, кемиссиз, ықшамлы, минсиз.

МУЛЬТИМИЛЛИОНЕР ат. Көп миллионлы байлықты ийелеген капиталист.

МУЛЬТИПЛИКАТОР ат. Мультипликация бойынша қәниге адам.

МУЛЬТИПЛИКАЦИЯ ат. Бир хәрекеттің айырым моментлерін көрсетіп турған сүүретлерди ямаса қуыршақларды киноға түсириу хәм усындай усыл менен түсирілген фильм.

МУЛЬТФИЛЬМ ат. Мультипликациялық фильм. *Мультфильмлер* фабрикасы.

МУМ ат. Өсимликтен алынатуғын тез ерип хәм тез қататуғын зат.

МУМДАЙ кел. Мумға усаған, мум сыяқлы, мум тәризли, мум сыяқлы. Усы Мақтымқулыны оқысам *мумдай* ерип кетемен (К.Султанов).

МУМЛАНЫҰ мумлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МУМЛАСЫҰ мумлау фейилинің шериклик дәрежеси.

МУМЛАТТЫРТЫҰ мумлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУМЛАТЫҰ мумлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУМЛАҰ ф. Бир нәрсени мумлап таслау, мумлап ислеу.

МУНАЖАТ ф. Өтиниш етиу, сораныу, жалбарыныу.

Мунажат етип Аллаға, Жүзин бурып кублаға, Толғақ үстінде, Және не деп жалбарынды өткенлерге (кк. фоль.).

МУНАРЛАНЫҰ к. минәрланыу.

МУНАР к. минәр.

МУНАҰҰАР кел. Жактылы. Әй ханым! Маңа бу падшахлықдын не пайда, биз еккимиз, **Мәккей-Минаууәреге** барып, хаж тауабыны қылсақ... («Ғәрип ашық»).

МУНИС ат. Үлпет, хәмдам дос. Әмма Ғәриб ол йабы билән, *Мунис* болып, кеше-күндиз караз, хайдамак билән болды («Ғәрип ашық»).

МУПТАҰАЛЫҚ ат. Қайғылық, гириптарлық. Әлкысса, Диларам кабыл қылмағаннан соң, мутлақ мәлийканың қол-аяғын байлап таслап, биябандағы жаныуарлар жесин, бул *муптауалықты* өлсин деп, қайтып кетти (кк. фоль.).

МУРАҚ ат. Хасылзадалар бас кийими (ақ-жасыл түс аралас калпак).

МУРАССАҒ кел. Қымбатбаха таслар менен безелген. Йуз әлуан суймуруғ пәрш, Ғәзийнеси толы зәрш, Беш *мурассағ* кәмарлы, Мурчәмейянын андадур («Ғәрип ашық»).

МУРҒА ат. Тилек, нийет.

МУҰЗАЙЫ кел. Безелген.

МҮНӘЖЖИМ ат. Жулдызга карап пал ашыушы. Нешик кешер бул халыңыз, Пәлек бузды ығбалымыз, *Мүнәжжим* көрди палымыз, Мени бахты кара салдың («Ғәрип ашық»).

МУНИЦИПАЛИТЕТ ат. Гейпара мәмлекетлерде қалалык ямаса ауыллық жерлерде өзін-өзі басқарыу органы хәм оның жайы.

МУҢ ат. Қайғы, дәрт, ууайым. Мынау жүрсен күн ара сен *муң* шегип, Бул дүньяға шыққаныңнан не пайда (Омар).

МУҢАЙТЫҰ муңайыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУҢАЙЫСЫҰ муңайыу фейилинің шериклик дәрежеси

МУҢАЙЫҰ ф. Капаланыу, қайғыланыу, ууайымланыу, кейпи қашыу. Елатынан айырылғанға дағдырып пукаралар

муңайса, өрисинен айырылғанға маллар да мүлтип, басын төмен салып тур (К.Султанов).

МУҢКИР ат. О дүньяда сорау алыушы периште. Ғәрип ашық болды пақыр, Гүнайыма болма *муңкир*, Тилим лалыу, жисмим әсир, Дана, дана қолларыннан («Ғәрип ашық»).

МУҢЛАНЫҰ ат. Ууайым, қайғы шегиу, қапа болыу.

МУҢЛАС ат. Сырлас, дәртлес. Қатын да болсам, Айдосым, Мен айтайын бир ақыл, Тилимди алсаң, *муңласым* (Бердақ).

МУҢЛАСЫҰ ф. Сырласыу, ақылласыу, дәртлесиу.

МУҢЛАСЫҰШЫ ат. Сырласыушы, ақылласыушы, дәртлесиушы.

МУҢЛАҰ ф. Қайғырыу, ғамын ойлау. Күнхожа қарақалпақ халқының муңын *муңлады*, жырын жырлады.

МУҢЛЫ кел. Қайғылы, зарлы, дәртлі. Мендей *муңлы* балаң келди қасына, Арзыу-халға қулақ салғыл, атажан («Қырк қыз»).

◇ **Муңлы күн** — ең қыйын, ауыр турмыс.

МУҢЛЫҚ ат. 1. Ууайымлық, кеуилсизлік, қайғылы. 2. Мұндар (нашар). Ашылмаған бәхәр бағда бир гүлин, Саған келген душпанға келсин сум өлим, Сен жыласаң арыслан жаным бөлинер, Жылай берме мехрибаным, мұнлығым («Бозуғлан»).

МУҢСЫЗ кел. Қайғысыз, дәртсиз. Мұңсызбан, мен өттим мұңлы күнлерден, Қутылдым гүңгиртли қара түнлерден (Д.Назбергенов).

МУҢСЫЗЛЫҚ ат. Ууайымсызлық, қайғысызлық.

МУҢШЫЛ кел. Ууайымшыл, қайғышыл, мунайғыш.

МУҢШЫЛЫҚ ат. Қайғышылық, ууайымшылық.

МУПТАЛА ф. Гириптар. Яр кетипти мен қалыппан, Ярым дебан болсам ғеда, Хижран ара мен ғәәрип, Харыу-зарға *муптала* («Саятхан-Хәмре»).

МУРАББА ат. Хәр түрлі жемислерден кайнатылып исленген тағам. Алма *мураббасы*. Нанға *мурабба* жағып жеу.

МУРАД ат. Мақсет, тилек, әрман. Дәрьядан аман өте алмай, *Мурадына* жете алмай, Айдостың еки баласы, Дәрьяға ғарк болыпты (Бердақ).

МУРАД-МАҚСЕТ к. мурад.

МУРАЗ ат. Мийрас, атадан балаға қалатуғын нәрсе, атадан қалған мал-мүлк. Аға өлсе жеңге *мураз*, ата өлсе сауыты *мураз* (КК.Х.Н.)

МУРАП ат. Жап, салма, арна, каналлардан суудың бир кәлипте, яғный норма менен ағыуын қадағалайтуғын адам.

МУРАФААШЫ ХАТУН ат. Судқа арза берген хаял. *Мурафаашы хатундур* дейип гөзледі, Фәхмин өзің ойлап биле бер имди («Шайырлар айтысы», 88—100-том).

МУРҒЫЗАР ат. Сунқар құс мәнисінде. Келип қонды бизлер салған *мурғызар*, Жамалыңа көрген адам қуғанар, Адаммысан, перимисен, пайкерсен? Аш уәкынди, тур орныңнан назлы яр («Қаншайым»).

МУРТ ат. Ер адамлардың жоқарғы ернинің үстине шығатуғын түк, жүн. *Мурт* қойыу. *Мурттың* ушын дүкәрт пенен қағыу.

МУРТЛАНЫУ ф. Жерге себилетуғын туқымның бүршик шығарыуы, өсе баслауы.

МУРТЛАШ кел. Мурты узын, мурты келискен. Қызыл көз *муртлаш* та жууасыды (Т.Қайыпбергенов).

МУРТЛЫ кел. Мурты бар, мурт қойған. *Муртлы* адам.

МУРТСЫЗ кел. Мурты жоқ, мурт қоймаған, мурт шықпаған.

МУРТТАЙ кел. Муртка усаған, мурт сыяқлы, мурт тәрізлі.

МУРЫН ат. Адамлардың хәм жанлы-жаныуарлардың ийис сезиу мүшеси, органы. Баян етсем байдың түрін, Ала көзлі, қылыш *мурын* («Мәспатша»).

МУРЫНДЫҚ: қ. ата. мурындық ата.

МУРЫНДЫҚ: қ. бала. мурындық бала.

МУРЫНДЫҚ: қ. ене. мурындық ене.

МУРЫНДЫҚ: қ. қыз. мурындық қыз.

МУРЫНЛЫ кел. 1. Мурыны бар, мурынға ийе. 2. Мурны үлкен, мурны нәхән.

МУРЫНЛЫҚ ат. Түйениң, бұғаның мурын шемиршегинен тесип өткерилип, арқан байлауға ықшамластырылған қарыстай таяқша.

МУРЫНЛЫҚЛАНЫУ мурынлықлау феиилинің өзлик дәрежеси.

МУРЫНЛЫҚЛАСЫУ мурынлықлау феиилинің шериклик дәрежеси.

МУРЫНЛЫҚЛАТТЫРТЫУ мурынлықлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

МУРЫНЛЫҚЛАТЫУ мурынлықлау феиилинің өзгелик дәрежеси.

МУРЫНЛЫҚЛАҰ ф. Мурынлык салыу, мурынлыклап койу.

МУСАЛЛАТ ат. 1. Аўырманлык, кыйыншылык, бахытсызлык. Қысылып, кымырылып отырған Нуржамалдың ийнинен бир аўыр *мусаллат* түскендей баласына ықлас кеўлин ашып, мыйығын тартты (К.Султанов). 2. Бәле, бәле-қада, апат, апатшылык, бузғыншылик, кәуиплилик.

МУСКАТ ат. Жүзимнің сорты хәм усы сорттан исленген шарап, вино.

МУСТАЖАП ф. Тилектин кабыл болуу мәнисинде. Тилеги кабыл болып, Дуғасы *мустажап* болып, Қудай көз жасын берип, Булар мақсет-мурадына жетти («Алпамыс»).

МУСТАҚ кел. Шебер, уқыплы, қайым, уста. Шынын айтайын, ол қолынан да, тилинен де келетуғын бәрине *мустақ* жигит (Ө.Хожаниязов).

МУСЫЛМАН ат. дин. с. Ислам дининдеги адам. Мөккеге баратырған зыяратшы *мусылманбыз*, қудайы қонақ етин деп тиленип, телмирип турғанымыз (А.Бекимбетов).

МУСЫЛМАНДАЙ кел.дин. с. Мусылманға усаған, мусылман сыяқлы, мусылман тәризли.

МУСЫЛМАНЛЫҚ ат. дин. с. Мусылманға тән, мусылманға тийисли, мусылманға байланыслы.

МУСЫЛМАНШЫЛЫҚ ат. дин. с. Мусылман дининің кәделери, шәртлерин беккем сақлаушылык. — «Мусылманшылыктың неше шәрти бар?» — деп сорапты. Күнхожа албырап қалып: — «Тақсыр, менинше үш шәрти бар», —депти (К.Султанов).

МУСЫРМАН к. мусылман.

МУТ кел. Тегин, бийпул, ақшасыз.

МУТАЛАА ҚЫЛЫҰ ф. Дыққат пенен оқыу, түсинип оқыу. Қазы Бекбағлы ахунд, Әбийхан махдумлар билен бирге оқуб, *муталаа қылып*, бул нешүк нашар екен, көп ишинде йүрип бөйле бу сөзлерни тапып айтыпдур? («Шайырлар айтысы», 88–100-том).

МУТҚА кел.Тегинге, ешейинге. *Мутқа* алыу. *Мутқа* жумсау.

МУТТАСЫЛ р. Бәрхама, бәрқулла, мудамы, хәмме уақыт.

МУТШЫЛЫҚ кел. Арзаншылык, арзанлык. ◇ **Ийт муты** — оғада арзан.

МУҰАПЫҚ р. 1. Сәйкес, ылайық. 2. Сүйенип, тийкарланып.

МУҰАПЫҚЛАНЫҰ мууапықлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МУҰАПЫҚЛАСЫҰ мууапықлау фейилинің шериклик дәрежеси.

МУҰАПЫҚЛАТТЫРТЫҰ мууапықлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУҰАПЫҚЛАТЫҰ мууапықлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУҰАПЫҚЛАҰ ф. 1. Сәйкеслеу, ылайыклау. 2. Сүйениу, тийкарланыу. 3. Кабыллау, макуллау.

МУҰАПЫҚЛАҰШЫ ат. 1. Сәйкеслеуши, ылайыклаушы. 2. Сүйениуши, тийкарланыушы. 3. Кабыллаушы, макуллаушы.

МУХАННЕС кел. Бийәдеп, нәмәрт. Узақ йоллар түшсе аттың тәнине, *Муханнеслер* қорқып қашар жөнине, Қайғы жетпес мәрт йигиттің сәрине, Дослары ғайратлы, опалы болса («Бәзирген»).

МУХИТ ат. Орталық. Дәрьясы жети ықлымның соннан шығар, Дәрьяға *мухит*, теңиз орам шығар («Шайырлар айтысы», 88–100-том).

МУХТАСАР (МУҚТАСАР) кел. Қысқа. Мухаммедйар сөзин қылды *мухтасар*, Йуз йигирма төрт мың өткен пайғамбар («Рамуз-Шах»).

МУҰАББАТ ат. Сүйиушилиқ, унатыушылық. Халықтың дослық *муұаббатын* хошлайық, Күшейтиу, көбейтиу жолын дурыслайық (А.Дабылов). Жалғыз жүрсем жүрегиме, *Муұаббат* қосығын айтқым келеди (Р.Дүйсемуратова).

МУШ ат. Бармақлардың қосып жумылыуы, жудырық. Аз болса да күшимиз, Тау копарар *мушымыз* (Бердақ).

МУШЛАНЫҰ мушлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МУШЛАСТЫРЫҰ ф. Еки адамды бир-бири менен хәм жудырық аркалы урыстырыу.

МУШЛАСЫҰ мушлау фейилинің шериклик дәрежеси.

МУШЛАТТЫРТЫҰ мушлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУШЛАТЫҰ мушлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МУШЛАҰ ф. Муш пенен урыу, жудырыклау, дүмпишлеу, түйғишлеу.

МУШЛАҰШЫ ат. Муш пенен урыушы, жудырыклаушы, дүмпишлеуши, түйғишлеуши.

МУШТАЙ кел. 1. Кишкене, курттай, кишкентай, азғана. *Муштай* ғарбызды екеуимиз жарып жедик. 2. ауыс. Жас, кишкене. Ол *муштайынан* қара мийнетке шыныққан адам.

МУШТИПАР кел. Қадирли, әзиз. Әширбекке берін мәдет, *Муштипарман*, сая салың («Юсуп-Ахмет»).

МУШТУК ат. Папирос шегиу ушын, папирос тығып ауызға алынатуғын арнаулы труба, түтик, най.

МУБӘРЕК кел. Көз айдын, оң болсын.

МУДӘРРИС ат. Медресе оқытушысы. Себеби, медресениң *мудәрриси* ушты-қыйды жоқ болып кеткен екен (ққ. фоль. 77–87 том).

МУДДӘХӘ ат. Мақсет, тилек. Ауыр келген өлшеу тасы, Елди *қорғау мұддәхәси* (С.Нұрымбетов).

МУДДЕТ ат. Ұақыт, мезгіл, пайыт. Бизің республикамыз мәмлекетке пахта тапсыруу планын *муддетинен* бұрын орынлады.

МУДДЕТЛИ кел. Белгили, уақытлы.

МУДДЕТСИЗ кел. Ұақытсыз, белгисіз.

МУДИРИУ ф. Иркилиу, гидириу, тоқтау.

МУДИРМЕУ ф. Тоқтамау, иркилмеу, гидирмеу. Ойланбайман мен басқа өлеңшидей, Мен айтайын өленди хеш *мудирмей* (Әжинияз).

МУЖЕНЕ к. дәне.

МУЖЕНЕДЕЙ кел. Мүженеге ұқсаған, мүжене сыяқлы.

МУЖИ к. мүнжиу.

МУЖИУ к. 1. мүнжиу. 2. Езиу, мыжыу. — Қус *мүжисе* кәйтер-ең? — Қус аузынан алар-ем, Батыр ханға барар ем. («Аялау поэзиясы», 88–100 том).

МУЖИК кел. Келте, киши, кишкене, мыртық, тырбық.

МҮЙЕШ ат. 1. мат. Бир точкадан тартылған еки сызықтың (линияның) арасындағы геометриялық жазықтықтың кесилискен бөлеги. Тик *мүйеш*. Сүйір *мүйеш*. 2. Еки нәрсениң ямаса еки қапталдың тәрәптің бир-бири менен кесилискен жери. Жайдың *мүйеши*. Столдың *мүйеши*.

МҮЙЕШ-МҮЙЕШ ат. Балалар ойыны, үй ишінде ойналатуғын ойындардың бири (ққ. фоль. 88–100-том).

МҮЙЕШЛЕНИУ ф. Мүйешли болып келиу, сүйірлениу.

МҮЙЕШЛИ кел. Мүйешлери бар, мүйешлерге ийе болған. Калтасынан алған үш *мүйешли* хатты маған ұсынды (К.Сұлтанов).

МҮЙЕШЛИК кел. Мүйешке ийе болған, мүйешке тән, мүйешке тийисли, мүйешке миясар.

МҮЙИЗ ат. Гейпара хайуанлардың бас сүйегине шығатуғын шақ. Перигүл басындағы орамалын қолына алды хәм оны сыйырдың *мүйизине* байлады (Ө.Айжанов).

МҮЙИЗДЕЙ кел. Мүйизге усаган, мүйиз сыяқлы, мүйиз тәризли.

МҮЙИЗЛИ кел. Мүйизи бар, мүйизи үлкен.

МҮЙИЗСИЗ кел. Мүйизи жок, мүйиз шықпаған.

МҮЙТЕН ат. Урыу-қәуимлик бирлеспе (арыс бирлиги). *Мүйтеннің* қызы барған жерин байытар («Нақыл-мақаллар», 88—100 том).

МҮКИ кел. 1. Сөзлерди дурыс айтыуға кесент беретуғын тилдің кемислиги, шүлжиндик. Баланың еле тили *мүки* еди. 2. Бир нәрсеге жетиспеушилик, кемислик.

МҮКИЛЕҰ кел. 1. Тили сақаулау, шүлжинлеу. 2. Жетиспегенлеу, келиспегенлеу, кемислеу.

МҮКИЛИК кел. 1. Тилдің ушындағы кемислик, шүлжиндик. 2. Жетиспегенлик, кемислик. ◇ **Тили мүкилик** — биреудің қандай да бир себеплерге байланысly басқа биреудің алдында ғәрезли болып, қасы-қабағына қарап сөйлеуі.

МҮЛӘЙИМ қ. минайым.

МҮЛӘЙИМЛЕНИҰ қ. минайымланыу.

МҮЛӘЙИМЛЕСИҰ қ. минайымласыу.

МҮЛӘЙИМЛЕТИҰ қ. минайымлатыу.

МҮЛӘЙИМЛИК қ. Минайымлық.

МҮЛГИСИҰ мүлгиу фейилинин шериклик дәрежеси.

МҮЛГИТИҰ мүлгиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МҮЛГИҰ ф. Уйқылар-уйқыламас жағдайында болыу, калғыу. *Мүлги* отырған Еримбет шоршып түсип, мәсликтен де айықты (Қ.Айымбетов).

МҮЛИК ат. Белгили ийеси бар уәж, зат, буйым, курал-сайман. Есим жабының бойында үйим, *Мүлким* бар дийқан едим (Қ.Әуезов).

МҮЛИКЛИ кел. Мүлки бар, курал-сайманлы, мүликке ийе.

МҮЛИКСИЗ кел. Мүлки жок, мүликке ийе емес.

МҮЛТИК ат. 1. Кемис, кемшилик. Хеш бир *мүлтик* таппадым айтқан сөзинен, Бир неше күн ерип жүрип изинен (Өтеш). 2. Қәтелик, жаңылыс.

МҮЛТИКСИЗ кел. 1. Кемиссиз, кемшиликсиз. 2. Қәтесиз, жаңылыссыз. Егер қайсы хәм қандай жол менен жүргенде *мүлтиксиз* аяқ басатуғынын хәр ким биле бергенде қайда? (Ө.Хожаниязов).

МҮМКИН р. Итимал, бәлким. *Мүмкин*, почтальон оған да ағасынан хат әкелген шығар (Т.Қайыпбергенов).

МҮМКИНШИЛИК ат. Бир нәрсени иске асырыу, орынлау ушын керекли болған жағдай, шәрт, шараят. Хәммениң де иске жени түрилди, Барлық *мүмкиншилик* иске жегилди (Т.Сейтжанов).

МҮНӘЙИМ к. минайым.

МҮНӘЙИМЛЕСИҰ к. минайымсиу.

МҮНӘЙИМЛИК қ. минайымлық.

МҮНӘСИБЕТ ат. Қарым-қатнас, сиз-бизлик, хош кеуиллилик, жыллы жүзлилик, хұрмет, иззет. Мениң келиу *мүнәсибетиме* бизиң үйдеги той сауылды (Ө.Хожаниязов)

МҮНӘСИП қ. минәсип.

МҮНЖИҰ ф. 1. Сүйектин кемик жерин ушлы нәрсениң жәрдеми менен алып жеу. Қайда сен *мүнжиген* туу койдың басы, Қайда байдың берген тақыр паласың (И.Юсупов). 2. Кемириу, ғайзау. 3. ауыс. Биреуди гәп етиу, изине түсиу.

МҮҢК: ф. мүнк етиу. Ийистин бирден мурынға урыуы, келиуи.

МҮҢКИ ат. Дене мүшелери. Қатынды көп еркелетсен, Барып-барып ғар болар, Қатыны ғар азаматтын, Тили *мүңки*, алды жар болар («Накыл-мақаллар», 88–100 том).

МҮҢКИЛДЕҰ ф. Жаман ийистин шығыуы, келиуи.

МҮҢКИТИҰ мүңкиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МҮҢКИҰ ф. Жаман ийис шығыу, аңқыу, сасыу.

МҮРИД ат. дин. с. Молланы, ийшанды пир тутып, динге берилген адам. Келсин *мүридим*, шәкиртим, Яздырмай исламның шәртин (А.Дабылов).

МҮРИДТЕЙ кел. Мүридке усаған, мүрид сыяклы.

МҮРИҰБЕТ ат. Сыйласық, адамгершилик, бир-биреуди хұрмет етиушилик. Ийшанларда *мүриүбет* жоқ, Бай-бийлерде сақауат жоқ (Бердақ).

МҮРИҰБЕТЛИ кел. Сыйласықлы, адамгершиликли, иззет-хұрметли.

МҮРИҰБЕТЛИК ат. Сыйласықлык, адамгершилик, иззет-хұрметлилик.

МҮРИҰБЕТШИЛИК к. мұриұбет.

МҮҰӘЗЗАМ кел. Атақлы, данқлы, үлкен. Ҳақ сәламын бергениң, Билмей қалдым, хан ийем, Төрт *мұәззам* периште, Сораұшымекен деп едим («Толғаулар», 88–100 том).

МҮШК кел. Жупар ийис, хош ийисли. *Мүшк* ийиси келер гүлдин, Турсаң орныннан («Шахы-Мутлак»).

МҮШТӘРӘК кел. Көпшиликке тийисли, улыұма.

МҮРРИК кел. Қауынның қыйсайып, бүкирейип, кишкене болып өсиуи.

МҮРРИКЛЕҰ ф. 1. Қауынның мұрриклеп кетиуи, өспей қалыуы. 2. Мұррикке усап кетиу, қыйсайыу, бүкирейиу.

МҮРРИКТЕЙ кел. Мұррикке усаған, мұррик сыяқлы, мұррик тәризли.

МҮСӘПИР ат. Бийшара, жуұас, ғәрип. Мен тилермен еле де сен бермесен, Бизлердей *мүсәпирди* көзге илмесен (Әжинияз).

МҮСӘПИРЛЕНИҰ мүсәпирлеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

МҮСӘПИРЛИК ат. Ғәриплик, жуұаслык, бийшаралык. Жат еллерде *мүсәпирлик* шеккеннен, урып-соғып қорласа да ел жақсы (Әжинияз).

МҮСӘПИРСИҰ ф. Өзин мүсәпир, ғәрип адамдай етип көрсетиу. Арзыу хеш нәрсе сезбегендей *мүсәпирсин*, ишинен аяған кисидей үндемей тур (Ж.Аймурзаев).

МҮСӘПИРШИЛИК ат. Ғәрипшилик, бийшарашылык.

МҮСИЙБЕТ ат. 1. Аұырманлык, қайғы. Өтемуратты тек кемпириниң өлими ғана емес, жерлеу *мүсийбети* ойландырып отыр (К.Султанов). 2. Өлим-житим, лазым. Усы *мүсийбетлердин* аұыр зардабынан апасы бийшара кеселге шатылып өлген соң, панасыз қалған немере дайысының қолында тәрбияланған (Т.Қайыпбергенов).

МҮСИН ат. Сымбат, пишин, сын.

МҮСИНДЕЙ кел. Сымбатлы, жүдә сулыу, көркем.

МҮСИНЛИ кел. Сулыу, көркем, гөззал, нәзик.

МУСТАҚ к. мустак.

МҮТӘЖ ат. Зәрүр, керекли. *Мүтәж* болмас тас шыраға, Гәұхардың кәдирини билмес (А.Дабылов).

МҮТӘЖЛЕНИҰ мүтәжлеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

МҮТӘЖЛЕҰ ф. Зәрүрлеу, дилғирлеу.

МҮТӘЖЛИ кел. Зәрүрли, керекли.

МҮТӘЖЛИК ат. Зәрүрлик, жокшылык, кемтарлык. Бердак... *мүтәжликте*, кемтарлыкта өмир сүрген (И.Сағыйтов).

МҮТӘЖШИЛИК ат. Зәрүршилик, дилгиршилик, жокшылык, кемтаршылык.

МҮШЕ ат. 1. Денениң барлық бөлекшелери. Он еки *мүшем* саў болғанда, кустай кабар едим, майыптың аты майып! (Ө.Хожаниязов). 2. Турпат, дене. Әжинияз еди шайыр сарасы, Мегзес еди бахадырға *мүшеси* (Өтеш). 3. Билек, ағза. Колхоздың хәр бир *мүшеси*.

МҮШЕДЕЙ кел. Мүше сыяклы, мүшеге усаған, мүше тәризли.

МҮШЕЛЕНИҮ мүшелеў фейилиниң өзлик дәрежеси.

МҮШЕЛЕСИҮ мүшелеў фейилиниң шериклик дәрежеси.

МҮШЕЛЕТТИРТИҮ мүшелеў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МҮШЕЛЕТИҮ мүшелеў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МҮШЕЛЕҮ ф. Денени хәр мүшесине карай бөлиў, мүшелерин бөлеклеў, тайлаў.

МҮШЕЛЕҮШИ ат. Мүшелерди бөлиўши, бөлеклеўши, тайлаўшы.

МҮШЕЛИ кел. 1. Мүшеси бар, мүшеге ийе. 2. Денели, турпатлы, ири геўдели.

МҮШЕСИЗ кел. Мүшеси жок, мүшеге ийе емес.

МҮШКИЛ кел. 1. Ауыр, машақат, қыйын. Ер жигит басына *мүшкил* ис түсти, Жүрек-бауырым ғамның отына писти, Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў (Әжинияз). 2. Ис, дәрт. Ат кекилин әрман етип тарайсаң, Жетпис бесте не *мүшкилге* жарайсаң («Мәспатша»).

МҮШКИЛЛИК ат. Қыйыншылық, қыйынлық, ауырманлық, азапшылық, ауырманшылық.

МЫЖҒЫ к. мыжғылаў.

МЫЖҒЫЛАНЫҮ мыжғылаў фейилиниң өзлик дәрежеси.

МЫЖҒЫЛАСЫҮ мыжғылаў фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЫЖҒЫЛАТТЫРТЫҮ мыжғылаў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЫЖҒЫЛАТЫҮ мыжғылаў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЫЖҒЫЛАҮ ф. Бир нәрсени қайта-қайта қол менен езиў.

МЫЖҒЫҮ к. мыжғылаў.

МЫЖ-МЫЖ: ф. мыж-мыж етиў. Бир сөзди қайта-қайта айта бериў, мыжыў, езиў.

МЫЖЫМЫРЛАНЫҰ мыжымырлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МЫЖЫМЫРЛАТЫҰ мыжымырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫЖЫМЫРЛАҰ ф. Бүклеу, жумбаршақлау.

МЫЖЫҢҚЫРАҰ ф. Бир сөзди кайта-кайта айтыңқырау, езинкиреу, езбелеу.

МЫЖЫРАЙТЫҰ ф. Бир нәрсени бүклеу, қыйсайтыу.

МЫЖЫРАЙЫҰ ф. Бүклениу, қыйсайыу.

МЫЖЫТЫҰ мыжуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫЖЫҰ ф. 1. Езиу, майдалау. 2. Көп сөйлеу, бир айтқанын кайталап айта беріу.

МЫЖЫҰШЫ ат. 1. Көп сөйлеуши, бир айтқанын кайталап айта беруши. 2. Езиуши, майдалаушы.

МЫЖЫҰШЫЛЫҚ кел. Көп сөйлеушилик, езбешилик.

МЫЙҚЫ ат. зоол. Жүөери, бийдай хәм т. б. дәнли егинлерди шымшықтан қорыу ушын қолда асыралатуғын хәм жабайы кишкене жыртқыш қус.

МЫЙЛЫҚ: ф. мыйлығынан батыу. Жүдә мол нәрсеге ушырау. Қазан да май, шөмиш те май болып, *мыйлығымыздан* батып қаламыз деген еди (Ж.Аймурзаев).

МЫЙЫҚ I ат. Кишкене жиңишке шеге. Ботинканын ултанына мыйық қактыруу.

МЫЙЫҚ II: ф. мыйық тартыу. Езиу тартыу, сәл күлиу, күле шырай беруу.

МЫЙЫҚЛАТТЫРТЫҰ мыйықлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫЙЫҚЛАТЫҰ мыйықлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫЙЫҚЛАҰ ф. Мыйық урғызыу, мыйық қактыруу. Етиктің ултанын *мыйықлау*.

МЫҚЛАНЫҰ мықлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МЫҚЛАП р. Қатты, жанына тийдирип, батырып. Неге сен қалдың деп урған *мықлап*, Қос аяқлап шапты және сур ешек (Қ.Ирманов).

МЫҚЛАҰ ф. 1. Беккемлеу, бәнтлеу, Бөгетти мықлау. 2. Қарыуландыруу, күшейтиу.

МЫҚЛЫ кел. Күшли, қарыулы, ғайратлы. Хийуа ханнан адам келди, Шуұлатып хәм барлық елди, Қайыстырып *мықлы* белди, Буны хеш уақ умытпаспан (Күнхожа).

МЫҚЛЫЛАҰ кел. Қарыұлылау, күшлилеу, ғайратлылау, күши басымлау.

МЫҚЛЫЛЫҚ ат. Күшлилик, қарыұлылық, ғайратлылық. Қайыптың бели босаса, бул белинің *мықлылығын* көрсеткиси келди (Қ.Султанов).

МЫҚЛЫМ р. Әбден, жүдә. Қаласын *мықлым* сайлады, Душпанның жолын байлады, Адам қосып қос айдады, Бийзар залым болған екен (Бердак).

МЫҚЛЫСЫНЫҰ ф. Күшлисиниу, ғайратсыныу.

МЫҚШЫЙТЫҰ мықшыйу фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫҚШЫЙЫСЫҰ мықшыйу фейилинің шериклик дәрежеси.

МЫҚШЫЙЫҰ ф. Мойнын ишине тартыу, жымпыйыу. Хәр ким табылған жармасын ишип болып, *мықшыйып* жатып алды (Ө.Хожаниязов).

МЫҚЫР кел. Келте, кишкене, киши, тырбық, мыртық. *Мықыр* адам.

МЫЛЖАЛАНЫҰ мылжалау фейилинің өзлик дәрежеси.

МЫЛЖАЛАТЫҰ мылжалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫЛЖАЛАҰ ф. Урып езиу, урып жарыу, бөлек-бөлек етип сындырыу. Жыланның басын *мылжалап* бөлеклепти.

МЫЛЖАЛАҰШЫ ат. Езиуши, бөлеклеуши, сындырыушы.

МЫЛЖЫҢ кел. Көп сөйлейтуғын, быжық, көбик, мыжмыж. Жасында қалжың болсаң, қартайғанда *мылжың* боласаң (ққ.х.н.).

МЫЛЖЫҢЛАНЫҰ мылжыңлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МЫЛЖЫҢЛАСЫҰ мылжыңлау фейилинің шериклик дәрежеси.

МЫЛЖЫҢЛАТЫҰ мылжыңлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

МЫЛЖЫҢЛАҰ ф. Пәтиұасыз хәм биймәни нәрселерди айтып көп сөйлей бериу. Көп *мылжыңлау* пайда емес.

МЫЛЖЫҢЛЫҚ кел. Быжықлық, мыж-мыжлық, көп сөйлеушилик.

МЫЛҚЫМ: ф. мылқымы шығыу. Сылқымы шығыу, босасыу.

МЫЛҚЫМЛАНЫҰ мылқымлау фейилинің өзлик дәрежеси.

МЫЛЛЫЙТЫҰ мыллыыйу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЫЛҚЫМЛАҰ ф. Сылқымланыу, босасып кетиу.

МЫЛЛЫЙЫСЫҰ мыллыыйу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЫЛЛЫЙЫҰ ф. 1. Солыу, солып калыу, сууық урыу. Кешеги қырмызы кызыл гүллер мийзан түсип *мыллыя* баслапты (Н.Бөрекешов). 2. Сүмрейиу, мүлгиу.

МЫЛЛЫЙЫҰШЫЛЫҚ кел. Солыушылық, солып калыушылық.

МЫЛТЫҚ ат. Түтеси узын, қолга ушлап оқ ататуғын қурал. Қоша *мылтық*. Тақауыз *мылтық*. Бесатар *мылтық*. Қус *мылтық*.

МЫЛТЫҚЛЫ ат. Мылтығы бар, ийinine мылтық асынған, қолына мылтық ушлаған. ... арбадан жылысып қашып баратырған байдың баласын *мылтықлы* биреу қулашлап жерге жықты (К.Султанов).

МЫЛТЫҚСЫЗ кел. Мылтығы жоқ, мылтыққа ийе емес.

МЫЛТЫҚТАЙ кел. Мылтық сыяқлы, мылтыққа усаған, мылтық тәризли.

МЫЛТЫҚШЫ I ат. Шегирткеге уксаған аяқлы узын жәнлик.

МЫЛТЫҚШЫ II ат. 1. Мылтық ататуғын адам, мылтық атыушы. 2. Мылтық соғыушы адам, мылтық устасы.

МЫНА ал. Сөйлеуши менен тыңлаушыға жақын аралықтағы ямаса анық хәм белгили предметлерди билдириу ушын қолланылатуғын силтеу алмасығы. Сениң *мына* сөзин жарамайды (Ө.Айжанов). Ол жағын *мына* ағайдың өзи кеңирек етип айтып берер, — деди Айгүл (А.Бекимбетов).

МЫНАҒУРЛЫМ сан. Усы қурақым, мынадай.

МЫНАДАЙ ал. Усындай, тап усындай.

МЫНАКӘРА ал. Усы кәра, мына жер, усы жер.

МЫНАМАН ал. Усы жер, усы кәра.

МЫНАҰ ал. Силтеу алмасығы. *Мынау* мениң қызым, аты Шәхәргүл, байым аштан әлди (Б.Бекниязова).

МЫНДА р. Ис-хәрекеттиң орнын ямаса оның бағдарын керсетеди. Мен оның изинен: — *Мында* кел, чай иш, конфет беремен, ыссыда жүрме, үйине қайт, — деп бақырып қалдым (А.Бекимбетов).

МЫҢ сан. Он жүзликтен қуралған санақ сан. Жигит шеригине *мың* тилла услатып айнаны алады (ққ.х.е.). *Мың* басы — Хийуа ханлығының дәуиринде *мың* адамнан ибарат болған

әскердің топарына басшылық еткен адамға берилетуғын атак хәм сол атағы бар адам. *Мыңбасы* менен жүзбасы, Бәри де ханның курдасы (А.Дабылов).

МЫҢҒЫРЛАНЫҰ мыңғырлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

МЫҢҒЫРЛАСЫҰ мыңғырлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЫҢҒЫРЛАТЫҰ мыңғырлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЫҢҒЫРЛАҰ ф. Бир нәрсени түсиниксиз етип айтыу. Мениң күним не кешеди? — деди Мәүлен *мыңғырлап* (Ө.Хожаниязов).

МЫҢҒЫРЛАҰЫҚ кел. Бир сөзди қайта-қайта айта бериушилик, мыж-мыжлық, езбелик.

МЫҢҒЫРЛЫ ат. Тонкылды, қыңкылды.

МЫҢҚ: ф. мыңк етпеу. 1. Хеш билдирмеу, сездирмеу. 2. Қозғалмау, қылт етпеу. Мәтнийаз *мыңқ* етпестен уйқылап қалған екен (Ж.Аймурзаев). 3. ауыс. Ауырсынбау, шаршамау. Мал тапсаң кирей сал да Бухарға бар, *Мыңқ* етпес көп жүк артсаң бир қызыл нар (Әжинияз).

МЫҢҚЫЛДАНЫҰ мыңкылдау фейилиниң өзлик дәрежеси.

МЫҢҚЫЛДАСЫҰ мыңкылдау фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЫҢҚЫЛДАТЫҰ мыңкылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЫҢҚЫЛДАҰ ф. Мурыннан сөйлеу, түсиниксиз етип айтыу. Айтарсаң қосық қунтыйып, *Мыңкылдайсаң* күшти жыйып, Зорға аузыңның суын тыйып, Келбетинди билесен бе? (Бердақ).

МЫҢҚЫЛДЫ ат. Мыңғырлы, ғыңғырлы.

МЫҢСАН р. Оғада көп, сансыз, көплеген, есапсыз. Үйге келсем *мыңсан* жұмыс табылады (Б.Бекниязова).

МЫРҒА кел. Бойға тартпаған өсимликлер, келте, жақсы рауажланбаған. Отақ басса ғауаша *мырға* болып қалады.

МЫРЖЫЙТЫҰ мыржыйуу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

МЫРЖЫЙЫСЫҰ мыржыйуу фейилиниң шериклик дәрежеси.

МЫРЖЫЙЫҰ ф. Күлимсиреу, күле шырай бериу.

МЫРЖЫҚ кел. Бет алды жыйрықланған, тырысқан, бетин жыйрық басқан.

МЫРЖЫҚЛАНЫҰ ф. Жыйрыкланыу, қатпарланыу.

МЫРЖЫҚЛАҰ кел. Жыйрыклау, тырыслау, қатпарлау. Оның бет алды *мыржықлау* екен.

МЫРЗА I кел. Сақый, қолы ашық, барын аямайтуғын. Ол бир *мырза* жигит еди.

МЫРЗА II ат. гөн. с. Үстемлик етиуши класстын топарына жататуғын адам хәм сондай адамлардың жеке атынын ямаса фамилиясының алдына келтирилип, соларға қаратылып айтылатуғын рәсмий сөз.

МЫРЗАҒА ат. Хаялдың күйеуинин тууыскан, аталас ямаса жакын инилери.

МЫРЗАЛЫҚ ат. Сақыйлық, қолы ашықлық, барын аямаушылық. *Мырзалық* хәр кимге тән емес.

МЫРЗАСЫНЫҰ ф. Өзин сақый етип көрсеткиси келиу.

МЫРРЫҚ кел. Сәтсиз, нақолай. Бүгин мыррық күн бе деймен.

МЫРРЫҚЛЫҚ ат. Сәтсизлик, қолайсызлық.

МЫРС-МЫРС: ф. мырс-мырс етип күлиу. Еситилер-еситилмес етип әсте күлиу. Атамурат бул сөзге *мырс-мырс* етип күлип жиберди (Т.Қайыпбергенов).

МЫРСЫЛДАСЫҰ мырсылдау фейилинин шериклик дәрежеси.

МЫРСЫЛДАҰ ф. Мырс-мырс етип күлиу, әсте күлиу, сыңкылдау. Көпшилик *мырсылдап* күлип отыр, қызық сөзлер өз ара кетип тур (Ө.Айжанов)

МЫРТЫҚ кел. Келте, киши, келте бойлы. Эй, Қалый *мыртық*, — деди ол шалғайынан тартып (Т.Қайыпбергенов). Мине, *мыртық* кемпир шықты сахнаға, Тамашагөй гүлөп қол шаппатлаған! (И.Юсупов).

МЫРТЫҚЛЫҚ ат. Келтелик, кишилик, келте бойлылық.

МЫРТЫҚТАЙ кел. Мыртыққа усаған, мыртық сыяқлы.

МЫРЫЛДАСЫҰ мырылдау фейилинин шериклик дәрежеси.

МЫРЫЛДАҰ ф. Пышықлардың мырылдауы, «мыр-мыр» деген сес шығаруы.

МЫС ат. Химиялық элемент, созылғыш ийилгіш, қызғылт реңли металл. *Мыс* куман. *Мыс* ләген. *Мыс* чайник.

МЫСАЛ ат. 1. Бир нәрсени түсиндириу ямаса аныклау ушын келтирилетуғын дәлил. *Мысал* келтириу. *Мысал* табыу.

2. Тап, дәл өзи. Адам қолы гүл ғой *мысал*, Еркін мийнет етсе егер! (И.Юсупов). 3. Математикалық шынығыу, есап.

МЫСКЕР ат. Мыстан хәр қыйлы үй руўзыгер буйымларын ислейтуғын адам.

МЫСКЕРЛИК ат. Мыскердин кәсиби, кәри.

МЫСҚАЛ ат. Салмағы 4,26 граммға тең болған ески аұырлық өлшемининң бирлиги. Аұырыу батпанлап киреди, мысқаллап шығады (ққ.х.н.).

МЫСҚЫЛ ат. Мазак, күлки, ермек. Фазықды байлап қой, — деп Әлмурат *мысқыл* етти (Қ.Султанов).

МЫСҚЫЛЛАҰ ф. Ермеклеу, мазақлау, маскаралау. — Ережеп аганың тасыуы да, қайтыуы да бир серке екен гой, — деди ол (Әжинияз) *мысқыллап* күлди (Қ.Султанов).

МЫСҚЫЛЛАҰШЫ ат. Ермеклеуши, мазақлаушы, маскаралаушы.

МЫСПЫЛ ат. мед. Мойынның, тамақтың безлерининң ириндесип ағатуғын аұырыуы, жүкпалы жара.

МЫСПЫЛДАЙ кел. Мыспылға усаған, мыспыл яңлы, мыспыл сыяклы, мыспыл тәризли.

МЫССЫЗ кел. Мысы жоқ, мыс қосылмаған, мысқа ийе емес.

МЫСТАЙ р. 1. Жүдә, оғыры, аса. Күн *мыстай* қайнап тур (Г.Изимбетов). 2. Таза, минтаздай. Жайдың дөгереги *мыстай* екен.

МЫСЫР ат. геог. Хәзирги Египет мәмлекетининң бұрынғы аты.

МЫШ к.с. Исенимсизликти, унатпаушылықты билдиретуғын жанапай сөз. — Маңлайын қылыш кеспес, соған тийемен, деп айтыпты *мыш* (ққ.х.е.). ◇ **Мыш-мыш** — дәлиленбеген, тастыйықланбаған, анықланбаған нәрсе туұралы айтылатуғын көмекши сөз. *Мыш-мыш* сөзди алды менен усы Турдыгүл кемпир табады (Ж.Аймурзаев).

МЫШЫҚ к. Пышық.

МЫШЬЯК ат. мед. Бир қатар минералдың составына киретуғын қатты зат, химиялық элемент, медицина менен техникада қолланылатуғын, сол заттан исленген препаратлар.

МЫШЬЯКЛИ кел. Ишинде, қурамында мышьяк бар, мышьяк қосылған. *Мышьякли* дәрилер.

МЫЯҰ ат. Пышықтың аұзынан шығарған сести, дауысы.

МЫЯҰЛАНЫҰ мыяұлау фейилининң өзлик дәрежеси.

МЫЯҰЛАСЫҰ мыяұлау фейилининң шериклик дәрежеси.

МЫЯЛАТЫҰ мыяұлау фейилининң өзгелик дәрежеси.

МЫЯҰЛАҰ ф. Пышықтың мыяұлап бақырыуы, мыяұ-мыяұ деп сес шығаруы, дауыслауы.

Н

Н ат. 1. Каракалпак әлипбесиниң он сегизинши ҳәриби хәм сол ҳәриптин графикалық таңбасы, атамасы. Кейини нг, нм, мд дауыссызларына питкен сөзлерге аффикслер тиккелей жалғана береді («ққ. т. орфогр. с.»). **2.** Тил ушы альвеолларға тийиу арқалы пайда болған үнли дауыссыз сес. Сөз ақырындағы *н* сеси *м* сесине алмасып еситилсе де, сөздің түбири сақланып *н* жазылады («ққ. т. орфоғ. с.»).

НАБАДА р. 1. Тосыннан, ойламаған жерден, тосаттан, бирден. **2.** Егерде, набада, базда. *Набада* үйинде екенінде бара алсақ маңлайы отқа күйген теридей тырысып қабағын ашпайды, бүрисип отырғаны (Ө.Хожаниязов).

НАБАТ ат. Кумшекерден қайнатылып исленген түси жалтырақ қатты, кристалл сыяқлы мазалы зат, қант. Турған жерден көп тойды, Тийгендей аұзы *набатқа* («Қырк қыз»). **◇ Ак набат — а)** аұыс. қауынның мазалы сорты. **б)** аұыс. ең жақсы жем, жемнің сайланды түри, бахалы жем. Аман барсам Байсын елге, Жеміне *ақ набат* илейин («Алпамыс»).

НАБАТЛЫ кел. Набаты бар, набат салынған, набат қосылған, набатқа ийе.

НАБАТТАЙ кел. Набат сыяқлы, жүдә мазалы, шийрин.

НАБОР ат. Белгили бир затлардың жыйынтығы. Гайка-ключлардың *наборы* әкелинди (А.Дальжанов, П.Т.Карпов).

НАБОРЩИК ат. Баспаханада ҳәрип териуши қәниге, рабочий. *Наборщиклер* женин түрген, Тынбай ҳәрип терип жүр (Ж.Аймурзаев).

НАБЫТ ат. 1. Өлим, каза. **2.** Ұайран, ұайқан. Қайтып Хәсен ханды *набыт* қылмасаң, Хорезмнің журтын басып алмасаң («Ер Зийұар»).

НАГАН ат. Дәри менен атылатуғын тапанша. Қолында *наган*, темир жол станциясының депосында хызмет ислейтуғын слесарь Сергеев хәммениң алдында киятыр (Н.Дәукараев).

НАГРАДА ат. Белғили биреўдин ямаса бир шөлкемнин жүдә жақсы мийнети менен хызмети ушын берилетуғын мәмлекетлик бахалы сый, сыйлық, байрак, хүрметли белги.

НАГРАДЛАНЫҢ наградлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

НАГРАДЛАҢ ф. Исленген мийнети менен хызмети ушын хүкимет тәрөпинен бахалы сыйлық тапсырыу, мәмлекетлик белгини бериу.

НАГУМАН кел. Белгисиз, нағайбыл, биймәлим. Оның атта өзин услап отыра алыуы *нагуман* еди.

НАГУМАНЛАҢ кел. Белгисизлеу, нағайбыллау, биймәлимлеу.

НАГУМАНЫРАҚ кел. Белгисизирек, нағайбылырак, биймәлимирек.

НАГАЙБЫЛ кел. Нагуман, белгисиз, анықланбаған, тастыйықланбаған. Егер кеме аударылған жөни менен *нағайбыл* кеткенде бир сәр еди (К.Султанов).

НАГАЙБЫЛЛАҢ кел. Нагуманлау, белгисизлеу.

НАҒЫЗ кел. Дәл, тууры, нақ, тап. 1. Ал, бүгин әкеси қызын өлтirmeйди деп *нағыз* айыпкерди ақлағыңыз келеди (Т.Қайыпбергенов). 2. Шын, хақыйқат.

НАҒЫС ат. Бир заттың бетине салынған кесте. Сөйтсе үстилерине *нағис* ойып тасланған бир зәулим сарайда кәдди-әумети келискен бир жигит пәр төсектиң үстинде созылып жатырған кусайды (М.Нызанов).

НАҒЫСЛАҢ ф. Бир заттың бетине кесте салыу. Жигитлер жалт карады: үстине қызыл шубар көйлекті шубатылдырып кийип, оның сыртындағы қара бешпентиниң өңири менен етегин қарыс сүйем *нағыслап*, белин кууыршақтай қынаған, басына айдынлы менен түрмени жүйин келтирип, тегислеп шебер ораған (К.Султанов).

НАҒЫСЛЫ кел. Нағысы бар, нағыс ойылған, нағыс салынған, нағыс тоқылған. Костюмның сыртына шығарылып қойылғанлықтан көйлегиниң жағасы *нағыс*лы екени беп-белғили болып тур (Т.Қайыпбергенов).

НАҒЫССЫЗ кел. Нағысы жоқ, нағыс ойылмаған, нағыс қойылмаған, нағыс салынбаған.

НАҒЫШ қ. нағыс.

НАДАН кел. 1. Ақылсыз, пәмсиз, билимсиз. Сөз билмеген *надан*лар, Сууға кеткен адамдай (Ә.Шамуратов). 2. Сада, гөдек.

НАДАНЛЫҚ ат. 1. Топаслық, ақылсызлық, пәмсизлик, билимсизлик. Қызларға жууап айтасаң, Не биреуін мунайтасаң, Келбетинди ойламасаң, *Наданлығыңды* билесен бе? (Бердақ). 2. Садалық, гөдеклик.

НАДАНШЫЛЫҚ ат. Түсинбеушилиқ, гөдекшилиқ, садашылық.

НАДЗИРАТЕЛЪ ат. Қәлиплескен тәртіптің бузылмауына жууап бериуши адам, бақлаушы, сақшы.

НАДУРЫС ат. Қәте, дурыс емес. Бәрін айт та бирін айт. Арығға питкен қарыұды айт, Узақты айтпа, жақынды айт, *Надурысты* айтпа, мақулды айт (Бердақ).

НАДУРЫСЛЫҚ ат. Қәтелиқ, дурыс емеслик.

НАЖДАК ат. 1. Металлды, ағашты хәм т.б. затларды егеуґе, тазалауға қолланылатуғын қатты минерал. 2. Наждақ унтақларынан исленген шар таслы қум, қайрак.

НАЗ ат. Жилуа, еркелиқ, кербазлық. *Назы* менен күйдирген, Қылығы менен сүйдирген («Алпамыс»).

НАЗБАЙГҮЛ ат. Жақсы хоширей ийиси бар өсимлик, ийисли гүл.

НАЗЛАНЫҰ ф. Еркелеу, сызылыу. Соған қарсы Айым *назланы*: — Шүкир, үй ишлериңиз аман ба? — деп аманласты (Қ.Ирманов).

НАЗЛЫ кел. Жилуалы, қылуалы. Жоқты сендей бул дүньяда *назлы* яр, Мен болмасам өлтиреді залымлар («Қырк қыз»).

НАЗЫРҚАНЫҰ ф. Кеули толмау, қанаатланбау. Ширикке қайыл болғанда гөнеге *назырқанамыз* ба, жора, ... (Қ.Султанов).

НАЙ ат. 1. Ағаштан исленген үплеп шертилетуғын музыкалық әсбап. Сазенде *най* менен «хошадәс» намасын атқарып шықты. 2. Иши кууыс камыс, трубка.

НАЙБ ат. Хийуа ханлығының заманындағы ауыл ақсақалына берилетуғын атак. Аталық хәм *найб* келди, Хәм салықшы Ғайып келди, Мың да бес жүз зайып келди, Мысал Шымбай көшти бүгин (Бердақ).

НАЙЗА ат. гөн. с. Ушына темирден ис орнатылған, узын ағаш саплы ески урыс куралы. Жаман жолдас *найзасына* илдирер, Жақсы жолдас адамгершилиқ билдирер, Душпанды мунайтып досты күлдирер, Солар хызмет етер уллы халық ушын (Бердақ). ◇ **Қоңыраулы найза** — қоңырауы бар найза. *Қоңыраулы найза* қолға алып, Батыр жолға жөнелди (ққ.х.к.).

НАЙЗАҒАЙ ат. Жауын жауар алдындағы хауада жыйналған электр зарядларының күшлі жарығы.

НАЙЗАҒАЙДАЙ кел. Найзағайға усаған, найзағай сыяқлы, найзағайға мегзес. Хәм ол *найзағайдай* жалт етип бирден, Түсти тау үстине күтпеген жерден (И.Юсупов).

НАЙЗАДАЙ кел. Найза сыяқлы, найзаға усаған, найза тәризли.

НАЙЗАЛАНЫҰ найзалау фейилинің өзлик дәрежеси.

НАЙЗАЛАСЫҰ найзалау фейилинің шериклик дәрежеси.

НАЙЗАЛАТТЫРТЫҰ найзалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

НАЙЗАЛАТЫҰ найзалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

НАЙЗАЛАҰ ф. Найза менен шаншыу, түйреу. Үйге қамап қойып, *найзалап*, Пышаклап көп азап берди (К.Ирманов).

НАЙЗАЛЫ кел. Найзасы бар, найзаға ийе. Бул отауларды сыртынан баклап *найзалы* атлылар жүрипти (Т.Қайыпбергенов). Ийнинде найзалы бес атар мылтық (К.Султанов).

НАЙЗАШЫЛ кел. Найзаны дәл тийгизе алатуғын. Өзи мени *найзашыл* деп мақтады (Т.Қайыпбергенов).

НАЙЛАЖ кел. Илажсыз, ерксіз, ықтыярсыз. Бул жерде олар *найлаж* тил бириктирип кетти (Т.Қайыпбергенов).

НАЙМЫТ ат. Жалатай, жолкер, хийлекер. Тум-тусына қол урып, Ақырында ол *наймыт* өзинің басын жалмады («Ер Зийуар»). Қозыбалаға суұпы болыпты-ау бул *наймыт* деп ишинен күлди (К.Султанов).

НАЙСАП ат. Инсапсыз, бузық, оңбаған, заңғар. Әй *найсап!* Колхоз фермасының талай малларын заялаған шығарсаң (Ә.Шамуратов).

НАЙСАПЛЫҚ ат. Инсапсызлық, оңбағанлық, бузықлық.

НАЙША ат. 1. Қозак тоқыу ушын сабак орайтуғын қамыстан исленген қурал. 2. Қауынның хәм баска да мийуелердің жаңа салған түйнеги.

НАЙШАДАЙ кел. Найшаға усаған, найша тәризли, найша яңлы, найшаға мегзес, найша сыяқлы. Қамыстан исленген *найшадай* думалап кетти (Ж.Аймурзаев).

НАЙШАЛАҰ ф. 1. Найшаға сабак орау. 2. Түйнек салыу, түйнеклеу.

НАЙШАЛЫ кел. Найшасы бар, найшаға ийе.

НАЙШЫ ат. 1. Най тартатуғын адам. ... баксылар, баламаншы, *найшы* қусаған бир топарды басқарған (Н.Дәукараев). 2. Най соғатуғын, ислеитуғын адам, уста киси.

НАЙШАЛЫҚ ат. Най шертиу менен шуғылланыушылық яки най соғыу менен шуғылланатуғын кәсіпшилик.

НАҚ р. 1. Дәл, туұры. Ауылдың *нақ* ортасында мектеби бар жарқыраған (Ә.Шамуратов). 2. Хакыйқат, шын, дурыс. *Нақ* ашыуы келгенде, Аузынан көбик шашады («Қырк қыз»).

НАҚЛАЙ р. Накма-нақ, туп-туұры.

НАҚМА-НАҚ р. Дәлме-дәл, туп-туұры. Сөзди *нақма-нақ* айтып, дәсте-дәсте етип төкти (К.Султанов). Халық аузынан жыйылған сөз болғанлықтан күтә *нақма-нақ* болмаған жерлери де бар шығар (Қ.Ирманов).

НАҚОЛАЙ кел. Ыңғайсыз, қолайсыз, ретсіз, орынсыз, оңайсыз, жайсыз, бийжағдай, жағдайсыз. Ислеген қыймылым *нақолай* болдыма ямаса досқаға шақырылғаным жоқ па еди, балалар дуу күлип жиберди (Т.Қайыпбергенов).

НАҚОЛАЙЛЫҚ ат. Жайсызлық, бийжағдайлық, қолайсызлық, ыңғайсызлық, оңайсызлық, жағдайсызлық.

НАҚЫЛ ат. Ақыл, нәсият ретінде айтылатуғын сөз. Оның бул сөзи журт арасында *нақылға* айланып кеткен (Қ.Айымбетов).

НАҚЫЛ-МАҚАЛ ат. Ақыл, нәсият ретінде айтылатуғын ушырма сөз хөм улыуа халықлық нақыл сөз, өткір сөз. ... *Нақыл-мақаллардың*, легендалардың, жумбақлардың т.б. шеберлік пенен орын алғанлығын байқаймыз (Қ.Мақсетов).

НАҚЫЛШЫЛ кел. Нақыл-мақалды көп айтатуғын адам. Құс қартайса қутаншы болады, жырау қартайса *нақылшыл* болады (ққ.х.н.).

НАҚЫРА ат. гөн. с. Ески саз әсбабы. Сазенде менен гөйенде, барлығы *нақыра* шалады («Ер Зийуар»).

НАҚЫРАТ ат. Хәр бир куплеттен соң қайталанып айтылатуғын қосықтың бир бөлеғи, қайтармасы. Қосықшының *нақыратын* қалғанлары көтерип кетип атыр (Т.Қайыпбергенов).

НАЛА ат. Қайғы, хәсирет, муң, шер. Жеткерген Аллаға бенде *наласын*, Таба алмай жүр излесе панасын, Қара жер алған соң ата-анасын, Бир басқа ғамғүнлик келди, яранлар (Күнхожа).
◇ **Нала қылыу, нала шеғиу** — хәсирет шеғиу, хәсирет тартыу. Бул сеслер таралар ел нәпесинен, Бул сеслер бабамның *шеккен наласы* (Ш.Мәмбетмуратов). *Нала қылып* жүреғимди, Берер бир күн билегимди (Бердақ).

НАЛОГ-НӘЛИК Ешкилерди ол есикке дүбеп турған нәлиқшилерден қутылыу үшін сатты (М.Нызанов).

НАЛЫМАҰ ф. Қайғырмау, уғайымламау.

НАЛЫҰ налыу фейилинің өзлік дәрежесі.

НАЛЫС ат. Қайғы, уғайым, хәсирет. Кең майдан, жазық далада, Етеди *налыс* құдайға («Қырқ қыз»).

НАЛЫҰ ф. Қайғырыу, уғайымлау. — Енди сеннен ақлық сүймей өтип кетемен бе? — деп *налыды* азанлы-кеш дастурхан басында (М.Нызанов). Оның бұл гәпине *налып*, өзінди қапа қылма, — деди ғарры қызға («газетадан»).

НАЛЫНЫҰ Сол күнлерге де *налынды-ау*, Несийбели! (М.Нызанов).

НАЛЫШ ат. 1. қ. налыс. 2. Саздың, наmanın аты.

НАМА ат. 1. Қосықтың музыкасы, мелодиясы, саз. Қандай *нама* бұйырсаңыз да айтып бере аламан (Ә.Шамуратов). Сазла, бақсы дуғтарыңды, «Жети асырым» *намасына* (И.Юсупов). 2. ауыс. Босқа айтылған сөз, мәзи гәп, бос гәп, бос сөз. ◇ **Намаға салыу** — а) қосықты бир нама менен айтыу. Уядағы бозторғайлар шыр-шыр етип ушып, ағарып атқан танды, бозарып шыққан күнди қарсы алғандай, көтерилип көкке ушып шуу-шуу *намаға салып* қосық айтыуға киристи (газетадан). б) ауыс. Биреудің үйреншикли әдетін қайталауы.

НАМАЗ ат. дин. с. 1. Ислам диніндегі диншил адамның құдай алдындағы күніне бес уақыт өтетұғын парызы. Усы ауылда меннен ерте турып *намаз* оқытуғын адам жоқ еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Ислам дини дәстүрінде өлген адамды жерлеу алдында оқылатұғын қуран. *Намазына* халық қалмай жыйналды, Қарақалпақ, қазағы да қыйналды (Өтеш). ◇ **Намазы қаза болыу** — намаздың өз уақтында оқылмай қалыуы. **Намазы бузылыу** — намаз оқылып атырғандағы басқа нәрселердің тәсири тийиуінен хәм басқа нәрсе ойлағаннан намаз оқый алмау, кесентлик, зыянлық. **Намазға жығылыу** — намаз оқый баслау. Мусылманшылықта он еки жастан *намазға жығылыу* керек дейди (М.Нызанов). **Бес уақ намаз** — хәр күнгі оқылатұғын бес түрлі намаз. *Бес уақ намаздан* кейин Алладан сениң аманлығың тилейтуғыным (М.Нызанов). **Хайыт намаз** — хайыт байрамына байланысly көпшиликтің қатнасыуы менен оқылатұғын намаз. **Жума намаз** — жума күні жыйналысып көпшиликтің оқытуғын намазы. **Жыназа намаз** — мархұмды қойымшылыққа алып кетердегі оқылатұғын намаз.

НАМАЗГӨЙ ат. дин. с. Намазды қаза қылмай өз уақтында оқытуғын адам, намазхан киcи.

НАМАЗЛЫГЕР ат. 1. Күннің батар алдындағы уақыт, мезгіл. Қырқ қызы менен Гүлайым, *Намазлыгер* уақтында, Толықсып кирди тойларға («Қырқ қыз»). 2. Ислам дини бойынша бес намаздың үшіншиси.

НАМАЗЛЫҚ ат. дин. с. Намазға тән, намазға тийисли. Ол дүньяда мойнымызға қарыз болып жүре ме, хеш болмаса *намазлығын* билер, мойнымыздан парызымызды өтейик деп алып келдим (Қ.Айымбетов).

НАМАЗХАН кел. Намазды қаза етпейтуғын диншил адам. Әулийе басында харамшылық хаққында гәп болмайды. Қала берди мен үйли-жайлы хәм *намазхан* адамман (М.Нызанов).

НАМАЗШАМ ат. 1. Геүгим, қараңғы түскен уақыт. *Намазшамда* Шынғыс келди, Аттан түсирип алған екен (Бердак). 2. дин. с. Ислам дининдеги күн батқаннан кейинги оқылатуғын төртінши намазы.

НАМАЗЛЫГЕР Күн *намазлыгерден* аўғанда қызларға алтындай сары шашлы бир қызды орталарына алған бир топар кийик тодасы ушырасады (М.Нызанов).

НАМАЗШЫ ат. 1. Намазға қатнасқан адам. 2. Намаз оқыйтуғын адам.

НАМАҚУЛ кел. Дурыс емес, надурыс, қәте, қолайсыз. Өзин билесен Есеке, қосық пенен сазды улама хәм шайықлар *намақул* көреді (К.Султанов).

НАМАҚУЛЛЫҚ ат. Надурыслық, натуұрылық, қәтелик.

НАМӘЛИМ кел. Белгисиз, биймәлим, анық емес. Бахрам үәзирди бас қылып: — кешегі камап қойған қызым менен *намәлим* адамды алып келинлер, залымларды дарға асып өлтиремен, — деп буйрық берди (ққ.х.е.).

НАМӘХРӘМ кел. дин. с. Баска, бөтен, жат. *Намәхрәмди* хасла жолдас тутпаған, Аты қарақалпак еллерим барды (Әжинияз).

НАМБАР ат. Жерге төгилетуғын дәристин жыйналған жери.

НАМЫС ат. Ар, хұждан, абырай. Қоңырат бийлери *намысқа* күтә буұлыққан еди (Т.Қайыпбергенов).

НАМЫСЛАНЫҰ ф. Арланыу, ары келиу. Абылқайыр ханның менсинбеген гәпине бийлер жүдә *намысланып*, хәтте шаршағанларын да умытты (Т.Қайыпбергенов).

НАМЫСЛЫ кел. Ар-уяты күшли, ар-намысы бар, хұжданлы, сөз көтермейтуғын. Биреу бай, биреу жарлы, Биреулер *намысly-арлы* (Бердак).

НАМЫСЛЫЛЫҚ ат. Ар-уяты күшлилик, хұжданлылық.

НАМЫССЫЗ кел. Уятсыз, арсыз, хұждансыз.

НАМЫССЫЗЛЫҚ ат. Уятсызлық, арсызлық, хұждансызлық.

НАМЫСШЫЛ кел. Намысын жокары тутатуғын, аршыл. Кулымбет хәмел ушын жасауыллар алдында қанша жорғаласа да, елатының ары ушын гейде жан қыятуғын *намысшыл* да бий (К.Султанов).

НАН ат. Хәр түрли унның камырынан нанбайханада, печьте, тандырда, табада, қазанда писирилетуғын аұқат, тағам. Кеше өкпелегеним сондай, азанғы *нанымды* тап түсте жедим (Ө.Айжанов). ◇ **Нан сындырыу** — а) жеуге қолайлы болыу ушын сындырып қойыу, майдалау, бөлеклеу, усақлау, б) шәртлесиу, ант бериу, уәделесиу. Булар жолдың үстинде *нан сындырып* куда болды (кк.х.е.). **Бир шуқым нан** — курттай, азғантай. **Нан соғыу** — ислеу, таярлау. **Нан нисириу** — жабыу, қатырыу. **Нан жабыу** — тандырға нан писириу. **Нан урсын** — өтирик болса нанның кесапатына ушырайын деген ғарғыс. **Демине нан писиу** — айтканы орынланыу, айтканы болыу.

НАНБАЙ ат. 1. Нанбайханада нан писириуши. 2. Нан сатыушы.

НАНБАЙХАНА ат. Нан писирип шығаратуғын көрхана.

НАНКӨРЛИК Өйтип нанкөрлик етпе (М.Нызанов)

НАПАҚА ат. Күнделикли күн-көрис, азық-аұқат, ишкилик, жегилик, тиришилик ушын алынатуғын мийнет хақы. *Напақа* болса жәмәәттиң қырманынан өнеди, адам бар жерде өлим-житим бар. (Ш.Сейтов).

НАПАҚАЛАНЫУ ф. Пайдаланыу, күн көриу, азық-аұқат жыйнау. Булардың биразы даладан *напақаланса*, биразы елден *напақаланады* (Ж.Аймурзаев).

НАПАҚАЛЫ кел. Азық-аұқаты мол, напақасы көп.

НАНАҚАСЫЗ кел. Азық-аұқатсыз, ишкиликсиз, жегиликсиз. Жау торғай онды алдырды, Есимди және талдырды. Бала-шағаны *напақасыз* қалдырды, Не қыламан жау торғайды (Күнхожа).

НАР ат. 1. Түйениң жалғыз өркешли түри, хасыл туқымлы ири түйе. Устине хәдден зыят жүк артылған *нар* орнынан турады (К.Султанов). 2. аұыс. Азамат, қарыулы, күшли, батыр. — Хәй *нарым-ай*, алдынды алла ашсын, — деди (К.Ирманов).

3. ауыс. Теректин ямаса малдың үлкен түрі. Анау тұрған алмамекен, *нармекен*, Саясында жатқан бизін ярмекен (қ.х. к.).

◇ **Нар камыс** — ири, жууан, узин камыс. Өркеш тауын усласып, *Нар қамысың* жарасып, Жанарған елдің сәнисең (Қ.Султанов).

Нар жигит — күшли, батыр, қарыулы жигит. **Нар түйе** — жалғыз өркешлі үлкен түйе, түйенің үлкен түрі. *Нар түйеге* жүк артты, Аумасын деп жолларда, Қалмасын деп шөлдерде, Аркан менен берк тартты («Алпамыс»). **Нартеке** — ауыс. Текенің ири, күшли, хасыл туқымы. Гүлдір-гүлдір силкинип, *Нар текедей* керилип, Кулағын тигип жәниұар, Төрт тәрәпке қарады («Алпамыс»). **Жүкті нар көтерер** — ауыс. қыйыншылыққа, ауырманшылыққа шыдайтуғын адам.

НАРАЗЫ кел. Бир нәрсеге кеуили толмау, разы болмау. Фазыл бир ауылға барып, болыс-ақсақалларға *наразы* болып атырған бир топар жигитлердің үстинен шықты (Қ.Ерманов).

НАРТ Бир ушын *нарт* тораңғылға байлап, теринің жеткен жеринен айланып едик, қырық танап жеринизди айланып шығыуға жетти. (М.Нызанов).

НАРАЗЫЛЫҚ ат. Бир нәрсеге разы болмаушылық.

НАРГЕЛЛЕ кел. Батыр, мәрт, ер, ержүрек.

НАРДАЙ кел. Нарға усаған, нар тәризлі, нар сыяқлы.

НАРЗАН ат. Минераллы суудың аты.

НАРИЙЗА қ. наразы. *Нарийза* болмасаң, сүттен шығайын деп тұрған баспағым бар (М.Нызанов).

НАРИЙЗАЛЫҚ ат. Разы болмаушылық.

НАРКОЗ ат. мед. Адамларға операция жасағанда бийхууш қылатуғын, уйқылататуғын яки организмнің сезиу кәбилетін уақытша тоқтататуғын дәри. *Наркоз* бенен жасалған операция.

НАРКОМАН ат. Наркотик қабыллауды үрдис еткен адам, нәшебент, тирийекши, көкнаршы, гиябент, бәңги.

НАРКОТИК ат. 1. Организмді бийхууш қылатуғын уулы зат, дәри. 2. Организмді бийхууш қылатуғын, уйқылататуғын.

НАРЛЫҚ ат. Мәртлик, ерлик, батырлық, ер жүреклилик.

НАРОДНИК ат. Народниклик тәрәпдары, халықшыл.

НАРНОЗ ат. Қойдың терисинен тигилетуғын тонды бояу ушын пайдаланылатуғын апельсиннің кептирилген қабығы, бояудың бир түрі. Тек шершилер ғана *нарноз* салған қалталарын енди жайғастырып атыр (Қ.Аралбаев).

НАРПОЗЛАУ ф. Терини нарпоз бенен бояу.

НАРТ ат. Тигилген, кесилген жас нәлше хәм геллекленген теректиң түбинен шыккан шыбығы, талы.

НАРТТАЙ кел. 1. Нарт сыяклы, нартқа усаған, нарт янлы, нарт тәризли. 2. Қып-қызыл болып қызарған, бозарған, албыраған. Сол ойындағыдай болып шыкканына ыразы, бирак өткен уақыялар тәкирар етиле береді деп ойламағаны бир жағынан, ушып турғанда еки бети *нарттай* қызарып және уялып отырған Атамурагты көрді (Ө.Айжанов).

НАРША ат. Нар түйениң үш жасар тайлағы, жас нар.

НАРЫН ат. Пискен гөш пенен қамыр араластырылып исленген сорпалы тағам, аұкат.

НАРЯД ат. 1. Орынланыуға тийисли буйрык, хұжжет. 2. Орынланыуға тийисли ауызша буйрык.

НАС кел. Дене тазалығына, үсти-басына, үй ишине салак карайтуғын, патас. Ишип халықлардың не сыйлы асын, Аралап еллердин бәлентин-пәсин, Қыз бенен жигиттиң азада-*насын*, Отырыспада танып келдим, балларым (Бердак).

НАСАЗ кел. 1. Саз емес, кемшилиги бар. 2. Жаман, төмен, пәс.

НАСАЗЛЫҚ ат. 1. Саз емеслик, кемшилиги барлык. 2. Бил-меслик, кәтелик, төменлик, шалалык. Изимбетов күлип жибергиси келген менен, бир жағынан, «бизиң басшылықтың *насазлығы*» — деп ойлады да, катал түрде кирди (Т.Қайыпбергенов).

НАСАҚ ат. Өсек, жала, өтирик. Енди Сапар өлген соң саяқ-сандыракқа үстинди жол кылды деген журттың *насағын* тағы аркалағын келе ме! (К.Султанов) **Насақ сөз** — өсек сөз, өтирик сөз, жала сөз.

НАСАҚЛАҰ ф. Мазаклау маскаралау, кек етиу, табалау. Маган азап бердин кейниңе карап, Душпанларым отыр күлип *насақлап* (Омар).

НАСАҚШЫЛ кел. Өсекшил, табашыл. Жаман адам *насақшыл*, Әйтеуір жерге усақшыл (Өтеш).

НАСЛЫҚ ат. Таза жүрмеушилик, тазалығы жоклык, патаслык, ыласлык, салаклык, паспандалык. Дүньядагы бар ауырыуды шақырғандай *наслық* жаман, — деди гарры (кк. әд.).

НАСОС ат. Каналдан бийик жерлерге двигателдиң күши менен суу шығаратуғын труба, суйық затларды хәрекетке келтиретуғын механизм. *Насос* айдап бийик жерге қызлары, Мәдений қуралын күшейткен қала (С.Нурымбетов).

НАСЫБАЙ ат. Темекинің майдаланған унтағы менен сексеуіл ямаса жыңғылдың күлін араластырып, үстине суу тамызып араластырып, уқалап исленетуғын нәшениң түри. Қәне, татыұласып *насыбай* атысып алың (К.Султанов). ◇ **Насыбай шақша** — ишине насыбай салыу ушын қаңылтырдан, мыстан, ағаштан, кабактан хәм басқа да нәрселерден исленген арнаулы ыдыс. **Насыбай тостаған** — насыбайды уқалайтуғын арнаулы ыдыс. **Насыбай уқалау** — темеки менен күлди араластырып насыбай таярлау. **Насыбай атыу** — насыбайды тилдің астына салыу. **Бир атым насыбай** — тилдің астына бир ғана рет салыуға болатуғын насыбай.

НАСЫБАЙКЕШ Ояқта нан табылады, бирақ, мынау табылмайды, — деп нәм-нәхән бир шекийнени толтырып *насыбай* әкетти. Әкең *насыбайкешти* жек көретуғын еди (М.Нызанов).

НАСЫР: ф. насырға шабыу. Ис-хәрекеттің кериси болыуы. ◇ **Насыры бүгилиу** — абырайы төгилиу, уятқа калыу. Адамның жети *насырын бүктің* ғой (К.Султанов).

НАТРИЙ ат. Жумсақ, жеңіл, ақ гүмис реңди химиялық элемент, металл.

НАТУРАЛИСТ ат. 1. Тәбияттаныу менен шуғылланыушы адам. 2. Натурализмди жақлаушы адам, киcи.

НАТУУРЫ кел. Дурыс емес, надурыс, кәте. Улының туұры ислегенин де, *натуұры* ислегенин де айыра алмай Гүлим бираз ойға батты (Т.Қайыпбергенов).

НАТЫҚ кел. Уялшақ, ынжық. Сүйегің пәс пе, я анадан жетим калып, *натық* болғансаң ба? — деди (Т.Қайыпбергенов).

НАТЫҚЛЫҚ ат. Уялшақлық, ынжықлық. Усындай *натықлығым* бираз жерлерде, Жүзимди каратып болды-ау төменге (И.Юсупов).

НАҰМИТ кел. 1. Үмитсиз, бийүмит, үмити жоқ. Әрман қайдан келер, кимлери билмес, *Наұмит* бенделер келгенин билмес (Күнхожа). 2. Нәтийже, табыс. Әшим дос болайық ырысқы жеткер, Жас уллы сыйлаған *наұмит* қалмас («Алпамыс»). 3. ауыс. Мийримсиз, шәпәәтсиз.

НАҰА ат. Мал, қой-жанлықларға суу бериу ушын ағаштан исленген ыдыс. *Наұадағы* суудың қаймақласып қатып атырғанын көрди де, ядына қорадағы қамаулы турған бузаулары түсти (А.Бекимбетов).

НАҰҚАН ат. 1. Пилле, жипек. 2. Наўқан қурттың ийиў, тутыў дәўири. *Наўқан* тутқан адамлар менен таныстырады (Г.Есемуратов). 3. Тут ағашы, тут тереги. ◇ **Наўқан қурт** — туттың жапырақларын жеп жипек шығаратуғын қурт. Бир күни Гүлзийра пиллехананың қасында көлеңкеде қалған бир қосыўыстай пиллениң үстинде жыбырлап жүрген *наўқан қуртларға* көзи түсти (Н.Дәўқараев). **Наўқан тутыў** — наўқан қуртын асыраў, пилле шығарыў, тәрбиялаў, тутыў. Тут ағашын тәрбиялап, *Наўқан тутыў* мектепте зор ис, — деди, буны ен жайдырың сиз көпке (Т.Сейтжанов).

НАҰҚАНШЫ ат. Наўқан тутыўшы, наўқанға караўшы, наўқан менен шуғылланыўшы, наўқанды тәрбиялаўшы, наўқан өсириўши.

НАҰҚАНШЫЛЫҚ ат. Наўқан бойынша шуғылланатуғын кәсип, кәр.

НАҰҚАРАҒАЙ кел. Бийик, калың, жуўан болып өскен тоғайлық. Әтирап *наўқарағай* тоғай менен қоршалған (Т.Қайыпбергенов). *Наўқарағай* қамыслардың арасына киргеннен кейин Меңлимурат аға жокары қарап турып таңланды (Т.Қайыпбергенов).

НАҰҚАС ат. Аўырыў, бийтап, сыркат, кесел. *Наўқас* қыздың анасы егитилип ериген сайын қол хақыны молырақ алыў ушын, бойын бәлеп отырған кемпир ылақты еситкен соң өзін усады (К.Султанов).

НАҰҚАСЛАНЫҰ ф. Денсаўлығы бузылыў, аўырыў, сыркатланыў. Шенде-шен биреў *наўқаслана* қойса усы кемпирге келип ушықлатып, тамырын услатып дегендей жийи-жийи қатнап, қатык-сүтин әкелип турады екен (ққ.х.е.).

НАҰҚАСЛЫ кел. Денсаўлығы бузылған, аўырыўлы, сыркатлы, бийтап, кесели бар.

НАҰҚАСЛЫҚ ат. Аўырыўлық, кеселлик, сыркатлық, бийтаплық.

НАҰҚАСЛЫЛЫҚ к. наўқаслық.

НАҰҚАСШЫЛЫҚ ат. Денсаўлығы бузылыўшылық, аўырыўшылық, кеселшилик, сыркатшылық, бийтапшылық.

НАҰҚЫРАН кел. Жас, жас өспирим.

НАҰМИД к. наўмит.

НАҰРЫЗ ат. Шамсия жыл есабында жаңа жылдың биринши күни (хәзирги есап бойынша 21-мартқа туўра келеди). ◇ **Наў-**

рыздың ақша қарындай — бәхәрдегі, яғный март айында жауған жумсақ қар. **Наұрыз байрамы** — Ески сәне есабында жаңа жыл хәм бәхәрдің басланыуына байланысly өткерилетуғын байрам. **Наұрыз гөже** — Наұрыз байрамына байланысly таярланатуғын тағам.

НАФТАЛИН ат. Техникада хәм жүн менен терини күйеден саклау ушын қолланылатуғын күшли ийиси бар, ақ ренди кристаллы зат. Нәрсе-караларға *нафталин* себиу.

НАФТАЛИНДЕЙ кел. Нафталин сыякly, нафталинге усас, нафталинге усаған, нафталин тәризli.

НАФТАЛИНЛЕУ ф. Жүннен исленген кийимлерге, терилерге хәм басқа да материалларға қара күйе түсип бұлдирмеуи ушын оларға нафталин салыу, себиу.

НАХАҚ кел. 1. Натуұры, хақ емес. Келмесем алар Ақшахан, Бир қасықтай қанымды, Егер сөзим *нахақ* болса, Сен аларсан жанымды, Қайсыннан қорқып әлейин («Қоблан»). 2. Гүнасыз, жазықсыз. Дәлил болар ис табылды, Жаудырайық биз жасылды, Болыс *нахақтан* асылды, Приставка барсақ нетер (Қ.Ирманов).

НАХАҚЛЫҚ ат. Натуұрылық, хақ емеслик.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ат. Жеке меншикти мәмлекет мүлкине айландыруу шаралары, илажлары.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАНЫУ национализациялау фейилиниң өзлик дәрежеси.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАУ ф. 1. Жеке меншикти мәмлекет мүлкине айландыруу, мәмлекет мүлки етиу. 2. Миллетлестиріу.

НАЦИОНАЛИЗМ ат. Миллетлердің арасындағы душпанлықты тутандырууға бағытланған реакциялық буржуазия идеологиясы менен сиясаты.

НАЧАЛЬНИК ат. Мәкеме басшысы, баслық. — Хө лейтенант, бул не бийикке шығып, қатып турыс, байрамдағы парадты қабыл етип атырғаныңыз жоқ па? — деди милиция бөлиминиң *начальниги* дәлкеклеп (А.Бекимбетов).

НАШАР 1. ат. Хаял-қызлар. Токтай турың, мен сизди бир жерде көрген *нашарыма* сондай усатып турман, биракта ядыма түспей тұрсыз (А.Бекимбетов).

НАШАР Н кел. 1. пәс, төмен. Жәрдем сорауға ара алыс хәм байланыс, қатнасықлар күтә *нашар* (Қ.Ирманов). 2. Күш-

сиз, хәлсиз. ...айырым алғанда әдебиат критикасы дәрежесинин *нашарлығын* дәлиллейди (Г.Есемуратов).

НАШАРЛАНЫҢ нашарлау фейилинин өзлик дәрежеси.

НАШАРЛАТЫҢ нашарлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

НАШАРЛАҢ ф. Күшсизлеу, хәлсизлеу.

НАШАРЛЫҢ ат. 1. Жокшылык, жупынылык, қоренишлик. Өз халкында сүре алмадың дәуран, *Нашарлықтан* жолда көрдин жәбирди («Мәспатша»). 2. Әззилик, нәзиклик, күшсизлик.

НАШҮКИР *Нашүкир* бенделерге Алла таала немис деген бөлени жиберди. (М.Нызанов).

НАШАРСЫНЫҢ ф. 1. Биреуди нашар деп санау, билиу. 2. Биреуди әззи көриу.

НАЯТИЙ р. Күтә, жүдә, дым, оғада, аса. Ал, балалары болса *наятый* қарулы көринди (Т.Қайыпбергенов).

НӘГАНДА р. Сийрек, нәкан-саяк, анда-санда, ара-тура. Байларға жорға, қулагында гәўхар сырға, *Нәганда* болмаса ондай қыз келген емес бул жәхәнге («Мәспатша»).

НӘЖАСӘТ ат. Дәрет, тезек, таза емес. Жарлыға иллет көп екен, Сабағынан қыйып жеген, Бас душпаным үйрек екен, *Нәжасәти* қалды бизге (Бердақ).

НӘЗӘЛИМ кел. Сулыу, хоширей. Сууға сәўле салған көкте жулдызлар, Саяда отырған *нәзәлим* қызлар (Бердақ). Кейнинизде қалды ғой *нәзәлим* ярын, Әрман менен өтип кеттин жан аға (Омар).

НӘЗЕР ат. Кеуил, дыққат. Уғылжан кемпир. ... сус *нәзерин* төмен салып, көзлерин сүзип, қабақларын үйип, қартайған халына карамастан, ...иззет пенен күтип алды (А.Бекимбетов). Кемпирдин *нәзери* көтеринки, келбети қулпырып ыңылдап қосық айтып атыр (К.Султанов). ◇ **Нәзер аударыу** — кеуил аударыу, дыққат бөлиу. Айпарша-ау, усы сен өмиринде биреуди жаксы көрип пе един? — деп салдым, дым билмегендей бөтен жакқа *нәзер аударып* турып (Г.Изимбетов). **Нәзерге алыу — а)** кеуилге алыу, дыққат орайына алыу, ойға алыу. **б)** бет алыу, бағыт алыу. Ол қарық бетти *нәзерге алып* пахтаның иши менен жүрип кетти (Ө.Хожанов). «Хау жер жутқан ба?» — таппады, «Айбелги»ниң қумына *нәзер алды* (Т.Қайыпбергенов). **Нәзерде тутылыу** — дыққат орайында болыу, көзде тутылыу. Ондай адамлардың кемшилиги биринши жағынан дүзетилсин деген максет *нәзерде тутылса*, ... (Т.Қайыпбергенов). **Нәзерде тутыу**

— мақсетте тутыу, мақсет етиу, койыу. Урыстын болғанлығынан пүткиллей хабарсыз екенлигин билдириүди *нәзерде тутса* керек (Г.Есемуратов). **Нәзерин қайтарыу** — ықласын қайтарыу, кеуилин қалдыру. Қозымды сойып сени қондырмасам, *нәзериңди қайтарып* болмас сенин (Әжинияз). **Нәзер етиу** — бағыт етиу, сер салып қарау. Әйне намаз уақытында Қаражан алдына *нәзер етип* қараса, ат кекилі өрилди, абырайы қолдан берилди («Алпамыс»). **Нәзер салыу** — дыққат қойыу, кеуил бөлиу. Олар Шыныбийкенин көзқарасын аңламағаннан соң кейнинде қиятырған қыздар менен Арзыуға *нәзер салды* (Ж.Аймурзаев). **Нәзер таслау** — көз таслау, қарау. Тау етегиндеги ауылдың үстине *нәзер таслады* («ЕҚ» ғ.).

НӘЗЕРЛЕСИУ нәзерлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

НӘЗЕРЛЕУ ф. Сер салыу, дыққатлау, гөзлеу, бағдарлау. Бирақ Сәуле тек көзинің қыйығын салғаны болмаса, Ержанға *нәзерлеп* қарамады (С.Хожаниязов). Күнди *нәзерлеп*, жердің танабын тартып, кем-кемнен жоқары баслады (Н.Дәуқараев). Жайларға оқты салады, Ушқан қусты *нәзерлеп* (ққ. поэз. ант).

НӘЗЕРЛИ кел. Дыққатлы, кеуил бөлерлик.

НӘЗЕРСИЗ кел. Кеуилсиз, дыққатсыз.

НӘЗИК кел. 1. Жиңишке, жип-жиңишке. Қолына салғаны алтыннан жүзик, Беллери сонындай бир қысым *нәзик* (Әжинияз). 2. ауыс. Әлпайым, әлжууаз. *Нәзик*, жағымлы бұлбил сеслери тыңлаған жанға йош, қуғаныш, ләззет береді. ◇ **Нәзик жол** — қыйын, ауыр. Сыншы болыу аңсат емес билгенге, Кітаптың *жолы нәзик* жүргенге (И.Юсупов). Қыздың *жолы нәзик*, оған адыр-будыр сөз айтыуға болмайды (М.Абдураимов).

НӘЗИКЛЕНИУ ф. Әззилениу, хәлсизлениу.

НӘЗИКЛЕУ кел. Әззилеу, хәлсизлеу, күшсизлеу, әлжуу-азлау.

НӘЗИКЛИК кел. Хәлсизлик, әззилик, күшсизлик. Елпип ескен самал қыз кеуилинің *нәзиклигин* сезбедин — деп, қулағыма сыбырлағандай болды (Ө.Хожаниязов).

НӘЗИКЛИЛИК а т. Хәлсизлик, әззилик, күшсизлик.

НӘЗИР ат. дин. с. Садақа, қайыр, қудайы. Қулақларын бураған, Алдына барған адамнан, *Нәзир* бер деп сораған, Ақ сәллели ийшанлар («Ер Зийуар»). ◇ **Нәзир-сақауат** — қуда жолы, садақа, қайыр. Бул дәрьяға зыяратқа келген адам кеуилинен шыққан *нәзир-сақауатын* әкеледі («Әмиүдәрья» ж.).

НӘЙЛАЖ қ. найлаж. Бирақ, пайдасы не, граната жок. Ол *нәйлаж* кейин шегине берди (М.Нызанов).

НӘКАН-САЯҚ кел. Сийрек, ара-тура, бирли-ярым. *Нәкан-саяқ* ондай адам бар шығар, бирақ көп емес, Себеби бизди көпшилик жаксы көреді, хүрметлейді (Ө.Хожаниязов). Буннан соң хәр жер хәр жерден *нәкан-саяқ* жигитлер көтеріле баслады (Т.Қайыпбергенов).

НӘКАС кел. Қолынан ис келмейтуғын олак, жарым-жан, ис питирмейтуғын адам. Ұәдесинен тайған адам *нәкасы*, Өзин билген ерге бир сөзлер бәсти («Алпамыс»). Базы *нәкасларға* берән керекін, Күниңдә бир пулшы миннети болмас (Әжинияз). Гәп басы ийне, *нәкастың* басына сызлауық шыкса кейни кийме (ққ.х.н.).

НӘЛ I ат. 1. Мийә ағашының шаңғалағынан, туқымынан, бәхәрде көгерип шыққан нәлше. Бир жыллық *нәл*, еки жыллық *нәл*. 2. Өсимликлердің өнип шыққан көгі. Шықты деп толық *нәл* тегис, Арқайын болып жүрменлер, тер төксен берер жер жемис, Жеңисти қолдан берменлер (Б.Қайыпназаров).

НӘЛ II ат. 1. Аяк кийимнің өкшелери желинип кетпеуи ушын қағылатуғын арнаулы дөңгелек темир. Етигиндеги темир *нәл* бир нәрсеге тық етип тийгендей болды («Әмиүдәрәя» ж.). 2. Аттың, ешектің туяғына қағылатуғын дөңгелек темир. Атқа *нәл* қағып болып, уста түски чайға отырды (Қ.Аралбаев).

НӘЛДЕЙ кел. Нәлге усаған, нәл сыяқлы.

НӘЛЕТ ат. Ғарғыстың түри, кейигенде, ренжигенде, ашынғанда айтылатуғын сөгис. Адамның жанын түршиктиретуғын бундай сөзге үйренбеген ғарры, көкирегін шалаға өртетип, ишинен *нәлет* айтып, кейин қарай шегинип кетти (Ө.Айжанов). Жасы кишиге сөзин шашқан, *Нәлетлерден* қарыз алма (Өтеш). ◇ **Нәлет жауғыр** — ғарғыс, сөгис. **Нәлет жаудырыу** — ғарғысты жаудырыу, сөгиу. Булай жарлы қылып жууанларға жем болып жасағанларға бир талай *нәлетти жаудырып* жатып жылады (Т.Қайыпбергенов).

НӘЛЕТІЙ кел. Онбаған, қәсийетсиз, жексурын, найсап. *Нәлетий* Гитлер қаншама адамларды сарсаң-кесек қылып, апатшылықтың дузағына илдирдин-ау (Т.Қайыпбергенов).

НӘЛЕТЛЕУ ф. Сөгиу, ғарғау. Жийен жырау хан, бий, қазы, байлардан тартынбай, олардың харамы ислерин *нәлетлеген* («Әд. хрест.»).

НӘЛЛЕНИҰ нәллеу I-II фейилинин өзлик дәрежеси.

НӘЛЛЕСИҰ нәллеу I-II фейилинин шериклик дәрежеси.

НӘЛЛЕТИҰ нәллеу I-II фейилинин өзгелик дәрежеси.

НӘЛЛЕҰ I ф. Тереклердин, мийуе ағашларының көгеріуі, өсимликлердин көгерип шығыуы.

НӘЛЛЕҰ II ф. 1. Атлардың, ешеклердин аяқларына нәл салдырыу, кақтырыу, ислетиу. **2.** Адамлардың аяқ кийимлеринин өкшесине хәм маңлай ушына нәл салдырыу, кақтырыу, ислетиу.

НӘЛЛИ кел. **1.** Аяқларында нәли бар, нәл қағылған, нәлге ийе. **2.** Өсимликлердин, егинлердин нәллеринин кәплиги, тегис нәли бар.

НӘЛСИЗ кел. **1.** Аяқларында, өкшелеринде нәли жоқ, нәлге ийе емес. **2.** Өсимликлердин, егинлердин, дийқаншылықтардың нәллери жоқ, кемис, көгермеген.

НӘЛХАНА ат. **1.** Нәл өсиретуғын орын, жай. **2.** Нәл соғатуғын жер, устахана.

НӘЛШЕ ат. **1.** Нәлдің жаңа шығып киятырған түри. *Нәлше* өсти, жапырақ жайып, гүл жайып, Ораз келген жылғы баллар улғайып (И.Юсупов). **2.** Нәлдің кишкене түри.

НӘМӘЛИМ кел. Биймәлим, белгисиз, анықланбаған. Әйнектен сығалап ишке карап едим, тастай қараңғы, кимнин қайсы жерде жатырғаны *нәмәлим* (Ө.Хожаниязов).

НӘМӘРТ кел. Сөзинде турмайтуғын, қорқақ, жүрексіз, тураксыз. Адамның *нәмәрти* әзи менен турмай жолдасын әшкара қылады (Т.Қайыпбергенов).

НӘМӘРТЛИК ат. Сөзинде турмаушылық, қорқақлық, жүрексізлік, тураксызлық. Атымды айтпаға қорқсам да, басқа биреудің атын айта қойыуды *нәмәртлик* деп ойладым (Т.Қайыпбергенов).

НӘМЕНТАЙ кел. Кишкене, ебиндей, кишигирим, болар-болмас. — Балам, мен ақылсызлық етип жасымда медреселерге түсе алмадым, *нәментай* молла бул күнде ауылда да көп (К.Султанов).

НӘМНАҒАН кел. Үлкен, ири, нәхән, үп-үлкен. Хеш қандай сөздің қурамын таба алмайман, әри ойланаман, бери ойланаман, *нәмнаған* адамға не айтаман? — деп тағы иркилемен (Ж.Аймурзаев).

НӘМ-НӘХӘН қ. нәмнаған.

НӘПЕС ат. 1. Өкпе аркалы шығарылатуғын хәм алынадуғын хаўа, дем, леп. Құдиретли ел бахыт нуры тараған, Онда еркин *нәпес* алар хәр адам (И.Юсупов). 2. ауыс. дин. с. шарапаты тийиў.

НӘП-НӘХӘН к. нәмнаған.

НӘПСИ ат. Кулкын, мәп. Баба бунша қатты қашпа, Сум *нәпсиниң* аузын ашпа, Хызметкер көп сеннен басқа, Қанаат қыл, Айдос баба (Бердақ).

НӘПСИҚАҰ кел. 1. Пайданы, мәпти жақсы көретуғын, кулкынлы. 2. ауыс. Жермен, аларман, дүньяхор. Ол өзиниң *нәпсиқаулығы* менен қақпанға түсти (Ж.Аймурзаев).

НӘПСИҚАҰЛАНЫҰ ф. Нәпсиқаў болыў.

НӘПСИҚАҰЛЫҚ ат. Жерменлик, дүньяхорлық.

НӘПСИҚАҰШЫЛЫҚ к. нәпсиқаулық.

НӘПСИҚУМАР к. нәпсиқаў.

НӘПСИХОР к. нәпсиқаў.

НӘПСИХОРЛЫҚ к. нәпсиқаулық.

НӘР ат. Ауқат, тамақ, тағам, ас, азық-ауқат. Отыны жантак, оны да шабар ыссыға күйип, *Нәр* қылар зағараны тапса атын кант қойып (И.Юсупов). ◇ **Нәр алыў** — ауқатланыў. Өңиринде шайқалған жас кара тал, Әмиўдәрья суўларынан *нәр алар* (И.Юсупов). Денеси қуўнақ, бойы женил жүрегин басқан зәрдели пердени сәхәр самалы желпип алғандай толықсый ма, шәўкилдей ме, балқый ма, қулласы бул ләззеттен *нәр алып* тур (К.Султанов).

НӘРГИС ат. Ақ ямаса сары гүлли көп жыллық өсимлик хәм оның гүли.

НӘРГИСТЕЙ кел. Нәргиске усаған, нәргис сыяқлы нәргис янды. Аузынан түскендей сөйлеген сөзи, Жүзлери алмастай, *нәргистей* көзи («Мәспатша»). Шырағым, аман келдиң бе, *Нәргистей* кара көзиңнен («Алпамыс»).

НӘРЕНЖАН ат. Хәлсиз, күшсиз, иләнәзик, әлжууаз. Арық, кишкене *нәренжан* кемпир баласынын кушағында турып алға, атлылар киятырған жакқа карады.

НӘРЕНЖАНЛАНЫҰ ф. Хәлсизлениў, күшсизлениў, әлжууазланыў.

НӘРЕНЖАНЛЫҚ ат. Хәлсизлик, күшсизлик, иләнәзиклик, әлжууазлық.

НӘРЕСТЕ ат. 1. Сағыйра, жас бала. Дүньяға шыққан *нәрестеге* азан айтып ат қойыў, өлгенниң жыназасын оқып

қуран шығарыу сиз ушын шарияттан, яратқаннан уллы буйрык (А.Бекимбетов). **2.** аұыс. Ҳақкеуил, надан, гөдек. Хан деген бир *нәресте* болады екен, бир жерде отырады, хәр ким бир аұыз сөз айтып келсе, бир жерде отырып инанады екен («Алпамыс»).

НӘРЕСТЕДЕЙ кел. Нәресте сыяқлы, нәрестеге усаған, нәрестеге мегзес, нәресте яңлы, нәресте тәризли.

НӘРЕСТЕЛИ кел. Нәрестеси бар, жас балалы.

НӘРЕСТЕЛИК ат. **1.** Сағыйралык, жаслык. **2.** аұыс. Наданлык, гөдеклик. Ол ушын енди хәм *нәрестелик*, хәм жеккелик дәуір басланған еди (М.Нызанов).

НӘРЕТЕ ат. Балык аұлайтуғын қуралдың бир түри. Балықшылар билеклерин түринер, *Нәретеси* сууға нардай шөккенде (Ә.Шамуратов).

НӘРЕТЕДЕЙ кел. Нәрте сыяқлы, нәртеге усаған, нәртеге мегзес.

НӘРЛЕНДИРИУ нәрлениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

НӘРЛЕНИУ ф. Тойыу, қаныу.

НӘРЛЕСИУ ф. Аұкатланыу, тамақласыу.

НӘРСЕ ат. Буйым, зат, мүлк, нәрсе-қара. Жойылыпты жалғыз тонын, Соны айтып қызды жонын, Ақырын көп айтын онын, Кеткен *нәрсеңе* қыйналма (Бердақ).

НӘРСЕ-ҚАРА ат. Дүнья-мүлик, кийим-кеншек, хәр түрли зат, жыйналған буйым. Тап усы мәхәлде кузовына *нәрсе-қаралар* тийелген жүк машинасы жолға шықты (Ә.Айжанов).

НӘРҰАН кел. Узын, бийик. Алыста кәринди көп қара ағаш, Көп ишинде жарасады *нәрұан* ағаш (Өтеш).

НӘРҰАНДАЙ кел. Нәрұанға усаған, нәрұан яңлы, нәрұан сыяқлы, нәрұан тәризли.

НӘСИЛ ат. Теғи, хаслы, туқымы, неғизи, тийкары, төркини, үрим-путағы. Үйленсең үйленгил сорап хәм затын, Исми, *нәсилин*, жети пушты-әждадын (Әжинияз).

НӘСИЛЛЕС кел. Тийкары, неғизи туқымлас.

НӘСИЛЛИ кел. Тийкары бир, шығысы бир.

НӘСИЛЛИК кел. Нәсилге тән, туқым қуұалаушылық.

НӘСИЛСИЗ кел. Шығысы нашар, ата-теги төмен, туқымсыз.

НӘСИЯТ ат. Ақыл, кеңес, мәсләхәт. Кәне, Султан, әдеп сен-ақ айт, соң сөзди Жийемуратқа беремиз, — деп капитан

орнынан турып, еки оқыушының қасына келип, оларға *нәсият* берди (А.Бекимбетов). ◇ **Нәсият айтыу** – кеңес бериу, ақыл бериу, мәсләхәт бериу, нәсиятлау. *Нәсият айтып* сен маған, Қызылы ауылға бар дейсен, Аралап жүрип биреуин, Ишинен сайлап ал дейсен (А.Дабылов). **Нәсият жүргизиу** – үгит-нәсият алып барыу. Сөйтип, булар хәр ауылға барып, астыртын *нәсият жүргизди* (Қ.Ирманов).

НӘСИЯТЛАУ ф. Ақыл-кеңес бериу, мәсләхәт бериу, айтыу, үгитлеу. Қыскасын айтканда жасы кишини *нәсиятлау* жас үлкенге парызлы истей болып кетеди екен (Т.Қайыпбергенов). Сержанды Атамурат та билгенин айтып *нәсиятлады*, үгитлеп те атыр (Т.Қайыпбергенов).

НӘСИЯТЛЫ кел. Ақыл-кеңесли, мәсләхәтли.

НӘСИЯТЛЫҚ кел. Ақылға, мәсләхәтке туратуғын, белғили бир түсиникти тарататуғын, кеңес беретуғын.

НӘСИЯТШЫ ат. Ақыл бериуши, кеңес бериуши, мәсләхәтши. Ауыл-қыслауларға оқыушы жаслардан *нәсиятшылар* жиберилди (Т.Қайыпбергенов).

НӘСИЯТШЫЛЫҚ ат. Ақыл бериушилик, кеңес бериушилик, мәсләхәтшилик.

НӘТИНДЕ м. с. Жаманлығында, жүдә болмағанда, дым болмағанда, шамасы, сирә. Мейли, биле берсин, *нәтинде* руксатсыз неге урыстыңыз деп кейир-дә (А.Әлиев).

НӘТИЙЖЕ ат. Белғили бир кубылыстың салдарынан шығатуғын жуумақ, шешим, әхмийет. Сүт продукциясын өнимли алыу ушын гүнжара менен ауқатландырыу жақсы *нәтийже* береді (Ө.Айжанов).

НӘТИЙЖЕЛИ кел. 1. Пайдасы бар, табысы көп, өним көп. 2. Жуумаклы, әхмийетли. Балам, баслы бир кәр етпей, *Нәтийжели* ис дәретпей (А.Дабылов).

НӘТИЙЖЕЛИЛИК ат. Бир нәрседен пайда болатуғын, өнимлилик, табыслы болыушылық, пайдалылық.

НӘТИЙЖЕСИЗ кел. Жуумаксыз, шешимсиз, әхмийетсиз, өнимсиз.

НӘТИЙЖЕСИЗЛИК ат. Жуумаксыз, өнимсиз, жемиссиз, шешимсиз, әхмийетсиз.

НӘҮМИТ к. Наұмит, үмитсиз.

НӘҮБӘХӘР ат. Ерте бәхәр, көклем. Бул уақытта Шамуратқа қыс шегинип, оның орнына *нәубәхәр* дөнип киятырғандай сезилди.

НӘҰБЕТ ат. 1. Рет, гезек. Өзлерине қарсы тәрәптеги дизбе қатарды айланып *нәубети* келип жууырыуға қолайласып турған өз баласына әкелип береді (Т.Қайыпберген). 2. ауыс. Бахыт, дәуран. ◇ **Нәубет жетиу** — гезек жетиу, дәуран карау. Дәулетлиден дәулет кетти, Бийдәулетке *нәубет жетти* (Бердак).

НӘҰБЕТЛЕНИУ нәубетлесиу фейилинин өзлик дәрежеси.

НӘҰБЕТЛЕСИУ ф. Гезеклесиу, ретлесиу. Мәүсим өтип, *нәубетлесип* қыс келип, Сарғыш тартар қызғыш таудың баслары (Ш.Мәмбетмуратов).

НӘҰБЕТЛИ кел. Ретли, гезекли.

НӘҰБЕТПЕ-НӘҰБЕТ ат. Гезекпе-гезек, ретпе-рет, алма-гезек. Жигитлер тәрәпи қыз жеңгелери менен қызларға *нәубетпе-нәубет* кеса узатпақта (Қ.Аралбаев).

НӘҰБЕТСИЗ кел. Ретсиз, гезексиз.

НӘҰБЕТШИ ат. Ретлесиуши, гезеклесиуши.

НӘҰБЕТШИЛИК ат. Ретлесиушилиқ, гезеклесиушилиқ.

НӘҰЖАҰАН кел. Жас, жаңа түскен келиншек.

НӘҰИЙЕ: кел. бирнәуийе. Шамалы, азғана, азмаз. Ишинен жездесине бир *нәуийе* разы болды (Ш.Сейтов)

НӘҰПИР кел. 1. Мол, көп. Быйыл ауылдың қырманы *нәупир* көринеди (К.Султанов). 2. Тасқын, толы тоқсан түрлі өнер менен аққан *нәупир* суудың ағысы жаныңа ләззет береді (К.Султанов).

НӘҰШЕ кел. 1. Жас, путак, нарт, ержетпеген, писпеген, жетиспеген, жетилиспеген. Жиңишкениң бойында жаңа қонысың, *Нәуше* ақ терегиң бултты шолысын (И.Юсупов). Қол тиймеген *нәуше* жыңғыл, Қол тийгенде доланады (Қ.Айымбетов). 2. Көк, кам, шала пискен, писип жетилиспеген. 3. ауыс. Жетилиспеген, ержетпеген, бойжетпеген жас қыз. ◇ **Нәуше қыз** — жас өспирим, бәләәтке толмаған, жетиспеген жас қыз. Малға сатып алған *нәуше қызларды*, Туншықтырып езген сәруи назларды (С.Нурымбетов).

НӘҰШЕДЕЙ кел. Нәуше сыяқлы, нәуше яңлы, нәушеге мегзес, нәуше тәризли, нәушеге усаған.

НӘҰШЕЛЕЙ кел. Мийуениң түри, нәуше уақты, писпеген. Бизің карақалпақ мийуени *нәушелей*, қауынды түйнеклеі жеп болатуғын еді (Н.Дәукараев).

НӘҰШЕЛЕУ ф. Нәуше салыу, мийуелеу, түйнеклеу.

НӘҰШЕЛИ кел. Нәушеси көп, нәушеси бар, нәушеге ийе, мийуели, түйнекли.

НӘҰШЕСИЗ кел. Нәушеси жоқ, нәушеге ийе емес, мийуесиз, түйнексиз.

НӘХАҚ нахақ.

НӘХАН к. нәхән.

НӘХӘН кел. 1. Үлкен, нәмнаған, нәп-нәхән, гидиман. Сонша *нәхән* қабақты толы сууы менен қалай көтерип баратыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Жуған, тайнапыр.

НӘХӘНЛИК кел. 1. Үлкенлик, ирилик, гидиманлык. 2. Жуанлык, тайнапырлык.

НӘХӘР ат. Аұқат, тамақ, ас-аұқат, тағам. Бул жерден көшким келип тур, Жауызлар азап берип тур, Бала-шағам *нәхәр* татпай, Ашлықтан азап шегип тур (Д.Қасымов).

НӘХӘРЛЕНИҰ ф. Аұқатты тойғанша, мейлинше жеу, тойып жеу, ишиу. Тек мениң жазығым өликтің үстінде гезлесип қалған соң буннан бир *нәхәрленип* аұқатланайын деп атырғаным (кк.х.е.).

НӘШЕ ат. Кумар, кейип. Берданның насыбай ататуғын *нәшеси* бар екен (К.Султанов).

НӘШЕБЕНТ ат. Көкнаршы, гиябент, бәңги, тирийекши. Сөйтип нағыз *нәшебент*, көкнаршы болды да қалды, адамлар дуу күлисип оны хәр кимге бир жорыды (Ө.Хожаниязов).

НӘШЕБЕНТЛЕҰ кел. Гиябентлеу, бәңгилеу.

НӘШЕБЕНТЛИК ат. Көкнаршылық, гиябентлик, бәңгилик, тирийекшилик.

НӘШЕБЕНТТЕЙ кел. Нәшебентке усаған, тирийекшидей, гиябенттей, бәңгидей.

НӘШЕБЕНТШИЛИК к. нәшебентлик.

НӘШЕҚУМАР кел. Нәшени жақсы көретуғын, нәшеге қуштар, нәшеге қызығатуғын.

НӘШЕҚУМАРЛЫҚ к. нәшеқумаршылық.

НӘШЕҚУМАРШЫЛЫҚ ат. Нәшени жақсы көриушилик, қуштаршылық, қызығыушылық.

НӘШЕЛЕНИҰ ф. Нәшеге қашыу кейиплениу, йошланыу, мәс болыу.

НӘШЕЛИ кел. 1. Нәшеси бар адам. 2. Кеуилли, йошлы, мәс. Тоғжанов ағай жүдә *нәшели* адам (Қ.Айымбетов).

НӘШЕПАЗ кел. Нәшели, нәшеқумар.

НӘШЕПАЗЛЫҚ ат. Нәшелилик, нәшекумарлық.

НӘШЕСИЗ кел. Нәшеси жоқ, нәшеге ийе емес.

НӘШЕСИЗЛИК ат. Нәшеси жоклык, нәшеге ийе емеслик.

НӘЯТИЙ қ. наятый.

НЕ I алм. Сорау мәнини билдиретуғын алмасық сөз. Бул мәселени *не* қыласыз? (Қ.Султанов).

НЕ II қ. с. Сөз бенен сөзди, гәп пенен гәпти байланыстыратуғын хәм де «я» ның мәнисине тең келетуғын көмекши сөз. Аналық жүреги елжиреп Атажанның «жат» жерде *не* ишип, *не* жеп жүргенин есине түсиргени болмаса, халық қатарында бахытлы анасын қорғауға кеткен улына ишинен мудары ырза еди (Т.Қайыпбергенов). *Не* билгени аузында, билгенин ишинде сақламайтуғын, көп сөйлейтуғын, хақ көкирек адам. ◇ **Не билгени ишинде** — билгенин ишинде сақлайтуғын көп сөйлемейтуғын адам. *Не билгени ишинде*, кирип кетти үйине (Б.Қайыпназаров).

НЕ БИР алм. Хәр қыйлы, хәр түрли, әлле қандай.

НЕВРАЛГИЯ ат. мед. Нервтин, организмнің исиуине ямаса кеселлениуине байланыслы болған ауырыу.

НЕВРОЗ ат. мед. Орайлық нерв системасының бузылыуынан, хәлсиреуинен болатуғын ауырыу.

НЕВРОЛОГ ат. мед. Неврология бойынша маман, қәниге.

НЕВРОЛОГИЯ ат. мед. Нерв системасын изертлейтуғын медицина илиминің бир тарауы.

НЕВРОПАТОЛОГ ат. Нерв кеселлиги менен ауырган адамды емлейтуғын қәнигели врач. Өз пикиримше усылайынша ойлап, жаңағыдай жуумақ шығараман, — деди кеселхананың *невропатологи* (А.Бекимбетов).

НЕВРОПАТОЛОГИЯ ат. мед. Невропатология бойынша, нерв системасының ауырыулары тууралы тәлиймат.

НЕГАТИВ ат. Жақты сезгиш шийше пластинкаға ямаса плёнкаға түсирилген заттың қара жери ақ, ақ жери қара болып көринетуғын түр, түс, сүүрет.

НЕГЕ ал. Не ушын, не себепли, неликтен. Сүт *неге* аз алынады — деди Атамурат, — сауыншылар сауа алмай ма, я сыйыр саудырмай ма? (Ө.Айжанов).

НЕГЕДУР *Негедур* баласы Әжимурат та, ақлығы Асқар да, доктор да бул уақытлары жоқ еди (М.Нызанов).

НЕГИЗ ат. 1. Белгили бир нәрсениң тийкары. Бара-бара қылмыс етиўге хеш бир *негиз* болмағанлықтан жынаят та жоқ болар, сирә (А.Бекимбетов). 2. Тырнақ, ирге.

НЕГИЗГИ кел. Тийкарғы, ең баслы.

НЕГИЗИНДЕ р. Анығында, шынында.

НЕГИЗИНЕН р. Шын мәнисинде, ҳаслында.

НЕГИЗЛЕМЕ ат. Ҳақыйкат, оның дәлили, тыянаклы дәлил.

НЕГИЗЛЕНИЎ негизлеў фейилиниң өзлик дәрежеси.

НЕГИЗЛЕЎ ф. Тийкарлаў, дәлиллеў. Бала оқытыўшы тәрәпинен көрсетиў менен сөйлеген нәрсени жәбиллестирип көрсетиўге *негиз* дейди (Ш.Сейтов).

НЕГИЗЛЕЎШИ ат. Тийкарлаўшы, дәлиллеўши.

НЕГИЗЛИ кел. Тийкарлы, дәлилли.

НЕГИЗСИЗ кел. Тийкарсыз, дәлилсиз.

НЕГИЗСИЗЛИК ат. Тийкарсызлык, дәлилсизлик, дәлили жоқлык.

НЕГР ат. Терисиниң рени кара менен характерленетуғын тропикалык Африканың жергиликли халқы.

НЕҒАЙБЫЛ кел. Белгисиз, мәлимсиз, биймәлим, намәлим, бийдәрек, дәрексиз. Әлбетте, оған хат келетуғыны я келмейтуғыны ҳәзирше *неғайбыл* (Ө.Хожаниязов).

НЕҒАЙБЫЛЛАЎ кел. Бир нәрсениң жүзеге асыўы ямаса аспаўы белгисизлеў, мәлимсизлеў, биймәлимлеў, намәлимлеў.

НЕҒУРЛЫМ р. Қаншама, барынша, мейлинше, мүмкиншилигинше, қаншалықлы, соғырлым. *Неғурлым* киси көп болса, соғурлым жұмыс питеди («Жеткиншек»).

НЕҒЫП р. Қалай, қәйтип. Жаксы адам жаманның, Көрик ашары келиншек, Ийилип сәлем бермейсең, *Неғып* болдың ериншек (кк.х.к.).

НЕДАРА р. Неге, не ушын. *Недара* мени Мураттың қасында урысты, ... (Ж.Аймурзаев).

НЕДӘЎИР р. Бир талай, бир қатар, бираз, тәўир-ақ, кән, көп, бир қанша. Недәўир қамалы да бар еди (Ө.Айжанов). *Недәўир* қылығынан өлер қалға келген Сәлийманың көзлери аларып, түр-түсинде қан қалмай ағарып кетти (А.Бекимбетов).

НЕДОИМКА ат. тар. с. Жәмийетлик хәм мәмлекетлик алыс беристен өтелмей қалған қарыз.

НЕЙЛОН ат. Жипекке усаған синтетикалық талшықтан исленген, тоқылған гезлеме.

НЕЙРОН ат. мед. Жән-жаққа таралған нерв клеткалары.

НЕЙРОХИРУРГ ат. мед. Нейрохирургия бойынша кәниге, маман.

НЕЙРОХИРУРГИЯ ат. мед. Хирургия тарауы бойынша изертлейтуғын илим.

НЕЙТРАЛИЗАЦИЯЛАҰ ф. сия. Бийтәреп етиу, мәмлекетлер арасындағы жәнжелге араластырмау, катнастырмау, суғылыстырмау.

НЕЙТРАЛИТЕТ ат. сия. Мәмлекетлер арасындағы болып атырған урысқа катнаспаушылық, бийтәреплик.

НЕЙТРАЛЬЛАНЫҰ ф. сия. 1. Нейтраль етиу, бийтәреп. 2. хим. *Нейтральды* еритиу. Алынған суйық, *нейтралланған* төғинниң кислоталық 1,5-2 РИ шамасында болуы (О.Бердимуратов).

НЕЙТРОН ат. физ. Электр заряды жоқ атомның ядросына киретуғын материалылық бөлекше.

НЕКА к. неке.

НЕКЕ ат. Жаңа үйленген адамлардың, ерли-зайыплылардың арасындағы, ерли-зайыплы болғанлығын рәсмий түрде нызамластырыу иси, шәртнама. Жаңа дәуирдің хаялы болған менен қарақалпақшылық етип, дәслепки *некеге* қыянет ете алмай жүрген қусайды (Т.Қайыпбергенов). ф. $\diamond$ **Неке қыйыу** — басын байлау. Қоңыратлы сол қызға барды, Алыу ушын сөзин салды, *Неке қыйып* қызды алды, Буны мен көз бенен көрдим (Бердак). **Неке салыу** — некелеу, некесин қыйдырыу. Жас еди барлық алғаны, Сыртынан *неке салғаны*. Жылады зорлап қылғаны, Көби азапта өлген екен (Бердак). **Неке түсиу** — хаял алыуға ямаса биреу менен биреудің қосылыуына шәрият бойынша неке қыйдырыуға болатуғын адам. Зәриуликте төрт катын, ал перзент жудалығы ушын алты катынға шекем *неке түседі* (К.Султанов). **Некесин бузыу** — ерли-зайыплылардың некелерин ажыратыу, бөлеклеу, айырыу. **Неке сарайы** — ерли-зайыплылардың бир-бирине қосылыуын рәсмий түрде нызамластыратуғын салтанатлы орны, шәртнама беретуғын имарат. **Неке жүзик** — тазадан қосылысып атырған ерли-зайыплылардың некелескендегі қолларына салынған жүзик. **Неке гүәлық** — ерли-зайыплылардың некеленгенлигин билдиретуғын рәсмий хужжет.

НЕКЕЛЕНИУ некелеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

НЕКЕЛЕСИҰ некелеу фейилинің шериклик дәрежеси.

НЕКЕЛЕТТИРТИҰ некелеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

НЕКЕЛЕТИҰ некелетиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

НЕКЕЛЕҰ ф. Үйленген адамлардың некесин қыйыу, басын қосыу, ерли-зайыплы болғанлығын нызамластырыу. Қардары келсе *некелеу* керек, жесирден усы уақытқа шекем рийзалық сораған хеш ким жоқ (К.Султанов).

НЕКЕЛИ кел. Биреу менен некеде турған, басы байлаулы, басын шатқан, рәсмий түрде үйленген.

НЕКЕЛИК кел. Ерли-зайыплылыққа қатнаслы.

НЕКЕН-САЯҚ кел. Бирең-сараң, бирли-ярым, ара-тура, анда-санда гезлесетуғын.

НЕКЕН-САЯҚЛАҰ кел. Базда, сийреклеу.

НЕКЕСИЗ кел. Некеленбеген, некеси жоқ, басы ашық, басы бос, ерли-зайыплы болғанлығы рәсмий түрде гүүаландырылмаған.

НЕКРОЛОГ ат. Өлген адамның өмири менен атқарған хызмети көрсетип жазылған мақала.

НЕКРОПОЛЬ ат. Атақлы адамлар жерленген жер.

НЕЛИКТЕН р. Не ушын, не себептен, неге, қалайынша.

НЕМҒУРАЙДЫ р. Шын, хақ нийети менен емес, кеуилсиз, қалай болса солай. Ол хеш кимге де қарамастан *немғурайды* сөйлеп, нәзерин төмен қаратты (Ж.Аймурзаев).

НЕМҒУРАЙДЫЛАҰ кел. Кеуилсизлеу, немкеттилеу. Әдебинде почтальонлыққа *немғурайдылау* едим, соңынан баслық айтқан күннен баслап неге ислеи бермедим деп өкинишим ат басындай болды (Ө.Хожаниязов).

НЕМҒУРАЙДЫЛЫҚ ат. Кеуилсизлик, немкеттилик, қалай болса солай қараушылық. Ол жұмысты *немғурайдылық* пенен ислеиди (Ө.Айжанов).

НЕМЕ: алм. бир неме. **1.** Бир нәрсе, бир зат. **2.** Жек көргенде, кемситиуде айтылатугын сөз.

НЕМЕРЕ ат. **1.** Ата-ананың улынан хәм қызынан тууылған бала хәм қыз ақлық. Айдос бий журттың ереси, Еки улы Ырза-Төреси, Ерназар бий *немереси*, Ол қусбеги болған екен (Бердак). **2.** Аталас жағынан жақын хәм урыұлас адамлар. Ешжан Балтабайдың *немере* ағасы.

НЕМЕРЕ-ШӨБЕРЕ ат. Үрим-путак, туқым-теберик, ағайин-тууған.

НЕМЕРЕЛИК кел. Ағайинлик, әмекилик, туұысқанлык.

НЕМЕҰРИН ат. Үйленип бөлек шыққан балаға (жигитке), турмысқа шыққан қызға хәм де жақын адамларға берилетуғын зат, сыбаға.

НЕМЕҰРИНЛИК ат. 1. Немеұрин ушын берилетуғын нәрсе, зат. 2. Немеұринге турарлык, татырлык, жетерлик.

НЕОЛОГИЗМ ат. лингв. Тилдің сөзлик қурамындағы пайда болған жаңа сөзлер хәм де жаңа мәнилер.

НЕПСИ қ. нәпси. *Нәпсиңиз* ушын халықты, елди сатып кететуғын дозақыйсызлар (Ш.Сейтов).

НЕПСИҚАҰШЫЛЫҚ қ. нәпсиқаұлык.

НЕРВ ат. Бас мий менен арқа омыртқаларының жулыннан денеге күтә жиңишке талшықлар түрінде таралып, организм хызметин баскарып отыратуғын тамырлар, организм тканы. Оны жеңиу ушын ақыл, тыныш *нерв*, зийрек сезим, жигерли дене керек (А.Бекимбетов).

НЕСИЙБЕ ат. 1. Адамның ығбалына қарай болатуғын тәғдир, талай, ырысқы, бахыт. Шайырлық — бул да қудайдың берген *несийбеси*, — деп ғарры баланы жақлап, майдалап сөйледи (К.Султанов). 2. Сыбаға, үлес.

НЕСИЙБЕЛИ кел. Сәтли, табыслы, бахытлы, ырысқысы мол.

НЕСИЙБЕЛИЛИК ат. Сәттилик, табыслылык, бахытлылык, ырысқылылык.

НЕСИЙБЕСИЗ кел. Сәтсиз, бахытсыз, ырысқысыз.

НЕСИЙБЕСИЗЛИК ат. Ырысқысызлык, сыбағасызлык, несийбеси жоқлык.

НЕСИЙЕ ат. Қайтарып бериу шәрти менен қарызға уақытша берилген ақша, зат. ф. **Несийеси нақ тийиу** — хақыйкат мийнетин алыу, ислеген хызмети нәтийжели болыу. *Несийең нақ тийсе* болғаны емес пе? Онда хәзир сыр берме (Ө.Хожаниязов). **Несийе-песийе алыу** — уақытша қарыз-парыз алыу.

НЕСИЙЕСИЗ кел. Нак, түуел, дурыс.

НЕСИП ат. 1. қ. несийбе. 2. Буйрық, ырысқы, буйырған зат. Қасқыр мырза, — дейди шопан, — енди саған *несип* еткен мениң қойым екен, не де болса жей ғой, бирақ терисин сойып алайын, дейди (ққ.х.е.). Буның неси жалған, кимнин малы түссе де *несип* етсин (К.Султанов).

НЕСИПЛИ кел. Буйырған, ырысқылы.

НЕСИПСИЗ кел. Буйырмаган, ырыскысыз.

НЕТТО ат. Қандай да бир заттың ыдыссыз таза салмағы.

НЕҰЕ алм. Не ол, ол не, өне. Не өзи, *неуе?* — Батрачкомның кәраматына кара, үлкен апат (Т.Қайыпбергенов).

НЕФТЕПРОВОД ат. Белгили бир кашықлыкка нефтти жеткизип туратуғын трубалар системасы.

НЕФТЬ ат. Тәбияттан таяр емес ҳалында алынатуғын жанар май курамы. Қалалар бар қаланбаған тырнағы, «*Нефть*» бер вышка гүү-гүүлер қырдағы (И.Юсупов).

НЕФТЬЛИ кел. Нефтьке бай, нефти көп.

НЕФТЬШИ ат. Нефть өндирисинде ислеуши хызметкер, қәниге, маман.

НЕХАҚ к. нахақ.

НЕХАҚЛЫҚ к. нахақлык.

НЕШАҚЛЫМ р. Неғурлым, соншелли. Қыс күнлери чайды нешақлым ыссы ишсек тәуир болады.

НЕШЕ алм. Көбинесе заттың сан көлеми жағын билдиретуғын сораў алмасығы. Ол неше жола өширип, *неше* жола әлле биреулердиң сөзлеринен көширип жазылған үлги еди ғой (Ө.Айжанов).

НЕШЕҰ алм. Саны жағынан қаншама, қаншелли сыяклы сораў алмасығы.

НЕШИНШИ алм. Қанша, қайсы, қандай деген қатарлык алмасығы.

НЕШШЕ р. Көп, бир талай, бир қанша, бир неше.

НЕШЕ к. Нешше.

НИГАР кел. Сүйикли, сүйген. Қырға шыққанын көзлерим көрди, *Нигарым* деп бул да өтти дүньядан (Өтеш).

НИГИЛИЗМ ат. Этиканың, эстетиканың барлык қағыйдаларын мойынламай толығы менен жокка шығаруў.

НИГИЛИСТ ат. Нигилизмниң жолын қоллаушы, қууатлаушы.

НИГИЛИСТЛИК кел. Нигилизмди қоллаушыларға тән, соларға қатнаслы.

НИЙЕТ ат. Бир нәрсеге кеуил, ықлас билдириўде алдын ала болатуғын максет, ой, тилек, әрман, инта. Үйинде бир өзи отырып қалыўға зериккен Әмет апасы менен жыйналысқа барыўды *нийет* етти (Т.Қайыпбергенов).

НИЙЕТЛЕНИҰ нийетлеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

НИЙЕТЛЕС кел. Тилеклес, мақсетлес.

НИЙЕТЛЕСИҰ нийетлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

НИЙЕТЛЕТІҰ нийетлеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

НИЙЕТЛЕҰ ф. 1. Мақсет етиу, тилек етиу, әрман етиу, инта қылыу. Баласын бақшаға берип, қолы босаған хаяллар артель деген уйымға биригиуи *нийетлеп* жүр (Т.Қайыпбергенов).

2. Бағышлау, арнау.

НИЙЕТЛИ кел. Бир нәрсени иске асырыуды мақсет етиу, тилек етиу. Ал бирақ та жаман *нийетли* жат адамларды жер бауырлап жатып барып секирип жауырнынан тислейди, тегинликте жаздырмайды (А.Бекимбетов).

НИЙЕТЛИК қ. нийетлилик.

НИЙЕТЛИЛИК ат. Мақсетлилик, тилеклилик, мейиллилик, пикирлилик, ойлылық.

НИЙЕТСИЗ кел. Мақсетсиз, тилексиз, мейилсиз.

НИКЕЛЬ ат. хим. Тат баспайтуғын, гүмис реңлес қатты металл.

НИКЕЛЬЛЕҰ ф. Никель менен қаплау, бир затқа никель жалатыу.

НИКЕЛЬЛИ кел. Никель жалатқан, никел менен қапланған.

НИКОТИН ат. Организмге тәсир ететуғын, бийхууш ететуғын, балқытатуғын, көбинесе темеки құрамында көп болатуғын өткір ийисли уұлы зат, наркотик.

НИЛ ат. 1. Ағаш жапырағының, көк шөптің хәм тағы басқа өсимликлердің маңызы, ширеси, бояуы. 2. Түрлі тауарлар менен қағазларды бояйтуғын көгилдир реңли бояу. Бөзди *нилге* бояйды екен, оны мөрелеу үшін еки үлкен тас болады екен (М.Абдураимов).

НИЛДЕЙ кел. Нилге усаған, нил сыяклы, ашық көк, көк-көмбек.

НИОБИИ ат. хим. Ең жоқары температурада еритетуғын көкшил реңли қатты элемент.

НИТРОГЛИЦЕРИН ат. мед. Жүрек ауырыуына қарсы пайдаланылатуғын дәри.

НИТРОН ат. Нефтьтен, көмірден алынатуғын жасалма талшық, мамық.

НИШТЕР ат. Еки жүзлі ушы исли кишкене пышақ. Жети жасыма шекем жүрегиме қандай *ништердің* суғылғанын билмеймен (Ж.Аймурзаев).

НИШТЕРДЕЙ кел. Ништерге усаған, ништер яңлы, ништер такылетли, ништер сыяклы.

НИШТЕРЛЕНИҮ ништерлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

НИШТЕРЛЕСИҮ ништерлеу фейилинин шериклик дәрежеси.

НИШТЕРЛЕТИҮ ништерлеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

НИШТЕРЛЕҮ ф. Ништер менен тесиү, кесиү, тилиү, қыйыу.

НИШТЕРЛИ кел. Ништери бар, ништерге ийе, ништер усаған.

НИШТЕРЛИК ат. Ништер болыуға боларлык, ништерге миясар, ништерге жетерлик.

НИШТЕРСИЗ кел. Ништери жоқ, ништерге ийе емес, ништер усламаған.

НОБАЙ кел. Бир нәрсениң шама менен алғандағы улыўма көлеми, мол, көп. Аккеуил Айдос бул сапары салғыртты *нобай* жыйнады (К.Султанов).

НОБАЙДАЙ кел. Молдай, көптей.

НОБАЙЛАНЫҮ нобайлау фейилинин өзлик дәрежеси.

НОБАЙЛАТТЫРТЫҮ нобайлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОБАЙЛАТТЫРЫҮ нобайлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОБАЙЛАТЫҮ нобайлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОБАЙЛАҮ I ф. Көбейиү, молайыу.

НОБАЙЛАҮ II кел. Көбирек, молырак. Сол киси бас салып өлтириң десе қыйын емес, этирапымызға адамларды *нобайлау* топлауға да болады (Т.Қайыпбергенов).

НОБАЙЫРАҚ кел. Молырак, көбирек. Бундай үйлер усы Бозатаудағы сақыұларда, Қосыбай ауылында *нобайырақ* (К.Султанов).

НОВАТОР ат. Техникада, өндиристе т.б. қандай да бир тарауда прогрессив методты, идеяны, усылды иске асырыушы адам, жаңалық дәретіуши, жаңалық, киргизиуши. Көрилмеген дәрежеге көтерилиуде үлкен *новаторлық* ислейди (Қ.Мақсетов).

НОВЕЛЛА ат. Әдебий жанр, қара сөз бенен баянланған кишкене көлемдеги повесть, әңгиме, гүрриң.

НОВЕЛЛИСТ ат. Новелланың авторы, новелла жазыушы, новелла дәретіуши.

НОВОКАИН ат. мед. Ауырыуды пәсенлететуғын ауыртпайтуғын етип емлеу қәсийети бар дәри.

НОҒАЙ ат. Миллеттин аты, түркий тиллес халық. Қой *ноғайда*, сипсе тоғайда (ққ.х.н.).

НОҒАЙША р. 1. Ноғай тилинде. 2. Ноғай формасы менен, ноғай үлғиси менен.

НОКАУТ ат. спорт. Боксшының қатты тийген соққыдан естен танып, ринг ултанына жығылуы, кулап түсіп утылуы жағдайы.

НОҚДАУН ат. спорт. Боксшының жығылған орнынан тез (он секундта) тұрып ойынды дауам ете алатуғын жағдайы.

НОҚАТ ат. 1. Қишкентай дөңгелек қара дақ. Қосыбай жалынлы көзлерин бир *ноқатқа* қадап, үнсиз қалды. (К.Султанов). 2. грамм. Гәптин аяқланғанлығын билдириу ушын қойылатуғын иркилис белги. Әжинияз қосықтың ақырына *ноқат* қойды да, бастан тәкирарлап оқыды. (К.Султанов).

НОҚАТТАЙ кел. Ноқат сыяқлы, ноқатқа усаған, ноқат тәризли, ноқат янлы.

НОҚАТЛЫ кел. Ноқаты бар, ноқатқа ийе, ноқат қойылған, ноқат салынған.

НОҚАТСЫЗ кел. Ноқаты жоқ, ноқат салынбаған, ноқат қойылмаған, ноқатқа ийе емес.

НОҚТА ат. Хайуанлардың басына кийгизетуғын зат, ер-турманлардың бир түри, қурал, әсбап. Жалын тарап, салып *ноқта*, Жүйрик атқа мин қазықта, Ақ көбик болып узаққа, Алып ушар ол арғымақ (И.Юсупов).

НОҚТАДАЙ кел. Ноқта сыяқлы, ноқтаға усаған, ноқта тәризли.

НОҚТАЛАНЫҰ ноқталау фейилинин өзлик дәрежеси.

НОҚТАЛАСЫҰ ноқталау фейилинин шериклик дәрежеси.

НОҚТАЛАТТЫРТЫҰ ноқталау фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОҚТАЛАТЫҰ ноқталау фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОҚТАЛАҰ ф. 1. Хайуанның басына ноқта кийгизиу, ноқта салыу. 2. ауыс. Тәртипке салыу, жөнлеу, дүзеу. Бул Әмиүдәрьяның талай жинли дегишлерин *ноқталап* үйрететуғын тастан ойып салынған саға (Н.Дәукараев).

НОҚТАЛЫ кел. 1. Басында ноқтасы бар, ноқта салынған. 2. Қолында ноқта бар, ноқта услаған.

НОҚТАСЫЗ кел. Басында ноқтасы жоқ, ноқта салынбаған, ноқта кийгизилмеген.

НОЛЬ ат. мат. Жоклык муғдарды билдиретуғын санлык белги, ноль.

НОЛЬЛИК кел. Нольге тән, ноль менен белгиленген.

НОМАЙ к. нобай.

НОМЕНКЛАТУРА ат. Белгили бир маманлыктағы топарлардың жыйынтығы, атамалары дизими.

НОМЕР ат. Бир қыйлы затлардың ретлик саны. Қасына келип блокнотына жақында ғана бир жолдасынан сорап жазып алған бир үйдин *номерин* излестире баслады (Ө.Айжанов).

НОМЕРДЕЙ кел. Номерге усаған, номер сыяклы.

НОМЕРЛЕНИЎ номерлеў фейилинин өзлик дәрежеси.

НОМЕРЛЕСИЎ номерлеў фейилинин шериклик дәрежеси.

НОМЕРЛЕТТИРТИЎ номерлеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОМЕРЛЕТИЎ номерлеў фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОМЕРЛЕЎ ф. Белгили бир тәртип пенен орналасқан затларға сан қатары менен белги салыў, сан қойыў. Жуўмақты *номерлеп* қабыл етиў иси бар дегенди еситип едим (К.Оразов).

НОМЕРЛИ кел. Номерленген, сан қойылған.

НОМЕРСИЗ кел. Номер қойылмаған, номерленбеген.

НОРКА ат. зоол. 1. Жүни жылтылдаған, териси бақалы Күзен тумсыклы кишкене ан. 2. Усы анның териси.

НОРКАДАЙ кел. Норкаға усаған, норка сыяклы.

НОРМА ат. Исленетуғын жумыстың белгили бир мөлшери, көлеми, шамасы, өлшем. Көрип турман, *норманы* орынламапсан, — деди жигит нықыртып, — мен өз бетимше емес, басқарма атынан айтып турман (Ө.Айжанов).

НОРМАЛАНЫЎ нормалаў фейилинин өзлик дәрежеси.

НОРМАЛАТТЫРТЫЎ нормалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОРМАЛАТЫЎ нормалаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

НОРМАЛАЎ ф. Мөлшерлеў, шамалаў, көлемлеў, өлшеў.

НОРМАЛАЎШЫ ат. Мөлшерлеўши, шамалаўшы, көлемлеўши, өлшеўши.

НОРМАЛАЎШЫЛЫҚ ат. Мөлшерлеўшилиқ, шамалаўшылық, өлшеўшилиқ.

НОРМАЛЫ кел. Мөлшерли, өлшеўли.

НОРМАЛЫҚ кел. Шамалы, мөлшерли.

НОРМАТИВ ат. Жумыс уақтынын материаллык ресурслардың есапланылып белгиленген муғдары, мөлшери.

НОРМАТИВЛИ кел. Белгили бир нормативи бар, мөлшерленген, муғдарланған.

НОРМАТИВЛИК кел. Нормативке тән, нормативке катнаслы, нормативке байланыслы.

НОРМИРОВЩИК ат. Нормалаушы, норма кесиуши, норма койушы.

НОСИЛКА ат. Хәр түрли нәрселерди салып тасыйтуғын иши бар зат, зәмбер. Доктор, *носылкаңызды* әкелиң, үйге апарайык. Бул баласы Әжимурат (М.Нызанов).

НОТА I ат. муз. 1. Музыка намасының графикалык белгилер тактасы. Китапты баспаға таярлаған хәм халық косыкларының текстлерин *нотаға* түсирген композитор Әлимжан Халимов (Ә.Тәжимуратов). 2. Музыкалык шығарманың тексти.

НОТА II ат. сия. Халық аралық сиясат тууралы бир мәмлекеттиң екінши бир мәмлекетке жоллайтуғын рәсмий түрдеги дипломатиялык хаты, акты.

НОТАЛАНЫУ ноталау I феиилиниң өзлик дәрежеси.

НОТАЛАСЫУ ноталау феиилиниң шериклик дәрежеси.

НОТАЛАТЫУ ноталау I феиилиниң өзгелик дәрежеси.

НОТАЛАУ ф. Наманы нотаға түсириу. Тийкарғы халықлык оригиналларын излеп тауып, өз намасын *ноталау* халықлык творчествоны хұрметлеу болып есапланады (Ә.Тәжимуратов).

НОТАЛАУШЫ ат. Нотаға салыушы, нотаға түсириуши, нота жазыушы.

НОТАРИУС ат. 1. Хәр кыйлы нызамлылык актлерди, хұжетлерди рәсмийлестириуге, гүуаландырыуға ҳақылы хызмет бабындағы адам. 2. Хұжетлерди рәсмийлестириуши мәкеме.

НОТАЦИЯ I ат. Акыл, нәсият, уәсият, акыл-нәсият.

НОТАЦИЯ II ат. Шәртли жазыу белгилериниң системасы. Шахмат нотациясы.

НОЯБРЬ ат. Гүздиң соңғы яғный календарьлык бир жылдың он биринши айы, зүлкәдә.

НӨКЕР ат. гөне. Устем класс уәкиллеринин қасында хызмет ететуғын, шашбауын көтеретуғын хошаметшил адамлар, армия, ләшкер. Хан садық *нөкерлери* менен Иран дей ме, бир жаққа көшетуғын қусайды (Ш.Сейтов).

НӨКЕРДЕЙ кел. Нөкерге усаған, нөкер сыяклы, нөкер яңлы.

НӨКЕРЛИ кел. Нөкери бар, нөкерге ийе.

НӨКЕРСИЗ кел. Нөкери жоқ, нөкерге ийе емес.

НӨЛ қ. ноль.

НӨСЕР Кешикпей жерден суу атылып шыға баслайды, аспаннан тынымсыз *нөсер* қуяды (М. Нызанов).

НУҚСАН ат. Кемис, қыйтық, зәлел, зыян, айып, кемшилик. **◇ Нуксан таба алмау** — кемислик таба алмау. Бирақ бул жигиттин ақылынан хеш қандай *нуқсан таба алмады*. **Нуксан келтириу** — кемислик келтириу, зыян тийгизиу, зыян келтириу.

НУҚЫЛ р. Ылғый, гилен, бир ыңғай. ф. **◇ Нуқыл ерик** — ериктің жақсы түри, сабылган ерик, ериктің ең жақсы сорты. **Нуқыл тис** — хәммеси тендей болып қатар өскен тис. Соның ушын хәм дәстурхан молдан жасалды, әдеттегише халұа, кишмиш, *нуқыл ерикке* шекем қойылды (Ш. Сейтов). *Нуқыл тислери* менен астындағы ернин бөлгенше тиследі (Т. Қайыпбергенов).

НУҚЫРТЫУ нуқырыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

НУҚЫРЫНЫУ нуқырыу фейилинин өзлик дәрежеси.

НУҚЫРЫСЫУ нуқырыу фейилинин шериклик дәрежеси.

НУҚЫРЫУ ф. Алға жүриу, алға умтылыу, алға басыу. *Нуқырып* тунжырап жаяу басып киятыр (К. Султанов).

НУҚЫУ ф. Алға ийтериу, алға басыу. Оқы сабағынды, — деп басымнан *нуқып* жибергенде манлайым тахтаға барып сарт ете қалды (Ә. Шамуратов).

НУҚЫУШЫ ат. Алға қарай ийтериуши, алға басыушы, алға умтылыушы.

НУР ат. Бизди қоршаған дүньядан көз арқалы қабылланатуғын сәуле, жарық, шууак. Қуяш жарқырап өзинин алтын *нурын* жерге төгіп турғаны болмаса, бүгинги аяз кешегиден бетерирек (Т. Қайыпбергенов). **◇ Нур қуйыу** — нур төгіу, нурландырыу. Көкте қуяш *нур қуйғанда* күлімлеп, Бирте-бирте көкшил дөнген сай-сала (И. Юсупов). **Нур шашыу** — жакты бериу, жактыландырыу, нурландырыу. **Нур қуяш** — нурлы қуяш, қуяштың нуры, шууак. Мениң гөззал Уатанымның жерине, *Нур қуяшын* шашты бахыт бәхәри (Ж. Аймурзаев). **Нур тамыу** — ауыс. Нур қуйыу, нур жауыу. Жүзинен *нур тамған* сулыу сымбатлы, Сондай аты шыққан қызға бар, балам (А. Дабылов). **Нур төгиу** — ауыс. Күш-қууат бериу, бахыт бериу. **Нур қаплау** — ауыс. Нурға бөлениу, нур төгиу. *Нур қаплады* «Қырк қыздын» сол «қаласын», Бағып турған мынау боздың даласын (Т. Сейтжанов). **Нур жауыу** — жақсылық болыу, ийгилик болыу.

Нур жайнау — жадырау, жаркырау. Жаксы адамға Алла тааланың *нуры жауады* дейтуғын еди, демек, бул да жаксы адам екен дә! (М.Нызанов).

НУРЛАНДЫРЫҰ нурланыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

НУРЛАНТЫҰ нурланыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

НУРЛАНЫҰ ф. Нурға бөлениу, жайнау, гүллениу.

НУРЛАТЫҰ ф. Гүллендириу, гүллетиу, жайнатыу. Көрпеси серпилип қараңғы түннин, *Нурлатып* сәнленип кирди де жакты (ққ. поэт. ант.).

НУРЛАҰ ф. Өсиу, жайнау, гүллениу. Нарт ағашлар гүүлеп шалқып, Жатыр *нурлап* өсип бунда (И.Юсупов).

НУРЛЫ кел. 1. Жарқырап жайнаған, сәулели, шууаклы. 2. Сымбатлы, сулыу, гөззал. Ешимбеттиң жас кеулине, қызғынлы жүрегине беккем орнап қалған Айсәнемниң әжайып келбети, айдай жүзи, ойнақшыған *нурлы* көзи, қыйғаш келген кара қасы, жуқа ерни, өзине тартқан мұлайым минези көз алдында бәрқулла елеслеп, ақыл-хуушын бийлеп алды (А.Бекимбетов).

НУРЛЫЛЫҚ ат. Нуры көплик, шууаклылық.

НУРСТАН ат. 1. Гүлленген, жайнаған. *Нурстанға* дөнди шаңғытқан шөллер (ққ. поэт. ант.). 2. қ. Гүлистан.

НУРСЫЗ кел. Сәўлесиз, жактысыз, шууаксыз.

НУРСЫЗЛАНЫҰ ф. Сәўлесизлениу, жактысызланыу, шууаксызланыу.

НУРСЫЗЛЫҚ ат. Нуры жоқлық, сәўлесизлик, жактысызлык, шууаксызлык.

НУСҚА ат. 1. Заттың түп тийкары, негизи. Мине, метрикасы, бунда да 1942-жылы тууылған, мен паспорт жазарда усы метриканы негизги *нусқа* етип алдым, — деп паспортшы ол хаялдың барлық документин капитанға узатты (А.Бекимбетов). 2. Қалған зат, қалдық. 3. қ. нусқау.

НУСҚАЛЫ кел. 1. Тийкарлы, негизли. 2. Қалған затлар, қалдықлар.

НУСҚАЛЫЛЫҚ ат. Тийкарлылық, негизлилик.

НУСҚАҰ ат. 1. Белгили бир истин қалай орынланыуын көрсететуғын жол-жоба, кеңес, мәсләхәт. 2. Көрсетпе, силтеу, силтеме. Қарарды орынлау жөнинде областьлық жаслар комитети барлық шөлкемге *нусқау* берди (ққ. кем. атл.).

НУСҚАҰШЫ ат. Белгили бир истин дурыс орынланыуын қадағалаушы, бақлап отыратуғын рәсмий адам. Усыған не

дейсен, аға? Сен *нұсқаушы*, биз кошлаушы болайык (К.Султанов).

НУҰ кел. Арасынан адам жүре алмайтуғын қалың тоғай. Тилла ренли *нуу* жапырақтың, Ләззет бағыш жылұаларынан, Сырлы сулыу бул түслик жактың, Нәзиклиги көринер маган (И.Юсупов). ф. **Нуу қамыс** — қалың қамыс. **Нуу қарағай** — қалың қарағай. **Нуу тоғай** — қалың тоғай.

НУҰЛАНЫҰ ф. Қалың өсиу, тығыз өсиу.

НУҰЛЫ кел. Қалың болып өскен, тығыз болып өскен, дүт тоғай.

НУШ кел. 1. Қандай да бир заттың, нәрсениң жиңишке бети, ушы. 2. Қустың, тауықтың мәйеклеринин жиңишке, сүйир жағы, сүйир бети. Қөби ауылдан келген балалар, ким *нуш*, ким пәйрек урыстырады деген дауыслар еситиледи (Ә.Шамуратов). ф. *Нуш* пияз гүзде егилип, бәхәрде желинетуғын пияз.

НУШҚЫРТ ат. Бүртлик, путак, мурт, шака.

НҮСЕР ат. Қуйып жауатуғын өткинши жауын. Ешкилер шопанның айдап барған жерине барып отлап үлгере алмастан *нүсер* жауа баслады (К.Айымбетов). ◇ **Нүсер жамғыр** — үзбестен қуйып жауған жамғыр, жауын. **Нүсерлеп қуйыу** — тынбастан шелеклеп қуйып жауыу. Азғантай ғана тынған жамғыр тағы *нүсерлеп* қуя баслады.

НҮСЕРЛЕНИҰ нүсерлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

НҮСЕРЛЕТИҰ нүсерлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

НҮСЕРЛЕҰ ф. Жауынның қатты жауыуы, шелеклеп қуйыуы. Жамғыр гейде күшейип *нүсерлеп* қуяды да, тағы да тынып майдалап жауа баслайды.

НЫҒАЙТЫЛЫҰ нығайыу фейилиниң өзлик дәрежеси.

НЫҒАЙТЫҰ нығайыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

НЫҒАЙЫҰ ф. 1. Бекинисиу, беккемлениу, бекиниу, орналасыу. *Нығайған* колхоз бирликли, Жаз бенен шыққан шырайы (Ә.Шамуратов). Ауыл дийқанлары қала мәдениатын өзлестирди хәм өзлестирмекте, байланысы *нығаймақта* (Г.Есемуратов). 2. Бир нәрсениң, заттың қатты, тас болыуы.

НЫҒАНҚЫРАҰ ф. Нықтанқырау, тығызланқырау.

НЫҒЫЗ кел. 1. Тығыз, қатты. 2. Мықлы, толық, берик. Оның *нығыз* келген геүдеси азғантай алға қарай умтылған (А.Бекимбетов).

НЫҒЫЗЛАНЫҰ нығызлау I феиилиниң өзлик дәрежеси.

НЫҒЫЗЛАСЫҰ нығызлау I феиилиниң шериклик дәрежеси.

НЫҒЫЗЛАТТЫРТЫҰ нығызлау I феиилиниң өзгелик дәрежеси.

НЫҒЫЗЛАТЫҰ нығызлау I феиилиниң өзгелик дәрежеси.

НЫҒЫЗЛАҰ I ф. Тығызлау, каттылау. Буны көрген адамлар мактауын әбден *нығызлап* патшаға жеткереди (кк.х.е.). **2.** Мык-лылау, толықлау.

НЫҒЫЗЛАҰ II кел. **1.** Тығызырак, каттырак. **2.** Мыклырак, толығырак.

НЫҒЫЗЛЫ кел. **1.** Тығызлы. **2.** Мыклы, толықлы.

НЫҒЫЗЛЫҚ ат. **1.** Толықлық, каттылық. **2.** Мыклылық, толықлық. **3.** ауыс. Менменлик, тәкаббирлик.

НЫҒЫТЫҰ ф. Беккемлеу, нығайтыу. Колхозларды шөлкемлестириу хәм хожалық жағын *нығытып*, оны жат-жамайлардан толық тазалауға кирисиу керек (Қ.Ирманов).

НЫЖАСАТ к. нәжасәт.

НЫЗАМ ат. Заң, тәртип, қағыйда, реже. Жол көрсетип ис басында турғаны, Советтиң *нызамын* тутып барады (кк. поэз. ант.). Хорезм жерине тәртип *нызам* орнатыу иси Әмиүдәрья шәхәр баслығына тапсырылды (Қ.Ирманов).

НЫЗАМКЕШ кел. Тәртипти жаксы көретуғын, нызамшыл адам.

НЫЗАМЛАСТЫРЫҰ ф. Занластырыу, тәртип орнатыу.

НЫЗАМЛЫ кел. Занлы, тәртип орнаулы.

НЫЗАМСЫЗ кел. Заңсыз, тәртип орнамаған.

НЫЗАМСЫЗЛЫҚ ат. Зансызлық, тәртипсизлик.

НЫЗАМШЫ ат. Заңшы, нызам кәнигеси, маман.

НЫҚ кел. **1.** Мыклы, беккем, берик. **2.** Тығыз, нығыз. Мойны куйып койғандай, дуғыжым, *нық*, еки ийни теп-тен, булшық етлери бөлек-бөлек, палуан тамырлары сирескен, гилт-гилт қозғалады (Т.Қайыпбергенов). ф. **Нық басыу** — жай, асықпай, исенимли, берик басыу. Сийрек сақаллы, бийдай реңли, кишкене қысық көзли, сол омырауында бир нәрсе бар сыяклы ма, қалай, яғный жай басады, жай басса да *нық басады* (Ө.Айжанов). **Нық дослық** — шын, хақыйқат, айнымас дослық. Сениң атың — *нық дослықтың* символы, Қумар етип тилге алмас ким оны, Жаслайымнан жигериме бөленген, Жүрегимде атың менен жыр болып (Т.Сейтжанов). **Нық мухаббат** — шын,

хакийкат, берилген мухаббат. *Нық мухаббат* жүрекке Эльбрустай орнасын (Т.Сейтжанов). **Нық толыу** – тығызланыу, нығызланыу. **Нық таслау** – жай, асықпай нық басып жүриу. Адымларын *нық таслап* жүрди.

НЫҚАП ат. Ескиде хаяллардың жүзин көрсетпеу үшін басына жамылған, әшекөйленген материалдан тигилген бас кийими. Жүзиндеги *нықапты* серпип таслағанда патша ақыл-хушынан айырылып шалқасына қулайды (кк.х.е.).

НЫҚЛАНЫУ нықлау I фейилиниң өзлик дәрежеси.

НЫҚЛАСЫУ нықлау I фейилиниң шериклик дәрежеси.

НЫҚЛАТТЫРТЫУ нықлау I фейилиниң ериксиз дәрежеси.

НЫҚЛАТЫУ нықлау I фейилиниң өзгелик дәрежеси.

НЫҚЛАУ I ф. 1. Беккемлеу, нығарлау, күшлеу. Дәли кеули тасады, Небир күшли қалмаққа, *нықлап* найза басады («Мәспатша»). 2. Тығызлау, нығызлау. 3. Тығыу, бөнтлеу.

НЫҚЛАУ II кел. 1. Мықтырақ, беккемирек. 2. Салмақ-лылау, ауырлау. Ол Сержанға қатты ашыуы келгенде батыңқырасын деген қыял менен «бай» деген сәзди *нықлап* айта салатуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

НЫҚЛЫҚ ат. Мықтылық, беккемлик.

НЫҚЫРТЫУ ф. Батырыу, қатты айтыу, батырып айтыу, ауыр айтыу, жети жүйресине өткеріу. Қарап турман, норманы орынламайсаң, – деди жигит *нықыртып*, – мен өз бетимше емес, басқарма атынан айтып турман (Ө.Айжанов). Абайлы болың, курдас, – деп Кәрамаатдинов сөзин *нықыртып* қойды (Ж.Аймурзаев).

НЫПҚЫРТ: ф. ныпқырт етиу, ныпқырт болыу, ныпқырт кылыу. Жоқ етиу, опат етиу, хеш нәрсе қалдырмау, куртыу, жойыу. Ол келиуден Қоңырат *ныпқырт* болды (Т.Қайыпбергенов). Молла болсаң илимди тут, Жалғыз өзиң болмайсаң журт, залымларды етер *ныпқырт*, Дуұры билимли болмады (Бердақ). Ертең жөне урысқа түседі хәм душпанды шетинен кыйратып, *ныпқырт* етеди (Ө.Хожаниязов).

НЫП-НЫҚ кел. Беккем, нығыз, орнықты, жүдә берик. Таң да атады: сууға кетип баратырған қызды көриуден жигиттің *нып-нық* аяқлары қалтырап сала берди. (Ш.Сейтов).

НЫРҚ ат. Бир нәрсениң, заттың қуны, бахасы. Гезлемениң *нырқы* жүдә шығып кетти. ◇ **Нырққа сыймау** – нормаға сыймау, келисимге келмейтуғын, шамадан зыят кетиу, ретке келмеу.

Бул хеш қандай *нырққа сыятуғын* ис емес ғой (Ж.Аймурзаев).
Қандай етип жазсаң да *нырққа сыя* береди деп ойлаудан биротала қутылыу керек (Г.Есемуратов).

НЫРҚЛАС кел. Бахалас, қунлас.

НЫРЫҚСЫЗ кел. Бахасыз, қунсыз.

НЫСАТЫР ат. Тамақ ауырғанда пайдаланатуғын хлорлы аммония, сууда жақсы ерийтуғын тынық (мөлдір) түсли кристаллы зат. Сөйлеген сайын *нысатыр* жутқандай дауысы да ашылып, кем-кем күшейіп баратыр.

НЫСАТЫРДАЙ кел. Нысатыр сыяқлы, нысатырға усаған.

НЫШ к. нуш.

НЫШАН ат. Бир нәрсенің, заттың белгиси, тамғасы, изи.

НЫШАНА ат. 1. Оқтың тийетуғын жери, көзлеген жер. Томауыл мылтық көзледі, *Нышанасына* дүзеді (Бердак). 2. ауыс. Мақсет, тилек, ой, әрман.

НЫШАНЛАНЫУ нышанлау феиилинің өзлик дәрежеси.

НЫШАНЛАТЫУ нышанлау феиилинің өзгелик дәрежсеи.

НЫШАНЛАУ ф. Бир нәрсеге, затқа белги салыу, тамғалау.

НЫШАНЛЫ кел. Айрықша белгиси бар, белгиге ийе.

НЫШАНСЫЗ кел. Хеш қандай белгиси жоқ, нышанға ийе емес.

НЫШАНСЫЗЛЫҚ ат. Нышаны жоқлық, нышанға ийе емеслик.

НЭП ат. Жаңа экономикалық сиясат.

НЭПМАН ат. Жаңа экономикалық сиясат тийкарындағы саудагерлер, алып сатарлар.

НЮАНС ат. Билинер-билинбес өзгешелик, сәл айырмашылық, азғана парық.

О

О I ат. 1. Каракалпак әлипбесинин 20 хәриби хәм сол хәриптиң жазылыў таңбасы. **2.** Еки еринниң алға қарап үйирилип дөңғелениўи арқалы пайда болатуғын еринлик, ашық, жуўан даўыслы сес, фонема.

О II т. с. Таңланғанда, куўанғанда, ренжигенде хәм басқа да руўхый ҳалатларда айтылады. *О*, — деди Атажанов мениң сорағаныма, таң қалған сыяқлы түс билдирип, — Сиз оны еле билмейсиз бе? (Ж.Сейтжанов). — *О*, маңдайымда парлап жанған шоқ жулдызым (Ө.Хожаниязов). *О*, жаратқан от ишинде пахтаңбыз, Тынышлықта сақла ана халқымды (Г.Дәўлетова). *О*, сен Об дәрьясы, Иртыш, Енисей, Ойлан, каяқларға ағып атырсаң (М.Сейтниязов). *О-о* сорама! Еки миллион сегиз жүз мың! (М.Нызанов). — *О - О - О!* — деген сеслер таңғы ҳаўаны силкиндрди (К.Каримов). — *О-о-о!* - деп бақырып жиберди Алий, — жүзикке қас қойдырғандай болды-ғо (М. Нызанов).

О III алм. сөйл. т. «Ол» алмасығының сөйлеў тилиндеги ықшамланған түри. **1.** Төрениң кызы бөлеси, Хожаның кызы әммеси, Қосыла қалса, *о* неси, Сыбырласар хәммеси (ққ.х.к.). **2.** Қыдырқазы бирден сорап салғаннан соң ба ямаса ол жасы үлкен болғанлықтан ба, *о* қалай болды деп бул сапары гәпке Барлықпай болыс араласпады (Ө.Пахратдинов).

ОАЗИС (грек. oasis). ат. Шөлистанның ортасына жайласқан суўлы, ғөззал үлке. Зарафшан *оазиси*. Хорезм *оазиса*. Қытай дийўалларынан Карпат таўларына шекем, арқа тәрәпи Сибирь Тайгасы, ал кубласынан Иранның шөлистан таў-теғисликлери хәм Персия *оазиси* жийек киби қоршап турған уллы кеңислик Евразия жүреги деп аталады (Т.Қайыпбергенов).

ОБА I ат. Дәстанларда жийи ушырасып, аўыл, ел, жай, үй деген мәнилерин аңлатады. Бул *обалар* Ахмед сәрдар ели еди («Гөрүғлы»). Қорлық пенен өтти хаялдың күнлери, Көре алмады өз *обасын*, шешесин (И.Юсупов).

ОБА II ат. Ауырыудың аты, тырыспай, холера, жүдә жукпалы кеселлик. Ол жыллары *оба* кеселинен бир неше адам қаза тапқан (газетадан).

ОБАЛ ат. дин. с. Ислам диніндегі Алла тааланың баратқан жанлы-жансыз дүнясына ислеген қыянетти билдиретуғын сауап түсинигине қарама-қарсы уғымлар жыйнағы. Қыянет, гүнә, зыян, жәбир, айып. Обалдағай, шешеме *обал* болған екен (К.Султанов). Бул жолда қарайды ким *обалыңа*, Жүргил жақты жолға алып бараман (И.Юсупов). Қәйткенде де, шайырдың оқыуға тартымлы, қызықлы сюжетке қурылған 396 қатар усы қосығы «өгей» ге жорылып, кейингі басылымларда алып тасланғаны дым *обал-ақ* (М.Нызанов). Жаныуардың *обалына* каласаң (М. Нызанов). ◇ **Обалды** — обалы бар шығар. Өз шалғайы өзлеринен ауыспай, «*Обалды*» деуге бир тили жууыспай, ... (Г.Дәулетова). **Обал болды** — қыйын болды, қыянет болды. **Обалы мойныңа** — биреуге қылған гүнә, қыянетің, өз басыңа деген мәниде. **Обалы жоқ** — сол керек еди, аяудың кереги жоқ, тилегени сол еди, сыбағасын алды; **Өз обалы өзине** — обалы жоқ, өзинен көрсин, өзине өзи қылды. **Обалына қалды** — қыянет етті, қәдирине жетпеди, жипә-жексиз айыплады, көз жасына қалды. **Обалынан қорықты** — қыянет, гүнә ислемеди, Құдайдан қорықты. **Обалына не керек** — жазықсыз жазықлы қылмау керек; айыбы жоқ, қолынан келген жәрдемін берди деген мәниде. *Обалына не керек*, ақшаны сытып алған менен бизден жасырып хеш нәрсеге жумсамайды (М.Нызанов).

ОБАЛСЫНЫҰ ф. Гүнасыныұ, жәбирсиниұ. Нашар адам болғаннан соң, оның үстине жас екен, қыйналып қалмай-ақ қойсын деп, *обалсынып* жәрдем берип едим (газетадан).

ОБЕРТОН (нем. Obertöne < нем. ober — үлкен, жоқары + грек. tonos — күшлениу, пәт). ат. муз. Тийкарғы сес (тон) пенен бирге пайда болатуғын хәм оған баскаша түс беретугын сес. Қоспа сеслерде тийкарғы тон хәм *обертон* сес тембрин жаратады (Музыка сабаклығынан).

ОБЗОР (рус. обзор < обозреть — «көз таслау, көрип шығыу; тексеру, талқылау» фейилинен). ат. Бир-бирине байланыслы мәселелер хаққында мағлыұматларды жуұмаклап қыскаша жазба түрдеги ямаса ауызеки баянлау. Халықаралық *обзор*. Баспасөз *обзоры*. *Әдебий обзор* — изертлеудің бир бөлеги болып,

онда автор оқыушыларды өз изертлеуінің мазмуны ямаса оның теориялық тийкарлары менен таныстырады (газетадан).

ОБКМ (рус. «*областной комитет*» қоспа сөзінің қысқартпасы). ат. гөн. с. Айырым жәмийетлик шөлкемлердің сайлап қойылатуғын область басшы органы хәм оның бинасы. *Обком* секретары. Екинши мәрте *обком* шығарып жиберген (М. Нызанов).

ОБЛАСТЬ (ес. рус. об+волость — *аймақ, мәмлекет*). к. ұәлаят. ат. 1. Бир неше районды өз ишине алған үлкен көлемдегі хәкимшилиқ-аймақлық бирлик, ұәлаят. Хорезм *областы*. Ташкент *областы*. 2. Усындай хәкимшилиқ-аймақлық бирлик *орайы*. Ол баянатының басында ертең *областта* — Төрткүлде, — болатуғынлығын, оннан кейин Қызыл Ордаға кететуғынлығын билдирди (Ә.Пахратдинов). Олардан тыскары 20 автоном республика, 8 автоном *область*, 10 миллий автономиялық округ бар еди ғой (Т.Қайыпбергенев).

ОБЛАСТЫЛЫҚ кел. Областьқа тийисли, байланысly қарасly, тән. Бул *областылық* партия комитетиниң жууаплы хызметкериниң биреуи — Муратов еди (Ө.Айжанов). Қарақалпақстанда Архив хызмети дәслеп 1925-жылда шөлкемлестирилген хәм *Областылық* Атқарыу Комитети қурамында Архив Бюросы болып жумыс алып барған (газетадан). Оны күтип алыу ушын Төрткүлден Қарақалпақстан *областылық* халық комиссарлар кеңесиниң баслығы Қасым Әуезов Шымбайға келген (Ш.Уснатдинов).

ОБЛИГАЦИЯ (лат. obligatio — *миннетлеме*). ат. Утыс ямаса процент көлеминде пайда келтиретуғын бахалы қағаздың бир түри. Мәмлекет заемының *облигациясы*. Шәртнама шәртлерине карап *облигациялар* әдетте қыска мүддетли, орта мүддетли хәм узак мүддетли болып бөлиу қабыл етилген (газетадан).

ОБМОТКА (рус. обмотка — *балтырға оралатуғын пайтаба* <обмотать — «*орау, орап байлау*»). ат. Балтырға орау ушын ғезлемеден арнап тигилген пайтаба.

ОБМОТКАЛЫ кел. Обмоткасы бар, обмотка ораған. Басында көгис малақайы бар, аяғы протез, екинши аяғына *обмоткалы* ботинка кийген бир жауынгер көзге ысық көринди (Ө.Хожаниязов).

ОБНУС (парсы. обнус <грекше ebenos — «*қара терек*»). ат. Тропикалық мәмлекетлерде өсетуғын, ағашы қатты хәм ауыр кара терек.

ОБОЗ (рус. обоз — арбалардан исленген тосық, *ғау*; ат-арба, машина хәм т.б. *кәруаны*). ат. Әскерий бөлімлердің транспорт қураллары комплекси. Полк *обозы*. ХХ әсирдің орталарында ғалабалық автомобиль транспорты пайда болғанға шекем, *обозлар* халық хожалығында хәм әскерий ислерде, әсиресе Европа хәм АҚШта жүдә әхмийетли роль ойнаған (газетадан).

ОБОЙ ат. Дийуалға жабыстырылатуғын нағыслы қағаз. Гүлнағыслы *обой* менен безеп шыққан екен жайды (И.Юсупов).

ОБРАЗ (рус. образ — *жүз, шеке; сүүрет, тымсал; икона*). ат. Көркем шығармада дөретілген тип, характер. Бул вариантта Ерназар алакөздің *образы* хәм Хийуа ханы хәм оның үстемшилигин жек көрген азатлық ушын гүрескен хақыйкат халық қахарманының *образы* (Г.Есемуратов). Бердак шығармаларында сүүретленген хаяллар *образын* күтә акыллы, батыр етип көрсетеди (И.Сағыйтов). Анық хұжетлер болмаса жазыушылар аўкамы бундай «айыпкерди» әдебий *образлар* дизимине киргизиўге руксат жоқ (М.Нызанов). Солар тәрепинен жаратылған *образды* бизлер де жаратыуымыз керек (М.Нызанов).

ОБРАЗЛЫ кел. 1. Образлар аркалы көз алдына келтирилген. *Образлы* шығарма. 2. Жанлы, көркем, тәсирли. *Образлы* етип баянлау. Себеби, ол әне усындай терең *образлы* қосықларды дөретиу ушын да карақалпақ тилинің бай имканиятларын еле де жоқарылатууды мақсет етип қойған еди (Қ.Оразымбетов).

ОБРАЗЛЫЛЫҚ ат. Көркемшилик, тәсиршендик; белгили бир образға тийкарланған. ... тәбият пенен инсан руўхый дүньясының үйлесиуи қосық қатарларында өзиниң жарқын сәўлелениуин тауып, *образлылық* пенен сөз етилгениниң гүўасы боламыз (Ч.Елмуратов).

ОБСЕРВАТОРИЯ (лат. *observare* — *бақлау; қорғау*). ат. Арнаулы әсбаплар жәрдемінде аспан денелерин изертлеу хәм метерологиялық, геофизикалық бақлаулар жүргизиу ушын қурылған мәкеме, жай. Орта әсирлерде өз алдына *обсерватория* жаратып, аспан денелерин оғада анық үйренген (газетадан).

ОБСЕРВАЦИЯ (лат. *observatio* — *бақлау, қадағалау; ғамхорлық етиу*). ат. Науқаслар менен катнаста болған саламат адамларды өз алдына ажыратып, медициналық бақлаудан, тексеріуден өткеріу. *Обсервация* мүддети обсервация қылу

буйырылған кеселлик жасырын дәуириниң ең узақ мүддетине байланыслы (газетадан).

ОБЪЕКТ (лат. *objectum* — *нәрсе*). ат. **1.** Сыртқы дүнья, бизиң санамыздан тысқары, бизден ғәрезсиз жасаушы дүнья хәдийселери, затлар. **2.** Дыққаттың белгили бир ис-хәрекетке бағдарланған хәдийсе, затлары. Биз өзимиздиң изертлеу *объектимиздиң* тийкарынан пүтини менен усы ўазыйпалар дөгерегинде анализлеўге тырысамыз (К.Мақсетов). Роза Хамидованың дәуир кахарманларының характерлерин ашып бериўлери, Гүлжәхән Тажетдинованың нени жазыў кереклигиндеги *объект* таңлаўларын басқаларға өрнек етсең арзыйды (М.Нызанов). **3.** Хожалық ямаса қорғаныў әҳмийети болған кәрхана, қурылыс, айырым участка хәм т.б. Қурылыс *объекти*.

ОБЪЕКТИВ I (лат. *objectivus* — *буйым, затқа тийисли; материаллық*). ат. Оптикалық әсбаплардың линзадан ибарат бағдарлаушы алдыңғы айнасы. Фотоаппарат *объективи* фотосезимталлы материалға (камера плёнкасына) ямаса фотосезимталлы элементке (санлы камераға) жактылықты жыйнау хәм көринисти фокуслау ушын пайдаланылады (газетадан).

ОБЪЕКТИВ II 1. филос. Санадан тысқарыда болған хәм санаға тиккелей байланыслы болмаған. Тәбияттың *объектив* нызамлары. **2.** Жаңылыс ямаса субъектив пикирден аулақ болған; қалыс, қалыслық пенен, бийтәреп. *Объектив* бахалау; Мәселеге *объектив* қарау. Аллаяр бабамызды гүналағандай олардың *объектив* дәлиллери бар ма еди? (А.Султанов).

ОБЪЕКТИВИЗМ 1. Филос. Социаллық турмыс ўақыя-қубылысларын бақлау, олардың зәрүрлигин мойынлау менен ғана шеклениуши көзқарас. *Объективизм* хақыйкатлықтың улыўма картинасын жаратыуда факторлардың максимал санын есапқа алыуды өз ишине алады (газетадан). **2.** Дүньяға көзқарастағы, социаллық пәнлердеги, әдебият хәм көркем өнердеги белгили бир бағдар.

ОБЪЕКТИВИСТ Объективизм тәрепдары. *Объективистлер* бийтәрепликке, улыўма критерияларды есапқа алыуға умтылады, соның менен бирге, социаллық сын көзқарастан бахалаудан, қәдириятлар хәм мақсетлер хаққында ой-пикир жүргизиуден бас тартады (газетадан).

ОБЪЕКТИВЛИК ат. Обьектив болмыска катнасылык; обьектив болмыска тәнлик; қалыслық, бийтәреплик. Талқылаулардың *обьективлиги*. Гносеологиялық жақтан «обьективлик» обьектив хақықатты билиу мүмкиншилигин аңлатады, билим мазмунын олардың хақықый тәбиятына сәйкес келетуғын тәризде характеристикалайды (газетадан).

ОВАЛ (фр. *ovale* <лат. *ovum* — *мәйек*). 1. ат. геом. Мәйек тәризли сызық; жалпақ, жабық иймек сызық; эллипс. *Овал* нокатлар аралығындағы узаклық. 2. кел. Узын, домалақ; *овал* формалы.

ОВОСКОП (лат. *ovum* — *мәйек* + грек. *skopeo* — *қарайман*). ат. Мәйектің сапасын тексеретуғын әсбап.

ОВОЩ ат. Гешир, пияз, қыя, помидор сыяклы палыз егинлери, бағша егинлери. Колхозлар қала халқын хәр түрли *овощлар* менен тәмийин етеди (Ж.Аймурзаев).

ОВЧАРКА ат. Хызметши (қорықшы) ийтлер туқымының улығма атамасы. Кубла рус о., шығыс европа (немец) о., кавказ о., Шотланд о. Түркмен алабайлары — Орта Азия *овчаркаларының* бир түри екенлигин атап өтиу керек (газетадан).

ОҒАДА р. Оғыры, дым, жүдә, күтә. Бул жумыслардың муғдары, усы айтып өтилгендей-ак *оғада* аз болды (Б.Исмайлов). Абынып-шабынатуғын Шерик жақсы биледи, өз исине *оғада* пукта (Ж.Аймурзаев).

ОҒАН алм. Оны, оған, соны, соған. *Оған* Асқар қазы өзиниң үлкен баласын келип кетсин деп жумсады (Ә.Пахратдинов). Бирақ, *оған* хаяллардың көзи үйренисип кеткен (М.Нызанов).

ОҒАШ: оғаш-оғаш кел. Ербек-сербек, келиспеген, сүйкимсиз, быдым-быдым. Миней берип мениң *оғаш-оғаш* жерим бар ма? (Т.Қайыпбергенов). Сақалы узын салпыйған *оғаш-оғаш* бетлери («Қырқ қыз»). Ендиги асылажақ тасларым *оғаш-оғаш* па я сыйпақ па, қырлы ма я тикенекли ме, түсинбеймен (Т.Қайыпбергенов).

ОҒЫРЫ р. Жүдә, дым, күтә, оғада. Түсте *оғыры* олжалы болып кайттық. (Ә.Атажанов). Бирақ ол *оғыры* жансыз адам (Қ.Ирманов). Мийман *оғыры* аш еди (М.Нызанов). Өйткени, өткен жылы боздан жап жарылып, аұылымыз *оғыры* сәнленип кеткен еди (Т.Қайыпбергенов). — *Оғыры!* — деп мақтайды жигитлер ығын шалып (М.Нызанов). Хәр бир бала билиуге, түсиниуге *оғыры* тойымсыз (Т.Қайыпбергенов).

ОҒЫҰ ф. Жүрек айныу, қайтарыу, қусыу. Жүрегі жаман болып, бир тынбай оғый берди (А.Бекимбетов). Бирақ негедур қағазға қараса, жүрегі айнып *оғып* қоя береді. (О.Абдирахманов).

ОДА (грек. ode — *қосық*). ат. Белгили бир уақыяға ямаса адамға арналып, көбинесе мактау хәм көтермелеу түрінде жазылған қосық. XVII әсирде, классицизм дәуиринде *ода*ларға мәлим темалар берилди: ұатан, Қудай хәм гөззал ханымды салтанатлы көтермелеп мактау. *Одаларда* мәмлекеттиң душпан үстинен ерисилген қахарманларша жеңислери сүүретленген, жауынгерлер, сәркардалар, патшалар макталған (газетадан).

ОДАҒА ат. 1. Қызлар сәрдары, ойынбасы. 2. Бас кийим безеги.

ОДАҒАЙ кел. Турпайы, әдепсиз, бийәдеп. Қәмекбай баскалар менен *одағайлау* сөйлессе де Шыныбийке менен шын жүректен сөйлеседи (Ж.Аймурзаев).

ОДАНБАСЫ ат. Басқарыушы, меңгериуши, басшылық етиуши. Сизлерден *оданбасы* сайланыуы тийис (Т.Қайыпбергенов). Еле усы бадырақ союзының *оданбасысы* Қулмурат емес пе? — деп сорады (Қ.Ирманов). Нәзийпаның қолынан алып *оданбасыға* берди. (К.Каримов).

ОДЕКОЛОН (фр. eau de Cologne — Кёльн (*қала атамасы*) сууы). ат. Ийисли суу, әтир суу. Закира столдың үстинде турған *одеколонды* алды хәм оны Пирнияздың үстине себелемекши болды. (Т.Нәжимов). *Одеколонның* ийиси аңқыған коридорға ентелеп кирип, оң жақтағы өжирениң қапысын ашты («Әмиүдәрья» ж.).

ОДЕЯЛ (рус. одеяло <одеть — «жабыу, қаплау, орау» феиилинен). ат. Ораныу, жамылыу ушын түкли гезлемеден, жүннен исленген жуқа көрпе сыяклы тәсек. Айсәнем үстине *одеялды* жауып, қымтап қойды (Ж.Аймурзаев). Қолларында *одеялға* оралған бир нәрсеси бар (Г.Камалова).

ОДЫРАЙЫҰ ф. Козин алартып қарау, бежирейип қарау, таңланып қарау, тикленип қарау. Нуржан неге келисим бердин, дегендей баласына *одырайып* қарады (К.Султанов). Қайып инисине *одырайып* қарады (К.Султанов).

ОЖАҰ ат. Шөмиш, үлкен қасық. *Ожаулар*, қасықлар зеренге зорға сыйып тур. (Ө.Хожаниязов). Саттар шетирек отырып алып үлкен *ожау* менен сорпа сапырды. (Ж.Аймурзаев). Ақыры болмады. *Ожау* қасықты алып қазанға салды (К. Кәримов).

ОЖАҰДАЙ кел. 1. Ожау сыяқлы, ожауға уксаған, ожау янлы, ожау тәризли. 2. Үлкен, нәхән, гиддиман.

ОЖЫРАЙЫЛУҰ ф. былшыйу, динкийиу, зинкийиу. Шүдигәрға төгилген бир арба төгиндей Кәмекбай *ожырайылып* отырып калды (Ж.Аймурзаев).

ОЖЫРАЙЫСУҰ ф. Бежирейисиу, одырайысыу. Салманын саға бетинде Қара мурт пенен Айымжамал еки жерде *ожырайысып* отыр (Ө.Хожаниязов).

ОЖЫРАЙЫҰ ф. Бир-бирине салкын карау, жаман көз бенен карау, бежирейип карау, турпайы карау. Әп-әнедей хәзиллесип, кеуилли отырған адам, кәпелимде *ожырайып* отырып алды (газетадан).

ОЗАЛ: р. озал бастан. Әуелден, бурыннан. *Озал* бастан беккем болып арыңа, Нама шалып жүргениңиз тарына (Т.Сейтжанов). Шыққан соң *озал* баста талапқа, Хәрким хәр жерлерде калды нәйлейин (Өтеш). Батыр тууылғанман мен *озал баста*, Мениң менен тилеклес нешше мың доста (Ә.Шамуратов). Сақый қуяш *озал* басында, Нуры түсип бахыт берген ел (И.Юсупов).

ОЗАЛДА р. Әуелде, әййемде, бурында. Арал теңизинин кубла жағасында *озалда* ел жоқ еди (Қ.Ирманов).

ОЗАЛДАН р. Бурыннан, кашшаннан, әййемнен. Сен не қылсаң мен ырзаман, Ашық едим *озалдан* («Мәспатша»). Өйткени булар *озалдан*, Гулайымға кәуендер («Қырк қыз»).

ОЗАЛМАУ ф. Алдына түсе алмау, қууып өте алмау. *Озалмаса* атларың биймәлим болып қаласаң, Жете алмадым изинен, *озалмадым* өзинен («Қырк қыз»). Атың *озса* байрактан, Баршын қызды аласаң, *Озалмаса* атларың биймәлел болып қаласаң («Қырк қыз»).

ОЗБАУ ф. Алға түспеу, илгерилемеу. Ел халқым сенлерден алыслап *озбайын* (Қ.Ирманов).

ОЗБЫР ат. Зорлық, зомбылық, зулым. Рәушанды алып бермейсен деп *озбыр* болып жүр (Ж.Аймурзаев).

ОЗБЫРЛЫҚ ат. Басқыншылық, зорлық. Туұра шапқан қос жасауыл, не деген бунша *озбырлық* (ққ.х.қ.). Ол болыстың қылған *озбырлығы*, базардағы нырқты пайдасы ушын арзанлатқанлықтан жазаланды (К.Кәримов).

ОЗҒЫН қ. озыу.

ОЗДЫРЫҰ ф. Алға түсириу, оздырып жибериу. Бағындырып өзине, Абырайын *оздырды* («Ер Зийуар»). Ат *оздырған* жерлерге, Келди дейди Айпарша («Мәспатша»).

ОЗОН (грек. озон — *ийис таратыушы*). ат. хим. Кислородтың бир көриниси болып, өзине тән ийиске ийе газ (күшли оксидлениу хәм сууды зыянсызландырыу, май хәм қағазды ағартыу қәсийетине ийе). *Озон* термини 1840-жылы немис химиғи Х. Ф. Шёнбейн тәрөпинен усыныс етилген, XIX әсир акырында сөзликлерге киргизилген (газетадан).

ОЗОНОСФЕРА (ozon + грек. sphaira — *шар*). ат. Жер сыртынан 10-50 км бийикликте жайласқан озонлы атмосфера қатламы, озон қатламы. *Озоносферадағы* максимал озон муғдары 20 -25 км қатламға тууры келеди, бул жерде озон диссоциациясы томен болады (газетадан).

ОЗЫҚ кел. Алдыңғы, алдағы, жүдә жақсы. Ийшан балаларға жууап берген жок, *озық* егеде болған балаға, мениң орныма балаларға үйретип тур — деп кетип қалды (Қ.Айымбетов). *Озық* ойдың ошағысан билгенге, Шамшырақ тас жанып турар иргенде (И.Юсупов). Дослық мийирим ушын кең кушақ ашқан, Бул заманда *озық* ақыл-зейинлер. (И.Юсупов). ♦ **Озық келиу** — алда болыу, жетик болыу. *Озық елди қууып* жетип озамыз биз ис пенен (Ж.Аймурзаев).

ОЗЫҰ ф. Алға түсиу, жеткизбеу, озып өтиу, қууып жетип өтиу. Жарыспаққа түссең *озып* қатардан. Жұмысларың қысы-жазы пәт алған (К.Султанов). Бурынғы уақытта байраққа ат жибергенлер атының *озыуын* тилеуши еди (Т.Қайыпбергенев). Тулпар турып, базда ябы *озады* (Г.Дәулетова). Ким артқа айланбай алға шабыуын дауам етсе *озады* (Т.Қайыпбергенев). Бәлким, мен сол шийрин қыялларымнан да *озып* кеткен шығарман (М.Нызанов).

ОЗЫҰШЫ ат. Қууып өтиуши, алға түсиуши, озып өтиуши. Өкпелеуге келсе мен бәринен де *озыушы* едим (Ө.Айжанов).

ОЙ I ат. Пикир, түсиник, қыял, ұғым, яд. Қолынды бер де берман жүр. *Ойыңа* алма харам пикир (Бердақ). Собырайған сопақ бойы бар, ойлаған бузық *ойы* бар (Өтеш). Сағынып еслейсең сол дослығыңды, Айралық ақшамын алып *ойыңа* (И.Юсупов). Кеулин ашсын, келсин деп шақырған мен, умытпайман орның бар, барсаң *ойда* (Әжинияз). *Ойлары* харам олардың! (М. Нызанов). *Ойлары* бөлинип кеткен ахун, этирапка

көз жиберип, карап алды (Ш.Уснатдинов). «Әне, енди қурбанлыққа сойылған сары аттың руұхы өз денесин қайтадан тауып алады», деген *ой* нәресте кеуліне тәселле бергендей болды (К.Кәримов). Жумыс ислеп, өлгейлиден шаршаса да, еркинлик ҳақкындағы *ойлар* Аллаярға ҳасла тыным бермеди (А.Султанов). ◇ **Ишки ой** — ишки сезим, ишки пикир. Мен баланың *ишки ойына* дәрхал түсинип, ғыппа усадым (А.Бекимбетов). **Ой-пикир** — қыял. *Ой-пикирлери* әсте-әсте тынықласа баслады. (К.Кәримов). **Ой салыу** — идея беруі, жаңа пикир билдириу; **Ой тоқталыу** — ойдың бир жерге келиуі, иркилиуі. Жүрек сырын, жүрек айтсын ойланып, Питимине бир *тоқталар ой* барып (Т.Сейтжанов). **Ой жетпеу** — билмеу, көз жетпеу. Оның не қала екенин ямаса қайсы жақта болатуғынына мениң *ойым жетпеди* (Ж.Аймурзаев). **Ой бермеу** — ақыллы болмау, ойлай алмау. Бой берсе де, *ой бермеген* (И.Қурбанбаев). **Ойға батты (шүмди)** — жүдә ойланып қалды. **Ой-қыялы** — еси-дәрти, бар ықласы. **Ойынан шығыу** — ойлағаны дурыс болыу, айтқаны дурыс келип шығыу. Сен бәримиздин *ойымыздан* шықтың, «кудайым бахтың жатпасын деп» — ғауырласты (Қ.Ирманов). **Ой-сезим** — қыял хәм сезим. *Ой-сезимнің* ийримине дус келип, Егитилип турман мине мен (Т.Мәтмуратов). **Ойда жоқ жерден** — аяқ астынан, күтилмеген жерден, тосыннан. **Жаман ой** — жаман нийетли, жаманлық. Собырайған сопақ бойы бар, Ойлаған *жаман ойы* бар (Әд. хрес.).

ОЙ II ат. Пәс жер, шуқыр. Болғайдағы енди бахтым, бир атыз жер *ойдан* таптым (Бердақ). *Ой* атызлар шылпылдап толып кетти (Ж.Аймурзаев). Әкең мурап болғанша жериң *ой* болсын (ққ.х.н.). Қырда суұынның мүйизине урсаң, *ойда* сыйырдың мүйизи сырқырайды (ққ.х.н.). *Ой*, ылдый жерлерге мудам көз-кулақ болды (М. Нызанов).

ОЙ III т. с. Кууанғанда, ренжиғенде, таңланғанда айтылатуғын сөз. — *Ой*, нәлет, жауызлар, — деп отыр екен (Т.Қайыпбергенов). — *Ой* жеңге, Хұрниязбийке, қудашаларымыз ушын қоржынларымыздың, гүржилери енди жаздырылады (Қ.Ирманов). — *Ой* ақылсыз-ай, кара буның жаман ойын (М.Әбдиреймов). Ушар еди жиберғенимде, *Ой*, жәниұар, көзлери жайнап! (М.Сейтниязов). Оқыранып келди ол қызға. *Ой*, қанындай атлар ақыллы! (М.Сейтниязов).

ОЙБЕЙ қ. өйбей.

ОЙБОЙ т. с. Таңланғанда, таңырқағанда, албырағанда айтылатуғын сөз. — Ойбой қарағым-ай, қояғөр, бир бөлеге ушырармыз, — деп сылқ ете қалды (Қ.Ирманов). *Ойбой* хәзирет! Кеширерсиз? Өзим минемен! — деп ол атқа миниўди қойып шыжа-пыжасы шықты (Ә.Пахратдинов).

ОЙ-БУ-У қ Ойбой. *Ой-бу-у!* Сол Айымбет ийшанның баласы ма? (М. Нызанов).

ОЙҒАЛАҚ ат. Ойын атамасы. *Ойғалақ* хәзирги дәўирде умыт болып баратырған миллий халық ойынларынан бири (газетадан).

ОЙҒЫЗДЫРЫҰ ойғызыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ОЙҒЫЗЫҰ ф. Бир жерди қаздырыў, ойыў, тесиў, үнирейтиў. Мына жерди де усталарға айтып *ойғызып* жиберий керек (газетадан).

ОЙДАҒЫ кел. Ялтағы, қыялдағы, кеўилдеги. *Ойдағы* хәр бир исти сәтли жуўмаклаў ушын оны көпшиликтен жасырған макул, себеби, хәр бир қайырлы ийгиликли әмелди көре алмайтуғынлар көп болады, ямаса *ойыңыздағы* орынланбаса өтирикшиге уксап қалыўыңыз мүмкин (газетадан).

ОЙДАҒЫДАЙ кел. Ялтағыдай, қыялдағыдай, кеўилдегидей. Барлық ислериң де мудамы *ойдағыдай* пите бермейди екен (газетадан).

ОЙДЫРТЫҰ ойдырыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ОЙДЫРЫҰ ф. 1. Бир нәрсени ойып түсирий, ойыў, тесиў. Токсан өтаў курдырды, Төрт кырлап ошак *ойдырды* («Мәспатша»). Тасларды буздырып терең *ойдырған*, Сағасына күшли курал қойдырған (С.Нурымбетов). 2. Нағыслаў, нағыс жасатыў, нағыс салдырыў.

ОЙҚАН ат. 1. Бүлик, былағай, шатақ, жәнжел, топалан, шаўкым. Жәлладарға мама *ойқан* салады, Дабылын еситкен қайыл болады («Мәспатша»). Отырсаң көрип, досларым, Мына болған *ойқанды* («Қырк қыз»). Жынаятлар ислеп салады *ойқан*, Шайтан жеркенерли қылўасы бузық (И.Юсупов). Гүржи, көпек бир майданда биригип, Салар орталыққа түрли *ойқанлар* (Г.Дәўлетова). 2. Былғасық, айўан-жайўан.

ОЙҚАНЛЫҚ ат. Бүлгиншилиқ, бузыўшылық, ойраншылық. Адамзат бир-бириниң үстинен хұкимдарлыққа ерисиў ушын көп *ойқанлықлар* пайда еткенин, сол себепли

адамзат цивилизациясы нешше рет бузылып, нешше рет қайта тикленгенин билесіз (Т.Қайыпбергенов).

ОЙҚАНЛАҰ ф. 1. Бұлгиншилик салыу, жәнжел шығарыу, топалаң қылыу, шатақлық етиу. Тақыр жерден шаң шығарып, *ойқанлау*, оның әдеттеги иси еди (газетадан). 2. Ойранлау, былғасық етиу, айуан-жайуан болыу.

ОЙҚАСЛАҰ ф. 1. Ойнаклау, секирип жүриу, былғанлау. Сәүселеге тағылған бой таслайын, Оқлар тийген қуандай *ойқаслайын* («Алпамыс»). Жүрек шайды болған сары жорға ийесиниң тәбизине түсинип *ойқаслап* ырғып киятыр (К.Султанов). 2. Былғастырыу, ойранлау, айуан-жайуан етиу. Жайхун дәрья және жилли көзленип, Кең далаға сыймай *ойқаслап* шапты (И.Юсупов).

ОЙҚЫТ ат. Онаша, сәти, оңайы, оңай пайыт, рет, қолай. Рәушан олар менен *ойқытын* тауып сөйлести (Ж.Аймурзаев).

ОЙЛАҒЫШ кел. Көп ойлайтуғын. Аұыллы, *ойлағыш* Ерполат Аллаштың қыялын билди де: — Той берсек сен де терис демессен, көптің пикирин колларсаң, — деди (М.Дәрибаев).

ОЙЛАМАҰ ф. Қыял етпеу, пикирлемеу. Жети күнлигин *ойламаған* ҳаялдан сақла, жети жыллығын *ойламаған* еркектен сақла, — деген (ққ.х.н.). Ақмақ адам хеш нәрсени *ойламас*. Сууына, Тақыр көл, таяу бойламас (Омар).

ОЙЛАНАРЛЫҚ кел. Ойлауға тийисли, ойланатуғын нәрсе, ойлап көретуғын. Көп иркилмей сонда Зәриу, Келгенлигин айтты дөрриу, *ойланарлық* бул билдириу, кейин жаман болған екен (Бердақ).

ОЙЛАНБАҰ ф. Қыялланбау, пикирленбеу. Шаппасақ бедеу сый алмас, *ойланбай* сөзлер айтылмас (Қ.Айымбетов). Опасыз ол, сөзи ялған, Сүйгенине кет, *ойланба* (Аяпберген). Қатар-курбы, дослар, жоралар, *Ойланбаңлар*, барын барымға (М.Сейтниязов). *Ойланбаған* адам, Қарап жүрип сүринер (ққ.х.н.). *Ойланбағанның* түби ойран (ққ.х.н.).

ОЙЛАНДЫРЫҰ ф. Ойлауға мәжбүр етиу, пикир жүргизиуге туура келиу. Фаррыларды *ойландырды* мына гөп (Т.Сейтжанов). Бул уақыя Әуезов пенен Дәрменбайды қатты *ойландырды* (Т.Қайыпбергенов). Мени *ойландырдыңыз* (Т.Қайыпбергенов). Әсиресе, Асқарды Қазақбай сарраптың жасырылған гәзийнеси хаккында гүрриң көбирек *ойландырды* (К.Кәримов).

ОЙЛАНЫҰ ф. Ойланып көриу, пикирлеу. Ким кайыркымалық етеди маған деп *ойланама?* (Ж.Аймурзаев). Мен де сол жойбардың үстінде көп *ойландым* (А.Бекимбетов). Ол азымаз *ойланып* қалды да, кейин, шамалап жууап берди (М.Нысанов). — *Ойланыуға* пурсат бер, — деген дауысы зордан еситилди (К.Кәримов). — Жүдә макул, — деди ол көп егленип, *ойланып* турмастан (А.Султанов). *Ойланды, ойланды*, хеш еске түспейди. (Ш.Уснатдинов). ◇ **Ойланып көриу** — қыяллау, пикирлеу. Жаз беремен, күз беремен, яки *ойланып көремен* (Өтеш).

ОЙЛАСПАҰ ф. Ойласық етпеу, пикирлеспеу. Ел агасы деп бир ауыз *ойласпағанына* өкпеледи. (Х.Сейтов). 35 жыл бас қосқан адамына *ойласпағанына* Темирхан ата бир күни колхоздың баслығына арза етти (Т.Қайыпбергенов).

ОЙЛАСЫҚ ат. Пикир, кеңес. Бүгин барлық қызлар менен бирликте *ойласық* өткердик (Ө.Хожанов). Сөзин тапқан Сейт ата жайласып, чай үстінде курды бираз *ойласық* (Т.Сейтжанов). Буның ушын олар Асқар қазының үйінде *ойласық* курууға жыйналып отыр (Ә.Пахратдинов). Ана менен баланың *ойласығы* узаққа созылмады (К.Каримов). — *Ойласық* қалай болады. Стахан баланы көрдіңіз бе? — деди кемпир Ержанға карап (К.Султанов). Бир күни Жұрынбай Бектемирге *ойласық* салды (К.Кәримов).

ОЙЛАСЫҚЛЫ кел. Пикирлесип исленген, кеңесилген. Ата-ананың ақылын алып, *ойласықлы* ис ислесе, хәр бир жас шанаарактың алға өрлеуине қолайлы имканиятлар жаратылады (газетадан). *Ойласықлы* ой жақсы, Кеңесикли той жақсы, Тең менен тең бахытлы, Жарасықлы бой жақсы (Н.Жапақов).

ОЙЛАСЫҰ ф. Пикир алысыу, ақылласыу, мәсләхәтлесиу, кеңесиу. Бийден гүдер үзген соң кемпир менен *ойластым* (К.Султанов). *Ойласқаның* жақсы, ойласпайтуғын адам емеспиз ғой (Ә.Шамуратов). Ауылдың балалары менен *ойласып*, «Дөңгелек көл» ди талай мәрте гезгенбиз (Т.Қайыпбергенов).

ОЙЛАҰШЫ ат. Пикир жүргизиуши, еске алыушы. Социаллық тармақларда өзін исламперуар, әззи мусылманлардың ғамын *ойлаушы* етип көрсетип атырған айырым адамлардың «Негизи ким әззи ауҳалда?» деп аталған аудио баянаты тарқалды (газетадан). Сен өзін ләззетли бәхәрге мегзес, Дилбар едің, жаным, хәм кийик көзлес, Сахра

сокпақлары, ярымды излес, Ол да мудам мени *ойлаушы* болар (К.Рахманов).

ОЙЛАҰ ф. Пикир жүргизиў, еске түсириў, еске алыў, ядка алыў. Өтмишти *ойлау*, мархумларды *ойлау*. Ойлаған бузық *ойы* бар (Өтеш). — Илаж жоқ... сөзсиз таяқ жейтуғыным анық деп *ойладым* (Ә.Шамуратов). Қазы Керимберди ахун кашшан-ақ көз алдына басқа нәрселер келтирип, басқа нәрселерди *ойлау* менен бәнт болды (Ә.Пахратдинов). Далада жабыўсыз қалған баспақты, *Ойлай-ойлай* кетер едим уйқыға (Т.Мәтмуратов). «Мениң бир исим жақпай қалды ма екен», — деп ойлайды ишинен (М.Нызанов). Қарап турсаң, ақылың хайран, *Ойлау* қыйын мийирим дегенди (М.Сейтниязов).

ОЙЛЫ кел. 1. Ақыллы, дана, билгиш. Сапар Төрештин келбетине *ойлы* көз жанарын қадап: — Ұақытша кеўил көтеріп жүрежақсаң ба, я үйленесең бе? — деди (К.Султанов). Қонақ мына орынлы, мәнилі жуўаптан қыздың *ойлы*, ақыллы екенін аңғарды (Қ.Досанов). 2. Ойы, шуқыры бар, ойға, шуқырға ийе. ◇ **Ойлы-бәлент** — тегис емес, ғедир-будыр. Егер сезимталлық тәбиятыңнан туума болмаса жай көз бенен узақ мәнзиллердің *ойлы-бәлентін* қалай айырасаң? — дер еди (К.Кәримов). **Ойлы-шуқыр** — ойлы-бәлент, тегис емес. Асфальт тозған *ойлы-шуқыр* жолларың (Г.Дәулетова).

ОЙЛЫҚ ат. Ойпат жер, пәс жер. Ол төбенің етеги созылып кеткен бир *ойлық* (П.Әбдираман). Таллықтың теңизге қуяр аяғы суўға тилек — *ойлық* болған соң сағадан суў гүрлеп ағады (К.Султанов).

ОЙМА ат. Ойылып исленген, ойып жасалған бұйым. Мойны соррыйған *ойма* сүўретлі бокаллар көринди (Қ.Аралбаев). Шашы да, сакалы да қуўдың пәріндей- аппақ, жипектей майда, еки ийегинен төгилген сакалы селдиреп *ойма* жағалы көйлегиниң жағасын көкирегине дейін жаўып туратуғын болған (М. Нызанов).

ОЙМАКЕРЛИК ат. Ағаш, ғанч, металл, тас хәм басқа да нәрселерди ойыў, жоныў жолы менен гүл, нағыс сыяқлыларды салыў өнери, кәсиби. Қол өнери шығармалары зергершилиқ, *оймакерлиқ* (ағашқа нағыс ойыў), тоқымашылық, гилемшилиқ, териден бұйымлар ислеў, сүйекке нағыс ойыў тәризли өнерментшилиқ түрлеринен ибарат (газетадан).

ОЙМАҚ ат. 1. Ийне менен тигис тиккенде бармактын ушына кийетуғын темирден исленген зат, курал. *Оймақ жуқа жез темирден бармаққа сыйып туратуғындай көлемде жасалады.* 2. ауыс. Кишкене, сулыұ мәнисинде. Бадам кабак, *оймақ* ауыз қыз көрди, жолдас болған өмир бойы бағынған («Мәспатша»). «Көзің түссе кеулин урады халлас, Бадам кабак *оймақ* ауыз қыя қас» («Алпамыс»).

ОЙМАҚТАЙ кел. Оймақ сыяклы, оймаққа усаған, оймақ тәрізлі. Аузы-мурның *оймақтай*, Сөйлеген сөзин қаймақтай («Жәханша»)

ОЙМАҰЫТ ат. 1. Талдың аты. Қайырылмайды *оймауыттың* шакасы («Қырк қыз»). 2. Урыұдың аты.

ОЙНАҒЫШ кел. Ойынды жақсы билгиш, ойыншыл. «Мен бир уақытлары теннис ойнап едим, журттың бәри жалпы теннис *ойнағыш* болып кетти» (газетадан).

ОЙНАҚ ат. Дәстанларда ойын-зауық ермек, ойыншық мәнисинде. Бул гәплерди айтқанда, Батырлардың *ойнағы*, Ендиленер майдан-далаға («Қырк қыз»). Илмесин душпан тырнағы, Болмасын өлим *ойнағы* («Қырк қыз»). Күдиретли көк стихия *ойнағы*, Адам хұкиминде агар бул жерден (И.Юсупов).

ОЙНАҚЛАНЫҰ ойнаклау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ОЙНАҚЛАСЫҰ ф. Секирисиу, ырғысыу, шабысыу. Жылкы да көп отламайды, *ойнақласып* қулын тайы (С.Мәжитов).

ОЙНАҚЛАТЫҰ ф. Секиртиу, ырғытып шаптырыу. Айт қашан тезлетесең адымыңды, *Ойнақлатып* әмиу мысал ағымыңды (А.Ережепов).

ОЙНАҚЛАҰ ф. Секирип-секирип жүриу, ырғып-ырғып шабыу. Ат *ойнақлап* қумға шығып кетеди (ққ.х.е.). Ағын суудың әтирапында, *Ойнақлайды* қозы, ылақлар (Т.Мәтмуратов). Әтирапқа шекелеп қарар, Пәске түсип *ойнақлап* алар (Т.Мәтмуратов). Хәр бир топардың алдында астындағы *ойнақлаған* атлардың жылауын күш пенен тартып буйрық күтип турған тарханлар берген белгиден соң оң қанаттағы атлылар топары қозғалып ортаға шықты ... (К.Кәримов). ◇ **Ойнақлаған бузау от басар** — тыным таппаған адам бир бәлеге жолығады, бир дәкки жейди.

ОЙНАҚШЫТЫҰ ф. 1. Секиртиу, ырғытыу, шаптырыу. 2. Көзге байланыслы хәрекет, жылға, наз. Оның үстине қара

көзин *ойнақшытып* жибергени усы күнге дейін мениң жанымды жейді (Ө.Айжанов). Сапаргүл қасын керіп ала көзинің қарашығын *ойнақшытып* жиберді (А.Бекимбетов).

ОЙНАҚШЫҰ I ф. Бир орында турмай хәрекет қылыу, секириу. Есик ашылыудан емшектен айырған көпек ийттин баласындай сарғыш жүнли жолбарыстың баласы алдына *ойнақшып* шықты (Т.Қайыпбергенова).

ОЙНАҚШЫҰ II кел. жанған, дөнген, кубылған. Қара, өне *ойнақшыған* жүзлери, Қандай сулыу *ойнақшыған* көзлери (И.Юсупов). – Бәрекелла, бәрекелла, – деди Қаңтарбай нәзери *ойнақшып* (О.Әбдирахманов). Қалың қасы жазылып, еки көзи *ойнақшып* тур (А.Бекимбетов). Күлкиси маған унап кетти ме ямаса қорққанымды билдирмейін дедім бе, *ойнақшыған* қара көзлерине қадала мен де ыржыйдым... (Т.Қайыпбергенов)

ОЙНАҚЫ кел. Ойыншыл, ерке, қуақы. Тап усында Гүлдирсин қыз өсипти, Шырайға зор, *ойнақы* боп минезге. (Т.Сейтжанов). Самал ойнап *ойнақы* ярдай, Мениң менен жұмысы бардай (Т.Мәтмуратов).

ОЙНАЛ ат. Аяқ ойын.

ОЙНАЛЫҰ ф. Хәр түрли ойынлардың ойналыуы, хәрекет етилиуі, машкул болынуы. Буннан кейін жеке қосықлар айтылып, аяқ ойынлар *ойналды* (Ө.Хожаниязов). Бир қалақтан соң бир қалақ *ойналып*, өрден-ыққа жүзип, сүнгисип, быған-жыған болып атыр едик, біраз уақытлар өткен соң қәлпениң «моллаға кешиктик» деп бақырған ашшы дауысын еситтик те, дәрхал суудан шыға бердик (Т.Қайыпбергенов).

ОЙНАМАҰ ф. Ойынлар менен шуғылланбау, машкул болмау. Аш бала тоқ бала менен *ойнамайды*... (қ.х.н.). Менлимурат аға мұғаллим болып келместен бұрынғы оқытқан молла «Қыста қарда *ойнамаңлар*, ыссыда сууға шомылмаңлар» дейтуғын еді (Т.Қайыпбергенова).

ОЙНАС ат. 1. Ер хәм хаяллардың некесіз түрде бир-бири менен байланыста болуы, жора тутуы. Бул Мәккар Базарбайдың үстинен жүрип, *ойнас* етеді екен (А.Бекимбетов). Шамалайман, олар қыз бенен жигит емес, *ойнаслар* (Т.Қайыпбергенов). 2. қ. ойнау.

ОЙНАТЫҰ ф. 1. Ойынға қосыу, бирге ойнау. 2. Алдастыруу, шалғытуу. 3. Музыкаға ойынға түсириу. **Ылақ ойнатыу** – ылақ ойынын шөлкемлестириу. Ура Төбе жигитлерине,

әрмансыз *ылақ ойнатты* («Жәхәнша»). **Ат ойнатыу** — 1. ат миниу. Батыр тууған Жәхәнша, *ат ойнатып* жөнеди («Жәхәнша»). 2. Дүбеу, қыстау, мазасын алыу. Ортада *ат ойнатты*, Көзлерин оттай жайнатты («Ер Зийуар»). *Ат ойнатып* барамыз бүгін. Ертенине тағы кириссек, Биз аламыз дүньяның жүзин (М.Сейтниязов).

ОЙНАУ ф. 1. Дем алыу, кеуил көтериу ушын хәрекет етиу, хәр түрли ойындар менен шуғылланыу, машкул болыу. Кел сүйгеним бир заман, шана айдап ойнайык (Ш.Мәмбетмуратов). Дурысын айтканда, оның баласы менен *ойнау* түе қасында бир майдан тұрғым келмейтуғын еди (Т.Қайыпбергенев). 2. Спорт ойыны менен шуғылланыу, спорт бойынша жарысқа катнасу. Шахмат, *ойнау*, футбол *ойнау*. 3. Қумар ойындарында катнасу. Асық *ойнау*, карта *ойнау*, лоторея *ойнау*. Асық *ойнаған* азар, топ *ойнаған* тозар (ққ.х.н.). 4. Аяқ, қол, қас, көз, пүткіл денени музыкаға сәйкес хәрекетлендириу, ойынға түсиу. Ләзғиге *ойнау*. 5. Сахналық шығармада қандай да бир рольди атқару. «Өмирбек хәм тазша» спектаклинде Базарбай Назарымбетов Тауасар бай ролин кәмине келтирип *ойнады*. (газетадан). 6. Қандай да бир нәрсени хәрекетке келтириу, айландыру. 7. Хәзиллесип, дәлкеклесип хәрекет етиу, сөз айтыу. *Ойнап* айтқан ойындағыны айтады (ққ.х.н.). *Ойнап* айттым еркелеп, ашыуланба, гүбелек (И.Юсупов). 8. ауыс. Мазак қылу, масқаралау. Ал енди *ойнауға* қарадыңыз ба деп ашыуланды Оразгүл (Ж.Аймурзаев). 9. ауыс. Түрли шок, жағымлы хәрекет етиу. Балық *ойнап*, ғаз ғанқылдап көлдерде, «Тенизи бар ел» деп аталар едик (И.Юсупов). 10. ауыс. Көрк, гөззаллық сәулендирип хәрекетлениу. Қас-қабағы *ойнау*. ◇ **Роль ойнау** — әхмийетке ийе болыу. Халық хожалығын рауажландыруда үлкен *роль ойнайды* (О.Бердимуратов).

ОЙНАУШЫ ат. Ойын менен шуғылланыушы, ойын атқарушы. Бирак перо ойынын *ойнаушы* балалар хеш нәрседен хабарсыз, ойынын дауам еттирмекте (Н.Жапақов). ◇ **От пенен ойнаушы** — халыққа зыянлы, кәуипли ислер менен шуғылланыушы. *От пенен ойнаушы* урыс қумарларға, Сокқы болып тийер исиниз бәрха (И.Юсупов).

ОЙ-ӨРИС ат. Ақыл, билим, дүньяға көзқарас. Жауынгер жигит анасының *ой-өрисиниң* өзгергенлигин иштен тынып билип тур (К.Султанов).

ОЙПАҢ кел. Ой, ойлық, пәслик. Душпанның пияда әскерлери тоғайдың алдындағы *ойпаң* жерде жатып қалды. (Н.Дәукараев). Ақырынлап, белден асып, Бел үстіндегі елден асып, Уялып, *ойпаң* сай-салмалар менен буғып, қаша-қаша жоқ болды (журналдан).

ОЙПАҢЛАҰ қ. ойпатлау. Буған себеп, ауылдың шетіндегі *ойпаңлау* жерге баспағын отлатып отырғанда, Айдос араласқан ғалауыт қулағына келди де турды (Т.Қайыпбергенов).

ОЙПАҢЛЫҚ қ. ойпатлық.

ОЙПАТ ат. Бийиклигі теңіз бетинен 200 метрден бәлент емес жерлер, ойпаң пәс жерлер, ой жер. Сол жақта жайып салған макпалдай жап-жасыл болып Хорезмнің *ойпаты* жатыр (Н.Дәукараев). Серпилдің бе күн лаплаган жазынан, Туран *ойпатына* сыйсаң болмай ма? (Т. Мәтмуратов). Иль дәрьясы *ойпатынан* шығысқа тартылған ески кәрұан жолға түсти (К.Кәримов). *Ойпатларда* еле муз қатып атырған бир пайытларда сексеуіллер менен маялышлар көгис тартып олардың арасында көк шөпpler қылтыйып көрине баслады (К.Кәримов).

ОЙПАТЛАҰ кел. Ойлау, пәслеу. Ал бизиң ауылдың қоныс басқан жери *ойпатлау* (Т.Қайыпбергенов).

ОЙПАТЛЫҚ кел. Ойлық, ойпаңлық, теғислик. Шет-шебирсиз жүзим *ойпатлығында*, Янтар солқым үзген жасларға қара (И.Юсупов).

ОЙПАҰЫТ ат. Ой жер, ойлау жер. Үйдің қасындағы сасық *ойпауыттан* өтип, саллақхананың тусына келдим (Т.Қайыпбергенов).

ОЙПАҰЫТЛЫҚ кел. Кеңислик болған ой жер.

ОЙРАҚАЙ кел. 1. Ыржақай, тыржақай. 2. Тентек, ерке.

ОЙРАҚАЙЛАҰ ф. Бултақайлау, тайрақайлау.

ОЙРАН ат. Бүлик, бүликшилик, бүлиниу, қыйрау. Зәхәрли қастыян қара жыланның ордаларын бузып *ойран* етермен (Омар). Түйеге ойна десең, бир танап жерди *ойран* етеди (қ.х.н.). Бизге хукимет өз мәкемелерине *ойран* салдырып қоя бере ме? (Ә.Пахратдинов). Отырар *ойран* болып, Қарнақтың халқы қырғынға ушыраған (Т.Қайыпбергенов). Бүрkit қозыларды *ойран* қылады, Балам, сен бүрkitке болмағыл хәуес (Т.Мәтмуратов).

ОЙРАНЛАҰ ф. Бұлдириу, қыйратыу, жайратыу. Балам сеннен ыразыман, *ойранладың* ба қолыңнан, Оразалының шәхәрин? («Мәспатша»).

ОЙСЫЗ I кел. Ақылсыз, пәмсиз. Биреулер аш болды, биреу ток болды, Усылардың бәри, *ойсыздан* болар (Өтеш).

ОЙСЫЗ II кел. Шуқырсыз, ойпатсыз, ойпаңсыз.

ОЙСЫЗЛЫҚ ат. Ақылсызлық, ойламаушылық, ойламай ис ислеушілік. Қайтып бундай *ойсызлықты* ислемен, бул меннен сизге берген дослық кеңесим хәм өтинишим, — деди капитан (А.Бекимбетов).

ОЙСЫЛ: ат. ойсыл кара, дин. с. Диний көзқарас бойынша түйекештиң пири. Сизге айтаман түйе жора, Бир көзиң гөр, арқан жара, Пириниздур *Ойсыл* кара, Оларды хәм билермисен (Күнхожа).

ОЙШАҢ кел. Ойшыл, ақыллы, билгиш. — Кулымбет пе? — деди Еркінбай *ойшаң* тәризде. Ол болыс. (К.Кәримов).

ОЙШАҢЛАҰ кел. Ойшыллау, ақыллылау. Мийирханның бетине қарап едим *ойшаңлау* екен (Ө.Хожаниязов).

ОЙШЫЛ кел. Ойланғыш, ойшаң, билгиш, данышпан. Хошамет қосығынан тойған халайық, Сүйип оқыр *ойшыл* қосықларыңды (И.Юсупов). Өйткени меники сизде бул дүньяда ким бой салыстырмақшы болса, айналасында бойлар көп, ой салыстырмақшы болса, айналасында *ойшыллар да* көп... (Т.Қайыпбергенов). Жаңа *ойшылына* жаңа заманның, Жүгиниуди нийет еткен ойында (И.Юсупов).

ОЙШЫЛЛЫҚ ат. Ойлағышлық, ойшаңлық, билгишлик. Оның сырын ашып меңгеріу үшін, Билим, мәртлик, жигер, *ойшыллық* керек (И.Юсупов).

ОЙЫҚ ат. Ой, тесик, шуқыр. Хәзир ол қарауытып *ойық* тартқан (Ж.Аймурзаев). Оншелли бәлент болмаса да ийтарка етип бастырылған, төбесине жамғыр өтпесин деп қумбызда писирилген, гүзеге мегзес жалпақ таслар дизип қойылған, жамғыр менен қар суулар ағып түсетуғын *ойықлар да* бар (К.Кәримов).

ОЙЫҚЛЫҚ ат. Тесиклик, шуқырлық. Алдымызда еле көп *ойықлықлар* бар (газетадан).

ОЙЫЛМА ат. Ойылып кететуғын, ойылғыш, шуқыр, ойылып жатырған жер. Мен гезсем жәхәнди алдым *ойылма*, Артқа қайтсам кедем тийер қайырға (К.Султанов).

ОЙЫЛЫҰ I ф. 1. Тесилиу, омырылыу, түсип кетиу, тесик болыу. *Ойылған* жерден шығатуғын үн жоқ (Ж.Аймурзаев). Муз тез жукарады хәм *ойылып та* кетеди (Қ.Ирманов). Орпан жерлерге келгенде *ойылған* ат туяқларының излери оларды кеуіллендирди (Т.Қайыпбергенов). **2.** Жүдә ықлас пенен ислеу, қозғалмау, табжылмау. Бул молла бурынғы молладай қолынан тәсписин түсирмей *ойылып* окый да бермейди (Ә.Шамуратов). **3.** Нағыслау, нағыс ислениу, нағыс салыныу, сырлау. Аты жумбак: текте олаққа айқыш-уйқыш *ойылған* кесте (Г.Есемуратов). Балалар теңгелерин алып келип, молладан бир жапырак әйтеуір ғана гүнгирт нағыс *ойылған*, ақ жағына сыя менен жазылған қағазды молладан алып атыр (Ә.Шамуратов). Хәзирги миллий шапанлар бир-бир ярым қарысқа дейин ренди сабаклар менен нағыс *ойылып*, узақтан сахна кийимине усап турады (М.Нызанов).

ОЙЫЛЫҰ II кел. Шебер, уқыплы.Өнер десе он бармағы *ойылған* (К.Султанов).

ОЙЫН ат. **1.** Кеуіл көтеріу ушын хәрекет, ис, ермек. Өзиндей балалар менен *ойын-зауық* өткергениң жаксы емес пе (Т.Қайыпбергенов). Бала *ойынын* бузғанына өкпели пишинде тур еди (К.Султанов). ... бүгин өзиниң мәңғилик мәканына жөнep баратырған Ережеп ағабий еле он жасқа тола қоймаған *ойын* баласы еди. (К.Кәримов). **2.** Қызық ойын, тамаша. Бул *ойыннан* соң гүрес болатуғын болды (Ә.Шамуратов). **3.** Аяқ ойын, сазға қосып аяқ ойын ойнау. Русша *ойын* ойнап берди (Т.Қайыпбергенов). **4.** Хәзил, дәлкек, деғишпе. *Ойын* сөзге ашыуланба, костарым, Қыя-шөлде шейит етпе кисинди («Қырқ кыз»). **5.** Жарыс, бәйғи. Ылақ *ойында* буның хеш кәтелиги жоқ еди (М. Нызанов). Демек, «Шәменай» хәзирше *ойыннан* шығып турады. Изге қайтайык. (М.Нызанов). **Ойын-жырғалақ** – ойын-зауық, ойын-тамаша.

ОЙЫНПАЗ ат. Ойыншыл, хәзилкеш, ойнағыш, дәлкекшил. Қызықлы ис болды жаңа каналда, музыка шертилип *ойынпаз* бенен (С.Нурымбетов).

ОЙЫНШЫ ат. Ойнайтуғын адам, ойынды шебер атқарыушы. Мурад етип, журт жәбдисин йығай деп, *Ойыншы* – сәзенде йығышын көрин (Әжинияз). «Хүрлиман» ансамблиниң *ойыншы* жигитлери кийген қарақалпақты көрдим (М.Нызанов).

ОЙЫНШЫҚ ат. Ойнау ушын исленген хәр қыйлы затлар. Бес этажлы жайдың төменги қабатында *ойыншықлар* магазини бар еди (М.Ибрагимов). Төрткүлге бир сауда хызметкерин жиберипти, балаларға *ойыншықлар* алдырды (Т.Қайыпбергенов). Мына *ойыншықларыңды* ал, кейин, үйіңе барайық, папаң қайда екен сениң?! (А.Султанов). Планета киширейип *ойыншық* шардай, Жайгасты инсанның кеуіл ханасына (И.Юсупов).

ОЙЫНШЫЛ кел. 1. Ойыншы, ойнағыш. 2. Шадлы, кеуілли, кууанышлы. 3. Баскышыл, күлкишил, ойыппаз, хәзилкеш. Мойнақтың кара кызы, *Ойыншыл* бәле кызы (Т.Мәтмуратов).

ОЙЫУ ф. 1. Тесиу, үңгиу. Шамурат пенен Әбдирейим ерте турып муз *ойды*, үкиден балық аңлыды («Әмиүдәрә» ж.). 2. Ойып ислеу, тесип ислеу, кесиу. Жойылмастай мәңгиге, Тастан белги *ойғызды* («Қырқ кыз»). Жазсам жас еменге *ойып* атынды, Таулар ядлап алды, Әмиүдин кызы (И.Юсупов). Печье *ойып* исленген текшеден төрт китаптан баска хеш нәрсе таба алмады (М.Нызанов). 3. ауыс. Сулайтыу, өлтириу. Қарсылық еткен душпанның еки көзин *оайын* («Мәспатша»).

ОЙЫҰЛЫ кел. 1. Тесиули, үңгиули. *Ойыұлы* үкиден суу алыуға келген кыз-жауанлар менен хәзиллесип, гәп айтпай қалмайды (газетадан). 2. Ойып ислеули, тесип соғыұлы.

ОКАРА р. 1. Ол жағдай, онысынан. Түлки, *окарасынан* сирә қорықпа, Жакында патшадан буйрық болды (С.Мәжитов). 2. Ол жер, сол жер.

ОКЕАН (грек. *oceanos* – *жерди айланып ағатуғын әзим дәрә*) < *Oceanos* – грек мифологиясында: *суу апаты қудайы атамасы*). ат. Жер жүзиндеги барлық материк хәм атауларды қоршап турған, олардың арасын тутастырыушы үлкен суу бөлеги хәм олардың хәр бири. Көктеги Айға конып, *океанды* гезип, Биз таярмыз Ұатан-ана Марска уш десеніз (К.Султанов). Шет елдеги бауырларға, досларға, *Океан*, теңизлерден асып бар (Ж.Аймурзаев). *Океанның* аржагынан, алыстан, Шақырыусыз келген кәуипли миймандай, ... (И.Юсупов). Балықшыларға қолайлы шараят туудырыу ушын *океанның* астынан атауларды тартып алған, Мауы (Т.Қайыпбергенов). *Океан хеш* уақта сууға толмайды, Арқа Муз океанын толтыражақпысан? (М.Сейт-ниязов). *Океанда* ылай суу менен тынық суудың бир-бирине қосылмай турғанындай, драматург пенен режиссёр хеш уақытта тил табысқан емес (М.Нызанов).

ОКЕАНОЛОГ ат. Океан хәм теңизлерди изертлеуши илимпаз, *океанология* бойынша кәниге. Атаклы инглис *океанологының* кітабы шелф сууының динамикасына хәм олардың инсаният ушын әхмийетин бахалауға арналған (газетадан).

ОКЕАНОЛОГИЯ (oceanos + logos — *илим, тәлиймат*). ат. Тәбийғый географияның океан хәм теңизлерде жүз беретугын физикалық, химиялық, геологиялық хәм биологиялық кубылысларды үйренетуғын бөлими. Заманагөй *океанология* илим хәм техниканың бир қатар тарауларындағы заманагөй жетискенликлер жәрдеминде океандағы хәр қыйлы процесслер комплексин жедел изертлейди (газетадан).

ОККАЗИОНАЛ (occasionalis — *тосаттан, күтилмегенде*). кел. лингв. Улыұма қолланыуға сәйкес келмейтуғын, индивидуал тәриздеги тил бирлиги. *Окказионал* сөзлер. *Окказионал* мәни — лексеманың тилдеги мәнисине тән болмаған, айырым шахстың лексикалық қоллауы нәтийжесинде жүзеге келген жасалма мәни (журналдан).

ОККУПАНТ ат. Оккупациялаушы, оккупация қатнасушысы, басқыншы. *Оккупантлар* көбинесе дийқанлардың соңғы дөніне шекем тартып алып, оларға хеш нәрсе қалдырмас еди (газетадан).

ОККУПАНТЛЫҚ ат. Оккупациялаушылық, басқыншылық.

ОККУПАЦИЯ (лат. occupatio — *ийелеу, басып алыу*). ат. Басқа мәмлекет жерлерин қураллы күшлердің жәрдеми менен басып алып, оның суверен хуқықларын аяқ асты еткен ямаса шеклеген халда уақытша ийелеп туруы. *Оккупация* зонасы, оккупация қылыу. *Оккупацияның* классикалық түсиниги қураллы соқлығысуы менен байланысly (газетадан).

ОККУПАЦИЯШЫ к. оккупант. *Оккупацияшылар* түрли қыйнауларды қолланып, жергиликли халықты жасап турған жеринен мәжбүрлеп шығарып жиберди (газетадан).

ОККУПАЦИЯЛАУ ф. оккупация қылыу. 1931-жылы япон армиясы Маньчжурияны *оккупациялады* (газетадан).

ОКОП (рус. окоп — *қазылған жер, шуқыр* < окопать «шуқыр қазып, әтирапын орау» фейилинен). ат. Оқтан қорғаныу ушын жерден қазып исленген ой, қарым, шуқыр, пана. Кетти бала азатлық деп жар салып, *Окоплас* дослары турды қарсы алып (К.Султанов). Жау-жарағым қолларымда, Мен жатырман

окопта (Т. Мәтмуратов). Тек *окоптан* тура шапқан жыллардың, Хәр адымда қаның тамған жолларың (И.Юсупов).

ОКРУГ (рус. округ — *дөгерек, әтирап* < *окружать* — «қоршап алыу; әтирапын орау» *фейилинен*). ат. 1. Айырым мәмлекетлерде административлик-аймақлық бирлик. 2. Үлкен аймақлық әскерий бирлеспе, бөлим. 3. Ұақытша дүзилген аймақлық бууын. Сайлау *округи*. 4. ески. тар. Хәзирги Ұәлаят, район менен сәйкес келетуғын аймақлық бирлик. Кисиниң хаялы болған соң *округте* хаяллардың нәхәни әменгери бар дегенге, барып өзи менен Ұәжлесейин деп, сол хаялды сабай алмадым (Т.Қайыпбергенов). Тап сол Шымбай *округине* баслық болғаннан кейин Шымбай *округи* етип қайта оны өзи дүзип шықты (Ә.Пахратдинов). 1925-жылдың 16-январында Төрткүл *округи* комячейкалары секретарларының жыйналысында шығып сөйледи (А.Султанов).

ОКРУГЛИК кел. Округке тийисли, округке байланысly. округке тән, округке катнаслы. *Округлик* сайлау комиссиясы сайлау участкаларының тәртип санын белгилейди хәм тийисли участка комиссиясының телефон номерлерин, жайласқан орнын хәм дауыс бериу имаратын көрсеткен халда сайлаушыларды хәр бир участканың шегаралары хакқында хабардар етиуди шөлкемлестиреди (ҚҚР «Сайлау хакқында»ғы Нызам).

ОКСИД (грек. *oxys* — *қышқыл* + *eidos* «*көринис; халат; түр, сорт*»). ат. Химиялық элементтин кислород пенен биригиуинен пайда болған зат. Натрий *оксиди*. *Оксидлер* тәбиятта жүдә кең тарқалған бирикпелер класы болып табылады. Олар хауада, гидросфера хәм литосферада көп ушырасады (газетадан).

ОКСИДЛЕУ хим. Қандай да бир элементтин оксидин пайда етиу. Косметикада ериктен алынған майлар хәм экстрактлар тек ғана териниң пайдасы ушын қолланылып қоймастан, ал пүткіл денениң клеткаларында *оксидлейтуғын* стрессти жеңиллестиреди (газетадан).

ОКСИДЛЕНИУ хим. Хәр түрли затлардың кислород пенен биригиуи; химиялық реакция түри. *Оксидлениу* дәрежелеринен химиклер бирикпедеги электронларды бақлау ушын пайдаланады («Химия» саб.).

ОКТАВА (лат. octo — сегиз; octavus — сегизинши). муз.

1. Диатоник гамманың сегизинши басқышы; усы гаммада бир атамадағы еки нота аралығы. Хәр бир кейинги *октавадағы* сеслердің жийилиги алдыңғысына қарағанда еки есе жоқары болады хәм соған уқсас сеслер бирдей басқыш атамаларын алады (газетадан). 2. Жүдә төмен еркеклер хауазы — бастың айрықша көриниси. 3. әд. Сегиз қатарлы қосық бәнти. *Октава* сегиз қатарлы қосық болып, биринши қатары үшінши хәм бесинши қатар менен, екінши қатары төртінши хәм алтыншы қатар менен, жетінши қатары сегизинши қатар менен уйқасып келеди («Әдебият теориясы» саб.).

ОКТАНТ (лат. octans, octantis — сегізден бир). 1. геом. Үш тәрепли мүйешлердің сегиз тарауының кәлеген биреуи. 2. астр. Бурынлары аспан жактыландырғышлары ортасындағы мүйеш аралығын өлшеуде колланылған астрономиялық әсбап. 3. Аспан гүмбезинин Қубла ярымшарындағы жұлдызлар топары.

ОКТАЭДР (грек. octaedron < octo — сегиз + hedra — тийкар, қыр, жақ, тәреп). геом. Сегиз үшмүйешлик пенен шегараланған дене; сегизқырлы.

ОКТЕТ (итал. ottetto < лат. octo — сегиз). муз. 1. Сегиз қосықшы ямаса сазенде ушын жазылған музыкалық шығарма (бунда олардың хәр бирине арнаулы атқарыу бөлими хәм нота дөретилген болады). 2. Усындай шығарманың сегиз атқарыушы тәрепинен атқарылыуы, сондай-ақ, сегиз атқарыушыдан ибарат ансамбль.

ОКТЯБРЬ (лат. octo — сегиз). ат. Әййемги Рим календарында жылдың сегизинши айы; жаңа календар бойынша жылдың 10-айы, гүз айының аты. 1924-жылдың *октябринде* Қарақалпақстан автономиялы областы дүзилди («Әмиўдәрья» ж.).

ОКУЛИСТ ат. Көз ауырыуларын емлейтуғын кәниге-врач. Көриу органлары кеселликлерин аныклау хәм емлеу менен шуғылланатуғын шыпакерлер 1981-жылға шекем *окулистлер* деп аталған (журналдан).

ОҚ І ат. 1. Оқ жайға салып атылатуғын, ушы найза тәризли ұзын, жиңишке таякша. Оқ жайдың оғы. Ат бир лаппа жатады, оқ үстинен өтеди («Жәханша»). Жайға *оқты* салады («Жәханша»). 2. Мылтык, пистолет, пулемёт сыяклы қуралларға салып атылатуғын кишкене снаряд; патрон. Болсадағы олар

тууыскан, *Оқ* аттырды алға боратып (М.Сейтаниязов). Адамға карсы *оқ* ата алмайман (М. Нызанов). Бирак, *оқ* жүректин тусынан тийип, ол әлле кашан өлип калған екен (А.Султанов). Атылды жауға, мылтыктар, *Оқ* жауындай куйылды (кк.х.к.). 3. Миномёт, реактив артиллерия хэм басқа да кураллардан атылатуғын *оқ-дәри*; снаряд. Сол топылыста мениң оң аяғыма снарядтың *оғы* тийип жулып кетти (Ө.Хожаниязов). ◇ **Оқ кирпич** — кирпичи шаншылып тик турган, тик кирпич. Касы жайдай, *кирпиги оқ*, Хеш жериниң мүлтиги жоқ (Өтеш). **Оққа ушыу** — оқ тийип өлиу. Жан апажан сени жауда қалдырмай, Алып шығар *оққа ушып* өлмесе («Қырк кыз»). Талай адамның *оққа ушқанын* көрип едим, бирак оның жығылғанындай жығылғанды көргеним жоқ (әд. хрест). **Оқ-жарақ** — оқ хэм кураллар, атыу дәскелери. *Оқ-жарақты* жасырған жеринде сездим (К.Султанов). Табыуға таптым-ау, бирак бизиң ғарры ол сандыққа *оқ-жарақтан* бөтен хеш нәрсе салмаған екен (А.Бекимбетов). Сендейлерди көзге күйик қылмай фронтқа жибереди. *Оқ-жарақ* тасысаң да пайда (К.Султанов).

ОҚ II ат. Еки ушына дөңгелек орнатылатуғын, ағаш ямаса металлдан жасалған көшер. Ол арбаның астына көленкеге, арбаның *оқ* ағашының дәл ортасына салбыратып байлаған (газетадан).

ОҚА ат. Зая, зәлел. Жауды жеңсе оның *оқасы* жоқ (К.Султанов).

ОҚАПАЗЛАНЫҰ ф. Жасаныу, пардозланыу. Бала-шағалардың ишинен кекселеу болған, бирак *оқапазланған* биреу шыға келди (Ө.Хожаниязов).

ОҚ-ДӘРИ ат. Мылтыкты атыу ушын керекли затлар. Сол танк, сол *оқ-дәри* менен жауды жеңдик (Ө.Хожаниязов).

ОҚ ЖАЙ ат. Ийип исленген ески атыу куралы, сарыжай. Иште турып сырткы жауды қырыпты, Жакынласа *оқ жай* менен урыпты (Т.Сейтжанов). *Оқ жайға* қолды үйретип, Кийиклерди атаман («Қырк кыз»). Үлкен үш ул *оқ жайды* бузып алғаны ушын бузықлар, ал оқты алғанлар үш оқ аталып келе берипти (К.Кәримов). Шыккыр көзиң оқлап япырмай менен, Атар туу сыртыннан ол *оқ жай* менен (И.Юсупов). ◇ **Оқ жылан** — суу жыланлар семьясына тийисли, геүдеси жиңишке, узынлығы 90 см ғе шекем жететуғын, денесиниң арка тәрәпинде кара-

қоқшыл жолы бар жылан. **Оқ қарық** — егіслик атызға жап ямаса салмадан суу әкеліп тарқатыу үшін арналып жарылған тийкарғы қарық.

ОҚЛАУ I ат. Камыр жайыуға арналған таяқ, ағаш. «Қызлар, рәпийда, *оқлау*, тикеш, астақталарды мында алып келин», — деп бакырды (Б.Бекниязова).

ОҚЛАУ II ф. 1. Оқ салыу, мылтық яки басқа да атыу куралына оқ салып атыуға таярлау. Мен жақын ауыллардан зорға дегенде оқлык ғана корғасын тауып мылтығымды *оқлап* алдым (Ә.Шамуратов). Ережеп мылтығын *оқлады* да ийinine илдирип үйден кәхәрли шықты (К.Султанов). Қолымдағы курал-жаракка, Ғәзебимди қосып *оқладым* (Т.Мәтмуратов). 2. Таярлау, қолайлау, қолайласыу, топылыу, гезениу. Бала иште билдирмей қылышын қолына алып, өзін *оқлап* тура береді (Қ.Айымбетов). Уәйис байға зорлық қылды, қылышын алып *оқлады* (Бердақ). Шырпынып жатқан аш жолбарыс атпаға өзін *оқлады* («Мәспатша»).

ОҚЛАҰЛЫ кел. Оқ салыулы, оқ салынған, оқлап қойылған. Бир коржын *оқлаулы* писени менен Нурымбет ахун ақшам үйинен тутылыпты, — деген хабар тарқады (Т.Қайыпбергенев). Екеуи де *оқлаулы*, өз мылтығының аузын өзине гөзледі (Т.Қайыпбергенев). *Оқлаулы* мылтықты қолына алып гезенди (М.Нызанов).

ОҚЛЫ кел. Оғы бар, оқланған. Аспаннан жауып атырған *оқлы* жауын. Бийгүна аққан қанлар (газетадан). Қазықта илдириули турған қамшыны қолына алып жүктің қууысында жатқан *оқлы* қатарды белине байлады (Қ.Досанов). Ийин бууыны организмдеги ең хәректшен көп *оқлы* шартәризли бууын (газетадан).

ОҚПАН ат. 1. Иши қууыс тесик жер, жердегі үңгир, суудың ойып кеткен жери. Көп узамай-ақ оның бир аяғы *оқпанға* кирип кетти (К.Доспанов). Тум-тусынан көтерип, басын бир *оқпанға* таслады («Алпамыс»). 2. Ырашты, шелди, қашыны тесип аққан суу.

ОҚПАНДАЙ кел. 1. Оқпанға уқсаған, оқпан сыяқлы, оқпан тәризли. Мени дәртим жутар мисли *оқпандай*, Ис қылмадым сирө журтка жаққандай (А.Крамов). 2. Үлкен тесик, үңгир. Опырылған жер төленің *оқпандай* орнына гезлеседи.

ОҚПАНЛАҰ ф. Суудың жерди, ырашты, шелди тесип кетиуи, ағыуы.

ОҚПАНЛЫ кел. Оқпаны бар, оқпанға ийе, оқпаны көп.

ОҚСЫЗ кел. Оқ салынбаған, оқланбаған. *Оқсыз* мылтығын гөзлеп, әскер дәрриу жерге секирип түсти (газетадан).

ОҚТАЙ кел. 1. Оққа уксаған, оқ сыяклы, оқ тәризли. Қасым шабандоз қамшыны төмен түсирип, «хә» деуи мөттал каназатлар *оқтай* атлықты (М.Нызанов). Тақымның қатты қысылғанын сезген темиркөк жаныуар *оқтай* атылып қарақшыларды шаңында қалдырған еди, сонда (К.Кәримов). 2. Оққа усап жанға батыу, қыйналдыру. Оралдың жүрегине *оқтай* қадалды (М.Әбдирейимов). Кеткенлерге жаны оттай күйеди. Мен ауырсам және *оқтай* тийеди (Т.Жумамуратов). 3. Дүзиу, дүп-дүзиу.

ОҚТАЛЫҰ ф. Умтылыу, дәпиниу, қолайласыу, ынғайласыу. Оразгүл бир нәрсе айтқысы келип *оқталса да*, кейнінен ойланды да үндемеди (Т.Қайыпбергенов). — Мен далаға шығып отын әкелейин деп *оқталғанымды* апам түсинип гүпимнің пешинен услап жибермеди (Т.Қайыпбергенов). Айсара оған әри-бери тәселле айтпақшы болып *оқталды да*, тағы бата алмады (М. Нызанов). Сипсени алып ошақты сыпырайын деп *оқталып* еди, аяқ-қолы уйығандай сезилди (К.Султанов). Сипсени алып ошақты сыпырыуға *оқталды* (К.Султанов). Мен бул гәпти ол жерде де айтайын деп *оқталып* едим (Ә.Пахратдинов).

ОҚШЫ ат. 1. Оқ ислеуши, оқ пенен шуғылланыушы, оқ таярлаушы. 2. Атыушы, атқыш. «Еки ғарға урысса *оқшыға* он түседі» деген накыл бар («Алпамыс»).

ОҚЫМЫСЛЫ ат. Илимпаз, билимпаз, алым. Өзи *оқымыслы*, көпти көрген жүдә жақсы жигит қусайды (А.Бекимбетов). Қутлыбай бийдің үйінде бир *оқымыслы* дәруиш көрдим (К.Султанов). Бердақ өз дәуиринің сауатлы, *оқымыслы*, улама адамы болған (М.Нызанов).

ОҚЫМЫСЛЫЛЫҚ ат. Илимпазлық, билимпазлық, алымлық. Врач *оқымыссылығын* билдирип: — Мен аттың физиономиясын, патономиясын билмеймен. Қойлыбайға көрсетін, — деп кетип қалды (О.Әбдирахманов).

ОҚЫМШЫ ат. Шыпа болатуғын дууаны билиуши емши, китап ашығушы.

ОҚЫРА ат. Ағаш путаның орны, ағаштың жараланған жеринің орны, ойық.

ОҚЫРАЙЫҒУ ф. Көзин алартып қарау, жаман көріп аларып қарау. Ол хаялына *оқырая* қарады («Әмиүдәрья» ж.). Директорға *оқырайып* бир қарады да, тым-тырыс орнынан қозғалды (О.Әбдирахманов).

ОҚЫРАНЫҒУ ф. Жылкының әсте бөліп-бөліп киснеуі. Бир уақытта ат «көзинди аш келдин» дегендей *оқыранып* киснейди (Қ.Айымбетов). Әй, сен, заман атлары, үйиринди жойттың ба? Я болмаса *оқыранып* ийеңсиз бос қайттың ба? (А.Дауышбаев). Қорада *оқыранып* тикке шапшып тур (М.Нызанов). Баққыда турған ети жараулы еки ат оны жатырқағандай қайшы кулақларын тикирейтип пысқырып *оқыранып* қарады (К.Султанов).

ОҚЫСЫҒУ: Пәтия оқысыу. дин. с. Қызды айттырып кели-сиу, пәтияласыу, питисиу, келисимге келиу. Кисиге пәтия *оқысып*, мал өткерисип қойған қызымды биреу әкетип қалыпты (Т.Қайыпбергенев). Халмураттың баласына бизин қарындасты бериуге барлығы пәтия *оқысыпты* (К.Султанов). **2.** Оқыу II феиилиниң шериклик дәрежеси.

ОҚЫТЫҒУ ф. **1.** Оқыу II феиилиниң өзгелик дәрежеси. **2.** Билим бериу, сауат аштыруу, сауатландыруу, билимлендируу. *Оқытқан* балаларыңның қайсы бири аузы менен кус услап атыр? (К.Рахманов)

ОҚЫТЫҒУШЫ ат. Оқыушыларға сабақ бериуши адам, тәрбия бериуши муғаллим, устаз. *Оқытыушы* қағыйда сорады (Ө.Айжанов). Мәмлекетлик хызметлер орайы *оқытыушы* хәм тәрбияшыларға оқыу семинар шөлкемлестирди. Хақыйқый *оқытыушы* биринши нәубетте, өз пәнин жақсы билетуғын, тәжирийбели, ақыллы, әдепли, тәрбиялы, парасатлы, өз үстинде тынымсыз ислеитуғын, оқыушыларды баласындай сүйетуғын инсан (газетадан).

ОҚЫТЫҒУШЫЛЫҚ ат. Оқытыу жумысы, муғаллимшилиқ, устазлық, оқытыушылық кәсип. Тәңирбергеневты *оқытыушылық* жумысынан босатыу тууралы бир талай дау-жәнжеллер болып басылып жүр (Қ.Айымбетов).

ОҚЫҒУ I ат. Оқыушылардың, студентлердин илим, билим, тәрбия алатуғын оқыу орны, жайы. *Оқыуға* кететуғын уақыт

болып, Атамурат пенен Айшагүл орынларынан турды (Т.Қайыпбергенов). — *Оқыуға* бараман десем, ағам үйден шығармай-ақ қойды (Т.Қайыпбергенов). Кеше жүрген жетим едим, мен *оқыуға* кетип едим (Д.Қасымов).

ОҚЫҰ II ф. 1. Жазылған кітаптардағы сөзлерді түсиніу, хаттағы сөзлерді сес шығарып айтыу. Ержан әсте ғана кітап *оқып* отырған қыздың қасына отырды (С.Хожаниязов). Япырмай-ә, сол жазды ма екен? — деп қағазды жайып тақмақлай *оқыды* (К.Султанов). Оқы, балам, асықпай дауыслап *оқы*. (Ш.Уснатдинов). — Кемпир, бере ғой хатты, *оқып* берсин (М.Нызанов). — Оқыуды да, жазыуды да үйреніп қиятырмыз (Т.Қайыпбергенов). **2.** Оқыу орнында билим алыу. Бірақ, хеш жерде *оқымадым* (М.Нызанов). **3.** Диний түсиниклерді аңлатыушы айырым сөзлер менен қолланып, усы сөз қатнасындағы гәп хәм басқаларды айтыу, оған байланыслы халат, мәресимди өтеу мәнисин билдиреди. **Қуран оқыу** — дин. с. Аұқаттан кейин ямаса мархұмлардың руұхына арнап өткерилетуғын диний мәресимлерде қуран аятларынан оқыу. **Намаз оқыу**. Дәслеп Үбби атаға, соң Өтеназардың ата-бабаларының руұхына *қуран оқыды* (М.Нызанов). **Оқыу бөлим** — **а)** оқыу орынларында директор (ректордың) оқыу тәрбия жұмыстары бойынша орынбасары, жәрдемшиси, басшысы. Мектеп директоры, *оқыу бөлими* көплеген муғаллимлерді президиум столының қапталына шығарылды (А.Бекимбетов). **б)** тарауы, шақабы, тармағы. **Оқыу-тәрбия** — оқыу ислери менен бирге тәрбия беруі, тәлим-тәрбия. Оқыу кітабы. **Оқыу жылы** — хәр жылы оқыу басланғаннан жуұмақланғанға шекемги бир жыллық оқыу дәуири. 2022–2023-оқыу жылы. *Оқыу жылы* басланыудан бул пәнди Марямға тапсырды (М.Нызанов).

ОҚЫҰЛЫҚ ат. Оқыу куралы, сабақлық. Мен, мәселен, жас гезимде *оқыұлықлардан* не оқысам инанатуғын едим (Т.Қайыпбергенов).

ОҚЫҰШЫ ат. **1.** Оқыу орынларында билим алыушы, тәрбияланыушы. Ағла *оқыушы* атанып, Болғайсаң кәсип маманы, Халқыннан жақсы ат алып, Қууант сен ата-ананы (Г.Пирназарова). *Оқыушылар* дийуалы газетаны күтип жүретуғын, «газийт шықпай кетти» деп сораитуғын болды (Ш.Уснатдинов). **2.** Кітапты, газетаны хәм тағы басқа нәрселерді оқыитуғын адам. *Оқыушылар* ләм-мим деп ауыз ашпады (М. Нызанов).

ОҚЫҰШЫЛЫҚ кел. Оқыұшыға байланысly, оқыұшыға қатнаслы, оқыұшыға тийисли, оқыұшыға тән. *Оқыұшылық* дәуиринен баслап китап оқыұға, қосық жазыұға күтө кызығатуғын болған (газетадан).

ОЛ ал. 1. Сөйлесиұши менен тынлаұшыдан баска биреұ, бетлеұ алмасығының үшинши бетиндеги алмасық. *Ол* үйине келсе Айшагүл отын майдалап атырған екен (Т.Қайыпбергенов). *Ол* сениң қәдириңди билмейди (К.Султанов). — *Хе, ол* Бегмурат деген заңғар таұықтан бурын турады (М.Нызанов). *Ол* қаяғына боларын билмей, ар-сар болады (М.Нызанов). 2. Сөйлеұшиден узақтағы адам ямаса нәрсени көрсетиұ ушын қолланылатуғын силтеұ алмасығы. *Ол* жерлер отлақлы болмағаны менен, бираз кәуипсиз, бийиктен баклап турса отарға жақынлаған қасқыр, порсық, сағал болса көзге түседи (К.Кәримов). — *Ол* киси бизден бир мүше киши. Қарақум шаұлығы, биз Бухара медресесин питкерип атырғанымызда *ол* киси барып қалған еди (Ш.Уснатдинов). ♦ **О дүнья, ол дүнья** — дин. с. өлгеннен кейинги екинши дүнья. Сен жедиң бир қозымды шыйқылдатып, аларман *ол дүньяда* ғыйқылдатып (Әжинияз). *Ол дүньяда бул дүньяда* абырайыңыз артады (Ж.Аймурзаев).

ОЛАЙ ал. 1. Бир заттың яки хәдийсениң орнына пайдаланылатуғын сөз. Бирақ, *олай* болып шықпады (Ә.Шамуратов). *Олай* деме, сен де халық ушын хызмет еттин. (Ө.Хожаниязов). Әттен, *олай* болмай шықты (М.Нызанов). Жулдызларын мегзер жайған тарыға, Қой қыялым, сен *олай* деп жорыма (Т.Мәтмуратов). 2. Солай, сол тәрепке. *Ол* өз үйине барыұ ушын *олай* карап жүрмеұи керек (С.Хожаниязов). Егер бул исинизди күндиз қылғаныңызда *олай*-булай өткен мөминлер сизге рахмет айтқан болар еди (Т.Қайыпбергенов).

ОЛАҚ кел. Қолынан ис келмейтуғын, ийкемсиз, солақ, епсиз, укыпсыз, ебетейсиз. Салақ та солар болды, *олақ* та солар болды (Б.Исмайлов). *Олақпыз ба*, талантсыз, я шебермиз, бәрин таллап айтатуғын сын керек (И.Юсупов). Неге сонша қысым қыламыз жанға, Неге *олақ* халықпыз бүгинлиги биз (И.Юсупов). Жаұ урыска *олақ-тө*, Хәм жүдө хәм сумлыклы (Т.Мәтмуратов). Жаксы бар жерде, жаман бар, Олак бар жерде, маман бар, Өмир жоллар тең емес, Жоклар барды әрманлар (Б.Зиварова).

ОЛАҚЛЫҚ ат. Салақлық, укыпсызлық, ебетейсизлик, епсизлик, ийкемсизлик. *Олақлық* отты сөндирер, Шалағайлық киси күлдирер (кк.х.н.).

ОЛАР алм. Солар, мыналар, усылар, булар. *Олар* сөз айтып жууап бермесе де сөзди түсинеди (К.Кәримов). Жол қоймас бузбаға *олар* «қордасын», Шыға келер бәрха кой хә, кой десип (Ә.Қойлыбаев).

ОЛАРСЫЗ кел. Олар жокта, олар болмаса. Көзлерден аламан сөзлерди, *оларсыз* йошларым сарқылар (Т.Мәтмуратов).

ОЛЖА ат. 1. Душпан үстинен жеңиске ерискеннен соң қолға киргизилетуғын нәрсе, байлық. Таўсылмастай көп *олжа*; кудай саған берипти («Қырк қыз»). Табғаш ләшкери Қара Ыртыш дәрьясын жағалап қонысланған қырғызларды шапты, жалланба түрклер көп қахарманлықлар көрсетти, тартып алынған *олжалар* ортаға әкелингенде басқыншылардың көзлери ойнап кетти (К.Кәримов). 2. Аўда қолға түсирилетуғын, услап ямаса атып алынатуғын нәрсе, аң. Шамурат пенен Әбдирейим усындай көп *олжаның* үстинен шықты («Әмиүдәрья» ж.). Қатты қурылдауына қарағанда жолбарыс жүдә шаршаса керек, түни менен жейтуғын *олжасын* рети болмағаннан соң гезип-гезип ақырында мени тапқан ғой, деп ойлады (Ә.Шамуратов). Бирақ, «пискен астың күйиги жаман» деген, арысланнан айбынып, *олжаға* жақын бара алмай тұрған ғиена кусап хәр уақта бир алып отырман (М.Нызанов). Ашкөз қара кустай *олжаңды* бурып, Ушардан ийилип аласаң оны (И.Юсупов).

ОЛЖАЛАҰ I ф. Түсиримли етиү, байлықлы етиү.

ОЛЖАЛАҰ II кел. Байлау, қуғынлау.

ОЛЖАЛЫ кел. Дүньялы, мал-мүкли, ғәрежетли, пайдалы. — Душпан шеғинди, изинен қууып қылыштан өткерип, *олжалы* болайық (К.Каримов).

ОЛЖАСЫЗ кел. Дүньясыз, мүлксиз, ғәрежетсиз, пайдасыз. Олар тоғайды қанша гезсе де дурыслы аң аұлай алмады, ақыры *олжасыз* қайтыуға мәжбүр болды (газетадан).

ОЛИВЬЕ ат. Картошка, қызыл гешир, гөш хәм мәйекти дузлы сууда қайнатып, сууытылып, тууралғаннан соң майонез, жасыл ноқат хәм хош ийисли татымлық (приправа) салып араластырып исленетуғын салаттың түри.

ОЛИГАРХИЯ (грек. oligarchia — *азшылық хәкимияты*). Мәмлекетлик басқаруы формасы; киши бир топарға бирлескен адамлардың сиясий хәм экономикалық хұкимранлығы; усы хұкимран топардың өзи.

ОЛИГОПОЛИЯ (грек. oligos — аз, кем + poleo — сатаман). Базарды шөлкемлестирүү формаларынан бири; бунда бир канша ири фирма хәм компаниялар рәсмий емес келисиулер тийкарында негизги өним түрлерин ислеп шығаруу хәм сатыуды қадағалап турады. Монополия сыяклы олигополия да идеал болмаған бәсеки көриниси есапланады (газетадан).

ОЛИМПИАДА (грек. Olympias, Olympiados — Грецияда Олимпия қаласында Зевстиң (әййемги греклердиң уллы Қудайы) хұрметине арнап ҳәр төрт жылда өткерилетуғын салтанатлы байрам хәм спорт жарыслары; әне усы төрт жыллық дәуир). ат. 1. Халықаралық олимпиада комитети төрепинен ҳәр төрт жылда өткерилетуғын үлкен халықаралық заманағөй спорт жарыслары, олимпиада ойынлары. Дүнья жүзилик *Олимпиада*, Болады екен деп еситкенмен, Усы Батыс Германияда (М.Сейтниязов). 2. Оқыушылар, студентлердиң қандай да бир пән ямаса көркем өнер тарауы бойынша жарысы, билимлерди сынау бойынша таңлау. Биология пәни бойынша *олимпиада*. Биринши Халықаралық математиклер *олимпиадасы* 1959-жылда Руминияда 7 мәмлекет қатнасуында болып өтти. Соңғы жылларда бул *олимпиадаға* 5 континенттен 100 ден артық мәмлекетликлер қатнаспақта (газетадан).

ОЛКӘРА р. 1. Ол жер, ол жақ, олман. 2. Онысыз, оннан. *Олкәрасынан* сирә қорықпа, хеш бир жаныуар басқа әзиз биреуине дақыл қылмасын деген жақында патшадан буйрық болды (Қ.Айымбетов). Жийемурат *олкәраны* қазғанда келиншек жумыр излеп атыр-ау деп ойлады (М.Дәрибаев).

ОЛЫЙЫҰ: ф. олайып карау. Ашыуланып, гәзеппенип карау. Шийткиймен тууылған қосықларымнан, *Олайып* карайман қабақты үйип (Г.Есемуратов).

ОЛҚЫ кел. 1. Тығыз услап турмайтуғын; шақ емес, салпылдап турған. Етик аяғыма олқы. 2. Толы емес, толтырылмаған, жарты. Қап еле *олқы*. Жолаушы бир пәтирди көзди ашып жумғанша жеп болып, тисин сорып тамсанды хәм «курсағым *олқы* қалды» дегендей жаутаңлаған көзлери менен алдындағы хаялдың келбетине пышықтай телмирип карады (К.Султанов). 3. Кемшилиги бар, жетиспеушиликке ийе. Бул истиң еле *олқы* жерлери бар.

ОЛҚЫЛАНЫҰ ф. Тығыз услап турмау, шақ болмау.

ОЛҚЫ-СОЛҚЫ кел. Биресе ары, биресе бери.

ОЛЛА к. олла-билла. «Сүйемен» деген сөз қадір билгенге, Қаншама антлардан, «олла»дан (Т.Мәтмуратов).

ОЛЛА-БИЛЛА Ауызеки сөйлеу. Алланың аты менен ант ишиүди билдиреди. — Дурыс сөйле! — *Олла-билла* десем инанасан ба? (Қ.Досанов). *Олла-билла!* Жүдә шырайлы шықты. Талантлы художниктің мийнети шығар дейсең (газетадан).

ОЛМАН к. Олкәра. Қойымшылық көринер жол таманда, Әзлер баба руұхы бар *олманда* (И.Юсупов).

ОЛПЫ-СОЛПЫ кел. Әпиұайы, жайдары; әйтеуір, қалай болса солай, жупыны (кийиниү). Үсти-басы *олпы-солпы* биреүди ертип киятырғанымды көрген баллар орынларынан өрре-өрре турды (М.Нызанов).

ОЛСЫЗ кел. Онысыз, оның қатнасыуысыз. *Олсыз* ис питпейди. Оны елдің ырысы дең, көркі дең, *Олсыз* сәнли болмас иргеміз (Т.Мәтмуратов).

ОМ (немис физик илимпазы Г.С.Ом (Ohm) атынан). физ. Халықаралық бирліклер системасында электр қарсылық бирлиги.

ОМАҚАН: ф. омақан атыу. Домаланыу, аударылып түсиу, басынан жығылыу, сүрнигип жығылыу, төңкерилип түсиу. Атлар шапсам қызылға, *Омақан* атып сүринбес («Қырк қыз»).

ОМАҚАЗАН: ф. омақазан атыу к. омақан. Күншилик тосқауылы сүрниктирип, Жығылдың талай рет *омақазан* (И.Юсупов).

ОМАЛ к. омалыу.

ОМАЛЫҰ ф. 1. Келмеу, иркилиу, қозғалмау, гидириу. 2. Көринбей кетиу, жоқ болып кетиу, дарымай кетиу. *Омалып* отырыу. Ойнамаған *омалар*, Орнында домалар («Балалар фольклоры»).

ОМАН I ат. 1. Белги домбық. Оман үйиу — бир нәрсенін алдын алыу, алдын-ала шара көриу. Айтсам, бий аған Құлымбет қашшан алды-артына *оман үйипти* (Қ.Султанов). **Оман ағаш** — шегараны билдириуши белги ағаш. 2. Үлкен, кең.

ОМАН II р. Ол жер, сол жер, олкәрада, ана жер, анаман, анакәра.

ОМАРЫҰ к. омырыу. Ший де таусылып, жүдә ашыққанда ат жаныуарлар арбаның арасына аузын салып, неше жыллық, қуу ағашты *омарып* алып, гүртилдетип шайнаған екен (К.Кәримов).

ОМБА ат. 1. Үргин, үйинди. *Омба* қарға батып арба гүпшектен, Аттың күшин алар хәр бир шақырым (И.Юсупов). 2. Дүстөмен, бет алдынан. Думан тарқап күннің көзі көрінсе, жорға минген *омбасына* сүрінсе (Бердақ).

ОМБАЛАҰ ф. 1. Қалың қардан, қумлық топырақлы жерден жүре алмау. Қарға омбалап жығыла беремен (Г.Изимбетов), Гүлмыйығы сепсип хән ашқан арба, Гейде турып қалар *омбалап* қарға (И.Юсупов). 2. Бет алдынан қулау, жығылыу, сүрнигиу. Аттың тери басылғанша егленип, соң ат пенен төбеге көтерилди. Аттың аяғы қумда *омбалады* (К.Кәримов). Әжел бүркіп ракеталар халласлап, Поскынлар шөл-қумда *омбалап* атыр (И.Юсупов). Қарға *омбалап* ол келип жүрди, Жекке өскен емен қасына (И.Юсупов).

ОМБУДСМАН омбудсмен (швед. ombudsman — *белгили бир адамның мәплерин қорғаушы уәкил*). Хәр түрли хәкимшилик органлар, сондай-ақ, жеке адамлар хәм бирлеспелер искерлигиниң нызамлылығын, олардың пұқаралар хуқық хәм еркинликлерине әмел етиуин қадағалау ушын арнаулы сайланған (тайынланған) лауазымлы тәрәп. *Омбудсман* хызмети ишчилериниң атап өтиуинше, балалар терең мазмунлы сораулар берип, олар менен сәубетке кирискен (газетадан).

ОММА I: ф. омма турыу. Бир нәрсениң тикке турыуы, тик турыуы. *Омма* турған көп болды, қарсы турған жоқ болды («Қырқ қыз»).

ОММА II: ф. омма урыу. ауыс. Батып қалыу, пайдаланып қалыу. Садалығымыздан пайдаланып *омманы* урған да, ақыры,... (әд. хрест.).

ОММЕТР (нем. Ohm — om + грек. metreo — «өлшеймен»). физ. Электр қарсылығын тиккелей өлшеу ушын қоллан-ылатуғын әсбап.

ОМНИБУС (лат. omnibus — *хәмме ушын*). еск. ХХ әсир басларына шекем: белгили бир халық жасайтуғын орынлар арасында турақлы қатнайтуғын көп орынлы ат-арба; ең дәслепки жәмәәтлик транспорт.

ОМОГРАФ лингв. ат. Жазылыуы бирдей, бирақ пәттин орнына қарай бир-биринен өзгеше айтылатуғын сөзлер. Алма (атлық), алма (фейил), терме (атлық), терме (фейил) сыяқлы сөзлер бирдей жазылған менен хәр қыйлы айтылады хәм

еситиледи. Сонлыктан бундай сөзлер *омографлар* деп аталады (Е.Бердимуратов).

ОМОНИМИКА (омоним сөзинен).лингв. ат. 1. Қандай да бир тилдеги омонимлердің жәми жыйындысы. 2. Тил билиминин омонимлерди үйренетуғын бөлими.

ОМОНИМИЯ (омоним сөзинен).лингв. ат. Еки хәм оннан артык тил бирликлериниң айтылыуы хәм жазылыуы жағынан бир қыйлы болыу кубылысы. Лексикалық *омонимия* ҳаққындағы мәселе — көп изертлеуде талап ететуғын таласлы мәселелердің бири (Е.Бурдимуратов).

ОМОНИМЛЕР (фр. *omonyme* <грек. *homos* — *тең, бир қыйлы* + *онума* — *атама, исм*). лингв. ат. Айтылыуы хәм жазылыуы жағынан бирдей, бирақ мәниси басқа сөзлер. Көп мәнили сөзлерди *омонимлерден* ажыратыуда биз контекстке сүйенемиз, контекст арқалы мәнилик жақынлық пенен хәр қыйлылықты анықлаймыз (Е.Бердимуратов).

ОМОНИМЛИК кел. Омонимге тән, тийисли. Сөздин омонимлик қөсийети.

ОМОФОН лингв. ат. Айтылыуы жағынан бирдей, бирақ жазылыуы хәр қыйлы болған сөзлер. Азшылық — ашшылық, душы — душшы, жаза алады — жазалады сыяклы сөзлер *омофонларға* мысал бола адады.

ОМОФОРМА лингв. ат. Белгили бир формада ғана орталықты сақтап, қалған жағдайда өзгеше грамматикалық көрсеткишлерге ийе, мәниси жағынан бөлек сөзлер. Тилдеги фактларға итибар берсек, омонимлер, улыума алғанда бир сөз шақабынан, ал *омоформалар* хәр түрли сөз шақапларының ишинде көринетуғынын байқаймыз (Е.Бердимуратов).

ОМПА ат. Асықтың аша жағы төмен қарап тик турыуы, тик түсиуі, тик турыу жағдайы.

ОМСЫРАЙТЫҰ I ф. Азайтыу, кемитиу, киширейтиу, опырайтыу. Жүзимнің белгилеп қойған орнының басқа жеринен *омсырайтып* жеп кеткени көринди (ққ.х.е.).

ОМСЫРАЙТЫҰ II кел. Көплеу, енепатлау, батырыу. Қалменнің түси өңип көзи бадырайып қалды, қәйдем бала, өзимнен онша *омсырайтып* алған жоқ (К.Султанов).

ОМСЫРАЙЫҰ ф. 1. Азайыу, киширейиу, опырайыу, опырылыу. 2. Бираз етип алыу, ойып алыу, батырып алыу.

— Деним саў ғой, Кәлийла сууық демин алып, — бирақ *омсырайған* қылмыс иследим (К.Султанов).

ОМЫРАҰ ат. 1. Көкирек, өңмен, көкирек алды. Дәрьябай *омырауы* менен қағып ийин тирескен адамларды кейин ығыстырды (Н.Бөрекешов). Алма көз жилуадар келискен сыяқ, Саўрысы, *омырауы* мүнәсип туяқ, Бармағы, жүрмеге келискен аяқ, Ат сайласаң турқын, тәни жасын көр (Қ.Ирманов). Әсиресе, Оразбай аттың аяқларын, *омырауын* жыллы суу менен жууыұды тапсырды (Ә.Пахратдинов). *Омырауы* кең, узын нық аяқларына ауыр дойнақлар қуып қойғандай (К.Кәримов). 2. Абырай, хұждан, жедел. 3. Батыр, ер. **Омырауына алыу** — дәкки бериу, қысым етиу, бежериу. Алдындағы 300 малға ийе бола алмай деп, Көкшениң *омырауынан алып*, хаса менен айландырып сарта-сарт сабап кетти (журналдан). **Омыраудан көбик шашыу** — терлеу, тершиу. Бедеудей қурықтан қашқан, *омыраудан көбик шашқан* (И.Юсупов). Мәжиліс столына *омырау атсаңыз*, Зал баладай қулақ түреді сизге (И.Юсупов).

ОМЫРАҰЛАУ ф. 1. Көкиреклеу, өңменлеу. Абдулла тандырды *омыраулап* қыз бенен жигиттің сөзін тыңлайды (Қ.Айымбетов). **Мойын омыртқа** — бас пенен геүдениң аралығындағы сүйек. 2. Жеделлеу, күшлеу — Не дейсең? — Ұәлий аға шоршып түсті. — Не дедин? — деди ол жеңгейге *омырауланып* (О.Әбдирахманов). 3. Батырлық етиу, ерлік етиу.

ОМЫРАҰЛЫ кел. 1. Көкирегі кең, ири. Жигирма жасар Ботакөз, *Омыраұлы* мойны гез («Қырқ қыз»). 2. Өткір айбатлы, хұжданлы, жеделли. Құлмурат бай қуұлыққа, сумлыққа жетік наятый шакқан, күтә *омыраұлы*, тилге де шешен адам екен (Қ.Ирманов).

ОМЫРМА кел. 1. Үзип алынған, сынып түскен. 2. Құрғак, шириген, ширік. *Омырма* ағаш. *Омырма* түбір. **Қос ауыз омырма** — қос ауыз мылтық.

ОМЫРТҚА ат. анат. Адамзаттың бас пенен шонды аралығындағы узынына жайласқан сүйегі. **Мойын омыртқа** — бас пенен геүдениң аралығындағы сүйек. *Мойын омыртқа* гүрт етип табжылмастан жан берді («Мәспатша»). Аяқ бассан шуқырға түскендей селк етип *мойын омыртқа* үзілип кете жазлайды (Т.Қайыпбергенов). — Уялғанымнан не қыларымды билмей, *мойын омыртқасы* үзілип кеткен кисидей, орнымнан зорға турдым (Т.Қайыпбергенов).

ОМЫРТҚАЛЫ кел. 1. Омыртқасы бар, омыртқаға ийе. *Омыртқалы* хайуанлар 4 үлкен топарға бөлинеди («Зоология» саб.). 2. ауыс. Ири денели геүдели.

ОМЫРТҚАЛЫЛАР ат. Омыртқалылар семьясына кириўшилер, жатыўшылар. *Омыртқалылардың* ишинде отырып ямаса бир затқа жабысып, илинип тиришилик етиўши түрлери жок («Омыртқалылар зоологиясы» саб.).

ОМЫРТҚАСЫЗ кел. Омыртқасы жок, омыртқаға ийе емес. Инфузориялар теңизде, душшы суўларда, ызғар топырақта жасаўға ийкемлесиў менен бирге, ғейпаралары *омыртқасыз* хәм омыртқалы организмлерде де паразитлик етеди («Омыртқасызлар зоологиясы» саб.).

ОМЫРТҚАСЫЗЛАР ат. Омыртқасызлар семьясына кириўшилер, жатыўшылар. *Омыртқасызларға* ишки скелети болмаған хайуанлар киреди («Зоология» саб.). Гезип жүриўши көп түклилер тийкарынан жыртқыш болып майда *омыртқасызлар* менен азыкланады («Омыртқасызлар зоологиясы» саб.).

ОМЫРЫЛҒЫШ кел. Сынғыш, бөлинип түскиш, бөлингиш, шорта сынғыш. Жас өткен сайын адам сүйегиниң минераллығы кемейип, нәтийжеде оларда кальций жоғалады хәм *омырылғыш* болады (газетадан).

ОМЫРЫЛЫҢ ф. Сыныў, бөлинип түсиў, бөлиниў, шорта сыныў. Траншеяның берги шетиниң топырағы ишке *омырылып* кулады (Қ.Досанов). Өйбей мына дигирман тас Шүкиржандики ғой, оның шети *омырылып* сынған еди (А.Бекимбетов). Сол ушын басымызға канша тас *омырылып* түссе де, көтериўге мәжбүрмиз (Т.Қайыпбергенов). Күшли гүрилдиге аралас ағашлардың *омырылып* сынған даўыслары еситилди (М.Нызанов).

ОМЫРЫҢ ф. Сындырыў, бөлиў. Ерназар куў торанғылдың бир шакасын *омырып* алып, шокмар қылды да жекке-жекке келе берди (К.Султанов). — Токта, кемпир, хаў менин мойнымды *омырып* ала жазладың ғой («Әмиўдәрья» ж.).

ОМЫТ I ат. Белгиленген жерге топырақтан салынған домбык, белги.

ОМЫТ II ат. Қос орын, жатақ жер.

ОН сан. Жүздиң оннан бир бөлеги, 10 саны хәм муғдар. Құлмурат болыс бизлерди каралаў ушын *он* гүға адамды ақшаға

жаллап алып келди (Қ.Ирманов). — Өзинің *он* бахасы менен *он* жыл шапқанда алатуғын байрағын ал (Қ.Көрімов). — Яғай, үш жүз бала *он* жылда оқыйды ма, жигирма жылда оқыйды ма... Онда да бул талант ийелерін халық тыңлап дем алуы үшін емес, ески, жоғалып баратырған мәдениеттан жарлы экспонат сыпатында ұсынылар еді (М.Нысанов).

ОНАҒАРЫ сан. Ауырлық өлшеуі (үш қадаққа яки 1200 гр. тен). *Онағары* мәш, онсері буұдай, сийсері тарысы бар екен (ққ.х.е.). Дәукемпирге екін тары, Сәлемшиге бердің жары, Хәр кулағы онағары, Ешегинің жүгі, хожам (Бердақ).

ОНДА I р. Олай болса, солай болса, демек. *Онда*, өзін өлімдар, үй-мүлкін ғазналық, — деп Хәкимбай бакырып, көзін алартып қойған (ққ.х.е.). *Онда* мениң хатыма неге жууап жазбайсаң (Ө.Айжанов). Жаксы *онда* кетейін, — деп тегін арқалайтуғын ыдысын алып Сержан далаға шықты (Т.Қайыпбергенов). *Онда* хукимет хәммени теп-тегис куртып жибереди, сонда көресен сүргін дегенди деди (Ә.Пахратдинов). Хе-е, онда бул дөгеректі ізлеп хәлек болмай-ақ қой (М.Нысанов). Өмір керек болмаса саған. *Онда* тигіп өлімге басты, Бар күшінді салып сол заман (М.Сейтниязов).

ОНДА II ал. 1. Ол жерде, сол жерде, сол кәрада, ол кәрада. *Онда* хожалыққа кереклі затлардың барлығы. дерлік таяр етилген (Ж.Аймурзаев). Шалшық суұлар бар екен, *Онда* балық мол екен (әд. хрест.). 2. Ол адамда, сол адамда. Бирақ, *онда* әлле қандай жасырын сыр бар сыяқлы (Ө.Айжанов).

ОНДАЙ р. 1. Оныңдай, соныңдай. Егер де сизлер *ондай* естеликті орнатсаңыз, бабаларыңыз сизлерге ырза болады (А.Бекимбетов). — Қойшы, *ондай* сөзді айтсаң бар ғой, уят болады (Ө.Айжанов). Мен армияға кететуғын жылы бул ауылда *ондай* қыз жоқ еді (Ө.Хожаниязов). — Онда *ондай* болатуғын болса, — деди Жәлел мақсым, — сол ел азаматлары үшін өзлериміз ғана құрбан боламыз (Ә.Пахратдинов). *Ондай* тәртіп, ондай ел ұзақ жасамайды!» депті биреулер (М.Сейтниязов). — Тарт қолыңды! — деп *ондайда*: Бегмурат бауырсаққа қол созған хаялдың билезиклерін ұслап алады да аузына келгенин айтады (М.Нысанов). 2. Оннан, сондай, соннан, оған ұсаған. Кім табансыз тайғақ болса, *Ондайлардан* қол үземен (Д.Назбергенов). *Ондайларға* беріп малы-мүлкімді, Жаныңа жоламай қашсам деп турман (Т.Мәтмуратов). 3. Айтарлықтай, онша. Мен *ондай*

жаман нийетли адам емеспен! (М.Нызанов) ◇ **Ондай-мындай** — зат-усақ-түсек, ол-пул, хәр түрли затлар. Егерде бирнемели болатуғын болсаң, *ондай-мындай* затларды сатып сууыстырып, алды менен кийим-кеншектерин таярлау керек, балам, — деди әкем бұрынғыдан әбден жумсарып (Ө.Хожаниязов).

ОНДАТРА (фр. *ondatra* <индеец тиллерине). ат. Суулы жерде жасайтуғын мамық жүнли сүт емизюуши, тышқанға усаған хайуан. Сонда қамыс көшпекте, Отырыпты *ондатра* (Ш.Мәмбетмуратов). Шабыра айдынлары *ондатраға* бай, Халқының ырысқы асып барады (К.Султанов).

ОНКОЛОГ ат. Онкология кәнигеси, врачы. *Онколог* — бұл кәуипли болмаған хәм кәуипли өсимтелерди диагнозлау, емлеу хәм алдын алыу менен шуғылланатуғын шыпакер (газетадан).

ОНКОЛОГИЯ (грек. *onkos* — *исик, өсимте, искен жер* + *logos* — *илим, тәлиймат*). ат. Исик (өсимте) лердің пайда болыу себеpleri, олардың келип шығыуы, рауажланыуы, сондай-ак, исик кеселликлери менен ауырыу, олардың алдын алыу хәм емлеу жолларын үйрениуши медициналық-биологиялық илим. *Онкология* бөлиминде науқасларға заманагәй усыллар тийкарында медициналық жәрдем көрсетилмекте (газетадан).

ОНКОЛОГИЯЛЫҚ кел. Онкологияға тийисли, онкологияға қатнаслы. Президент мәмлекетимизде *онкологиялық* кеселликлерди емлеу ушын дәри өнимлерин ислеп шыгарыу мүмкиншиликлерин көрип шығыу бойынша тапсырма берди (газетадан).

ОНЛАЙН (ингл. *online* — «*линияда*»). ат. Компьютер жәрдемінде интернет аркалы байланыс жасау. Жоқары оқыу орынлары студентлери хәм ата-аналары арасында өткерилген *онлайн* социаллық сораунаманың нәтийжеси жәрияланды. Оқыу процесин методикалық тәмийинлеу секторы жумыслары бойынша республикалық *онлайн* семинар өткерилди (газетадан).

ОНЛАҒАН сан. Шамалық сан болып, онға жақын, он саны әтирапында дегенди аңлатады. *Онлаған* ууығы сынған соң үзиклер хәр жер-хәр жерден ишке тууып турар еди (М.Нызанов).

ОНЛЫҚ ат. 1. Он саннан ибарат болған сан. Әл-Хорезмий «ноль» санын, онлық санақ системасын хәм де кублар координаталарын бириншилерден болып тийкарлап берген хәм

әмелиятқа енгизген (газетадан). **2.** Мөлшери он болган топар. Глобализация дәуиринде кәлиплескен геоэкономикалық кеңісликте жәхән еллериниң саўда-сатық айланысы жокарылады, соның ишинде биринши *онлық* топарына киретуғын мәмлекетлердиң позициясы глобал экономика-сының барлық сфераларында күшеймекте (журналдан). **3.** Ақша бирлиги. Сатыўшының алдына бир кызыл *онлықты* шығарып қойып еди, жолдасы дым үндемей қалды (газетадан). **4.** тар. с. гөн. с. Он хожалықтың үстинен қарайтуғын басшы, он хожалықты басқарыўшы. ◇ **Онлық бөлшек** — бөлими он санының пүтин дәрежеси болатуғын бөлшек. Алдын айтканымыздай, рационал санлар үстинде, тийкарынан шекли *онлық бөлшеклер* үстинде орынланатуғын әмеллер хәм олардың кәсийетлери мәлим деп есаплаймыз («Математика» саб.). **Онлық шыра** — жақтылығын, пилигин хәм май мөлшерин белгилейтуғын шыра.

ОННАН Р. 1. Өйткени менен, өйткеннен, сөйткеннен. Мен неге гүбиртиклей беремен, *оннан* қайта ашығын бетине айтып буның бир жағына шығайын (М.Әбдирейимов). **2.** Ол нәрседен, ол хәдийседен, ол жерден, ол истен, ўақыядан. *Оннан* баска кеше кеширек колхоз почтасынан хат алып Шүкиржан апаның үйине әкелди (А.Бекимбетов). Бир заманлары Ираннан Хорезмге алып келинген. *Оннан* республикамыздың түслик районларына, кейин-кейин арқа районларға өтип атыр (М.Нызанов). *Оннан* арман кетсе үлкен бағ, оның ишинде түрли мийўе ағашлары, ишинде қыдырыў қыс күнлери болса да қызыклы (С.Хожаниязов). Темирхан атаның *оннан* хабары болмады (Т.Қайыпбергенов). **3.** Сол адамнан, ол адамнан, соннан. — Ибрайым болыс залым киси ме? — деп сорады *оннан* Шерип (Қ.Ирманов). Қайнаға, *оннан* хат келсе мына баламды жуўыртып жиберермен (Т.Қайыпбергенов). Ал, буның ушын адамлар *оннан* өш алды (А.Султанов).

ОННАНША р.Өйткеннен, сөйткеннен, олай қылғаннан, солай қылғаннан. Мен сени айтпай-ақ танып турман. *Оннанша* тезирек жетип адамларды куўант (Ө.Хожаниязов). *Оннанша* үйге кайтып, көзәйнегин тағып, китаплар менен сөйлескени мақул (М.Нызанов). *Оннанша* еситпегени жақсы! (М.Нызанов).

ОНОМАСТИКА ат. лингв. **1.** Тилдеги барлық меншикли атларды, олардың пайда болыў хәм өзгериў тарийхын

үйрениуіші тил билиминің тарауы. *Ономастикада* келеген бийик, төбе хәм шыңның меншикли атын билдириуі ушын ороним термини қолланылады (Қ.Пахратдинов). 2. Белгили бир тилге тийисли барлық меншикли атлардың жыйнағы.

ОНОМАСТИКАЛЫҚ ат. лингв. Ономастикаға тийисли, ономастикаға байланыслы. Топонимлер номинациясында транспозиция принципі әхмийетли *ономастикалық* ызымлардан бири есапланады (Қ.Пахратдинов).

ОНСЕРИ сан. Батпанның төрттеи бири, ауырлық өлшем 10 кг. салмаққа тең. «*Онсері* бел менен ана жапты қазып едим ғой, ана гөне қыслаудың аржағында кетпен менен кетпенлеп тары егип едим ғой» деп ишимнен ойлап өткен өмиримди көз алдыма елеслетемен (М.Дәрибаев). Сатымбай *онсері* дәнди өлшеп кемпирдің жамаулы қалтасына салды (Б.Бекниязова). Сениң теңің емес хәмел, Қолына ал онсері бел, Атызыңа барып шел шап, Ақылымды ал, надан болма (Бердақ). *Онсері* ууайымнан сийсері пайда жоқ (қ.х.н.м.). Дәнлеп, батпанлап, пудлап, *онсері*, сийсері деп өлшенетуғын болса жоңышқа туқым гейде қадақлап өлшенеди (К.Кәримов).

ОНСЕРИДЕЙ кел. Онсериге жақын, онсериге шамалас. Жол өңжамы салынған *онсеридей* коржын ыйыққа айқара тасланған (Ш.Сейтов).

ОНТОГЕНЕЗ (грек. on, ontos — *болмыс* + genesis — *келіп шығуы*). ат. Организмнің индивидуал рауажланыуы дауамында болатуғын избе-из өзгеріслер комплекси. *Онтогенез* дәуири. Хайуанлар *онтогенези*.

ОНТОЛОГИЯ (грек. on, ontos — *болмыс* + logos — *илим, тәлім*). филос. Философияның болмыс, оның принциптері, тийкарлары, дүзилісі хәм ызымлықтары хаққындағы бөлімі. *Онтология* мәселелері Шығыста, әсіресе, бизің журтымызда «Авесто» заманларынан баслап философиялық көзқараслардың қурамлық бөліміне айланған (газетадан).

ОНША р. Белги, муғдар, хәрекетти билдириуіші сөзлер менен қолланылып, белги, муғдар, хәрекет дәрежесинің өлшемнен төменлігін, күшсіз, кем екенін билдиреди: ол дәрежеде, айтарлықтай. Ол балықшылар *онша* нәзер аудармай қатар тұрған Жумабай менен Жәмийланың сүүретіне тигилди (К.Султанов). — *Онша* алыс емес жерден қақтың сууы табылады

(К.Кәримов). Үшінші күні күзде *онша* сууды тартпады (М.Нызанов). *Онша* бүйтип налымас едим, *Онша* бүйтип адам бендеге, Жанды қыйнап жарылмас едим (М.Сейтниязов). Лекин ол пайытлары буған *онша* итибар бермедім (М.Нызанов).

ОНШАМА р. Буншама, соншама. Ойлап шайыр хаққы усынып йыглап, *Оншама* шайқалма кеулинди дағлап (Өтеш). Бакан қойды, жүен салды, Белине түрмесин шалды, *Оншама* қыйнамай жанды, Зор шеберлик қылған екен (Бердақ).

ОНШЕЛЛИ р. Соншама, оншама, жүдә. Сонлықтан Айжамал әдепки пәттегидей *оншелли* тынышсызланбады (Ө.Хожаниязов). Бул сөзге *оншелли* итибар бермей, кеңселерге де кире шығайын (Ө.Хожаниязов). Бул шешими хақый-катлықтан *оншелли* қашық емес еді, шынында қозғалаң басшылары я әскер, я хан әулады болған, бірақ тәжирийбеси кемис адамлар болды (К.Кәримов). Юлдаш аға, Мамутов айтқан тау арасындағы сахнада Ғәрип *оншелли* көзге түсе алмады (М.Нызанов). Оған пашшап *оншелли* мәгар баққал курақым қыйналмады (К.Кәримов).

ОНЫ ал. 1. Соны, сол адамды, ол адамды. Хәмме катын билип *оны*, Гүлимдей қып баққан екен (Бердақ). 2. Соны, сол нәрсени, ол нәрсени. *Оны* бажбан кемпиринен жиберетуғын болды (М.Нызанов). *Оны* бир-еки пийшембиден кейин кеңейтти (М. Нызанов). ◇ **Оны-буны** – а) хәр нәрсени, хәр қыйлы затларды, үәжлерди; б) әйтеуір нәрсени, хәр нәрсени, ананы-мынаны. Сылтау етип *оны-буны*, Узақ болсын деп өмири (Бердақ).

ОҢ I кел. 1. Хәр бир нәрсениң оң жағы, солдың қарсы жағы, қарсы тәрәпи. Машинаның ишинде шофёрдың *оң* капталында отырған капитан терең ойға батып хеш жаққа сер салып қарамады (А.Бекимбетов). *Оң* аяғын алдына созып, қызыл шырайлы жигит отыр (К.Сұлтанов). *Оң* қолы күйе баслады, сол қолына алды (К.Кәримов). Әбдикерим жийреннің *оң* тәрәпинен айланып, Қудайназарға қамшы силтеді (М.Нызанов). 2. Дурыс, туұры жөн. Иси баспай бәрха *оңға* (Әжинияз). Бәрекелла *оңнан* келсин талабың, Сауал берсем үйилмесин қабағың (И.Юсупов). Талабын душпаны бастырмай *оңға*, Адамға әжайып заман көринди (Омар). ◇ **Оң болсын** – қутлы болсын, қайырлы болсын. Ким де болса сизге қызын береді, *оң болсын* деди (Қ.Аралбаев). *Оң болсын!* (М.Нызанов).

Оң қанат — жақын жәрдемши, атқосшы, жәрдемши. Сөздің хақыйкаты, бул почтальон болған менен үлкен ис ислеп жүр, ол хәзир колхоз басқармасының **оң қанаты** болып жүр (Ө.Хожаниязов). **Оң қол** — ең жақын адам, исенимли адам, жақын жәрдемши. **Оң-сол — а)** жән-жақ, дөгерек, тәрәп. Қырманы пуш болса создым қолымды, Қаранып, карманып **оңлы-солымды** (Г.Дәулетова). Умтылды Әмет қанжар ойнап қолында, Аңламады не бар **оңлы-солында** (И.Юсупов). Азғанадан өзине келип, **оңлы-солына** аңлыған ол үстіндеги қасқыр ишекти серпип таслап орнынан турды да, тысқарыға шықты (К.Кәримов). **б)** мәнисин, парқын, жөнин. Ис парқын билмес **оңы-солдың**, Жөнин таппас туұра жолдың, Кулықта езилген елдің, Адамының бәри қорқак (С.Мәжитов). **Оңтамғалы** — урыў-тайпа атамасы.

ОҢ II ат. Бир нәрсени хақыйқат түрінде өз көзи менен көрген шынлық, турмыс. **Оңым** ба, түсим бе, әйтеуір билмеймен (Т.Қайыпбергенов). Мийримди қандырған татлы суұларын, **Оңым** түе түсима де енеди (Г.Есемуратов). Бул көргеним **оңымда** ма, я түсинде ме дегендей көзин ашып жумып, жыпылықлатып та көрди (А.Бекимбетов). **Оңында** албырақлаған, түсинде сандырақлайды (ққ.х.н.). **◇ Түси оңынан келиў** — түсинде көргени өмирінде де жүз бериўи, түси туұры болып шығыуы.

ОҢ III ат. Бир нәрсенің әдетте көринип туратуғын жағы, тәрәпи, сырты. Кийимнің **оңы**, көйлектің **оңы**.

ОҢАЗА кел. **1.** Тынышсыз, биймаза. **Оңаза** бала. **2.** Жағдайсыз, қолайсыз. **Оңаза** тамаксаў адам.

ОҢАЙ кел. **1.** Аңсат, жеңил, қолай. Хаяллар менен жәнжеллескеннен гөре қанша қызба болса да ерлер менен сөйлесиў анағұрлым оңай (Т.Қайыпбергенов). Бирақ, бизин ладан, саўатсыз халықты уйымластырыў **оңай** емес (А.Бекимбетов). Хәким болыў **оңай** емес тап хәзир, Баяғыша шалқып дәўран сүргендей (И.Юсупов). — Кеширесиз, сизге қарақалпак болып жасаў **оңай** ма я қыйын ба? (Т.Қайыпбергенов). **2.** Қайым, қолай, бейим. Малым жоқ деп қыйналма, Питпесе де ол маңлайға, Душпанға түспе **оңайға**, Көзинди ашып жүргил, балам (Бердақ). Жаўдың **оңайын** ала баслады (Ө.Хожаниязов). **◇ Оп-оңай** — жүдә аңсат, жеңил,

кайым. Базаргүлди *оп-оңай* қолына түсирмекши еди (Қ.Аралбаев).

ОҢАЙЛАНЫҰ ф. 1. Жениллениу, аңсатланыу, жақсарыу. Жойбарланды табыс қаржы, буйым өсти колхоз, совхоз, бөлим, *оңайланды* қыйындар (Қ.Ирманов). Заман *оңайланды* қудайға шүкір, Жалған уйкасықлар уйкаспай қалды (И.Юсупов). 2. Қолайланыу, таярланыу. Қусыма келе бердің тағы айланып, ол да тур ушайын деп *оңайланып* (Әжинияз). Хош саушылық пенен көрискеймиз, — деп Ерполат нарға миниуге *оңайланды* (М.Дәрибаев).

ОҢАЙЛАСЫҰ ф. 1. Аңсатласыу, жеңиллесиу. Қар үстинде мантандап шананы, сүйретип киятырған Қадир сол күни истін *оңайласып*, бахтының жеңгенине иштен қуанып киятыр (К.Султанов). 2. Қолайласыу, қолайланыу. Оразгүл *оңайласып* отырып қораздың бөтекесин, төс ғөшин, аяғын молланың алдына устахана деп қойды (Ж.Аймурзаев).

ОҢАЙЛАҰ ф. Аңсатлау, жеңиллеу, қолайлау, бейимлеу. Ғауашаны орақ пенен отау *оңайлау*, — деди Роза («Жеткиншек» г.).

ОҢАЙЛЫ кел. Қолайлы, ийкемлі.

ОҢАЙЛЫҚ кел. Жедиллік, аңсатлық, қолайлылық. Бул сапары жынаятшы *оңайлық* пенен қолға түспейтуғынын командир сезип тұр еди (газетадан).

ОҢАЙСЫЗ кел. Қолайсыз, жағдайсыз.

ОҢАЙСЫЗЛЫҚ ат. Қолайсызлық, жағдайсызлық. Ис басқарыушының надурис шешими, жұмыс барысында көплеген *оңайсыздықлар* келтирип шығарды (газетадан).

ОҢАҚАЙ кел. Жұмысты хәм тағы басқа нәрселерди оң қолы менен ислейтуғын, ислей билетуғын адам, оң қолы иске епли адам. Дүнья жүзилик статистикалық мағлыұматларға қарағанда, жер жүзинде инсанлардың 98% бас мийиниң шеп ярым шарлары актив хәрекетте болыуы анықланған. Бул жер жүзиндеги инсанлардың 98% *оңақай* дегени (Ш.Тамамбетова).

ОҢАЛДЫРЫҰ ф. Жақсылау, жақсартыу, кенелтиу, кенелдириу.

ОҢАЛМАҰ ф. Дүзелмеу, тәуір болмау, жақсы болмау. Отырыпты ауырыуды гүзетип, дейди ойланып кетемиз бе *оңалмай* (Ж.Аймурзаев).

ОҢАЛЫҰ ф. 1. Ауырыудан дүзелиу, тәуір болып кетиу. Өзи-ақ *оңалып* кетер, — деди Елмурат кемпирине (Ж.Аймурзаев). 2. Жаксыланыу, ғурғынласыу, байыу. Колхозлары күннен күнге жанланып, Күн-күннен баратыр иси *оңалып* (кк.поэз.ант.). Турың, ата, орныңнан, орнында бар *оңалар* деген сөз бар бурыннан («Мәспатша»).

ОҢАЛЫҰШЫ ат. 1. Ауырыудан дүзелиуши, тәуір болып кетиуши. 2. Жаксыланыушы, ғурғынласыушы, байыушы.

ОҢАТАЙ кел. Қолай, қайым.

ОҢАТАЙЛАНЫҰ ф. Қолайланыу, ыңғайланыу, қайымланыу. Илиули турған плащын алыуға оңатайлана бергенде бағанадан берли биз екеуимізге таңлана қарап турған Ақмарал бөксесин шайқап әкеме жакынлады («Әмиүдәрья» ж.).

ОҢАТАЙЛЫ кел. Қолайлы, ыңғайлы.

ОҢАТАЙСЫЗ кел. Қолайсыз, ыңғайсыз.

ОҢАША р. Жекке, бөлек, айырым, аулак. Бахтына шет адам да, Аймерекениң ери де жоқ, үйи *оңаша* еди (М.Дәрибаев). Үйде жасауыл менен Халмурат бай ғана *оңаша* калды (К.Султанов). Мени растан да танымадың ба, ашина Қара алптегин, — деди Жутан олар *оңаша* калғанда (К.Кәримов). Гүзек айында Сапардың жылы толған садақасына Төребай келип, асты тарқатып болған соң, кемпир менен *оңаша* қалып гәп баслады (К.Султанов). Мектептің *оңаша* бир бөлмесинде Жәмийла Хожаниязов пенен гүрриндесип отыр (К.Султанов). — Сейфулмәлик, сен шығып тур, Бәширге *оңаша* айтылатуғын гәпим бар (К.Кәримов).

ОҢАШАЛАҰ ф. Бөлеклеу, аулаклау, жеккелеу, айырымлау.

ОҢБАҒАН кел. Жаман, бузык, бузылған, жөнсиз. *Оңбаған* әдети барды өз алдына, Сонындай тәртипсиз иси бар екен (Омар). Отырсаң-ау тыныш, бийғам, Сауда билмес бир *оңбаған* (Б.Исмайлов). — Әй, *оңбаған* кемпир деп ғаррысы өз жамбасын өзи сартылдатып урса да, оның қозғалатуғын түри болмады (Т.Қайыпбергенов). — Биреу-миреу хеш гәп те, сол *оңбағыр* Әбдикеримге тап болып кала ма деп қорқаман (М. Нызанов). — *Оңбаған*, ақмақ бәрін билқастан ислейсең... — деп Таймасов үстиме дөнип, дүрлеп келип калды (О.Әбдирахманов).

ОҢБАҒАНДАЙ I кел. Оңбағанға усаған, оңбаған сыяклы.

ОҢБАҒАНДАЙ II р. Бирталай, көп, оғада көп, жүдә, дым, күтә. Атыздың бир шетинен азғантай бере ғой десем, қойса,

астында көлигін бар ғой деп *оңбағандай* етип үйіп салды (газетадан).

ОҢБАҒАНЛЫҚ ат. 1. Жаманлық, бузықлық, жаманшылық, жөнсізлік, бузылғанлық. Оның барлық *оңбағанлықтарының* үстiнен күледi (Г.Есемуратов). 2. Биймазалық, тәртипсізлік.

ОҢБАҰ ф. Жолы болмау, иси келіспеу, жолға түспеу, дүзелмеу. Көп уақытта қылған иси *оңбаған*, жалқаудың шарасын көрмегін керек (С.Нурымбетов). Ата тилин алмаған, хеш уақытта *оңбайды* («Қырк қыз»). Кебир тоңбас, тентек *оңбас* (кк.х.н.).

ОҢҒА р. Оң жаққа, оң тәрепке. *Оңға*, солға ауып аяғын басыуға қарады (Ә.Пахратдинов).

ОҢҒАРЫЛМАҰ ф. Дурысланбау, жөнленбеу. *Оңғарылмай*, ойға алған талабы, халық посты, Шоманайдан тарады (әд. хрест.).

ОҢҒАРЫЛЫҰ ф. Дүзелиу, дурысланыу, жөнлениу, жақсарыу, жақсыланыу. Кейнинде қалғанын билди, Иси *оңғарылғанын* зейни илди («Мәспатша»). Төребай «исим *оңғарылды*» деп тырысқан тула бойы жазылыскандай болды (К.Султанов).

ОҢҒАРЫҰ ф. Жөнлеу, дурыслау. Айтыудан-ақ гәпке түсти, *Оңғаратуғын* болды исти (Бердак). Мәжнүн атты *оңғарып*, Бабаны сонда кууады, Басына күнлер тууады («Мәспатша»). Жеңгем дейтуғын болсаң, усы баланың исин *оңғарып* жибересең (К.Рахманов). Түрекен хакқында жазыу ушын китап актарып отырыудың түк кереги жоқ, ас писирим де *оңғарып* таслауға болады (О.Әбдирахманов).

ОҢҒЫЛЫҚ ат. Ансатлық, жақсылық, жеңиллік. Келген менен мунда да *оңғылық* болмаған (С.Мәжитов). Әуел бастан елинен, *Оңғылық* пенен келген жоқ (Жийен жырау). Росей патшасы сораған соң және *оңғылық* болмаған (Қ.Ирманов).

ОҢҒЫШ к. оңыу.

ОҢДЫРМАҰ ф. Аямау, жаманлық қылу, жауызлық етиу. Қолына түссем *оңдырмайды* (Ж.Аймурзаев).

ОҢДЫРЫҰ ф. Дурыс ислеу, жақсылау, жақсылық ислеу, жөнлеу, *Оңдырып* исин етпесе, қалайша илаж етермен (Әжинияз).

ОҢҚА: р. онқасы жоқ. Рети жоқ, қолайы жоқ.

ОҢЛАТЫҰ ф. Бир нәрсени дүзетиү, дурыслау. Айтып сөзлерди тынлатып, Кемис жерин хәм *оңлатып*, Бир ярим ай бирге жатып, Хәз етип өткен күнлерим (Бердак).

ОҢЛАҰ ф. 1. Дүзеу, жөнлеу, дүзетиу, ислеу, дурыслау. Сынған арбаларды *оңлап*, қора-қопсыны тазалау (К.Султанов). Жол дегениң сондай уллы зат, Үлес қосың оны *оңлауға* (Т.Мәтмуратов). Ортаға шөккен бийжағдай үнсізликтен кейин бий өзін *оңлап* алды (К.Кәримов). 2. Дурыслау, жақсылау, кеуілдегидей етиу. Байдың баласы қырқ жигитке *оңлап* зыяпат бере алмады (А.Бекимбетов). Түнде уйқыдан қалсаңыз, ертең балықты *оңлап* аулай алмайсыз (К.Ирманов).

ОҢЛАҰЛЫ кел. Дүзетиули, ислеули. Кешегиде бузып әкелгени жетпегендей, бул сапары да *оңлаулы* турған мотоциклин және минип кеткенине Полаттың ызасы келди (газетадан).

ОҢЛАҰСЫЗ кел. Дүзетиусіз, ислеусіз.

ОҢЛЫ кел. Жөн, жақсы, дурыс. Жаманға дос болсаңыз, Өткен иске қууанып, Бир ис *оңлы* болмайды («Ер Зийұар»). Қонақ қылып хеш күтпеди, Бир *оңлы* хызмет етпеди, Быламық еркин жетпеди, Жарманы аз салған екен (Бердак). — Қызымау, мен сениң *оңлы* болыуыңды гөзлеймен (Ө.Хожанов). Үстинде *оңлы* көйлегі де жоқ екен (М.Дәрибаев). Негедур түни менен *оңлы* уйқылай алмады, жаздың қарыстай ақшамы оған дым созылып кеткендей болды, көзі сәл илиниуден әжептәуір түслер көріп, уйқысы шайдай ашылып кете берди (К.Рахманов). Тилемис күни менен тыпыршыланып *оңлы* көзгир ала алмады (К.Султанов).

ОҢЫСПАҰ ф. Келисе алмау, бирге жасай алмау, ислесе алмау, сыйыспау. Ашық болса еми аңсат, шеше-ау, бийкешим байы менен *оңыспай* қайтып келди, — демеп пе един (К.Кәримов).

ОҢЫСТЫРЫҰ ф. Турмыс қуруына, жасауына жәрдем етиу, сыйыстыруу. Халыққа жақсы емеслиги — өз ауылының тири жетим болып отырған бир байғұсын *оңыстырыуға* жасы үлкенлери елшилик етпеди деп гүналайды (С.Хожаниязов).

ОҢЫСЫҚ ат. Турмыс, аухал, жағдай жасау. *Оңысық* қыйын болған жылларда қол ушы талап та ететуғын едик (Қ.Айымбетов). Сөйтип «*оңысық* басқа, хәз басқа» деген сыяклы биреуден илгери, биреуден кейин турмыс кеширип күнелттик

(Ө.Хожаниязов). Пикир алып, яр сүйиү-кәте, О тек мәзи *оңысық* ғана (Т.Мәтмуратов).

ОҢЫСЫҚЛЫ кел. Оңысып, келісип жасап атырған.

ОҢЫСЫҚСЫЗ кел. Оңыспайтуғын, сыйыспайтуғын, бирге келісип жасау имканияты жоқ.

ОҢЫСЫҰ ф. Турмыс кешириу, күнелтиу, сыйысыу. Келинің оғада жақсы *оңысып* кетти (Ж.Аймурзаев). Бул үшеуи бир хожалық болып, үйленип отырса да *оңысар* еди (К.Султанов). Балалар жүуери зағара, тары зағара менен *оңысар* деп әкелип отырғаным (К.Кәримов). Жора-жолдаслардың кууыс-қолтығында еплеп, кирейге *оңысуға* болады (О.Әбдирахманов).

ОҢЫҰ ф. 1. Жақсы болыу, бахытлы болыу, тәуір болыу, иси дүзелиу, жетисиу. *Оңар* жағымды гөзлесем, хадал айтып сөз сөйлесем, Халық ушын бахыт излесем, Болар ма екен акыбет (Бердак). Мийнетине пул тауып, көби *оңып* қалыпты (Қ.Ирманов). Кәнекей ол қонағым, Күлкиден *оңып* қалдық (Т.Мәтмуратов). 2. қ. Өңиу. Дийқан қуяш пенен жамғырда реңки *оңып*, пилтеси шығып кеткен тақыясын қолына алып басын қасыды (К.Кәримов).

ОП: ф. опка тартыу. Орайға тартыу, ортада жүриу, тапта жүриу, тууры жүриу.

ОПА I ат. Бетке жағатуғын ақ унтақ зат, пудра. *Опа* — қаяллар ушын ең әййемнен жақсы таныс хәм үрдиске айланған косметика өними түри (газетадан).

ОПА II р. Ярға, досқа, жақын инсанларға садықлық; сөзде, үедеде қатаң турыу. — Бул дүнья Қарыуынға не *она* етти (Ә.Пахратдинов). Қосығым ышқымдур, *онадур* — шәртим (Т.Мәтмуратов).

ОПАДАР к.опалы. Ажар опа қылмас *онадарына*, Жүзден шырай кетер қууат беллерден (Т.Мәтмуратов). Ақыл болып адасканда, *Онадарың* мен болайын (М.Нызанов).

ОПАҚ р. Қолайсыз, орынсыз, жағдайсыз. Отырсам *опақ*, турсам сопақ болып жүрген тынышсызлықтан айырылдым (Ж.Аймурзаев). Мерекеде *опақ* болдым, Еңгезердей сопақ болдым, Көлге барсам копақ болдым, Балығым жоқ болды мениң (Бердак).

ОПАЛЫ кел. Өз үәдесин мукәддес билиуши, сөзинде, үәдесинде қатаң турыушы; садык. *Опалы* үәдеси бар өз ярына,

Өлмес үәдесинен табылады (Әжинияз). Құры қыял болмас *опалы*, Бос қыялда болмайды салмақ (Т.Мәтмуратов). *Опалы* дос сени көрген шагларда, Көзден қайғы, көкиректе муң қалмас. (И.Юсупов).

ОПАЛЫЛЫҚ кел. Опалы адамларға тән қәсийет, опалы адамларға тән ис-хәрекет. Хаял атаулының ең унамлы қәсийетлери болып табылатуғын ақыллылық, хошминезлилик, *опалылық* сыяклы белгилер Гүлпаршынға да тән болып табылады (журналдан).

ОПАСЫЗ кел. Өз үәдесин бузыушы, садық емес, тураксыз, исенимсиз, еки жүзлі, бийопа. *Опасыз* ол, сөзи ялған, Сүйгенине кет ойланба (Бердақ). Досқа дослар зыян етпен, *Опасызды* паян етпен, Жолдан шығып хәргиз кетпен, жолдан шыққан оңған емес (Бердақ). Әй кеулим жууырма *опасыз* малға, Нәпсихорлық мийрас бий, иймам байға (К.Султанов). Қәдир жабайы қашқын!... Азғын әке!... Айныған тууысқан... *опасыз* костар!!! (К.Султанов). *Опасызда* Ұатан жоқ, Сөксанарда ийман жоқ (кк х.н.).

ОПАСЫЗЛЫҚ ат. Өз үәдесинде турмау; қыянет, садық емеслик, тураксызлық, исенимсизлик, еки жүзлилик, бийопалық. Тап сол заматта Нурбай да көз алдыма елеслеп, досқа *опасызлық* етпе. Дәслепп өз мухаббатынды сүй,... (Ө.Хожаниязов). Жасыл жапырақ жамылған пахталар «Гүлсәнем, қайда барасан, өз өмириңе *опасызлық* пенен қарама» — дегендей болып көринди (Ж.Аймурзаев). Кәйдем, *опасызлық* етип жүрмесин, еле де бүйириңе ойласып көр (К.Султанов).

ОПАТ: ф. опат болыу, опат етиу. 1. Өлиу, қазаланыу, жоқ болыу, тамам болыу. Ол 1854-жылы Рыбников дәрьясын атлы өтип баратырғанда аты тасқа сүринип жығылып, аяғы аттың астында қалып *опат* болған екен (Қ.Айымбетов). 2. Қыйрау, қыйралыу, жайрау, ойран болыу. Биреулердің шаңарағын ортасына түсирип, хожалығын бузып *опат* еткен сен урыс (Ө.Хожаниязов). Әмиүдәрья толқынласып қутырып, дегиш алып, *опат* болар ауыллар (Х.Сейтов).

ОПЕРА (итал. *опера* <лат. *опера* — *дәретиушилик жемиси, мийнет, шығарма*). ат. Музыкалық-драмалық көркем өнер жанры хәм театр сахнасында оркестрге косылып, косық пенен атқарылатуғын музыкалық-драмалық шығарма. Моцарт, хәтте

үш жасында-ақ музыканы билип, 12 жасында, «Бастен хәм Бастенэ» операсын дөреткен (Т.Қайыпбергенов).

ОПЕРАТИВ кел. 1. Әскерий операцияға тийисли, әскерий операция менен байланыслы болған. *Оператив* карта. 2. Тапсырманы ямаса өз ұазыйпасын әмелий жақтан тез шешетуғын, орынлайтуғын. *Оператив* топар. Бул жууапкершиликли тапсырманы орынлау ушын тез арада *оператив* топар дүзилди (газетадан). 3. Тезлик, шаққанлық пенен әмелге асырылатуғын, тез қолланатуғын; тез, исшен, әмелий. *Оператив* илажлар. *Оператив* түрде ислеу. ... амбулатор-поликлиника мәкемелеринде «онлайн патронаж» системасын тиклеу, онда 6 жасқа шекемги балалар саламатлығынан тиккелей хабар алыу, хәр қандай өткір кеселликлердин белгилери бар балаларға шыпакердин *оператив* тексеріуін өткеріу жұмыслары алып барылмақта (газетадан).

ОПЕРАТИВЛИК ат. Оператив қәсийетке ийелик; тезлик, әмелийлик. *Оперативлик* пенен ислеу. Мәмлекетимизде автотранспорт қураллары айдаушылары ушын қосымша қолайлықларды жаратыу, халықтың автортранспорт қуралларынан пайдаланыуына байланыслы машқалаларын *оперативлик* пенен шешиу, сондай-ақ, пуқараларымыздың бул бағдардағы тилеклериниң әмелге асырылыуын тәмийинлеу мақсетинде Президентимиздин арнаулы қарары қабыл етилди (газетадан).

ОПЕРАТОР (лат. operator — *ислеуши, ислеп турған*). ат. 1. Кәрханаларда белгили бир операцияларды орынлайтуғын курамалы қурылма хәм үскенелерди басқарыушы қәниге. ЭЕМ *операторы*. Компьютер сауатханалығын үйретиу курсында оқып «ЭЕМ *операторы*» гүуалығын алған (газетадан). Әмелдеги тәртіпке бола, телефон байланысы хызметлерин көрсетиу ушын пайдаланыушылар телекоммуникация *операторына* шөртнама дузиу ушын арза береді (газетадан). 2. Кино-, теле-хәм видеофильмлерди сүүретке алыушы қәниге, маман. *Кинооператор* — жақтылықтың экспрессив мүмкиншиликлерин билетуғын, плёнкалы үскене хәм оптикадан, сондай-ақ, жәрдемши камера үскенелеринен: арбашалар, кранлар, стедикамлар хәм басқалардан пайдаланыуды билетуғын қәниге (газетадан).

ОПЕРАЦИЯ (лат. operatio — *ис, хәрәкәт, хызмет*). ат.

1. Медицинада айырым кеселликлерди емлеу мақсетинде денениң кеселленген жерин хирургиялық жол менен кесіу хәм тигіу. Аяғымды *операция* жасады (К.Рахманов). *Операция* столына жатқызып, Адам саўдаласар адам өмирин... (И.Юсупов). Саат күндизги үште *операция* басланыуы керек еди (М.Нызанов). **2.** Қандай да бир мақсетти гөзлеп ямаса белгили бир оператив яки стратегиялық уазыйпаны орынлау ушын бирден бир жоба бойынша хәм келисилген уақытта алып барылатуғын ис-хәрәкәтлер комплекси. Урыс *операциясы*. — Таксыр, усы *операцияны* маған тапсырыуыңызды сорайман, — деп сораныпты (Ә.Шамуратов). **3.** Сауда, финанс, почта, санаат, компьютер, қамсызландырыу хәм т.б. менен байланыслы уазыйпаларды орынлауға қаратылған искерлик ямаса ис-хәрәкәт. Банк *операциясы*, өндириллик операция. Банк *операцияларын*, сондай-ақ, банклердин хәм банк *операцияларының* айырым түрлерин әмелге асырыушы шөлкемлер тәрәпинен бул бәнтте нәзерде тутылған басқа да *операцияларды* жүргизиу банк искерлиги есапланады (газетадан).

ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ат. Операцияға тийисли, операцияға байланыслы. *Операциялық* хызмет — бул базарға өз товарларын ямаса хызметлерин усыныу менен тиккелей байланыслы бизнестин функциялары (газетадан). Ең дәслепки компьютерлерде *операциялық* система болмаған, себеби баскаруу программалары тек белгили бир түрдеги компьютерлер ушын жаратылған («Информатика» саб.).

ОПЕРЕТТА (итал. operetta — *киши опера*). **1.** Қосық, аяқ ойын хәм сөйлесиу (диалог) аралас, комедия характериндеги музыкалы сахна шығармасы. *Опереттада* ария, ансамбль, хор сыяқлы өзине тән опера формаларынан пайдаланылады, бирақ олар әдетте әпиуайы қосық-аяқ ойын характеринде дауам етеди. Вокал хәм хореографиялық номерлер *опереттада* хәрәкәтти рауажландырыу, дәрәтпе идеясын тастыйықлау ушын хызмет етеди хәм драматургиялық жақтан өз ара байланысқан бир пүтинликти қурайды (газетадан). **2.** Усындай шығарма атқарылатуғын театр. *Оперетта* театры.

ОП-ОҢАЙ кел. Жүдә аңсат, женил, жеп-женил, қолай, қайым, қыйыншылықсыз. Садуллаға бул ислер дәслеп *оп-оңай* болып түйилди (газетадан).

ОППОЗИЦИЯ (лат. *oppositio* — қарама-қарсы қойыу). ат.

1. Карама-қарсы хәрекет; келиспеушилиқ; өз көзқарасын, сиясатын басқалардың көзқарасларына, сиясатына қарсы қойыу. 2. Басқарыушы идеология, ямаса **хүкімет** сиясатына қарсы шығыушы хәм мәселени басқаша шешиу жолын, басқаша сиясатты усыныс етиуши партия ямаса социаллық топарлардың улыуа атамасы. Изертлеудин тийқарғы предмети — «Демократиялық жәмийетте оппозицияның орны» — демократия теориясына тийқар болған жүдә кең тема болып, сиясаттаныушылық хәм конституциялық хуқық тарауы изертлеушилири тәрeпинен узақ уақыттан берли талкыланып келмекте (газетадан). 3. Бир қыйлы дәрежедеги тил бирликлеринин (фонема, морфема, сөз мәнилері хәм т.б.ның) арасындағы парықты билиу ушын өз ара қарама-қарсы қойыу. Фонема хәр қыйлы оппозициялар дүзеди хәм онда оппозиция ағзалары болған фонемалар түрлише қарама-қарсы қойылады, еки фонеманың сәйкес келиуинен бийтәрeплилик (нейтрализация) дәрейди хәм усынан «архифонема» пайда болады (А.Дәулетов).

ОППОЗИЦИЯЛЫҚ ат. Оппозицияға тийисли, оппозициядан ибарат болған, оппозиция руұхындағы. Оппозициялық хәрекет. Оппозициялық хәрекеттин хызмет етиуи тек демократиялық жәмийетке тән қубылыс (газетадан).

ОППОНЕНТ (лат. *opponens, opponentis* — қарсылық көрсетиуши). ат. 1. Ашық сәубет ямаса дискуссияда қарсы тәрeп. 2. Диссертация ямаса баянатты сын көзқараста бахалай алатуғын, анализлей алатуғын кәниге. Диссертация қорғау барысында оппонент өз жуумағын Кеңес ағзалары алдында жәриялайды. Рәсмий емес оппонент. Рәсмий емес оппонентлер санына шек қойылмайды. Рәсмий оппонент. Докторлық диссертация жақлау ушын илим докторы илимий дәрежесине ийе болған үш рәсмий оппонент керек болады.

ОППОНЕНТЛИК ат. Оппонентке тийисли, оппонентке тән. Диссертация темасы бойынша жақсы мағлыұматқа ийе кәнигелер оппонентликке усыныс етилди.

ОППОРТУНИЗМ (фр. *opportunisme* <лат. *opportunus* — пайдалы, қолай). ат. Бейимлесиушилиқ, ийкемлесиушилиқ, жүзегөйлик; усындай қәсийетлерди өзине синдирип, тийқар

етип алған сиясий ағым. *Оппортунизм* сиясат хәм сиясат-таныўда, сондай-ақ, экономика хәм биологияда қолланылатуғын термин болып табылады (газетадан).

ОППОРТУНИСТ ат. Оппортунизм тәрәпдары; оппортунизм сиясатын әмелге асырыўшы тәрәп (шахс). Ол ўақытлары *оппортунистлер* деп, еки хожайынға хызмет ететуғын хәм қәлеген ўақытта өз көзқараслары хәм исенимлерин жеке мәпи ушын аңсат ғана өзгертиўге тайын болған принципсиз адамлар түсинилди (газетадан).

ОППОРТУНИСТЛИК ат. Оппортунизмге тийисли, оппортунизм руўхындағы, оппортунизм сиясатын жүргизиўши. *Оппортунистлик* инфекциялар түрли жукпалы кеселликлердин топары есапланады (газетадан).

ОППЫҒЫҰ к. хоппығыў.

ОПТИКА (грек. optike — *көриў ҳаққындағы илим*). ат.

1. Физиканың жақтылықтың тәбиятын, жақтылық кубылыслары ызымлықларын, жақтылық пенен баска затлардың өз ара тәсирин үйренетуғын бөлими. 2. Жақтылықтың сәўлелениў хәм сыныў ызымларына тийкарланған әсбап-үскенелердин улыўма атамасы. 3. Көзәйнек, контакт линзалар таңлаў хәм сатыў ушын арналған магазин.

ОПТИМАЛ (лат. optimus — *ең жақсы, ең мақул*). кел. Ең муўапық, ең жақсы, ең қолай. Шигит егиўдин *оптимал* режими.

ОПТИМЕТР (грек. optos — *көриниўши* + metreo — *өлшеймен*). Жүдә анық сызықлы өлшемлер ушын пайдаланылатуғын рычаглы-оптикалық әсбап.

ОПТИМИЗМ (лат. optimus — *ең жақсы, ең мақул*). ат. Келешекке хәм улыўма ҳәр қандай иске исеним менен қараў; ҳәр бир нәрсениң жақсы хәм унамлы тәрәпин көриўге бейимлик. Орта әсир Шығыс хәм де Европада Ояныў дәўири гуманизмининң ўәкиллери, XVIII әсир француз ағартыўшыларының дүньяға көзқарасы *Оптимизм* руўхы менен суўғарылған еди (газетадан).

ОПТИМИСТ ат. Оптимизм руўхы менен суўғарылған, ҳәр нәрсеге, келешекке, улыўма өмирге үлкен исеним менен қараўшы, оннан заўықланыўшы инсан. Нәтийжеси жаман болмас қалай да, Врачлар *оптимист* болыўы дәркар (Т.Мәтмуратов).

ОПТИМИСТЛИК I кел. Оптимизм руўхы менен суўғарылған, хәр нәрсеge, келешекке, улыўма өмирге үлкен исеним менен қарайтуғын, куўнақ, кеўилли, көтеринки руўхтағы. Өмирге *оптимистлик* көз бенен қараў. *Оптимистлик* кейпият.

ОПТИМИСТЛИК II ат. II. Оптимистке тән қәсийетке ийелик. *Оптимистлик* — жаксы қәсийет.

ОПЦИОН (нем. option <лат. optio, optionis — таңлаў; қәлеў).

1. Шәртнама шәртлери бойынша тәрәплерден бирине миннетлемелерди орынлаў жолы, формасы, көлеми, техникасын таңлап алыў ушын берилген хуқық. 2. Сатыўшы ямаса қарыйдарға қымбат бағалы қағазлар яки товарларды белгили бир мүддет даўамында белгиленген бағаларда сатып алыў яки сатыў хуқықын беретугын шәртнама.

ОПЫҚ: опық жеў. ф. Өкинишке қалыў, пәнт жеў. Жыйған сайын жыйсам дерсең, Ақырысында *опық* жерсен (И.Юсупов).

ОПЫРАЙЫЛЫҢ ф. 1. Ойылыў, үнирейиў, омсырайыў. 2. Ойылыў, тартылыў, куўсырылыў. Еки урты *опырайылып* ийеги менен қыймылдаса мәсиўектей ербең-ербең етеди (Ж.Аймурзаев).

ОПЫРАЙЫҢ к. опырайылыў.

ОПЫРЫҚ кел. Тиси жоқ, ойылып турған, тиси кемтик, кетик. Опырық аўыз.

ОПЫРЫЛЫҢ ф. 1. Сыныў, бузылыў, қопарылыў. Үйге жақынлап келсек жайдың алдына тигиўли турған отаўдың шаңарағы *опырылып* ортасына түсип атыр (Г.Изимбетов). Ишки өжирениң төбеси *опырылып*, жетим-жесирлердің бахтына хеш ким астында қалған жоқ (О.Әбдирахманов). 2. Қалтасы *опырылыў*, қалтасы босаў, киширейиў, азайып қалыў, омсырайылыў.

ОПЫРЫҢ ф. Сындырыў, қулатыў, сулайтыў, қопарыў, аударыў, теңкерий. Жан баспас жанларды *опырса* тасқын, қалар қара шеңгел, кўйыста тастың (И.Юсупов). ◇ **Өзине қарай опырыҢ** — мол алыў, көп алыў. Олжаның көбин *өзине қарай опырады* (газетадан).

ОРИ ат. Қазылған жер, шуқыр, ой, қарым, ақым, ура. Жолда душпан *орды* қазып жатарлар, Қолынан келсе кәпеслерде тутарлар (Бердақ). Дос дегениң душпан болып шығады, Күлип

жүрип *ор* қазады, жығады (И.Юсупов). *Ор* ярым саатта-ақ теп-тегіс болып көмилди (Ә.Пахратдинов).

ОР II к. орыў.

ОРА к. ораў. Кемпир алды-арты қызарып пискеннен, үш нанды *оран* қызларынан бажбанның үйине жиберди (М.Нызанов). Оны алып сатарлар базарға киргизбестен *оран* алды да, өзлеринің дейдиндегі бахаға сорайды (М.Нызанов).

ОРАЗ ат. Бахыт, әўмет, ығбал. От — *ораз*.

ОРАЗА ат. дин. с. Мусылманлардың хәр жылы пүтин рамазан айы даўамында дүньялық ислерден өзлерин тыйып, таң атқаннан күн батқанға шекем хеш нәрсе ишпей-жемей жүриў үрп-әдеті; Исламдағы бес парыздың бири. Намаз — *ораза* парызым бар, Бир Алладан мениң, кызым, Атаңның айтар арзы бар, қулағың сал, жаным кызым (Бердақ). Бийшара кемпир *ораза* адамдай ол күн менен бул күнге бир нар татып өлмей отыр (М.Дәрибаев). — Бизиң апам «9 жасымнан берли жылда *ораза* тутаман» дейди (Т.Қайыпбергенев). Бас мәселе аўылда адамларға *ораза* туттырмаў болды (Ә.Пахратдинов). *Оразаның* питкенине байланысly байрам Қурбан хайт, бул арабша Ид ал-Адха деп аталады (Т.Қайыпбергенев). **Өмирлик ораза** — өмир бойы тутық болыў, ораза тутыў.

ОРАЗАШЫ ат. дин. с. Ораза тутыўшы, аўзы тутық адам. Күн батар алды еди, көшеден бир неше *оразашы* ғаррылардың гүрриндесип өтип баратырганын көрдик.

ОРАЗАШЫЛЫҚ кел. дин. с. Ораза тутыўшылық, аўзы жабық болыўшылық.

ОРАЗЛЫ кел. Бахытлы, әўметли, ығбаллы.

ОРАЙ ат. 1. мат., физ. Геометриялық фиғураның ок сызықлары кесилисетуғын, мәселен, шар сыртының барлық нокатларынан бирдей узаклықта болған нокат, геометриялық ямаса физикалық дәрежелердің орта нокаты. Аўырлық *орайы*. Эллипс *орайы*. 2. Халық жасайтуғын орынның хәкимшилик биналар, саўда хәм басқа мәкемелер жайласқан тийкарғы бөлими. Қала *орайындағы* мектептен оқыўшылар жәрдемге келетуғын болды (Ө.Хожанов). 3. Қандай да бир хызмет тараўында тийкарғы жумыс алып барылатуғын, басқаратуғын мәкеме. Қан кеселликлери бойынша *орайға* кел. Сол жақта онкологиялық *орайға* (М.Нызанов) Себеби, Күмөзек ийшан медресеси Қарақум ийшан медресесинен бурын қуралған илим

орайы болды (Ә.Пахратдинов). Тил үйрениу *орайы*. Педагог кадрларды қайта таярлау хәм қөнигелигин жетилистириу аймақлық *орайы*. 4. Пайтахт. Нөкис – Қарақалпақстанның *орайы*. Төрткүл *орай* болып ортадан... (И.Юсупов). Район *орайына* қатнауды алыссынып, басқа да бирли ярым балалар соған ерип жүрген (Ш.Уснатдинов). 5. Қандай да бир нәрсениң тийкарғы, негизги, әхмийетли бөлими. 6. Жоқарғы басқарыу, басшылық органы. *Орайдан* көрсетпе алыу. Ол апай жетписинши жыллары атаклы пахтакеш болды, *орайда* өткен үлкен әнжуманларға делегат болып қатнасты (М.Нысанов). 7. физиол. Нерв клеткаларының организмнің қандай да бир хызметин басқарыушы белгили топары. Хәрекет *орайы*, дем алыу *орайы*. 8. анат. Төбе шаштың тамгаланып, дөңгелекленип өскен орны, айдар. Анам айдарымды сыйпап отырып, «Үш *орайың* бар...» деп күлгени есте. Ол ойлаған: балам дәуранды сүрип, Қатара үш отау тигер деп өссе (И.Юсупов).

ОРАЙЛАНЫУ ф. Төбе шаштың дөңгеленип өсиуі.

ОРАЙЛАСЫУ ф. Уйымласыу, биригиу, шөлкемлесиу, биргелесиу, жыйылысыу. *Орайласып* исти тийден бекитсең, Түссең болар ғалмағалға, топарға (К.Ирманов).

ОРАЙЛЫ кел. Орайы бар, орайға ийе.

ОРАЙЛЫҚ кел. 1. мат., физ. Орайға тийисли, орайда жайласқан. *Орайлық* ноқат. 2. Басқа өзине уқсас объектлер орайында, ортасында жайласқан. *Орайлық* көше. 3. Төменги шөлкемлерге басшылық қылыушы. *Орайлық* комитет, *Орайлық* банк. 4. Қандай да бир ис, хызмет тарауындағы киши жергиликли бөлимлерди бирлестирип басқарып турыушы; бас. *Орайлық* сайлау комиссиясы. 5. Тийкарғы, негизги, әхмийетли. Адамда кууаныш пенен қайғыны, ренжиуди *орайлық* нерв системасы, бас мий басқарады (А.Бекимбетов). Өзи төбешиктин үстиндеги *орайлық* окопка жайласты (әд. хрест.). Мына пьесадағы *орайлық* фигура – Елеке усындайлардың бири (Г.Есемуратов).

ОРАЙПЕК ат. Басқа тартатуғын гүлли үлкен орамал шаршы. Келиншек столдың үстиндеги китапларын жыйнастырып, басына *орайпегин* салып, далаға шыгып кетти (Н.Дәуқараев). Армияға кетерде катердің қарасы семгенше жипек *орайпегин* былғап қалып еди (К.Султанов). Өзи, Юсуп ахун қамалғалы бери қолына услап та көрмеген үлкен айдынлы *орайпегин*, ойма

жағалы камзолы менен геуиш-мәсисин кийип, үшеуі «Өрдек аұылға» жол алды (Ш.Уснатдинов).

ОРАҚ ат. 1. Егинлерди отау, түрлі дәнли егинлерди, жоңышқа, пішен хәм басқа да шөплерди орыу ушын исленген саплы, өткір тисли, бели иймек мийнет куралы. Барсам ол кисиниң бир өзи *орақ* тисеп атыр екен (Г.Изимбетов). Әзелден жарлы болған соң *орақты* белге қыстырып жүре бергеним макул екен (К.Султанов). Талай жұмыс қалған еди писендей, *Орақлар* да өз уақтында тиселмей (Т.Мәтмуратов). 2. Егин яки шөп орыу жұмысы, талап, хызмет. Сентябрьдин ортасы болды ма, *орақ* уақты басланғаннан Мәтниязды *ораққа* жибердим (Ж.Аймурзаев). Ал, түнде тағы тынышлық жоқ, бийдай *ораққа* барасаң, таң атар-атпастан турып оны гүдшеклейсең (Ө.Хожаниязов).

ОРАҚТАЙ кел. Иймейген, қыйсайған, қыйсық; орақ сыяклы. Кеше ғана *орақтай* болып иймейип турған ай қалайынша бүгін толысып кеткен деп ойлады да қойды (газетадан).

ОРАҚША р. Орақ шелли, орақ курақым.

ОРАҚШЫ ат. 1. Егин орыушы, шөп орыушы, талапкер. Аұылға аман кайтқайсыз, балаларынды кууантқайсыз, Душпанларды мунайтқайсыз, Хош аман бол, *орақшылар* (Күнхожа). *Орақшының* жаманы *орақ* таңлайды (ққ.х.н.). Сонда мен өзимди киммен десем де, жаңалық айтқан болмайман ғой. Я *орақшы*, масақшы атанаман (Т.Қайыпбергенов). 2. Орақ ислеитуғын уста, орақ соғатуғын кәниге адам. Онын атасы аұылға белгили *орақшы* уста еди (газетадан).

ОРАҚШЫЛЫҚ ат. Егин, шөп орыу, кәр, көсип. Бес жыл орақшылық еттим.

ОРАЛЫҰ I ф. Шыйралыу, жумбаршақланыу, шырмалыу, бүклениу, байланыу. Аұылдың арасына кирип қалғанда аяғына бир нәрсе *оралып* қалды (Ө.Айжанов).

ОРАЛЫҰ II ф. Қайтыу, айланыу, қайтып келиу. Кууғыншылар таң кулан ийек болып атқан уақта аұылға *оралды* (К.Султанов). Онда қашан *ораласаң*? — Ертең түске (К.Султанов). Кейнине *орала* бергени аты оқыранып салпылдатып киятырған кулағын алдына қаратып турып қалды (Т.Қайыпбергенов). Азанда кеткен анамыз күн аұа үйге таза батареялар менен *оралады* (М.Нызанов). Мен *ораламан* дегенше үйге Палымбет көзкулақ болып турады (А.Султанов).

ОРАЛЫҰ III ф. Пайдалы болыу, тәуір болыу, оңалыу, дүзелиу. Кууанысып жас балалар, Тилек болды ис *оралар*, «калмай жүриң» деп жоралар, Барып мектепке толысты. (С.Мәжитов). Әбжиллилиги басым жигиттің иси оңына *орала* берди (К.Рахманов). ◇ **Шашына оралыу** — берилиу, ашық болыу. Кудайға шүкир, жигитимиз жананның шашына *оралыпты* (Ө.Айжанов).

ОРАЛЫҰ IV кел. Келискен, жетискен, оңалған, жақсы, тәуір болған. Төрт тилланы мен төлейин, Қәлеке талабың бир *оралған* жылы қайтарарсан (К.Султанов).

ОРАЛЫҰШЫ ат. Қайтып келиуші, айланыушы.

ОРАМ ат. 1. Байлам, буума, түйин, оралған зат. Хәтте, бул үйдин дөскелерине шекем шылт жаңа болатуғын еди, енди кара, бир *орам* шыт-шүберек ғәхәттей сезиледи (Ө.Хожаниязов). 2. Ийкем, қолай, рет, пайыт. Ис пәти қызса, күшейсе, исиннің келер *орамы*. Жыллы сезимлердин *орамында*, Көңилимнин тонын жибиттим (Т.Мәтмуратов).

ОРАМА ат. Жайылған жуқа қамыр ишине шайнатылған ғөш пенен картошка салып, оралып писиретуғын аұқат.

ОРАМАЛ ат. 1. Басқа тартылатуғын шаршы, орайпектин кишиси. Қоллары менен басына *орамалының* шашағын жыйнап түйистирди (А.Бекимбетов). — *Орамал* әкелиндер! Қара реңди жипек *орамал* әкелинди (К.Кәримов). 2. Бир нәрсени орайтуғын түйетуғын арнаулы зат. *Орамал* түйди, қой сойды, Душпанлардың көзин ойды, Гүлзар деп қызға ат қойды, Хәммеси жыйналған екен (Бердақ). Жатпаса қыршылған жеринен тырнағы менен күрттай копарып алады да, *орамалына* түйип алып кетеди (М.Нызанов). 3. Қол сүртиуге арналған кишкене шаршы. — Қабағын үйип, *орамалы* менен бетинин терин сыпырып жиберди дағы маған қарай жекиринди (Ө.Шамуратов). Ол үйде отырған адамлардан ишки сырын жасыруға хәрекет етти хәм костюмының қалтасынан аппақ *орамалын* алды (Т.Нәжимов). Туфлин ақ *орамал* менен сыпырып көреді (М.Нызанов).

ОРАМАЛЛЫ кел. Орамалы бар, орамалға ийе. Мұханна-бул лақап. Бизинше «Ақ *орамаллы*» дегенди аңлатады (Т.Қайыпбергенев).

ОРАНГУТАН (малайяша orang hutan — *тоғай адамы*). ат. Адам тәризли маймыллар туқымының бирден бир түри.

Орангутанлар тереклерде, жерден 20—30 метр бийиктикте жасайды. *Орангутанлар* мийүе, ғоза хәм өсимликлердин жапырақлары менен азыкланады (газетадан).

ОРАНЖЕРЕЯ (фр. *orangerie* < *orange* — *апельсин*). ат. Ыссылык сүйиүши өсимликлерди қыслатыу, сууыктан сақлау, қыста да өсириу ушын зәрүр шараятлар жаратылған айна менен қоршалған орын. Ең дәслепки *оранжерейалар* Францияда XVI әсирдин екінши ярымында пайда болған, бирақ олар қыста өсимликлерди сақлау ушын пайдаланылған (газетадан).

ОРАНЫУ ф. 1. Өзин-өзи орау, қоршалау, қымтырыныу, шырманыу, қапланыу. Рейипназар көйлекшең дәлизге шығып, сыртқы есикти ашқанда сол хаялларша *оранған* еки адамға көзи түсти (С.Хожаниязов). Ол наұқасланып келди, үйде *оранып* жатыр (Г.Изимбетов). ... кебежениң үстінде өзиниң қой терисинен тигилген қылқа тонына *оранып*, уйқылап атырған бир қара баланы да оятып жиберген еди (К.Кәримов). 2. ауыс. Жамылыу, бүркениу. Жер-дүнья қара пердеге *оранды* (Н.Дәукараев). ◇ **Таң уйқыға ораныу** — хақыйқат уйқыда жатыу, хәзликте жатыу, уйқыға берилиу. *Оранып таң уйқыға*, қалғыйды кең әтирап (Ш.Мәмбетмуратов). **Гүл ораныу** — жайнап-жаснау, жайнау, рәхәтлениу. Жанлар завод гудогинен хәр күни, сенде *гүлде оранған* сулыу әтирап (Т.Сейтжанов).

ОРАСАН р. Артықмаш, жүдә, оғада, оғыры, дым, күтә, әбден. Патшаның бир *орасан* жүйрик суу тулпары бар (ққ.х.е.). Енди ғана өзине келип, хеш кимниң сөзин бөлмей, ақырына бағып турған Маман бийге бул жағдай *орасан* ауыр тийди (Т.Қайыпбергенов). Әсте иштен ший сығалап караса, Баражағы ғарры екен *орасан*, Қыз зарланса, дирилдеген, көк көйлек (Г.Дәулетова).

ОРАТОР (лат. *orator* < *orare* — *сөйлеу; жалбарыныу*). ат. Сөз сөйлеуши, шешен. Көп *оратор* сөз сөйледі лап урып, Тек бир өзи шешпектей-ақ буны тап (Т.Сейтжанов). Трибунада ол *оратор*, Техникада ол новатор (Б.Исмайлов). Ислеген исин қарай тур, Сөзге шешен *оратор*, Бәрин билип баратыр (И.Юсупов).

ОРАТОРЛЫҚ ат. Сөзге шешенлик, дилуарлық. Бул дәуирге келип арнаулы *ораторлық* пенен шуғыллланатуғын адамлар пайда бола баслады. *Ораторлық* өнери сырларын үйрениу, өз пикирин баянлауда тил қуралларын керекли орынларда дурыс

қолланыў, барлық тараўда хызмет етиўши ҳәр бир адам ушын турмыс зәрүрлиги деп есапланыўы керек (У.Дәўлетова).

ОРАТЫЛЫҢ I ф. Шырматылыў, шыйратылыў. Аўымыз илеге *оратылып* түн ортасынан бери қақсап отырмыз (К.Султанов). Я пышықтай мыяўлап аяғыңа *оратылып* жалынайын ба? (К.Рахманов)

ОРАҢ ф. 1. Бир зат пенен бүркеў, шандыў, байлаў, қаплаў. Басымда хайўанкаслап *ораған* айдынлы түрме (К.Султанов). Шалтлық пенен көйлегимди басыма *орадым* да молланы куўдым (Ж.Аймурзаев). Қоллары менен басына *ораған* орамалының шашағын жыйнап түйистирди (А.Бекимбетов). Басын *ораған* белбеуи менен бетин сыпырып, ол пулын жыйыстыра баслады (Ө.Шамуратов). Еркеклердин басына айдыллы түрме *оратып*, хаял ролинде қалай сахнаға шығарамыз? (К.Султанов). 2. Қоршаў, қамаў, шырмаў. Тас кетеди ара-тура думалап, Уйытқып есип әтирапын кум *орап* (Т.Сейтжанов). Көрмейсең бе өткендеги түксиз тақырлықты жасыл дөнген егисликлер *орап* алған (А.Бекимбетов).

ОРАҰЛЫ кел. Бир нәрсе менен бүркелген, түйилген, байланған, шандылған. — Ҳе, таптым! — деди де, бир қолын мушлап, басына сүлгини бөпедей қылып *орап*: — Ҳәй, ағасы, мине қызың, — деп сүлги *ораұлы* қолын көрсетсе, анаў: — Айналады дейди ағасы, қызым тап өзиме усаған-аў, — деп мәс болып турған усайды (Ш.Алламуртова).

ОРАҰСЫЗ кел. Байлаўсыз, түйиўсиз, шандыўсыз.

ОРАШОЛАҚ кел. Ийкемсиз, олақ, епсиз. Бизлер де орашолоқ емеспиз, — деди Мурат (Ж.Аймурзаев). Шала саўатлыларды оқытыў жолы: булар жоқарыдағылардан басқарак, арабшаға да, қолы келмейтуғын *орашолоқлар* (К.Жамалов). Илимди өншең қорқақлар ушқарыдан салған түйнектей *орашолоқлар* басқарып келди (Т.Қайыпбергенов).

ОРБИТА (лат. orbita — *жол, из; бослық, тереңлик*). ат. астр. Аспан денелериниң өз ара тартылыс күшине ылайық кеңисликтеги айланыў жолы. Жер хәм қуяш өз *орбитасы* бойлап айланады. Өз заңына садық саяраларды, Ҳеш ким тайдыра алмас *орбитасынан* (Т.Мәтмуратов).

ОРБИТАЛЫҚ кел. Орбитаға тийисли; орбитадағы. *Орбиталық* станция — Жер, Ай ямаса басқа да аспан денелери айланасындағы *орбитада* узақ уақыт жумыс ислеитуғын

арнаулы экипаж бенен ямаса автомат басқарылатуғын космослық аппарат (газетадан).

ОРГАН I (грек. organon — *қурал, әсбап*). ат. анат. Жанлы организмлердің белгили бир ұазыйпаны орынлаушы агзасы, мүше, бөлим. Тағы басқа керекли ишки *органларын* тексерип көремиз, — деди медициналық суд-эксперт врач хаял капитанға қарай (А.Бекимбетов). Өсиу *органлары* да жаксы қатаяды (А.Жәлменов).

ОРГАН II (грек. organon — *қурал, әсбап*). ат. 1. Мәкеме, кеңсе, уйым, шөлкем. Консерваның босаған кутысын сауда *органлары* қайтып сатып алады деген сөз бир еситиуден Тынышбайдың ядына қатты сақланып қалған екен (Қ.Айымбетов). Улыума Сулайманов бизиң *органға* тосыннан кирип келген шийки адамға усайды (А.Бекимбетов). Шынын айтсам, меннен хеш ким, хеш бир *орган* хештеңе сорамады (Т.Қайыпбергенов). 2. сөйл. тил. Ишки ислер бөлими. Бул елде кеңес хукиметин беккемлеу ушын ис алып баратырған *орган* хызметкерлерине абырай ма? (Ә.Пахратдинов). 3. Белгили бир мәкеме, уйымға тийисли газета яки журнал. Оны ұлаятлық жаслар шөлкеми өз *органы* болған газетадан «тартып алып» койды (М.Нызанов).

ОРГАН III (грек. organon — *қурал, әсбап*). ат. Трубаларына жиберилген хауа жәрдеминде шертилетуғын, демли-клавишли музыка әсбабы. *Орган XIV* әсирден Батыс Европада алдын ширкеу, кейин ала дуньялық саз әсбабы сыпатында кең таркалған («ҰЗМӘ»).

ОРГАНИЗМ (лат. organismus <грек. organon — *қурал, әсбап*). ат. Тиришиликке бейимлескен хәр қандай жанлы дене. *Организмдеги* суу балансы нормада болыуы ушын спорт пенен шуғылланыу хәм оннан кейин суу ишиу керек (газетадан). Эпиуайылардың жүдә көпшилиги гетеротроф *организмлер* болып, таяр органикалық затлар менен азыкланады («Омырткасызлар зоологиясы» саб.).

ОРГАНИКАЛЫҚ кел. 1. Өсимлик хәм хайуанларға, организмге тийисли; тири, жанлы. Ең әхмийетлиси, өсимликлер жасыл лаборатория болып, олар адам организмде *органикалық* затларды — белок, углевод хәм майларды синтезлеп бериуи менен бирге, атмосферадағы кислородты жеткерип бериуши бирден-бир дәрек болып

табылады (Х.Матжанова). **2.** Өсимликлердің, адамзаттың хәм де хайуанлардың денесинен бөлинип шыққан яки олардың қалдығынан пайда болған. Ауыл хожалық *органикалық* және минерал төгинлерин жетистириўди барынша раўажландырыў керек (О.Бердимуратов). *Органикалық* химия — химияның углерод бирикпелерин, олардың хәр қыйлы өзгерислерин үйрениўши бөлими. **3.** аўыс. Бир тутас, бөлинбейтуғын. Белги — дегенимиз еки тәреплеме психологиялық маңызлық болып, олардың бири белгилениўши, ал екіншиси белгилеўши болып, өз ара байланыслы *органикалық* уғымды билдиреди (М.Айымбетов).

ОРҒЫЗЫҰ ф. От-шөплерди, дийқаншылықларды орақ хәм басқа да механизм жәрдеми менен кестириў, шаптырыў. Быйылғы бәхәрде байдың қарамағындағы көлден бир етек жер сорап алып пишен *орғызған* екен (К.Султанов).

ОРҒЫШ кел. Орыў жумысын ислегиш, тез оратуғын, шәпик оратуғын, шапқыш. Ол уақытлары көмек деген бар еди, 5—6 шаққан, пишен *орғыш* жигитлерди жыйнап, бир-еки күнде көмек пенен орып болатуғын едик (газетадан).

ОРДА ат. **1.** Жасаған жер, топланған орын, мәкан, орай. Зәхәрли қастыян қара жыланның, *Ордаларын* бузып, ойран етермен (Өтеш). **2.** Қара үй. Хәр қалай сақлық ушын атлардан шығарылып тууарылған арбалар менен қоршалған Қутлыбек *ордасы* дөгерегине зыратшы аламан жыйнала берди (К.Кәримов). ◇ **Боз орда, ақ орда** — барлық үскенелер менен безелип исленген, тигилген қара үй. *Боз ордаға* киргизип, мал семизин сойдырды («Алпамыс»). *Боз ордалар* шайқалып Ашшыкөл аймағында, Сегиз айлаудан, әне ат келди қаяқлардан (И.Юсупов). Токсан баслы *ақ орда* үй сеники хәўжар (ққ.х.к.). Алтын Орда — 1240-1502-жыллары хуким сүрген, хәзирги Россия, Украина, Молдавия, Қазақстан хәм Кавказ жерлеринде орналасқан, тийкарынан монгол хәм түркий көшпели қәуимлери аўқамынан ибарат үлкен мәмлекет. Олардан бөлинген бир топарлары *Алтын Орданың* шаңарагы ортасына түскеннен басқа еллерге қосылып, қазақ ортасындағысы қазақ, өзбек ортасындағысы өзбек, қарақалпақ ишиндегиси қарақалпақ болып, олардың бир урыўына айланып кеткен көринеди (К.Кәримов).

ОРДАЛЫ кел. Уялы, үймелескен, уйлығықан.

ОРДЕН (нем. Orden <фр. ordre <лат. ordo, ordinis — *қатар, дәреже; тәртіп; дүзім*). ат. Әскерий ямаса пұқаралық парызын үлгили орынлағаны ушын мәмлекет тәрәпинен берилетуғын түрли дәреже хәм атамадағы айрықша белги, саўға. Көкирегіндеги *ордени* ақ қуба сулыўшық келбетине жарасып тур (К.Султанов). Жаңағы баланың мәртлиги ушын ҳүкимет «Қызыл Байрақ» *ордени* менен сыйлықлады (Т.Қайыпбергенов). *Ордени* өзлерине ардана болсын (М.Нызанов). Агам деген мактаўлы болып, Нешше *орден*, медаллар таққан (М.Сейтниязов). Тилекке қарсы, радионың фонетикасында Фатийманың «Жети асырым», «Қутлы болсын *орденлериң*», «Амангелди», Анар Курбанованың «Нәмәрт жигит неге дәрқар?», Алтынай Сабированың «Гүлистан» косықлары жоқ болып кеткен (М.Нызанов).

ОРДЕНЛИ кел. Ордени бар, орденге ийе, ордени көп. Әскер форма *орденли* батыр, Мени қатты қушақлап атыр (Т.Мәтмуратов). Өлип кетти, топырағы торқа болсын! Бирақ, бул әлемде ол кисиден көп атаклы, көп *орденли*, көп медаллы басшы болмаған шығар (Т.Қайыпбергенов).

ОРДЕР (нем. Order <фр. ordre — *тәртіп, буйрық* <лат. ordo — *қатар, тәртіп*). ат. 1. Бир нәрсени алыў, бериў, орынлаў хаккында руксат етилген рәсмий қағаз, ҳужжет. Квартира алыў ушын *ордер*. 2. Бухгалтерияда: пул қаржылары ямаса материаллық байлықлар менен операцияларды өмелге асырыўға тийисли ҳужжет. Касса *ордери*.

ОРДИНАТА (лат. ordinatus — *тәртіпленген; тәртіп пенен жайластырылған*). мат. Кеңисликтеги нокаттың жағдайын анықлаўшы үш координатадан бири.

ОРДИНАТОР (лат. ordinator — *басқарыўшы; тәртіпке келтириўши*). ат. Емлеўханаларда изертлеў хәм емлеў ислерин орынлаўшы, өдетте бөлим баслығы басшылығы астында ислеўши врач.

ОРДИНАТУРА (лат. ordinator — *басқарыўшы; тәртіпке келтириўши*). ат. 1. Ординатор иси, ўазыйпасы; *ординаторлық*. 2. Әмелий медицина аспирантурасының бир түри. Клиника *ординатурасы*.

ОРИГИНАЛ I (лат. originalis — *ең дәслепки; тийқарғы, туўма; өзине тән*). ат. 1. Тийқарғы нуска. Қандай да бир шығарма ямаса нәрсениң тиккелей автор ямаса ойлап табыўшы

тәрәпинен жаратылган нускасы; негизи. Мақаланың *оригиналы*.
2. Баспада басып шығарыу ушын тийкар болып хызмет еткен қолжазба; көбейтиу ушын мөлшерленген сүүрет, фотосүүрет хәм т.б. **3.** Баска тилге аударыу ушын тийкар болған текст.

ОРИГИНАЛ II кел. Басқаларға уқсамайтуғын, өзине тән, әжайып. *Оригинал* шығарма.

ОРИЕНТАЦИЯ (фр. orientation — *шығыс тәреп* <лат. orient, orientis — *шығыс*). **1.** Дүнья тәреплерине (шығыс, батыс, арқа, қублаға) салыстырып өзиниң турған жерин, қай жерде екенлигин анықлау, белгилеу (дәслеп шығысқа қарап анықлау). **2.** ауыс. Өз хызметі дауамында қандай да бир адам, нәрсе, мәсләхәтши, бағдар хәм т.б. ға қарап ис тутыу.

ОРИЕНТИР («ориентация» сөзинен). Хәрекет бағдарын, дүнья тәреплерин, өзи турған орнынан анықлауға жәрдем беретугын, жақсы көринип туратуғын хәм қыймылдамайтуғын нәрселер (масылы, терек, имарат, төбелик); анықлағыш; көрсеткиш.

ОРКЕСТР (фр. orchestre — *театрдағы отырыу орны* <грек. orchestra — *аяқ ойын майданшасы*; грек театрында сахнаның алдыңғы майданшасы). ат. Сазенделер топары, хәр қыйлы саз әсбаплары менен саз шертетуғын адамлар топары, тобы, жыйнағы. *Оркестрлер* шадлы нама ойнады (ққ.поэз.ант.). Бир қуққа кемислик қылмас па еди, Олсыз да жетпесин *оркестр*-дүнья (И.Юсупов). Жүз дауыслы *оркестрдің* ишинен, Бул сеслерди таныр едим еле де (И.Юсупов). *Оркестрде* скрипканың дауысы ашық еситилди (Н.Жапақов).

ОРМАН ат. Қалың ағаш өскен жер, тоғай. Қала иши, Қазак полқлары турған *орманлар* жеңис салютларынан гүңиренип кетти (Қ.Айымбетов). Жасыл жапырақ көкли *орманым*, Есимде бар талай ойнап барғаным (И.Юсупов). Кеуилимнің жасыл Тайғасы, Гүлlep турған *орманларым* бар (Т.Мәтмуратов). Сонша еллер менен шөллерди, теңизлер менен көллерди, *орманлар* менен тауларды көрген, қызықлы гүрринлерди көп билетугынын аңғарды (К.Кәримов).

ОРМАНЛЫҚ кел. Ағашы көп жер, тоғайлық. Есин жыйнап, көзин ашып қараса, қалың *орманлықта* жатырғанын билди (газетадан).

ОРНАЛАСЫУ ф. **1.** Жайласыу, турақлау. Сийрек орналасқан ауылда итибарлы жай да жоқ (А.Әлиев). **2.** Хызметке кириу,

оқыуға кириу. Генжебаев соңғы гезде таярлау бөлиминe хызметке *орналасты* (К.Айымбетов). 3. Орнығыу, орналасыу, кириу, жайласыу, бекинисиу. Барлық адам жер төлеге *орналасып* болды (Ж.Аймурзаев). Бул әнжуманға келген мийманларды жатақханаларға *орналастырды* (А.Султанов).

ОРНАМЕНТ (лат. ornamentum — *безек, нағыс* < ornare — *безетиу*). ат. Геометриялық фигуралар менен өсимлик ямаса хайуанлар әлеминен алынған көринислерди ритмикалық тәртипте қосып, бирлестирип исленген бояулы, ойма ямаса сызылма нағыс, безеу.

ОРНАСТЫРЫУ ф. Жайғастырыу, беккемлеу. Халықты беккемлестирип *орнастырыу*, ендиги жылы егисти қолға алсақ (Ж.Аймурзаев).

ОРНАСЫУ к. орналасыу.

ОРНАТЫЛЫУ ф. Беккемлениу, қойылыу, жайластырыу, орнықтырылыу. Бул КД — 35 тракторларына *орнатылған* болады (А.Жамалов).

ОРНАТЫУ ф. 1. Қойыу, жайластырыу, сыйыстырыу. Оғы түөсисилген сурпулемётты, Тарийх тас үстине орнатып кетти. *Орнатыу* ушын канша адам қурбан болды (К.Султанов). Кеште бир сарқырауық айдынға қазасын *орнатып*, ауыр жатарға шекем тоқсан толғанып, қыялға батқан Кәдирдің көзи илинип кетти. Оның үстине үш тилли темир ошақты *орнатып*, мосы қазанды илдирди (К.Султанов). ◇ **Естелик орнатыу** — естелик салыу, естелик қурыу.

ОРНАУ ф. 1. Дүзилиу, жасалыу. Ғайратлы едим, Хүкімет орнамастан бурын жарлышылық зардабын көп тарттым. Хәзир хүкімет *орнағалы* ол күнлер умыт болды, бурынғыдай зорлық-зомбылыққа жол жоқ ғой... (К.Султанов). «Қайта қурыу» үш-төрт жыл дауам етти, бизиң республикада «Шаш ал десе бас алатуғын» тәртип *орнады* (М.Нызанов). 2. Орналасыу, жайласыу. Ал, сонда да маған сол уак, Бир тилсимдей қалған *орнап* (К.Рахманов). ◇ **Жәхәнге орнау** — хәмме жерде қурылыу, дүзилиу. Дүньяда жоқ болсын өмирдің жауы, Бул бахыт *жәхәнге орнасын*, дослар (Ж.Аймурзаев). **Халық санасына орнау** — саналы болыу, суўғарылыу. Уллы жолда уллы гүрес. *Орнасын халық санасына* (И.Юсупов). **Жүрегине орнатыу** — жүрегине сиңисиу, сиңиу. Бир түрли кууаныш *жүрегине орнап* қалғандай мен де жыллы шырай менен Алламергенге қарадым

(Ж.Аймурзаев). Елинде қалдырып мүбәрек исмин, Халқының кеулинде *орнады* кетти (Т.Мәтмуратов). **Әдиллик орнау** — дурыслық болыу, хақыйкатлық орнау. Демек, бизиң заманымыз еркинлик заманы, жәбир зулымлық көтерилген әдиллик орнаған заманы, соның ушын бизлер бахытлы (С.Мәжитов). Төгетуғын көктеги күндей, *Әдалатлық орнапты* сондай. (М.Сейтниязов). **Теңлик орнау** — әдиллик, хақыйкатлық орнау. Хан, патшаның барлығын жығып, *Орнапты дүньяға теңлик* (М.Сейтниязов).

ОРНИТОЛОГИЯ (грек. ornis, ornithos — қус + logos — илим, тәлиймат). ат. Қусларды үйрениуші тарау.

ОРНЫҒЫСЫҰ ф. Турақласыу, орналасыу. Мийирхан нан әкелип, өзиниң орнына *орнығысты* (Ө.Хожаниязов).

ОРНЫҒЫҰ ф. Турақлау, жайласыу. Түркистанда әдептен *орнығып* көп жерди жайлап отырған тәжиклер менен араласып тура баслайды (К.Ирманов).

ОРНЫҚЛЫ к. Турақлы.

ОРНЫҚЛЫЛЫҚ к. Турақлылық.

ОРНЫҚСЫЗ к. Турақсыз.

ОРНЫҚСЫЗЛЫҚ к. Турақсызлық.

ОРПАҢ ат. Көпшип жумсарған топырақ, боз топырақ. Орнынан түргелип тағы жығылды, *орпаң* топыраққа басы тығылды (Ж.Аймурзаев). *Орпаң* жерде ойнайды. Қумлы жерден ырғыды, Танабын шөлдің тартады («Мәспатша»). Тоғайдағы *орпаң* боздағы изи ап-анық болып жатыр екен (Ә.Шамуратов).

ОРПАҢЛАУ кел. Жумсағырақ топырақ, бослау топырақ.

ОРПАҢЛЫҚ кел. Жумсақлық, бослық.

ОРСАҚЫ: орсақы сөз кел. Мәниссиз айтылған сөз, пәтиұасыз сөз. *Орсақы* сөз айтып күлдирсе залды, Сый-хұрметтин зоры соларға қалды (И.Юсупов). Сағыйдулла күлдирги сөзли, лакқы киси Маратшылар оның жупкер айтқан *орсақы* сөзлерин басы куралған жерде әнгиме етеди (К.Султанов).

ОРТА кел. 1. Бир нәрсениң орталығы, аралығы. Бердак кай жерде көпшилик халық жыйналса, ол мудары солардың *ортасында* болды (И.Сағитов). Сениң көркін сымбатына сол кайым, Мақул десең *ортаңызға* турмайын (Б.Исмайлв). Намаз жума күнлери мешит толы адамлардың *ортасына* молла шапанын жайып таслайды (Ә.Шамуратов). Ойынның қызығы

менен жаңа гана *ортада* турған Мендимурат ағаның кәпелімде қайда кеткенін аңламай қалыппыз (Т.Қайыпбергенев). **2.** Ярым, жарты. Түн *ортасы* ағанда күндегі әдеті бойынша бір топар пада келе берді (Қ.Айымбетов). Соң, рас-с дузга қақлап хәпте *ортасы* гә шәуле, гә нансорпа етип жеп, рәхәтленип қалады (М.Нызанов). ◇ **Орта мектеп** — Он жыллық билим беретұғын мектеп. Бизлер аұылдағы *орта мектепти* питкерип кимимиз оқыўға, кимимиз өндириске жумысқа кеттик (газетадан). Жети жыллық еди аұылда, *Орта мектеп* қалада еди (М.Сейтниязов). **Орта бойлы** — узын да емес, келте де емес бой, дене. *Орта бойлы*, қырма сақал, басында шапкасы бар, русша кийинген жигит (Н.Дәуқараев). *Орта бойлы* адамның аламан алдында көриниўи мүшкіл еди (А.Султанов). *Орта бойлыдан* бөлентирек, ат жақлы, жалпақ мурынлы, мурты енди тап берип киятырған жас өспиримнің нәзеринде қызға деген ышқы-мухаббаттан көре қызығыўшылық басым көринди (Қ.Кәримов). **Орта жасар** — ғарры да емес, жас та емес, ақылы тоқтасқан. Бердақ шайыр *орта жасқа* келгенде Бийбихан деген биринши хаялы өледі (Қ.Айымбетов). Александр Злобин *орта жасларға* жақынлаган, хеш бир урысларда болып көрмеген, кеңседе, хожалық жақларында ислеп офицерлик чинге ийе болып жүрген сыпайы жигит еди (Ә.Шамуратов). **Орта дийқан** — бай да емес, жарлы да емес дийқан.

ОРТАДӘРМИЯН к. орташа. Бас емес, аяқ емес, *Орта дәрмиянлылаў* (ққ.х.н.). Олар баяғы *ортадәрмияналардан* зәрре байырақ, байлардан жарлырақ адамлар (О.Әбдирахманов).

ОРТАҚ ат. **1.** Шерик, жарнақ. Сениң менен досластық бир окопта, *Ортақ* курал менен кирдик саўашқа (Б.Қайыпназаров). Планетаның мына Жер атлы, Тәғдирина мен де *ортақпан* (Т.Мәтмуратов). **2.** Тең, бирге. ◇ **Алты ортақ** — алты адамнан ибарат болып шериклесиўи, бирлесиўи, биригиўи. Аш болсам да сени емсем тойыппан, *Алты ортақ* пенен еккен шығырым (Бердақ).

ОРТАҚЛАСЫҰ ф. Бирлесиў, белисиў, шериклесиў, биргелесиў, жарнақласыў. Муғаллимнің қуўанышын *ортақласыўға* ТОЗ ағзаларының бәри келди (Т.Қайыпбергенев). Сонда да ол тәғдирина *ортақлас*, Алжаспайман бар жүрегим сол десем (ққ.поэз.ант.). Газета-журналлар өмиринің ажыралмас бөлегине айланып қалған инсан сыпатында бүгингі

каракалпак журналистикасы бойынша да пикириңиз бенен *ортақлассаңыз* (М.Нызанов). Хәзир ғана шадлығыңды ким менен *ортақласарыңды* билмей турған адамға мегзер едиң ғой (К.Кәримов).

ОРТАЛАНЫҰ ф. Кемиу, азайу, ярым болу, ярымға шамалау. Жаман болсам ана Халмурат байдай мениң де көшим *орталана* берер еди (К.Султанов).

ОРТАЛАҰ р. Ортадан гөре көплеу, ярымнан көбірек, жокарылау, ярымлау.

ОРТАЛЫҚ ат. Көпшиликке тийис, хәммеге тең, улығымалық. Бул маллар колхоздың *орталық* малы болады (Т.Қайыпбергенев). Хәзир бизиң колхозшылар ашық жүз, Телекте толы тур *орталық* ғәлле (Ж.Аймурзаев). Елде кимде көрпе-төсек болса *орталыққа* алынады деп олар да жууап берип жүрди (Ә.Пахратдинов). — Бул маллар ауыл хожалығының *орталық* маллары болады (Т.Қайыпбергенев). — *Орталықтан* мен сөйлесем қәйтеди, шырағым? — деп Мәтеке Тилеумуратовқа қарады (К.Султанов).

ОРТАНҒЫ кел. Ортадағы, аралығындағы, ортасындағы. *Ортанғы* пышақта жолбарыстың азмаз жүни де бар (Ә.Шамуратов).

ОРТАНҚОЛ кел. Жүдә жақсы, айрықша.

ОРТАНҚОЛДАЙ кел. Белгили, белли. Урының қолы Қаралы болмағанда *ортанқолдай* еки жигитке не қыласаң? Урып, урып, өлимши қылып, олар жайына кетти (журналдан).

ОРТАНШЫ кел. Үшеудиң *ортаншысы*, үшеудиң ортасындағы, арадағы. Үлкениниң аты Есен, *ортаншысы* Үсен, ең кишисин Асан-Генже деп атайды екен (Қ.Айымбетов). Ол бизге ағайин ашамайлы, ана қайнағаның *ортаншы* қызы (К.Султанов). *Ортаншысы* Жийемурат көзи аларып, тынысы тарылып отыр (М.Дәрибаев). Алдын қатардан қалғанына намысланып жүрсе *ортаншы* ул әке-шешесине көнбесликке илажы жоқ еди (К.Кәримов).

ОРТАРАҚ к. орталау. *Ортаракта* еки кабат, үш кабат жайлар көринеди (М.Нызанов).

ОРТАСЫ ат. Орайы, тийкары, негизи. ...Тениздиң *ортасында* самолёт түсиуден балықшылар коршап алды (К.Султанов).

ОРТАША кел. Жаман да емес, жақсы да емес, ебиндей, орта. Усы *орташа* халдан да аякка шығып кетемен бе деген

гүдикте жүрген Қосыбай былтыр отызлаған шаңаракка бас болып «Бозатау»ға шықты (К.Султанов). Колхозшылардың, қаллаш хәм *орташалардың* мәдений турмыс жағы көтерилди (К.Ирманов). *Орташа* болсаң да алды (Ә.Пахратдинов). ♦ **Орта дийқан** — ебиндей, орта, ебин жорық. Мине соған усаған байлар *орташа дийқанларды* азаплап, жарлыларды есигінде кул қылып жумсар еди (С.Хожаниязов).

ОРТОДОНТИЯ (грек. orthos — *туұры, туппа-туұры* + грек. odus, odontos — *тис*). Стоматологияның тислердің натуұры жайласыуы хәм бет-жақ сүйеклеринің деформациясын үйрениуши, олардың алдын алыу хәм емлеу усылларын ислеп шығыушы тарауы.

ОРТОПЕДИЯ (орто. + грек. paideia — *күтиу, бағыу, қарау; оқытыу, үйретиу*). Медицинаның қол, аяқ хәм омыртқа бағанасының туума ямаса кейин арттырылған кеселликлерин үйрениуши, олардың алдын алыу хәм емлеу усылларын ислеп шығыушы бөлим.

ОРФОГРАФИЯ (грек. orthos — *туұры* + грек. grapho — *жазаман*). ат. лингв. Сөзлерди дурыс жазыу хәкқындағы қағыйдалар; имла. *Орфография* сөзлердеги дауыссыз хәм дауыссыз сеслердің, түбир хәм қосымталардың, көмекши хәм қоспа сөзлердің бир қыйлы дурыс жазылыуы хәкқындағы, өткерме хәм бас хәриптердің дурыс қоллынылыуы туұралы қағыйдалардың жыйнағы (А.Дәулетов).

ОРФОГРАФИЯЛЫҚ кел. Орфографияға, имлаға тийисли, дурыс жазыу қағыйдалары менен байланыссы болған, соған хызмет ететуғын. *Орфографиялық* сөзлик. *Орфографиялық* қағыйдалар хәр бир халықтың, миллеттің ауызеки сөйлеу тили тийкарында исленип, әмелий қолланылыу арқалы жетилисип, қәлиплесип барады (М.Дәулетов).

ОРФОЭПИЯ (орфо.. + грек. epos — *ауызеки сөйлеу, айтыу*). ат. Сөзлерди әдебий тилдің нормасына сәйкес етип дурыс айта билиу қағыйдасы. Әдебий тилде дурыс сөйлеу нормаларының жыйнағы фонетиканың *орфоэпия* тарауында изертленеди (А.Дәулетов).

ОРФОЭПИЯЛЫҚ кел. Орфоэпияға тән, орфоэпияға байланыссы, орфоэпияға қатнасы. *Орфоэпиялық* сөзлик. Сингармонизм, ассимиляция қубылыстарын, сеслерде болатуғын түрли өзгерислерди, тилдің пәтлик нормасын хәр

тәрәплеме терең үйрениү *орфоэпиялық* кубылыстардын сырын билиү дегенди аңлатады (А.Дәулетов).

ОРХИДЕЯ (грек. orchidion). ат. бот. Сән ушын өсирилетуғын, түрли форма хәм рендеги хош ийисли гүллери бар тропикалық өсимлик.

ОРЫЛЫҒУ орыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ОРЫМ ат. 1. Бир нәрсениң орыуға келген уақты, орак. жыйын-терим. 2. Өним, зүрәәт.

ОРЫН ат. 1. Қандай да бир адам ямаса нәрсе ийелеп турған ямаса ийелеуи мүмкин болған жер, дәреже, ямаса кеңислик. Адамлар жолбарыстың өлгенин көрмесе де бизлердин дем алыуымыздан сезип, *орынларынан* турып, өрип бизлерге карап жүрди (Ә.Шамуратов). Жыйналған аламан гүу етип, *орнынан* турып кетти (М.Нызанов). Ләғениме суу толтырып алдым да, капталындағы бос *орынға* отырдым (Т.Қайыпбергенев). Кир дегенде жаман қызлар кире алмас, Келип мерекеден *орын* ала алмас (ққ.х.қ.). Тойға барсаң бурын бар, бурын барсаң *орын* бар (ққ.х.н.). Олардын қәбирин абаданластырды, халық арқайын барып, өз ата-бабаларын зыяратлайтуғын муқаддес *орынға* айландырды (М.Нызанов). 2. Жатып дем алыу, уйқылау ушын төсеп қойылған көрпеше, көрпе, дастық хәм т.б. комплекси. *Орныға* барып жат. Уйқы *орын* таңламас. Соннан тап азанға дейин *орнынан* қыймылдата алмадык (М.Нызанов). Шырт уйқысынан оянған Улпери таң атып қалғанын билди де «сыйыр сауыуым керек еди» деп *орнынан* турып кетти (К.Рахманов). 3. Жасау ушын баспана, турак жай, мәкан. Бул үйде маған да *орын* бар шығар. 4. Адамның, қандай бир нәрсениң өмирде өзине тән пазыйлет, абырай, дәреже хәм т.б. менен белгилениуши халаты. Өгиздин отын жеп баспақтың *орнында* жатпа. Аттың орнын тай басар (ққ.х.н.). 5. Қандай да бир нәрсениң белғили бир жери, бөлими, бөлеги. Макаланың айырым *орынларында* кәтелер бар (газетадан). 6. Ис-хәрекет, искерлик, хызмет хәм т.б. лардың белғили бир өлшемлер бойынша көрсеткиши, ийелеген халаты, дәрежеси. Жарыста бизиң спортшылар сыйлыклы екинши *орынды* алыпты. 7. Хызмет, уазыйпа, лауазым. Бурынғы баслыктың *орнына* жаңасы сайланды. Ол *орнынан* айырылыудан коркады. Сениң *орныға* ким ислейди? 8. (3-бет тартым қосымтасы менен) Қандай да бир ис-хәрекетти *орынлау*, сөзди айтыу ушын қолай пурсат,

пайыт, мәүрит. Хәзир бул гәптиң *орны* емес. **9.** Жағдай, тәртип, рет. Соннан бери албырап утылатуғын *орынларда* сөйлемейтуғын болдым (Т.Қайыпбергенов). **10.** Белгили бир дәреже, халат. Колхозда пахташылық тарауы бас *орынды* ийелесе, шаруашылық тағы да белгили *орын* тутады екен (А.Бекимбетов). **11.** Орын мәнисиндеги грамматикалық терминлер курамында қолланылады: *орын* сеплиги, *орын* рәуиши, *орын* бағыныңқылы қоспа гәп. **12.** (3-бет тартым жалғаулы хәм барыс сеплиги қосымтасы менен: орнына) Қарама-қарсылық, салыстырыу сыяқлы қатнастарды билдирип көмекшилик хызметте келеди. Сен маған жәрдемлесіу *орнына*, қызығыма қарап турсаң ғой. Әжапасының *орнына* синдиси жууап берди (газетадан). ◇ **Ес-ақылы орнында** — ес-ақылынан айырылмаған, ақыл-хууышы жайында. *Ес-ақылым орнында* еле, Барлығында сезеди жаным (М.Сейтниязов).

ОРЫНБАСАР ат. **1.** Қандай да бир инсанның исин дауам еттиретуғын, келешекте орнын ийелейтуғын адам, шәкирт. Булар мениң *орынбасарларым*. **2.** Мәкеме баслығының ұазыйпасын орынлау хуқықына ийе болған рәсмий жәрдемши, көмекши. Ол ким десең *орынбасар*, жууапкерсиз хәдден асар (С.Нурымбетов). Мен Москвада министрдің *орынбасарында* болдым (А.Бекимбетов). Айырым районларда хәкимнің *орынбасарлары* ушын котеж жайлары салынған деп еситтим (М.Нызанов). — Маған «Металлострой» трести басқарыушысының *орынбасары* лауазымы берилди, — дейди ол (А.Султанов).

ОРЫНБАСАРЛЫҚ ат. Жәрдемшилик, көмекшилик, көмек ететуғын ұазыйпа. Арадан көп уақыт өтпестен завод директоры оны *орынбасарлық* лауазымға тайынлады (газетадан).

ОРЫНЛАНЫУ ф. Белгиленген истиң питиуи, иске асырылыуы, питкерилиуи, атқарылыуы. *Орынланып* көптин ойға алғаны, Қашан тарқар бул халықтың әрманы (М.Дәрибаев). Бул үәдем ис жүзинде *орынланады* (Ж.Сейтназаров). *Орынланар* әрманың, халлас урар жәұланың (Г.Дәулетова). Қарақалпақстанға келген сапарында берилген тапсырмалар хәм олардың *орынланыуы* көрсетилген (М.Нызанов).

ОРЫНЛАСЫУ к. орналасыу.

ОРЫНЛАҰ ф. Белгили бир исти иске асырыу, жүзеге асырыу, атқарыу, питкериу. Тапсырманды *орынлауға* булжытпай таяр турман (Б.Қайыпназаров). Жыллы сөйлеп бир жумыс буйырса, күн-түн деместен *орынлауға* тырысаман (Ж.Аймурзаев). Не айтса соны *орынлады* (М.Нызанов). Оның мәсләхәтин хәм көрсетпелерин булжытпай *орынлап*, үлкен-үлкен ислерди әмелге асырып атырған хәкимимизге де жүдә кеулимиз толып атыр (М.Нызанов). Оның хәмирин *орынлайтуғын* бес-алты шопанлары бар (К.Кәримов).

ОРЫНЛАҰШЫ ат. Жүзеге асырыушы, жумысты питкериуши, атқарыушы. Сәнем тек еркин *орынлаушы* (Г.Есемуратов). — Не, сиз судтың *орынлаушысыз* ба? — деди Кәмекбай Муратқа қызара-бөртип (Ж.Аймурзаев).

ОРЫНЛЫ кел. Дурыс, ретли. Бул жүдә *орынлы* тапқырлық (Г.Есемуратов). Күтә орынлы, ханымыз, — деп кууатлады шайық (Т.Қайыпбергенов). — Сизлердің тартысыңыз күтә *орынлы*, — деп күлди ол (Т.Қайыпбергенов). Биз гейде келиспеймиз, Қалай да *орынлы* бул, Бирақ та, кейиспеймиз (Т.Мәтмуратов). Хәмме енди хажы ахунға қарады: «Хәммеге ол исенимли, *орынлы* гәп айтады», — деп дәме еткен болыуы керек (Ә.Пахратдинов). Ким биреудің хәулисіне ийесинің руксатысыз нәзер тасласа, хәулинің ийеси сол адамның еки көзин ойып алса, *орынлы* (Т.Қайыпбергенов). Не де болса бай тәбият еншисине тийген шоманайлылар *орынлы* түрде мақтанса арзыйды деген сезим менен изге қайттық (М.Нызанов).

ОРЫНЛЫҚ ат. Отырыу ушын арналып исленген нәрсе. (стул, кресло, диван хәм т.б.). Арғы *орынлыққа* өтесиз бе, бул жер мениң орным екен?(М.Нызанов)

ОРЫНСЫЗ кел. Ретсиз, жөнсиз, қолайсыз. Хәзирги пайытта хәр бир *орынсыз* айтылған сөз өшпенлилик туудырыуы мүмкин (газетадан). — Усы мәхәлде өзимнің *орынсыз* сөйлегенимди сездим де, тикке қатып тыныш турдым (Т.Қайыпбергенов). Көзинше *орынсыз* мақтағанлардың көзине топырақ шашыу керек (Т.Қайыпбергенов). Лекин, өкпелери *орынсыз* болғаны ушын оларға мен өкпелемедим (М.Нызанов). Бул пьесада рольге таласыудың өзи *орынсыз* еди (О.Әбдирахманов).

ОРЫНСЫЗЛАҰ кел. Жөнсизлеу, қолайсызлау, ретсизлеу. Бул жерде сизің сөйлегениңиз орынсызлау болған жоқ па? — деди ортада отырған хаяллардан бири (газетадан).

ОРЫНСЫЗЛЫҚ ат. Ретсизлик, қолайсызлық, орынсызлық.
ОРЫС ат. Рус адамы, Россияның жергиликті халқы. Сизлерді *орыслар* оқыта ма? (Н.Дәукараев). — Хаялыңыз орыс па еді? (М.Нысанов). 2. Бир сыпырамыз *орыс* пукарасы болып тиккелей ақ патшаға қарадық (Ә.Пахратдинов). — Орыс қыз әкеятыр! (М.Нысанов). Ол жердегі *орыс* төрелер менен ханымлар да қауынның дәмин билген көринеді (К.Кәримов). *Орыс* патшалығы менен Хийуа ханы баскарып тұрған сол жыллары Асфандиярханның зулымлығы халыққа жүдә батты (Ш.Уснатдинов). Буйрықпазлық көрсетіп, каншама тәкірлегені менен Түркистандағы *орыс* администрациясы да буған таяр емес (А.Султанов). Орыс, өзбек хәм басқа да, Көп билимлі халықлар бар (И.Юсупов).

ОРЫСША қ. Русша. Ол арабша жазылған хатлар түе, *орысша* жазылған хатларды да оқыйды (Ә.Пахратдинов). *Орысшадан* яки басқа тиллерден аударылған роман-повестьлерге салыстырғанда, бул шығарма бизің жүрегимізге жақын болды (М.Нысанов). Сизің айтқан сөз орысша усылай жазылады! (А.Султанов).

ОРЫСШАЛАҰ ф. 1. Русша сөйлеу. Русшалап айтыу. Аржағынан бас көрсеткен адамға *орысшалап* бир нәрселер деді (К.Кәримов). 2. Русшаға аудару.

ОРЫСЫҰ ф. Биреуге орыу исинде көмеклесиу, бирге орыу. Арасында ауылға пішен, ғауыш *орысыуға* тез-тез барып туратуғын едик (газетадан).

ОРЫСЯТ ат. Россияның революцияға шекемгі дәуірдегі халық тәрәпинен қойылған атамасы. *Орысяттың* бул исине «әлхәббиз» деп жийрен сақаллы ғаррылар сөзін тамамлады (Қ.Айымбетов). Ол *орысят* тәрәпинен «Ярославль» мануфактурасына тийисли Ташауыз пахта тазалау заводына басшы етип қойылған адам еді (А.Султанов).

ОРЫҰ ф. Арнаулы қурал менен кесиу, шалыу. Жүерилер писип, орып алынған (Ж.Аймурзаев). От-шөп *орыу*, қора соғыу жумысы да усылардың мойнында еді (К.Султанов). ♦ **Тил менен орақ орыу** — хеш нәрсе ислемай қуры айта бериу. *Тил менен орақ орақ* бел ауырмайды (кк.х.н.м.).

ОРЫҰШЫ ат. Бир нәрсені арнаулы қурал менен шалыушы, кесиуші, шабыушы. Бүгінгі күнде республикамыздың барлық районларында ... 200 ге шамалас ғәлле *орыушы* комбайн хәм

агротехникалық илажларда пайдаланылатуғын басқа да заманагөй агрегаттар орайласқан халда устаханаларға жыйналып, онлау жумыслары алып барылмақта, — дейди бас инспектор А.Қозиев (газетадан).

ОСАЛ: осал емес кел. Төмен емес, кем емес, әззи емес, күшсиз емес. Аяғының жаралары *осал* емес (Ә.Шамуратов).
◇ **Осал көрмеу** — әнейи билмеу, есапқа алыу. Сени *осал көрмесин*, мәйегинди бер десин (Г.Есемуратов). Не жауызлық етпедің сен, Өзиннен басқалар ақмақ, Хәм де *осал* деп пе един (И.Юсупов). Бизиң колхоздың адамы емес. Қаржанов... дей ме? ...Бирақ, балығы *осал* емес (К.Султанов). Өзинен зор шықса ғана ағайин, *Осал* келсең қапталына жууытпас (И.Юсупов).

ОСАМАС кел. Жарамас, жаман, оңбаған, болмаған. Хәй қутлы бәтбешер *осамас* екенсең ғой өзин (Қ.Айымбетов). Пышығынды да жоқ қыл, *осамас!* — Мәулен өрре турды (Ө.Хожаниязов). Арғымағын пуллап, ябы байлаған, *Осамаслар*, бизге ақыл үйретпе (А.Дауышбаев). Ким зейинли, ким *осамас*, Бәри ашып тасланады (И.Юсупов). Көп сөйлемес биздей болып, Биздей *осамаслық* қылмас (И.Юсупов).

ОСАМАСЛАУ кел. Жарамаслау, жаманлау, оңбағанлау, болмағанлау.

ОСЕТИН қ. Осетинлер. Осетин тили.

ОСЕТИНЛЕР ат. Россия Федерациясы хәм Грузияда жасаушы халық; осетин халқы.

ОСЁТР (рус). Ири ау балығы; бекире балық.

ОСКОЛКА (рус. осколок — *болекше; қандай да бир нәрседен үзилип, майдаланып ажыралған бөлек*). Топ оғы, мина, бомба хәм т.б. лардың жарылыуынан пайда болған металл бөлекше. Мәден 1953-жылы, отыз жасына толған уақытта басындағы *осколка* ойнап кетип, тосаттан қайтыс болды (Ш.Уснатдинов). Уралап оянып жатқан кәтінде, *Осколкалар* ойнап еле етінде ... (И.Юсупов).

ОСМА ат. 1. Узын созыңқы тойғын жасыл жапырақлы, атанақ гүлдилер тууысына тийисли еки жыллық от тәризли өсимлик. 2. Усындай өсимликтің жапырағынан сығып алынып, қас хәм кирпичлерди бояу ушын пайдаланылатуғын кара-жасыл реңли суйықлық. Сонда оның қаслары тап мудары *осма* жағып қойғандай қыйылып туратуғынын айтпайсаң ба? (Н.Дәукараев).

ОССУАРИЙ (лат. ossuarium — *мархум сүйеги сақланатуғын ыдыс* <os, ossis — *сүйек*). Зороастризмде V—VIII әсирлерде мархумның сүйеклери салынып сақланатуғын, тас, ылай ямаса ганчтан жасалатуғын ыдыс.

ОСТЕО (грек. osteon — *сүйек*). Интернационал өзлестірілген қоспа сөзлердің бирінші бөлеги болып, усы сөзлердің сүйекке, сүйек тоқымасына (тканына) байланыслылығын билдиреди.

ОСТЕОЛОГИЯ (остео.. + грек. logos — *илим, тәлиймат*). Нормал анатомия хәм антропологияның улыўма адам скелети, сондай-ақ, ондағы айырым сүйеклердің дүзилиси, өлшем хәм формаларындағы өзгерислер хәм де олардың рауажланыўын үйрениўши бөлими.

ОСТЕОМА (остео.. + грек. oma — *қам; ығал: өспе, исик бар екенлигин билдириўши аффиксoid*). мед. Сүйек тоқымасынан ибарат зыянсыз өсимте, исик.

ОСТЕОМАЛЯЦИЯ (остео..+грек. malakia — *жумсақлық, босаңлық*). мед. Зат алмасыўдың бузылыўында организмде витаминлердің жетиспеўи ақыбетинде сүйеклердің жумсақ болып қалыўы хәм қыйсайып өзгериўи (деформациясы).

ОСТЕОМИЕЛИТ (остео.. + грек. myelos — *жилик, кемик* + лат. itis — *исиўди билдириўши қосымта*). мед. Кемиктің исиниўи. Остеомиелит кәбинесе, адам скелети геўек сүйеклериниң бууынға жақын жеринде ушырасады (газетадан).

ОСТЕОХОНДРОЗ (остео.. + грек. chondros — *шемиршек*). мед. Омыртқалар аралық шемиршек тоқымаларының хәр қыйлы өзгерислери нәтийжесинде келип шығатуғын кеселлик. *Остеохондроз* кәбинесе мойын хәм бел дисклеринде ушырасады (газетадан).

ОСЫЎф. 1. Тырнаў, жаралаў. Қоллары бүркиттин тырнағындай, бүрген жерин *осып* баратыр (К.Султанов). Таўдан төмен *осылған*, Баўыры қулаш созылған, От орнындай қазылған («Мәспатша»). 2. Сығыў, мыжғылаў.

ОСЫЛЫЎ ф. Тырналыў, жараланыў. Шыдам бермей душпанлар, Өкпелери *осылғай* («Қырк қыз»). Жүзим сарғышланды қайғы-қападан, Өкпем хәм *осылды* жәбри-жападан (Күнхожа). Айыплы мен емес, Анам Аралым!! Өкпеси *осылған* жаны жаралым (Г.Дәўлетова).

ОТ I ат. 1. Жаныў процесі; өрт, жалын. Желдин иси суўырыў, *оттың* иси куўырыў (ққ.х.н.). Күннің қызылы батайын деп турғанда ауылдың сыртына Ыбби ата бетке шығып, *оттан* атлатып аласлады (М. Нызанов). Анасы орнында жоқ, шамасы *от* жағып, аўқат писириўдин ғамында жүрген болса керек, ал әкеси қорықшылықтан қайтпағанын билди (К.Кәримов). *Оттың* қасына бир кушақ сексеўил әкелдирди (К.Кәримов). **От тийиў** — жаныў. **От қойыў, от бериў** — өртеў, жағыў. **2.** ауыс. Куяштың от сыяқлы қатты қыздыратуғын, күйдиретуғын халаты. Күн *от* болып тур. **3.** ауыс. Дәрт, қайғы. Иште жанған мениң *отым*, Қашан енди өшер енди (Әжинияз). Тышқан тесиги мың теңге болып, Өз *отына* күйе баслады (М.Сейтниязов). Урыс питти, *Отлары* сөнди. Суў куйылып ошақларына (М.Сейтниязов). Дойнағынан шыққан *от*, зәмберектей атылды («Алпамыс»). ◇ **От атыў** — оқ жаудырыў, атыў. *От атты* хан, оғын қардай боратты. Мың-мыңларды жыңғыл киби қыйратты (әд. хрест.). **Жүрек оты** — жигер, йош, ғайрат, хұждан. *Жүрегинде оты* жоқ адамға бизиң арамызда ислеў қатты қыйын (газетадан). **Оттай жаныў** — қызғынлығы, хәўеси артыў. Оның жүзлери жарқырап, *оттай* жанды (Ә.Шамуратов). **Еки оттың арасында қалыў** — адамның өзине жақын еки адам ямаса тәрептин ортасында келиспеўшилик жүз бергенде ортада қалып, қайсысының тәрепин алыўды билмеў. Бийшара жеңгеси *еки оттың арасында қалған* еди (К.Кәримов). **Суудан алып отқа салыў** — сыртынан жаманлаў. **От пенен суўдай** — бир-бири менен келисе алмайды, қарсы, душпан. **От басы** — шаңарақ. «Жаксы қызлар хайтта-тойда сайланар, жаман қызлар *от басында* ойланар» деген қосықлар усындайдан шыққан (Ш.Уснатдинов). **Араға от таслаў** — бир-биреўге ғыжак бериў, өшегистириў, араға суўықшылық салыў. **Көзге оттай басылыў** — көптен бери көрмеген бир орынның ямаса адамның көрген ўақытлары көзге ысық көриниўи, жағымлылығы, қәдирлилиги. Борпаң топырақларын шаңғытып, жоралары менен кашарман топ, асық ойнаған жерлер *көзине оттай* басылды (А.Султанов).

ОТ II ат. Шөп, мал жейтуғын азық. Ешкини *от* салмай бәрха байлап қоя бергеннен кейин желини куўрап сүти де азая береді (Қ.Айымбетов). Бар, ана сыйыр менен атқа, қойға *от* орып сал (А.Бекимбетов). ◇ **От-жем** — мал ушын арналған

хәр түрлі от хәм жем. Не ушын тууатуғын малларға *от-жем* берилип, басқаларына берилмейди (Ж.Аймурзаев). Атларына *от-жем*, өзлерине қымыз бериўди умытпа (К.Кәримов). **От-шөп** — хәр түрлі мал оты, мал азығы. Маллар ушын гүзге *от-шөп* таярлау керек (Т.Қайыпбергенов). Бир тау бар шай пәшеги, *От-шөби* мол хауасы да салқын (К.Айымбетов). *От-шөп* орыу, қора соғыу жумысы да усылардың мойнында еди (К.Султанов). Жазда ерте тууылған бир баспағын сатып, *от-шөбин* биреуге таярлатып алды да, гүзде тағы майда малларды ақшаға айырбаслап, қыс азығын жыйнап, «жапсақлыман» деп дәруиштей, гөне қақыраның ишинен шықпайтуғын еди (К.Султанов).

ОТАҒАСЫ ат. Жасы үлкен, ақсақал, яшуллы. Быйыл жәрдеминди аяма *отағасы*, — деди Пирнияз (Т.Нәжимов). *Отағасы* тоқтап турыңыз (Ж.Аймурзаев). Балықшы *отағасылар!* Өз баламыз бизге мин қойған неси? — деп кеулиңизге мәлел алсаңыз, әпиу етерсиз! (К.Султанов). Қан басымы артып мәдәри қалмай, Жатыр еди бизиң бир *отағасы* (И.Юсупов).

ОТАҒЫШ кел. Отақты жақсы билетуғын, шәпик ислеитуғын, *отақшы* адам. Жаслар арасында пахта *отағыш* қыз-жигитлер көп еди (газетадан).

ОТАЙЫҰ ф. от-шөпке толысу.

ОТАҚ ат. 1. Мәдений өсимликлер арасынан шыққан жабайы шөп. *Отақ* басқан пахта, арақхор жалқаулар т. б. әшкаралаушы қосықлар менен Р.Хожамбергенов та қатнасты (Г.Есемуратов). — Кәне, дәрхал бизге *отақ* басып атырған жериңизди көрсетип, бир дөндирип таслайық, — дедим оған (О.Әбдирахманов). 2. Отауға байланысly жумыс, хәрекет, ис қозғалыс. Бирақ, оның бахтына *отаққа* киятырған онлаған ҳаял-қызлар қоршап алды (А.Бекимбетов).

ОТАҚШЫ ат. Отақ отаушы адам. Сууға *отақшылар* шомылды ямаса сен енди отайсаң ба? (Ө.Хожаниязов).

ОТАЛЫҰ ф. Мәдений өсимликлердің арасынан шыққан жабайы шөплердің алынуы, отақтан тазаланыуы.

ОТАР I ат. Мал жаятуғын жайлау, жазлау. *Отарға* малынды жайдыр («Алпамыс»). Серимбет мақпал көлге *отар* басып жайлауды өзгертти (Х.Сейтов). Жолым үйдиң иргесине ийирилген *отар* гүйис қайтарып жатыр (К.Кәримов). Бул жигит

Ерполат. *Отар* кой менен кеткеннен бермаган майданда жүр (М.Дәрибаев). Бул таулар енди көрсен бағы-бостан, Мөңгилик бахыт, шадлық *отар* басқан (И.Юсупов).

ОТАР II ат. Бағынышлы сиясий және экономикалык ғәрезсизлигинен айырылған, империалистлик мәмлекетлердин қарауындағы, эксплуатацияланыушы ел, бир мәмлекетке колония, езиушиликте жасайтуғын, бағынышлы ел.

ОТАРБА гөн. с. ат. Отынның, көмирдин жәрдеми менен хәрекетке келетуғын механизм, паровоз, поезд. Желқомлы кемелер менен жүйрик *отарбалар* артымызда қалды (А.Бекимбетов).

ОТАРЛАУ ф. Жайлауға шығыу, жазлауға көшиу.

ОТАРЛЫҚ I кел. Отарға тән, байланысly.

ОТАРЛЫҚ II кел. Отарлау сиясатына қатнаслы, бағыныушылық, езиушилик, колониялық. *Отарлықта* езилип тапқанын ийт жеп, арқасын бийт жеп келген шығыстағы майда миллетлер (журналдан).

ОТАРСЫЗ кел. Отары жоқ.

ОТАРШЫ ат. Отарға шығыушы.

ОТАРЫЛЫУ ф. 1. Отырып қалыу, иске жарамсыз болыу. 2. ауыс. Мешел болыу, шойылыу.

ОТАУ I ат. Ший менен қоршалып, кийиз бенен жабылып қойылатуғын көширип тигилиуге қолай ағаш үй, қара үй. Тап усы уақытта жигитлердин қарсы алдындағы есиги түриули *отаудан* қабақ арқалап бир нәуше қыз шықты (К.Султанов). Нағышлап жууап урамыз, *Отау* сайлап қойың қызлар (Омар). *Отауға* қарап қайтады («Жәханша»). *Отау* сыртында киснеген ат Кутлыбек Елтирисханның ойларын бөлип, қулағын елең еткизди (К.Кәримов). *Отауға* түсип қонақ болды, қонақ асын жеди (К.Кәримов). Улбийке келген соң келинди *отаудың* шеп қапталына көрпеше төсетип, дүстөменине жатқызды (М.Нызанов). — Уллы Хорезмнің уллы ханы сизің қойған шәртлериңизге ылайық, өзиниз отырған ақ *отауға* мени кирип тур десе де болады, кирмей тур десе де болады (Т.Қайыпбергенов). Қулымбет қонақ ушын тигилген *отауда* бирер хұрметли қонақ болса аұқатқа мирәт етиуди ойлаған еди (К.Кәримов). Ақшам жағаласам Қазақдәрьяны, Тынлап ақ *отаудан* шыққан намань (И.Юсупов).

ОТАҰ II ф. 1. Жабайы шөптерди алып таслау, тазалау. Талай рет қайта-қайта *отан* кетпенлеп топырақтарын жумсартты (Ж.Аймурзаев). Огородқа барып картофель *отайжақпан* (Қ.Досанов). Дийқан зәхмет шегіп, салыны егеди, *отайды*, сууын алмаслайды, көзге түсіп, атызды толтырып тұрған көгин қууанып ишинен хәр қыйлы жақсы нийеттер ойлап, үміт қылып жүреді (К.Кәрімов). 2. ауыс. Қырыу, жойыу. Залымдар бар жанды шөптей *отаған*, Еске түссе қапа болып жатаман (Т.Жұмамұратов).

ОТАҰШЫ ат. 1. Жабайы шөптерди алып таслаушы, тазалаушы. 2. ауыс. Қырыушы, жойыушы.

ОТИАТРИЯ (грек. *us, otos* — құлақ + *iatreia* — емлеу). Оториноларингологияның құлақ кеселліктерін, оларды емлеу хәм алдын алыу усулларын үйрениуші бөлімі.

ОТИТ (грек. *us, otos* — құлақ + *itis* — *исиниуди билдириуши қосымта*). Құлақтың (аязлап) исиниуи, ириндесіп ауырыуы.

ОТҚАРАЗ ат. Мотор арқалы ун тартатуғын қараз. Дауысы жер күңиретіп *отқараз* тұрған, Техникасы өсіп гүлленген қала (С.Нурымбетов). Екі *отқараз*, екі кендір заводы хәм майда-шүйде кәрханалар да барлық кеңес өндіріслери де хәуижге минди (Қ.Ирманов).

ОТҚАРАЗДАЙ кел. Отқаразға усаған, отқараз сыяқлы, отқараз тәрізлі.

ОТЛАҚ: отлақ жер. кел. Мал жаятуғын жер, майда от-шөптердің көп өскен жери, отлы жер. Малды үйіріп бәрха *отлақ* жерлерге, Қара бұға бийғам отлап жүреді (Т.Қабулов). *Отлақ* жер енеді оның түсіне, Хәм де шапқыласып жүрген қозылар (Т.Мәтмұратов). Инсан кеуліндегі жасыл *отлақлар*, Ынтыгып сағынар шақырар сени (И.Юсупов).

ОТЛАҚЛЫ кел. Оты көп, отлы жер. Жериміз *отлақлы*, қыста маллардың өзлери жайылады (Ж.Аймурзаев). Олар Х әсирде Арал бойларының жерлери өнімдар, жайлаулары, *отлақлы*, тоғайлары хәр қыйлы дарақтарға, жабайы жеміслерге, сонын менен бирге аңларға бай болғаны ушын, Арал теңизи мисли қайнап тұрған қазан киби, балықтары көп болғаны ушын бул мекәнди ийелеген (Т.Қайыпбергенов).

ОТЛАТПАҰ ф. От-шөп бермеу, жаймау, жегізбеу. Өзи сол бийениң қасынан жылысса хәккелер арқасын шоқып *отлатпайды* (Қ.Айымбетов).

ОТЛАТЫҰ ф. Жанлы-жаныуарларды отлы, шөпли жерлерге бағыу, қарау. «Алатайды *отлатып* жақсы күтип бақ» деди (И.Юсупов),

ОТЛАҰ I ф. От жеу, отлақ жерге жайылыу. Адам улы адам қәдирин билмесе, Оннан дүзде *отлап* жүрген мал жақсы (Әжинияз). Көлдің қунарлы шөбин *отлап* жүрген падалы маллар көринди (К.Султанов). Қой баласы шөп *отлап*, Енапатқа семирер. (И.Юсупов). **Ийти отлау** — ауыс. бахытлы болыу, дәулеті жүриу. Илгери баратқанның *ийти отлайды* (ққ.х.н.). **Көпирип отлау** — мәниссиз сөйлей бериу, биймәни сөз сөйлеу. Бул жер көсипип жатып *көпирип отлайтуғын* байдың шаңлағы емес (К.Султанов).

ОТЛАҰ II ф. 1. Моторлы затларды ходлау, ислетиу. 2. Май менен жанатуғын, ислейтуғын затларға от жағыу, жандырыу.

ОТЛАҰ III ф. Отқа күйдирип тазалау, оттың жалыны менен күйдириу, қыздырыу.

ОТЛЫ I кел. 1. Жанып, нур шашып туратуғын. Қара көкшил алағат бултлардың бауырын тесип өтип, жулдызлар көктен *отлы* көзи менен жымыңласып қарайды (К.Султанов). 2. Жалынлы. *Отлы* найзағайдай бауыры тилинип, Аспаннан алағат бултлар көшпекте (Т.Мәтмуратов). Олай болмады, қайта алысайын деп турған *отлы* шоқты үплеп лаулатып жиберди (К.Султанов). 3. Қызғынлы. Ү-үх дегенде ишинен *отлы* жалын атлықты (Қ.Досанов). Ғыжлап турған *отлы* сезимлериме суу қуйды мына киси! (М.Нысанов).

ОТЛЫ II кел. Отқа ийе, от-шөпли.

ОТО (грек. us, otos — *қулақ*). мед. Интернационал өзлестирме қоспа сөзлердің құрамлық бөлими болып, қулаққа, қулақ кеселликлерине байланыслылығын билдиреди (мәселен, отит, оториноларингология).

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГ мед. *Оториноларингология* қәнигеси, қулақ-мурын — тамақ кеселликлери шыпакери.

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГИЯ (ото.. + грек. rhis, rhinos — *мурын* + larynx, laryngos — *тамақ* + logos — *илим, тәлиймат*). мед. Медицинаның қулақ, мурын, тамақ, кегирдек дүзилиси хәм ұазыйпаларын үйрениуши, оларды емлеу, сондай кеселликтердің алдын алыу усылларын ислеп шығыушы бөлими.

ОТОСКОП (ото.. + грек. *skoreo* — *қарайман, бақлайман*). Қулақты тазалау пайытында оны еситип көриу ушын пайдаланылатуғын, ҳәр еки ушы жууанласқан жинишке резина найшадан ибарат медициналық әсбап.

ОТОФОН (ото.. + грек. *phone* — *сес*). мед. Қулағы герен адамлардың еситиу қәбилетин күшейтетуғын аппарат, еситиу найшасы.

ОТПУСК (рус. отпуск < отпустить «кетиуге руksат бериу; босатуу, бос қойуу» фейилинен жаслаған атлық). ат. Бир жыл дауамында исленген жумысының есабынан алынатуғын дем алыс, жумыстан уақытша бос болуу. Жақында бир айлық *отпускаға* келип еди (Т.Нәжимов). Жигит хызмет орнынан бир ай мүддетке мийнет *отпусказын* алып, еки чемоданын көтерип бизикине келди (А.Бекимбетов). Таймасов декрет *отпусказын* алатуғын хаялларды бирим-бирим шақырып алып, муқыят сөйлесип жумыстан босатпады (О.Әбдирахманов).

ОТРЯД (рус. отряд < отрядить «қандай да бир тапсырма, уазыйпа менен жибериу» фейилинен қосымтасыз жасалған атлық: қандай да бир тапсырма алған топар). ат. **1.** Әскерий ямаса арнаулы уазыйпаларды орынлау ушын дүзилетуғын уақтыншалық яки тураклы әскерий бөлим, бөлимше. Шымбай районына *отряд* өз алдына кетти (Ә.Пахратдинов). Исфандиярханның көрсетпеси менен рус патшасының жазалау *отряды* генерал А.С.Галкин басшылығында 1916-жылы апрель айында көтерилис басшыларынан 11 адамды дарга асты (А.Султанов). **2.** Қандай да бир ис, хызмет ушын жәмлескен адамлар топары, жәмәети. Пахта жыйын-теримине қатнасууды қәлейтуғын ықтыярлыларды тартқан халда *отрядлар* дүзиу жумыслары баслап жиберилген еди (газетадан). **3.** зоол. Хайуанлар систематикасында анық бир белгилер менен бирлескен топар. Кемириушилер *отряды*. Хәзирги амфибия түрлериниң улыума саны 2100-2600 болып 3 *отрядқа* бириккен: қуйрықлылар, аяқсызлар хәм қуйрықсызлар («Омыртқалылар зоологиясы»).

ОТСЫЗ кел. Оты жок, отқа ийе емес. Атым *отсыз*, өзим аш болып шықтым, Қапыңды аш бир кеш мийман болайын (И.Юсупов).

ОТХАНА гөне. с.ат. Асхана ушын қурылған гүрке.

ОТЫҒЫҰ ф. От жеуге үйрениу, от жей баслау. Анасы өлип ерте жетим қалған ылағы *отыға* баслағанына жүдә қууанды (газетадан).

ОТЫҒЫҰШЫЛЫҚ кел. От жеуге үйрениушилиқ, от жей баслаушылық.

ОТЫЗ сан. 30 саны хәм усы сан менен аңлатылған муғдар. Анық жылы есимде жоқ, әйтеуір, *отыз*-қырк жылдай болып қалды-ғо (М.Нызанов). Қала менен кеңсениң арасы *отыз* шақырымнан зыят та, кем емес (М.Нызанов). Қойымшылыққа суу апарып бағ көгерттік. *Отыз* түп гүжим ектирдим (М.Нызанов).

ОТЫҚТЫРЫҰ отығыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ОТЫН ат. Жағыу ушын арналған хәр түрлі ағаш, тақта, шақа хәм т.б. затлар. Түске шекем оқып, түстен кейин усы Тилеумурат Құлымбетов екеуимиз ешекли *отын* тасыймыз (Ж.Аймурзаев). Көмир де емес. Әпиуайы ағаш *отын* (М.Нызанов). Малды тапқанға бактыр, *отынды* шапқанға жактыр (ққ.х.н.). Ат өлсе ет, арба сынса *отын* (ққ.х.н.). Ордык орак, шаптық *отын*, қаздық жап, Тердик масақ, ийнимизге салдық қап... (Күнхожа). Бир жыңғылды сүйреп, зорға дегенде мешиттиң сыртқы қапысынан киргизип, әйуандағы *отын* қоятуғын мүйешке қойдым (Ә.Шамуратов). Әй аған курортына әкетпеди ғой, тоғайға *отын* арқалап бараман ба деп! (К.Рахманов). *Отын* тасыу көбинесе қыстың күни қыйын еди (М.Нызанов). — Баллар, ана тораңғылдың шақаларын путап таслан, бул үйге еле *отын* көп керек болады, — дейди изинше өзиниң тыпыршып жүргенин сездирғиси келмей (М.Нызанов). *Отын* базар менен балық базарының ортасы басып турған дән базары қысқа базар күни болса да адамлар менен толы екен (К.Кәримов).

ОТЫНДАЙ кел. Отынға уксас, отынға мегзес. Өмир деген жалын екен ғой, Лаулап жанып турған *отындай* (Т.Мәтмуратов).

ОТЫНЛЫҚ ат. Отынға тән, тийисли, байланыслы.

ОТЫНШЫ ат. Отын таярлаушы, отын шабыушы, отын тасыушы. *Отыншылардың* әңғимесин тынлай бережак еди, олар алыслап кетти (Т.Қайыпберғенов). Токпан *отыншының* баласыман (М.Нызанов). *Отыншылар* емес пе екен? — деди Мәтеке ғарры. (К.Султанов). Нанбайлар, қассаплар,

отыншылар, көншилер, бөзшилер отыратуғын тар хәм дығырығы мол көшелердің пәскелтек етип ылайдан салынған ямаса шөпкерден тикленип иши-сырты топан ылай менен сыбалған үйлер арасынан өтип арқаға қарай тартылған қысқа жолға шықты (К.Кәримов).

ОТЫНШЫЛЫҚ кел. Отынға байланысly кәсип, кәр.

ОТЫРҒЫЗЫҰ ф. 1. Белгили орынға отырғызып қойыу. Барлығы бирден жабырласып мени отырғызып қойды (Ж.Аймурзаев). 2. Егиу, шаншыу, тигиу. *Отырғызды* мыңлап терек, Созды тоғай участкасын (И.Юсупов).

ОТЫРҒЫШ I ат. Отырыуға арналған зат, орынлық, табу-ретка, скамейка.

ОТЫРҒЫШ II кел. Жаксы отыратуғын, отырыуға шыдамлы.

ОТЫРЫҚЛАНЫҰ ф. Бир жайды мөканлау, тураклы отырыкшы болыу. Буларды орналастырыу ушын, жаңа *отырықланып* киятырған казак, кырғызларды гүллән ауыллары менен мың-мыңлап көширди (Қ.Ирманов). Ол отызлаған нәретени көл менен дәрьяның түйискен жерине *орналастырды* да, «ал биз айналып келгенше торынның көзи сайын балық болсын!» деп ескегин көсип тартып кетип қалды (К.Султанов).

ОТЫРЫҚЛАҰ ф. Бир жерде мөкан басып отырыу, беккемлесиу, беккемлениу, орныгыу, жайласыу.

ОТЫРЫҚЛЫ кел. Бурыннан туратуғын, турған, мөканлы.

ОТЫРЫҚШЫ кел. Тураклы, бир жерде жасаушы. *Отырықшылардың* кууанышы койнына сыйған жоқ, мәз-майрам болып қалды (Ө.Хожаниязов). *Отырықшы* болып дийқаншылық етиуге мойынлары яр бере бермейди (К.Кәримов).

ОТЫРЫҚШЫЛЫҚ ат. Тураклылық, жайласыушылық, орныгыушылық, бир жерде жасаушылық. Шаруашылық пенен катар *отырықшылық*, дийқаншылық турмыстың саз болыуы («Мәспатша»). Көшсе де, *отырықшылық* жағдайларда да гүллән қыйыншылықларға төзди, ийкемлести, үйренди (Т.Қайыпбергенов).

ОТЫРЫМЛЫ қ. отырықлы.

ОТЫРЫС ат. 1. Отырыу хәрекетинин атамасы. Молла *отырысын* бузбай, бир керилип еснесп қойды да отыра берди (Ә.Шамуратов). *Отырысы* — тырна, жүриси — ғаздур, Бастан

аяқ тамам ағзасы наздур (Әжинияз). Атка *отырысы* ауыл адамларының атка *отырысы* емес (М.Дәрибаев). 2. к. отырыспа.

ОТЫРЫСПА ат. Жыйналып бир жерде отырып уақты-хошлық етиу, зыпат, кеше, шақырыспа. Егер де усы *отырыспаны* көрген жигитлер жан жүрегі менен баха берген болар еди (Ж.Аймурзаев). Ауылдың белгили-баслы жигитлери *отырыспа* шөлкемлестиреди (Н.Дәукараев). *Отырыспа* кеште басланды ғой! (Ә.Пахратдинов) *Отырыспаға* бақсы Турғанбай Курбанов та шақыртылған екен (М.Нызанов). Қыздың сәни наз болар, *Отырыспаның* сәни саз болар (кк.х.н.).

ОТЫРЫСПАҚ к. отырыспа. Қоңсы ауылдағы Сәлмен менен бирер *отырыспақта* танысқан еди (К.Каримов).

ОТЫРЫСПАҚЛАС ат. Отырыспағы бир, бирге отырысатуғын; отырыспада бирге отырыу. Жакында бир жәмәатте *отырыспақлас* болдым (Т.Қайыпбергенов).

ОТЫРЫСЫҰ ф. Биреулер менен бирге отырыу, сөйлесип отырыу, гүрриндесип отырыу. Отырысып сырласпасақ та, бир-биреудің сыр-сыпатына таныспыз (К.Султанов). Мениң менен азғантай *отырысыу*, хәз етиу ушын излеп келген шығар (А.Бекимбетов).

ОТЫРЫҰ ф. 1. Бөксени жерге ямаса отырыуға арналған орынлыкка қойып, қандай да бир орынды ийелеп орналасыу, жайласыу. Келгенлер столды айналдыра қойылған скамейкаларға *отырып* атыр (Т.Қайыпбергенов). Бир дизеден *отырады*, Қозғалмай таң атырады (Өтеш). Ол *отырса* опак, турса сопақ еди (кк.х.н.). Стол дөгерегинде төрт кисі *отырды* (А.Султанов). Бийдің жылқысы менен түйесине, қарамалына, ат үстинде қалғып *отырғанын* еслегенимиз Әрепбай жууапкер. (К.Кәримов). 2. Жайласыу, жасау, орнығыу, турыу, мөкан етиу. Әжинияз ең жақын қоңсы *отырған* Хорезм халықлары арасында болған (Б.Исмаилов). Посёлкада *отырған* адамлардың сейисханасына дейін электр шырасы тур (С.Хожаниязов). 3. Транспортка миниу. Самолёттан түсіуден таксиге *отырдым*. 4. Қандай да бир лауазымды ийелеу, лауазымға тайынланыу. Директорлық лауазымына *отырыпты*. 5. Жаза мүддетін өтеу. Түрмеде *отырыу*. Қамақта *отырыу*. 6. Рауажланбай, төмен дәрежеде тоқтап қалыу. Оның хожалығы соннан баслап жүдә *отырып* қалды. ◇ *Отырып қалған* — турмысқа шықпай, жасы өтинкиреп кеткен. *Отырып қалған* қыз. 7. Көм. фейил.

Көмекши фейил хызметинде хәрекеттин дауамлылығы мәнисин билдирип келеди. Чай демлеп күтип *отырыптан*. Маған карап *отыра* бермей кете берсең болады ғой. Кешлетип келеди деп күтип *отырған* хеш кимимиз жоқ еди (М.Нызанов). **Рульге отырыу** — машина айдау; шофёр болып ислеу. Он алты жасымда үш айлық курсты питкердим де, *рульге отырдым* (М.Нызанов). **Отырып сатыу** — саудагерге көтере сатпай, өзи *отырып майдалап сатыу*. Дийқан бергиси келмейди. — «Өзим *отырып сатаман*», — дейди (М.Нызанов).

ОТЫРЫҰШЫ ат. 1. Белгиленген жерде отырған адам. 2. қ. отырықшы.

ОТЫРЫҰШЫЛЫҚ қ. отырықшылық.

ОФА қ. опа.

ОФИС (ингл. Office < лат. officium — *хызмет, миннетлеме*, < opus — *жумыс, хызмет* + facere — *ислеу, өндириу*). ат. Мәкеме хызметкерлериниң жумыс орны, мәкемениң рәсмий кеңсеси, конторасы. (юридикалық адреси).

ОФИЦЕР (нем. Offizier < лат. officarius — *лауазымдағы шахс* < officium — *жумыс, хызмет*). ат. Армия хәм флотта командирлик лауазымындағы әскерий хызметтеги атақ. Ерниязды кейинирек *офицер* таярлайтуғын мектепке жиберетуғын болды (Т.Нәжимов). Стол жапқыш, сүлги, перде, Бәри-бәри нағысланған, Еки *офицер* ана жерде, Күлимлеп ... (И.Юсупов). Арқалап бир *офицерди*, Балам алып келди бунда (И.Юсупов). Басында қызыл ернекли *офицер* фуражкасы, аяғында жылтылдаған хром етик (К.Султанов).

ОФИЦИАНТ (лат. officians, officiantis — *хызметши, хызмет етиуши*). ат. Ресторан, асханаларда аўқат әкелип бериуши, қарыйдарларға хызмет етиуши ер адам.

ОФИЦИАНТКА ат. Хаял-қызлардан болған официант. —Қурамында фосфордың көплиги соншелли түнде жүрсен басың жалтырайды, — деп *официантка* заказды орынлауға киристи (О.Әбдирахманов).

ОФЛАЙН (ингл. offline — «*линиядан тысқарыда*»). ат. 1. Компьютер жәрдемінде интернеттен ажыралған жағдайда байланыс жасау. 2. Дәстүрий оқыу.

ОФСЕТ (инг. offset (printing)).: *офсет* баспа — Тегис баспа усылы; бунда бояу баспа қәлиптен аралық резина цилиндрге, оннан қағазға өтеди. *Офсет* баспа кәрханасында рең бериу,

фото хәрип териү автоматлары, *офсет* ротациялары, автомат линиялар болады (газетадан).

ОФТАЛЬМОЛОГИЯ (грек. ophthalmos. — көз + logos — *илим, билим*). Медицинаның көздің нормал халаты хәм кеселликлерин үйренетуғын бөлими.

ОХ т. с. Таңланғанда, сүйсингенде, айтылатуғын сөз. — *Ох*, сизбисиз урланып келип, қорқытқан мени, Әпиү етиң (И.Юсупов).

ОХО т. с. Таңланғанда айтылатуғын сөз. — *Охо!* Буяқта мойны жуғанлар көп екен! (М.Нысанов). Ол сорады мениң жасымды». *Охо!* деп ол айдады кетти (М.Сейтниязов).

ОХРА ат. Сары ямаса қызғыш реңдеги тәбийғый минерал бояу.

ОХ т. с. Кууанғанда, қорыққанда, қысылғанда айтылатуғын сөз.

ОХА т. с. Кууанғанда, таңланғанда айтылатуғын таңлақ сөз.

ОЧЕРЕДЬ (рус. очередь < чередовать «*гезеклесіу, нәубетлесіу*»). ат. 1. Гезек, нәубет. Киноға билет алыуға *очередке* түрған Абыл ағаны көріп қалдым (А.Бекимбетов). 2. Автомат ямаса пулемёттан бір жола тынбай атылған оқ.

ОЧЕРК (рус. очерк < очеркать «тәрийиплеп, сүүретлеп бериү, баян етиү; сызыу» фейилинен суффиксиз пайда болған атлық). ат. Хәқыйқат хәдийсени қысқаша сүүретлейтуғын кишкене көлемли әдебий шығарма. Қарақалпақ тили тарийхының *очерклери*.

ОЧКИ ат. Көзди түрли зыянлы тәсирлерден қорғау хәм инсанның көриү қәбилетин тиклеу ушын мөлшерленген ең кең тарқалған оптикалық қурылма, көз әйнек. Тилди төсеп сөйлей ғойсаң сол тилде, *Очки* таксаң уксап кетер түриң де (Г.Дәулетова).

ОЧКО (рус.). Ойында, спорт жарысларында утқанлықты белгилеу ушын берилетуғын есап бирлиги.

ОШАҒАН ат. бот. Жабайы шөптің аты, кишкене тикенекли түйнеги бар өсімлик.

ОШАҒАНДАЙ кел. Ошаған сыяқлы, ошағанға усаған, ошаған тәризли.

ОШАҒАНЛЫ кел. Ошағаны бар, ошағаны көп. Жүнди сапалы және таза етин алыу ушын қойларды *ошағанлы* жерге жайыуға болмайды (Ө.Айжанов).

ОШАҒАНЛЫҚ кел. Ошаған өсип тұрған жер, көлем.

ОШАҚ ат. 1. Үстине қазан асылатуғын, ишине от жағып аўкат писириў ушын арналған зат. Қазан *ошақтан* түсирилди («Әмиўдәя» ж.). — Тап усы демде қазанда писип атырған сүт бирден тасып, қақпақты көтерди де, *ошаққа* төғилди (Т.Қайыпбергенев). Кеште бир қыздырып аламыз да, *ошақты* топырақ пенен көмип таслаймыз (М.Нызанов). 2. аўыс. Хожалық, семья мойнына *ошақ* түсиў. 3. аўыс. Бир нәрсениң топланған жыйналған жери. Үлкен *ошаққа* айланыў. ◇ **Үш пуглық ошақ** — үш аяқлы темир ошақ. **Қазақ, өзбек, қарақалпақ** — үшеуи, бир *ошақтың* үш пугындай аўыллас (А.Дабылов). **Билим ошағы** — билим орайы, билим таралатуғын жер, саўатландыратуғын орын. «Таза күште» мектеп *билим ошағы*, Жас әуладлар менен толды (И.Юсупов). **Жер ошақ** — жерден қазып исленген ошақ. *Жер ошақта* от пысқып атыр («Әмиўдәрәя» ж.). **Темир ошақ** — үш аяқлы дөңгелек темирден исленген ошақ. **Тандыр ошақ** — ылайдан тандырға усатып исленген ошақ. **Чай ошақ** — қуман, дүмше қойып суў қайнататуғын ошақ.

ОШАҚЛЫ кел. Ошағы бар, ошаққа ийе.

ОШАҚТАЙ кел. 1. Ошаққа усаған, ошақ сыяқлы, ошақ тәризли. 2. аўыс. Үлкен, кең, нәхән.

ОШАҚШЫ ат. Ошақ ислеуши, соғыушы.

ОШАЛ алм. Сол.

ОШАРЫЛЫҰ ф. Бир нәрсеге иркилип, тоқтап қалыў; ислеитуғын жумысына бармай, бос қарап отырып қалыў. Үйде сандыққа сүйенип ошақ басында *ошарылып*, түнерип сарғайып отырғанша — дейди ол келгенлерге көпшиликтиң ишинде болсаңыз кеўил көтересиз (К.Султанов).

ОЯЗ кел. 1. Жупыны, корениш, жарлы, жуқа. Айтпақшы, үсти *оязлаў* еди, кийине турайын деп үйине кеткен шығар (Ө.Хожаниязов). 2. Аз, кем. 3. Гөне.с. уезд баслығы. Құлымбет жерди қайтарып бериўди қыялына да келтирмейтуғынлығын анлаған Еркінбай *ояз* отырған есикке де барды (К.Кәримов).

ОЯЗДАЙ кел. 1. Жуқадай, жупыныдай, жарлыдай, кореништей. 2. Аздай, кемдей.

ОЯЗЛАҰ кел. 1. Жупынылаў, жуқалаў, жарлылаў коренишлеў. 2. Азлаў, кемлеў, азырақ, кемирек.

ОЯЗЛЫҚ Оязга караслы, тийисли. Шымбай *оязлығының* өзи бир неше болысларға бөлинеди (К.Кәримов).

ОЯҚ қ. Ол жак. Қандай ұазыйпаға тийкарланып айлык аламан, *ояғын* билмеймен (М.Нызанов).

ОЯҚ-БУЯҚ Ол жак — бул жак. Жәүхәр көзинди жайнатып, Қара *ояқ-буяққа* (Т.Мәтмуратов). *Ояқ-буяғыма* карасам — жоқ (М.Нызанов). Жайхун бойына журт агып *ояқ-буяқлардан*, Хорезм, Ташауыздан хәм каракалпаклардан. (И.Юсупов).

ОЯҚТАҒЫЛАР Ол жақтағылар. Балыкшы ауылдағылар — Хожа ауыл бетте жүрген шығар десе, *ояқтағылар* буякта жүрген шығар деседи (М.Нызанов).

ОЯНБАЙТУҒЫН қ. оянбау.

ОЯНБАСТАН қ. оянбау. Бийопалар кәдиринди кеткизер, Қылау менен тырнап зақым жеткизер, *Оянбастан* саған зықын өткизер, Сондадағы кеширегөр мухаббат (Ә.Қойлыбаев).

ОЯНБАУ ф. Ояныудың карама-қарсы мәниси, уйқыдан турмау, уйқыда жата бериу, уйқылай бериу, түргелмеу. Сол жатыстан ақыры *оянбай-ақ* қойды, оны оятыуға хеш қандай күштин күдирети жетпеди (Ө.Айжанов).

ОЯНЫУ ф. 1. Уйқысын ашыу, уйқыдан турыу, түргелиу, турыу. *Оянсам* түсим екен (Ө.Айжанов). Қудайназар қанша кеш уйықладым десе де, күн шығыс жийек қызарып, таң атып киятырғаннан-ақ шашырап *оянды* (М.Нызанов). Шаңаракка түскен жақтыдан сетем алған Бектемир *оянып* кетти. (К.Кәримов). «Байғұс жетим, кетип қаякка барады, Бектемир *оянсын*, ойласып бир илажын табармыз». (К.Кәримов). 2. ауыс. Жанланыу, қозғалу. *Оянды* Аралдың балығы туулап, Көллер жаңғырытты қус намасынан (Т.Сейтжанов). 3. ауыс. Пайда болу, қозғалу (туйғы-сезим хәм т.б. хаққында) «Өмирбек хәм Тазша» спектакли тамашагөйлер төрепинен жыллы қабыл алынғаннан кейин, кеулимде қатар жақсы нийетлер *оянды* (М.Нызанов). Кеулинде үмит *оянып* изине қайтты (К.Кәримов).

ОЯНЫСЫУ Ояныу феиилинің шериклик дәреже формасы. Оның тәртипсиз бақырып қатты шыққан дауысы менен басқалар да *оянысып* қыйқыулап қойдың соңынан жууырды (М.Дөрибаев).

ОЯТЫУ ф. Уйқысынан турғызыу, түргелтиу, уйқысын аштыру. Мәтниз бенен Есмурзаны апыр-топыр *ояттым* (Ж.Аймурзаев). Қамыслықтан атлап әтейин десем, қамыс

сылдырлап жолбарысты *оятады* (Ө.Шамуратов). Сол жатыстан акыры оянбай-ақ қойды, оны *оятыуға* хешқандай күштің күдирети жетпеди (Ө.Айжанов). Анам бийшара «үйде жүрсен кулдай бол, дүзге шықсаң бектей бол» деп, көйлегимди үш күннен артық кийгизбейди, уйқылап қалсам *оятып*, шешип алып жуып таслайтуғын еди (М.Нызанов). — *Оят* демеп пе? — деди Елиұбай шыдамай (М.Нызанов).

ОЯТЫҰШЫ ат. 1. Уйқыдан турғызыушы, түргелтиуші. 2. Пайда етиуші. Бәхәрдің кеуілге жақсы үмитлер салыушы, кеңликке жақсылыққа, дөретиуге умтылдырыушы, рәң-бәрең әрманлар *оятыушы* жағымлы леби есип өтті де, узаққа созылмады (К.Кәримов).

ОЯҰ кел. Уйқыламаған, уйқыламай жатқан. Тек Ақшолпан *ояу*, уйқысы келмей, Көз алдына елеслейди Палманы (Г.Есемуратов). Сәхәрде елди ойлап боларман *ояу*. Мийнет сүйгиш балам елге қайта ғой (Қ.Ирманов).

ОЯҰЛАҰ кел. Шынт уйқыға кетпеген, шала уйықлаған, уйқысырап жатырған.

Ө

Ө ат. **1.** Қарақалпақ әлипбесинің 21 хәриби хәм сол хәриптиң жазылыуы таңбасы. **2.** Еринниң алға қарап үйирилиуинен пайда болатуғын жиңишке, ашық дауыслы сес, фонема.

ӨБИСИҰ ф. Бир-бирин жақсы көрип сүйисиу. Кушақласып *өбисиу* де, Сүйиу де, Жек көрисип кәпир тонды кийиу де. Уятлы боп жерге қарап қалыу да. Бахытынан көклерге бас тийиу де (С.Ниетуллаев).

ӨБИҰ к. өпиу. Ұай, *өбиу* былай тұрсын, жақынласып бетине қарауға уялдым (газетадан).

ӨГЕЙ кел. **1.** Алдыңғы күйеу ямаса хаялдан болған перзентлер хәзирғи күйеу ямаса хаялға хәм де олардың туысқанларына, сондай-ақ, хәзирғи күйеу ямаса хаял хәм олардың туысқанлары алдыңғы күйеу ямаса хаялдан болған балаларға қарата қолланылатуғын сөз. *Өгей* әке минези қатал тәбият, Шопанды шөл койнында шынықтырған (И.Юсупов). Ата-ананнан жаслай қарғыс алдың ба? *Өгей* шешең саған дөхмет салды ма? (И.Юсупов). **2.** Бир анадан тууылмаған ямаса бир әкеден болмаған, әкеси ямаса анасы басқа, туысқан емес перзентлер (бир-бирине қарата). *Өгей* әжапа, *өгей* аға, *өгей* синди. **3.** Ерип келген, ершең. Мени үйине алып келген адам, Жумагүлдин *өгей* баласы Алланияз деген екен (Ж.Аймурзаев). **4.** Асыранды, жат. ◇ **Өгей тәртип** — ауыс. Жат, бөтен, турпайы. Ол жерлерге тауларға да, Орнатылған *өгей тәртип* (И.Юсупов).

ӨГЕЙЛИК ат. Өгей жағдай, әгей екенлик, бөтенлик. «Екеуи бирге өсип, бир-бирине меҳрибан болар, ер жиғит болған уақтында күш бириктирип жаўға бирге атланар, екеуи бирге журт алар, *өгейлик* араға келиспес», деп Әдилша менен Куршидти бирге бағып, бес-алты жасына келтирген еди («Қурбанбек»).

ӨГЕЙСИРЕҰ ф. Бөтенсиу, жатсырау, турпайысынуу, жатырқаныу.

ӨГЕЙСИҮ ф. Жатсыныу, жатырқау. Ол бизиң турмысымызға көнбес, бурынғы ишип, жеп, кийингенлерин *өгейсип* оның кеуилин таппаққа бизиң шамамыз келмес (Қ.Ирманов). Жайдың *өгейсип* қалған айналасы ызғарланып сала берди (К. Смамутов). *Өгейсимеспекен* жатырқап жаттай, Малхана артында өскен терегим (И.Юсупов).

ӨГИЗ ат. Еки жастан өткен (күш-көлиги ретинде пайдаланатуғын) қара малдың пиштирилген, тарттырылған еркеги. *Өгиздиң* отын жеп баспақтың орнында жатпа (ққ.х.к.). Аты шыққан палуанға қос *өгиз* байрақ қояды («Алпамыс»). *Өгизлер* түйектен шықты сабылып, Сениң жаның тас екен дым, Әскербай (И.Юсупов). Мен *өгизлерди* шанаға жегейин! — деди (К.Султанов). Малдан еки сыйыры менен баспақ таналарын қосқанда бес-алты қарасы, жылқыдан бир ғунан менен қулынлы бийеси, күш малдан қос *өгизи* бар, орта дәрмиян хожалық (К.Султанов). Ақыры, бул мезгил ғой-мезгил, хәтте шашқан дәннің *өгиздиң* үстинен сыпқанап түскенинің өзінде шашқан уақыттағы түскенинен парқ беретуғын уақты еди! (А.Садыков). ◇ **Өгиз өгизден көриу** — ауыс. адамлардың жумысы ауыр болғанда бир-биринен көриуи. Жер қатты болса *өгиз-өгизден көреди* (ққ.х.н.).

ӨГИЗДЕЙ кел. 1. Өгизге усаған, өгиз сыяқлы, өгиз тәризли. Оннан соң жүресине отырып, нанды үсти-үстине аузына буралап тығып *өгиздей* кемирди (К.Султанов). 2. ауыс. Күшли, қарыулы, мыклы 3. Үлкен, дәу, диңкийген.

ӨГИЗШЕ ат. Бир ярым, еки жастағы қара малдың пиштирилген, тарттырылған еркеги, өгиздиң кишкене түри. Шубар *өгизшени* гә жетелеп, гә алдына салып кууып айдап, бир жигит жууырып киятыр еди (К.Султанов). Кеше және бир *өгизше* сойылды, Қара қум ийшанға басы қойылды (Өтеш).

ӨГИЗШЕДЕЙ кел. Өгизше сыяқлы, өгизшеге усаған, өгизше тәризли.

ӨЖЕСИҮ қ. ерегисиу. Бул сапары да айтқанынан қайтпай, *өжесиу* менен болды (газетадан).

ӨЖЕСТИРИҮ қ. ерегестириу. Үрасын айтсам, оларды *өжестириу* нийетим жоқ еди (газетадан).

ӨЖЕТ кел. Тууры, мақул мәсләхәт, гәп-сөзге қулақ салмайтуғын, өз пикирин мақуллай беретугын, қайсар, өр минез, қатал, қырсық. Ол өзиниң айтқанынан қайтпайтуғын

өжет еди (Ж.Аймурзаев). Қыз *өжет*, қолымды қағып жиберіп өзине жууытпайды (Ө.Айжанов). Оның себебі: бириншиден – сайыз ойлап, кеуліне келген иске көзсіз урынатуғын *өжет* минезликтен болса, екіншиден, кисиниң тилине ергиш, өз ақылы менен сабырлы шешиүге шорқақ киси (К.Султанов).

ӨЖЕТЛЕНИҰ ф. Қайсарланыу, қырсығыу, ерегисиу, өз пикиринен қайтпау. Бала *өжетленип*, шатқаякклауын қоймады (А.Бекимбетов). Душпан да *өжетленди*, бул да өжетленди (К.Досанов).

ӨЖЕТЛЕСИҰ ф. Қасарысыу, ерегисиу, өшесиу. Хәттеки талқылау кетип атырғанда бала жәнжеллесиу, қырсығыу, *өжетлесиу* минез-құлқын көрсетиуи мумкин (газетадан).

ӨЖЕТЛЕҰ кел. Қырсыклау, қайсарлау, шатаклау, қыңырлау. Сейилбектиң *өжетлеу* екенин аңладым (Ш.Сейтов). Ырасында да бизиң хаял *өжетлеу еди* (Т.Қайыпбергенов).

ӨЖЕТЛИК ат.Өз билгенинен қалмау; өжетлерге тән қәсийет; қайсарлық, қасарысыушылық, қаталлық, қырсықлық, қыңырлық, шатақлық. Ол өзиниң орынсыз *өжетлик* еткенине өкинди (Ж.Аймурзаев). *Өжетлик* сыпайы жигиттиң бахасын арзанлатады (К.Султанов).

ӨЖИРЕ (а. хужратун – «бөлме», «камера», «каюта»). ат. Жайдың бөлмеси, тамның бөлінген бөлеги, бөлме, қабат. Мийманлар отырған *өжиреден* шығып, екінши *өжиреге* кирди (Қ.Аралбаев). Оның бир *өжиреси* китапқа толы (Ж.Аймурзаев). Ерназарды жасауыллар сарай хаммамына апарып жууындырып, шаштөрезге сақал-муртын алдырып, пардозлап кийиндирип, хан палуанның *өжиресине* апарды (К.Султанов). Усы уақытқа дейинги хеш бир гәп, *өжирениң* ишиндеги барлық адамларды өзине буншалық бөнтлемеген, тартпаған еди (А.Садықов). Адасып көп жүрдим мен күпә-күндиз, Шексиз өмир *өжиреси* Шахаман (Ә.Әжиниязов).

ӨЖИРЕЛИ кел. Өжиреси көп, бөлмели. Қарақум ийшан медресеси ХІХ әсирдиң орталарында салынған болса, ХХ әсирдиң басына келип, Идрийс ийшан оған қосымша 18 *өжирели* медресе қосып салады (Ш.Бабашев). Үш *өжирели* қақыра жайының ауысық затларын қоятуғын бөлмеси «шийшеге салынған сәлем хат» ларға толы (Ө.Өтеулиев).

ӨЗІ алм. 1. Тартым қосымтасы қосылған атлықтың алдында келип, адам яки заттың тартым қосымтасы тийисли адамға

(1, 2, ямаса 3-бетке) катнаслы екенлиги аңлатылады. Бунда адам мәниси бетлик қосымтасы арқалы реалласады, өз сөзи айрықша атап өтиу ушын қолланылады. *Өз үйим. Өз қәлеуи.* Ол өз исине күтә шаққан еди (Қ.Айымбетов). Шымшық өз тасына батпан, Ешек озсам дейди аттан. (И.Юсупов). Анасының «Күн шаңғытып, дауыл турса суу тасыйды» дегенлери өз тастыйығын таппағанына қыйналысты (Ө.Өтеулиев). Ол — өз мийнети менен күн көрген киси (Ж.Аймурзаев). 2. Тартым қосымтасы менен келгенде: **1)** ис-хәрекет усы қосымта билдирген адамға тийислилизин билдиреди. *Өзим* жаздым. *Өзиң* жаздың. *Өзи* жазды. *Өзим* қатар өскен балалар бәримиз, Билер еди хәр ким өзиниң кәрин (Ә.Әжиниязов). *Өзлери* бизлердиң мийнетимизди сорып, жууан қарын бай болажақ (К.Султанов). **2)** 3-бет формасында (өзи) ис-хәрекет хәш кимниң катнасысыз болғанын, орынланғанын билдиреди: өзинен-өзи. Шыра *өзи* өшип қалды. Айна *өзи* ашылып кетти. **3)** Сорау мазмундағы гәплерде айрықша атап өтиу, күшейтиу ушын қолланылады. (Бунда бетлик мәни болмайды). Сизлер кимлерсиз, *өзи?* (Ө.Өтеулиев). **Өзин ер билиу** — өзін басқалардан жоқары хәм батыр деп санау. *Өзиңди ер билсең*, биреуди шер бил (ққ.х.н.). **Өз ауанына жибериу** — өз жөни, қалай болса солай. Қайықтың басын *өз ауанына жиберди* (Ж.Аймурзаев). **Өзли-өзи сөйлесиу** — өзине бейим, өзине жақын адамлар, өз ара. Буннан кейин *өзли-өзи сөйлесип*, хәр ким билгенин айтады (Ө.Хожаниязов). Ақырында *өзли-өзи сөйлесип* мунласып бириге баслады (С.Мәжитов). Оған кесент етпей, *өзли-өзи әсте сөйлесип* отырады (М.Нызанов). **Өз ара** — еки ямаса бир неше адамлар яки тәрепpler ортасындағы. Бул халықларымыз арасындағы исеним хәм *өз ара* түсиниудиң артыуына хызмет етеди (газетадан). **Өз бетинше** — еркин түрде, басқалардың тәсирисиз, жеке, өзи менен өзи. Жоқары оқыу орынларында *өз бетинше* билим алыу, билим хәм көнликпелерди қәлиплестириу режели хәм әсте-ақырынлық пенен курамаласып, жоқарылап баратуғын басқышлар көринисинде алып барған мақсетке мууапық болады (сабаклықтан). **Өзине келиу** — ақыл-хуушы жақсыланып, орташа халатқа келиу. Келини бираздан соң әсте-ақырын *өзине келе* баслады (газетадан). Өзинен өзи қ. өз-өзинен. **Өзин услау, өзін басыу** — адамның хәр қандай халатта да өзін басқара алыуы, сезимге берилип қызбалық етпей, ақылға

муапык ис кылыуы. Өз-өзинен — өзинен өзи; себеп, тийкары белгисиз халда. Әдебий китаплар көзин шайдай ашқанда сабаклыктарынан баска нәрсе оқымай жүргенине *өз-өзинен уялды* (Ө.Өтеулиев). «Қумбасқан» деген атамалар *өз-өзинен* пайда болмаған (Ө.Өтеулиев). **Өзин-өзи басқару** — жәмийет ағзаларының өзлерине берилген өзин-өзи қадағалау хәрекети. Район, қала хәкими зәрүр болған жағдайларда өз жумысы хаккында пукаралардың *өзин-өзи басқару* уйымларына есабат усынады (газетадан). **Өзине тән** — өзине ылайық, өзине сай. Сондай-ак, бул концепцияны Арқа-Батыс әскерий округи әскерлерине енгизиудин бирден-бир механизмин ислеп шығыу, оны жетилистириуде хәр бир тараудын *өзине тән* өзгешеликлери менен бир катарда алдагы бирге ислесиу мәселелери додаланды (газетадан). **Бир өзи** — жалғыз өзи. Дүньяны йығнаған Қарун, *Бир өзи* болып сахып дүн, Аны хәм йер йутты бир күн, Зиндан дүнья қоян йокты (Әжинияз). Өзи болған баймурат ауызеки. Хеш кимниң ғамхорлығысыз, өзинен өзи келе болған. Бүгинлигинде *өзи* болған баймурат болып шыга келди (газетадан). **Өз алдына** — өзине тән, айырым, жеке; айрыкша. Ана бир кишкене мазардың *өз алдына* сыры бар, — деп қолы менен көрсетти (М.Дәрибаев). Адам сүйеклерине қоса ылақа, жайынлардың қалдықтарын *өз алдына* қалталап тасыуға еринбеген (Ө.Өтеулиев). *Өз алдына* муғаллимге хұрметин, қойдыңыз орнына қәдир, иззетин (Г.Дәулетова). **Өз гезегинде** — нәубети менен, орны менен (орны келгенде). Ауыз суу мәселеси де *өз гезегинде* шешиледи (газетадан). **Өз уақтында** — р. Тийисли, мезгилли, мезгил, уақыт. Ол ушын барлығымыз, *Өз уақтында* газеталар оқып турыуымыз керек (Т.Қайыпбергенов). Муғаллимниң айтқанын, *өз уақтында* илип ал (Г.Дәулетова).

ӨЗБЕК 1. Өзбекстан Республикасының тийкарғы жергиликли халқының атамасы. *Өзбек* халқы, *өзбек* миллети. Сөзди қәрдарына бийпул тараттын, *Өзбек*, түркмен, карақалпақ, қазақтың (Ә.Әжиниязов). **2.** Усы халыққа (миллетке) тийисли, қатнаслы. *Өзбек* шаңарағы, *өзбек* тили, *өзбек* әлипбеси. Көп жыл елшиханада ислегенликтен *өзбек*, инглис, орыс тиллерине жетик (Ө.Өтеулиев).

ӨЗБЕКЛЕР Өзбекстан Республикасының түпкиликли халқы, түркий тиллердин биринде сөйлесиуши халық.

ӨЗБЕКШЕ 1. Өзбеклерге тән; өзбек тили, әдебияты, көркем өнери, мәдениаты хәм т.б. ға тийисли. *Өзбекше* кийим, өзбекше үрп-әдет, өзбекше аўқат. *Өзбекше*, карақалпақша қосылып үнлер, бұлбилдей сайрады, Қаллибек ата (Г.Дәулетова). **2.** Өзбек тили. *Өзбекше* сөйлесиў. Министр хәр ийнинде бир адам отырғандай ири денели, азырақ *өзбекше* қосыңқырап сөйлейтуғын өсик қаслы киси екен (М.Нызанов).

ӨЗБЕКШЕЛЕЎ 1. Өзбекше сөйлеў. **2.** Өзбек тилине аударыў. **ӨЗБЕКСТАН** ат. Өзбекстан Республикасы. Диним, диянатым, хұжданым мениң, Өзбекстан демек ийманым мениң (Ө.Әжиниязов).

ӨЗГЕ I ат. Басқа, бөтен, биреў, басқа адам, гей биреў, басқа биреў. Үйде өзимиз бар, *өзгесин* келген соң бахтыңнан көре берерсең, — дейди қатын (Қ.Айымбетов). *Өзге* емес, өз жанымсаң, Гөззал Өзбекстанымсаң! (И.Юсупов).

ӨЗГЕ II кел. **1.** Басқа, бөтен, бөлек. Ол қосық түсирер мениң ядыма, *Өзге* бир өмирди, алыс мезгилди (И.Юсупов). Қыз болдың, *өзге* қыз бәри жалғандай, Келин бол көргенлер қайыл қалғандай (Ө.Әжиниязов). **2.** Әдеттегиден басқаша, өзгеше. Желиги басылмаған атларының басларын бос қойғанда *өзге* бир сыйқырлы дүньядан жердеги мөкан жайы палаткаларын адаспай тауып келисти... (Ө.Өтеулиев)

ӨЗГЕЛЕЎ ф. Басқалаў, бөтенлеў.

ӨЗГЕЛИК ат. Басқалық, бөтенлик, бөлеклик. Өзгелик дәреже лингв. — Ис-хәрекеттин грамматикалық субъект арқалы емес, басқа бир логикалық субъект арқалы исленгенлигин билдиреди: алдырды, жаздырды, алғызды, оқытты, өткерди, қутқарды х.т.б.

ӨЗГЕРГИШ қ.өзгермели. Олар тез *өзгергиш* хәм ийкемлескиш. Қәлеген мағлыўматты зәрүрлигине қарамастан туўры қабыл етиўи де мүмкин (газетадан).

ӨЗГЕРГИШЛИК қ. өзгермелилик.

ӨЗГЕРИЛИЎ ф. Өзгериў, алмасыў, басқа түрге көшиў. Көркейип дым *өзгерилген*, Қандай сулыў хасыл кийинген (Ш.Артық).

ӨЗГЕРИҢКИ қ. өзгеше.

ӨЗГЕРИС ат. Өзгеше халат жүз бериў, басқаша көринис, жаңа ўақыя, аўмасық. Хәш қандай *өзгерис* жоқ, барлығы бурынғысынша (Р.Тагор). Ферманың жумысына *өзгерис* кирди

(Ж.Аймурзаев). Үш жылдан кейин мениң турмысымда азыкем *өзгерис* болды (М.Нызанов). Заман шадлығына бөленсин елим, Уллы *өзгерислер* дәураны келди (И.Юсупов).

ӨЗГЕРИСЛИ кел. Өзгерген, жаңаша, бурынғыдан баскаша. Биз бул жерде өткен жылдың декабрь айынан берли ўәлаятлардан келип *өзгерисли* климат шараятларына карамастан жумыс ислеп атырған жумысшылардың пидәкерлик мийнетлеринин гүўасы болдык (газетадан).

ӨЗГЕРИССИЗ кел. Ҳеш қандай өзгерис жүз бермеген ҳалда; әдеттегидей, бурынғысынша. Быйыл базалық есаплаў муғдары *өзгериссиз* қалдырылды (газетадан).

ӨЗГЕРИҰ ф. Баскаша сапаға көшиў, басқа түрге ениў, алмасыў. Самал биресе арқадан, биресе кубладан есип, тез *өзгерип* турды (М.Әбдиреймов). Әметтиң шырайы *өзгерип* кетти (Т.Қайыпбергенов). Тал болса да ески көз көрген еди, Ауыл танымастай *өзгерген* еди (Ә.Әжиниязов).

ӨЗГЕРИҰШИ ат. Айныўшы, кубылыўшы. *Өзгериўши*, раўажланыўшы дүньяның улыўмалық кәсийети адамлар санасында ўақыт түсиниги түринде кәлиплескен («Физика» қолланбасынан).

ӨЗГЕРИҰШИЛИК ат. Айнығышлық, айнымалылық, айныўшылық.

ӨЗГЕРМЕЛИ кел. Бир халатта турмайтуғын, өзгерип туратуғын, айнымалы, өзгергиш, кубылғыш. *Өзгермели* дәўир деген, Жерге де бир нәўбет келер (И.Юсупов). *Өзгермели* бәхәр айы, бирақ та, Жаўса жаўын мен қыялға батаман (А.Қойлыбаев).

ӨЗГЕРМЕЛИЛИК ат. Өзгериўшилиқ, айнымашылық, кубылыўшылық.

ӨЗГЕРМЕС кел. Ҳәмме ўақытта бирдей болып туратуғын, өзгермейтуғын, турақлы. Бул үскене электр тоқы дәрегинен келип турған 220 вольтлық кернеўди 0 вольттан 12 вольтқа шекемги *өзгермес* кернеўге айландырып береді (газетадан). Алла *өзгермес*, адамзат күнде өзгерер (Абай).

ӨЗГЕРМЕҰ ф. Ҳәмме ўақыт бирдей болып турыў, турақлы ҳалда болыў. Заман өзгерсе де өзгермейсең Сен, Саған жер болма деп дуўа кеткен бе (И.Юсупов). Жаңа әўладлар келсин, заманлар өтсин. — *Өзгермейди* муҳаббаттың қайғысы (К.Рахманов). *Өзгермедин*, өзгермейсең хеш қашан ... (А.Қойлыбаев).

ӨЗГЕРТИҮ ф. Аўмастырыу, баскаша етип айландырыу. Ондай малды тез билип алып бағыу, күтиудің тәртибин дәрхал *өзгертиу* керек болады (Ж.Сейтназаров). Жигирма аўдан айрылды? — председатель еки көзинен қәхәрли жалын атып, түсин *өзгертти* хәм өз-өзинен гижинип, қалшылдап, бетин көгертти (К.Султанов).

ӨЗГЕРТКИШ кел. Өзгерте беретугын, қубылтқыш. Трансформаторға 1-жоқары кернеули өзгертип бериуши текшели *өзгерткиш* қурылма орнатылған (газетадан).

ӨЗГЕРТПЕҮ ф. Айнытпау, аўмастырмау. Серкебай ойлы пишинин *өзгертпей* желкесин қасып-қасып нәйлаж түрде жайнамазын жайды (Т.Қайыпбергенов). Үш жылда бир деталын *өзгертпедим* (М.Нызанов)

ӨЗГЕШЕ р. Баскаша, басқа түрли, айырмасы бар. *Өзгеше* сайрар бүлбиллер, ярым, сен жүрген жерде (И.Юсупов).

ӨЗГЕШЕ кел. Баскаша, басқа түрли. Дәрьяның көрдик талайын сен *өзгеше* дәрьясаң, Суўыңды ише алмасақ сағынамыз хәр қашан (Т.Сейтжанов). Қолына бир дәсте гүл алған қыздың бул киятырғандағы түри-түси оғада *өзгеше* еди (Ж.Аймурзаев). Деген менен, жаңа ғана өзине тигилген, дүзиу кирпикли қой көзлердің түрінде *өзгеше* бир саўлат бар (А.Садықов). Арал қурыса да асты-үстиндеги тиришилиқ *өзгеше* түс алған (Ө.Өтеулиев).

ӨЗГЕШЕЛЕҮ кел. Баскашалау, бөтенлеу, өзгелеу. Телевизордың экрандағы дисплейи қолланбада көрсетилгенинен бираз *өзгешелеу болыуы* мүмкин (газетадан).

ӨЗГЕШЕЛИК ат. Айырмашылық, өзгелик, өзине ылайық белгиси. Басқа да Орта Азия халықларының фольклорына қарағанда қарақалпақ фольклорының айрықша *өзгешелиги* бар (Н.Дәуқараев). Бул *өзгешелик* халықтың миймандослығында, қонақты күтиуінде, үйге келген мийманның алдына ас қойыуында көринеди (газетадан).

ӨЗЕК I ат. Ағын суўдан бөлинип турған дәрьяның саласы, жап, канал. Шәмен деген бир адам қоныс излеп жүрип балықлы бир *өзектиң* үстине шыққан (Қ.Ирманов). Ол кеме көп қатнайтуғын *өзекке* бурылмады (К.Султанов). Бирақ гүз мәүсими басланып, дәрьяның суўы тартылған соң көлге қуйып турған *өзектиң* сағасы кесилип еди, балық көлде атаулап қалды (К.Султанов).

ӨЗЕК II ат. 1. Негиз, тийкар, түбир, орай. «Усталы ел дүзелер, өнерлинин колы алтын» деген халық сөзинин *өзегі* де усында (Г.Есемуратов). Карасындай көзимниң, *өзегі* бир өзбегим (Г.Есемуратов). Жағыста күшли жарылыулар жүз бергенде суу бетине көтерілген ғубыжық кинопланкаларға алынып, хужжетли фильмге *өзек* болады (Ө.Өтеулиев). 2. Түрлише өсимликлердин пакалының, орайындағы негизги бөлегі. Самал шақырып сөйлеп турғандай болар, *Өзегин* өрт шалып күйген караман (И.Юсупов). 3. Сызлауықтың ортасындағы жулын сыяклы ақ зат. 4. ауыс. Жутқыншақтан асказанға шекемги аўқат өтетугын жол, өңеш. Өметтин *өзегине* от түсти, ол Жумагүлге қалай көриниўдин есабын таба алмады (Ө.Айжанов). Өз балаң *өзегине* тепсе де кетпейди, кисиниң баласы кисенлесен де турмайды (кк.х.н.). Баласының жаўда қазаланған күйиги менен келининиң саў басы саўдаға түскен дәрти қосылып, өрт болып шарпып келип *өзегин* өртеген соң кемпир еки-үш күн дағдырып отырды да, баласын арқалап тал түсте Ержанның үйине барды (К.Султанов). Қадир ишке кирип бир кесе суўды симирип ишежақ болып еди, аш *өзекке* қара суў жақпады (К.Султанов). 5. Дәне, мөжене.

ӨЗЕКЛЕС кел. Сыбайлас, тармақлас, қатар. Диалектлик өзгешеликке ийе турақлы сөзлер хәр қандай халықтың мәдениаты менен турмыс тиришилиги, тилдин тарийхы менен *өзеклес* («Илим хәм жәмийет» ж.).

ӨЗЕКЛИ кел. Өзегі бар, өзекке ийе, өзегі көп. ... *Өзекли* баста өлим бар, Бийәжелге жүрим бар, Кимде ығбал, кимде бак, Көрермиз энди, яранлар (кк.х.т.).

ӨЗЕКЛИЛИК ат. Сыбайласлық, тармақласлық, қатарлылық, байланыслылық, сабақласлық.

ӨЗЕКШЕ кел. Тармақша, бөлимше. Герц диполы — белгили бир узынлықтағы *өзекшелер* менен қосылған еки өткізгиши бар қурылма. *Өзекше* ортасын үзип, генератор қосыу аркалы тәжирийбе өткерген (газетадан).

ӨЗЕН ат. Дәрья, дәрьяның тармағы, суу жолы, сууы бар сай. Арқам Токтас, сууы терең, Адам бармас үлкен *өзен* (Күнхожа). Лена *өзениниң* жанынан алтын шығатуғын кән бар (газетадан).

ӨЗИМСИНИҰ ф. 1. Жақынсыныу, жақын ағайинсиниу, тәрпине тартыу, дос деп есаппап ис ислеу. *Өзимсинген* ел

едик, Бизге де сая салмадың («Қырк қыз»). 2. Менменсиу, төкаббирсиниу.

ӨЗИМШЕ р. Өз пикиримше, өз ойымша. Қашан-ақ бир келермен деп, *өзимше* нийет етип жүрсем де анау-мынауым питпей келе алмай жүрген едим (Ө.Айжанов). Қыз баланың алдында мақтаншақлық еткеннен гөре, кишипейиллик қылғаным макул деп билдим *өзимше* (М.Нызанов). *Өзимше* тарийхий ойларға шөмип, Өлмес рууның гезер ел арасында (И.Юсупов).

ӨЗИМШИЛ кел. Менмен, төкаббир, өзін артық санаушы адам. Еки қосық, бири — қанлы, әдилсизлик, *өзимшил* сөз, Екиншиси — Поль Робсон хауазындай шыққан шынға (И.Юсупов). Дәрежең өрлесе, *өзимшил* болма, Әдалат, парасат жолын тәрк қылма. Сөз тапсаң сөйлегил, таппасаң — тыңла, Қолдан келмес исти етиуши болма (Мақтымқулы).

ӨЗИМШИЛЛИК ат. Менменлик, төкаббирлик. Адамлар бар *өзимшиллик* бийлейди, «Өзим» десе басқаларға иймейди. (И.Юсупов). Егер мен жаслығымда байлық хәм *өзимшиллик* шырмауығына оратылмағанымда, бүгинги ерискен хәмме ғәзийнелеримнен уаз кешип, оның менен дәуран сүрген болар едим (М.Нызанов).

ӨЗИНШЕ р. 1. Өз билдиги менен, өз ерки менен, өз билдигинше, еркинше, қәлегенинше. Алдында күтип турған апат пенен мийнетти хәр қайсысы *өзинше* жорыйды (К.Султанов). 2. Өзине тән. Хәр елде, хәр халықта ҳаял затының *Өзинше* көрк-шырай, гөззаллығы бар (И.Юсупов).

ӨЗИНШЕЛИК кел. Айрықшалық, айтарлықтай, турарлықтай, белгили, мәлим; өзине тән. Жеккелик пенен улыұмалықтың диалектикасы мәселесине келсек, жеккеликтин *өзиншелік* болмысы соның менен бирге оның улыұмалық пенен бирге ажыралмас бирлигин талап етеди (А.Бердимуратова).

ӨЗИҢШЕ р. қ. өзинше. Өз үйінде қонағыңның көзинше, Пышығына пиш деп жүрме *өзиңше* (И.Юсупов).

ӨЗЛЕСИУ ф. Биреуге өтиу, синиу. Тиллердин рауажланыуы шет тили элементлеринин *өзлесиуи* менен тығыз байланыслы (Ж.Шамшетов).

ӨЗЛЕСТИРИУ ф. 1. Пайдаға асырыу, жарамлы етиу. Жигит хәм қызлар партияның шақырығы менен тынды *өзлестириу*ге

кетти (Г.Есемуратов). Барлық дәуірлерден мәдениет мийрасларын сайлап алыу үшін критикалық көз бенен *өзлестиреміз* (Б.Исмайлов). 2. Санасына жетип барыу, түсиникли болыу, синиу. Пәнди *өзлестириу*. 3. Басқаға тийисли нәрсени өзиники етип алыу, ийелеп алыу. Биреудің кітабын *өзлестириу*.

ӨЗЛЕСТИРМЕ кел. Басқа нәрселерди өзіне бейим етип алатуғын, өзіне айландыратуғын, қабыллайтуғын. *Өзлестирме* сөзлер. лингв. Белгили бір тилге басқа тиллерден келип кирген сөзлер. Тил билиминде *өзлестирме* сөзлерди изертлеу бойынша көп санлы илимий мийнетлер жаратылды (газетадан).

ӨЗЛИГИНЕН р. Өзинше, өз ерки менен. Мийримиң жоқ *өзлигиңнен* билмейсен, Туұрылап айтсам маңлайға түртіп. (С.Нурымбетов). Өйткени олар, жауларға *өзлигинен* тиймейди («Мәспатша»). Ақсақал, қаяктан қиятырсыз? — дедим оннан *өзлигинен* жууық арада саза шықпаслығын аңлап (М.Нызанов).

ӨЗЛИК кел. Өзіне тәнлик, айырмашылық, айрықшалық. Өзгелерден *өзлигим* сен аркалы, Желбирей бер, жұлдызға жет, байрағым (Г.Дәулетова). Кел. лингв. *Өзлик* дәреже. Хәрекеттің субъекттің өзіне объект сыпатында қаратылғанлығын ямаса субъекттің өзі дөгерегинде жүз бериуі мәниси хәм усындай мәнини аңлатыушы фейил формасы: кийиниу, тараныу, мактаныу. Өзлик алмасығы. Субъектти басқа адамлардан ямаса предметлерден ажыратып ямаса оны белгили бір бетге меншиклеп көрсетиу үшін қолланылады. Мениң *өзим*. Сениң *өзиң*.

ӨЙБЕЙ т. с. Таңланғанда қорыққанда, сезикленгенде, хайран қалғанда айтылатуғын сөз. — *Өйбей* балам-ай, бір нәрсе хәрекетлеп кетпегенин айта бер (Т.Қайыпбергенев). *Өйбей* уятсызлар-ай, жасы үлкен жасы кишіден уялсайшы (М.Өбдиреймов). *Өйбей* мынауы не? — деп орнынан ырғып турып үсти-үстине қолын силкти (А.Беқимбетов). *Өйбей!*... деген кемпирдің ашшы бөд дауысы шықты да сылқ етип қулады... (К.Султанов). *Өйбей* маңлайым ай! (К.Султанов).

ӨЙБЕЙЛЕУ ф. Таңланыу, қорқыу, күйиниу, хайран қалыу, жаны ашыу. Хау, биринши көрип турсаң ба, бундай аұхалды, *өйбейлей* бермесі! (газетадан).

ӨЙДЕМЕУ ф. Ондай демеу, бундай демеу, сондай демеу. — Хау, шабазым *өйдеме*, Өзиннен басқаны кем деме, Утылар

сөзді сөйлеме («Мәспатша»). — *Өйдеме*, — деди Ажар бетинен күлкісін жыйып алып — маңлайды хешкім ғайры жолдан тауып алмайды, атадан балаға бахыт мийрас болып қалатуғын баяғы заман емес (К.Султанов). Таксыр, өзім жөнлеймен ғой, *өйдемесе!* (К.Султанов)

ӨЙДЕУ ф. Ондай деу, бундай деу, сондай деу. Тағы *өйдеуге* болмайды, жоқ заттың орны толмайды (Ш.Артық). *Өйдейсеңде*, бүйдейсең, қай сөзинізге инанайын (Ә.Тәжимуратов).

ӨЙЕР Ол жер. *Өйерде* «П» тақылетте етип үш раскладушка қойылған екен (М.Нызанов).

ӨЙТИҰ ф. Ондай етиу, солай етиу, сондай іслеу. — Анық сөйлеу, ийгиликті жасыр ма, — Ораз-ау, қызба, *өйтип* бақырма (Т.Сейтжанов). *Өйтип* исти артқа сүйреп, Кешиктириуге бермейміз жол (И.Юсупов). Жамийла, *өйтип* бала болма. (К.Султанов). Қой, *өйтип* гиналама (М.Нызанов). *Өйтип* гедейлерді өшиктирме! (К.Султанов).

ӨЙТПЕУ ф. Олай етпеу, солай етпеу, сондай ісlemeу. *Өйтпесе*, бұл елге күші жетпейді (К.Султанов).

ӨЙТКЕНИ к. с. Себеби, ушын, сонлықтан, ондай іслеуі. *Өйткени* өткен жылы боздан жап жарылып, ауылымыз оғыры сәнленип кеткен еді. (Т.Қайыпбергенев). *Өйткени* булар озалдан, Гүлайымға қауендер («Қырк қыз»).

ӨЙТКЕНШЕ Олай еткенше. *Өйткенше* тыныш ғана қосығымды жазып, хеш нәрсеге алаң болмай жүргенім бейіш сыяқлы (газетадан). Ол терлеген қоллары менен мениң қолымнан услаған уақытта, мениң жүрегім айный баслайды. *Өйткенше* мен тезирек... Хәй, айтыудың не керегі бар! (М.Шолохов).

ӨЙТПЕГЕНШЕ Олай етпегенше. *Өйтпегенше* тағы дүркін-дүркін киятыр (К.Султанов).

ӨЙТПЕГЕНДЕ Олай етпегенде. *Өйтпегенде де* Сейтмурат ағамызға я жеңгемізге мин таққандай жағдайымыз жоқ еді бизің (М.Нызанов).

ӨКИНБЕУ ф. Қыйланбау, ренжимеу, қапаланбау. Өткен іске *өкинбе* (ққ.х.н.).

ӨКИНДИРИУ өкиниу фейилинің өзгелик дәрежесі. Отырғызып кетті отыз шақырым, *Өкиндирип* өмірімнің жары өтті (Ә.Әжиниязов).

ӨКИНЕРЛИ к. өкинишли. Билмегениң жүдә өкинерли, солай да мен саған жәрдем берейин: сизлерде он жасар хәм оннан үлкен өгизлер тоғыз жуп екен (М.Шолохов).

ӨКИНЕРЛИК к. өкинишли.

ӨКИНИҮ ф. Ренжиү, қыйланыү, ислеген исине қапа болыү, пушайман жеү. Өз исине өкинип, Қан көрген малдай өкирип, Көзиниң жасын төгерсең (Бердақ). Япырмай түр-түсин де сорамаған екенмен деп иштен өкинди (К.Султанов). Теңиз жағасында тууылып, балықшы болып түнде көл гезбегенине өкинди (К.Султанов). Тыйық пенен өлтиргениңе өзин өкинип отырсаң (А.Садыков).

ӨКИНБЕҮ ф. Ренжимеү, қыйналмаү, ислеген исине қапа болмаү, пушайман жемеү. Хасла өкинбеймен, балалық изим, Асфальт жол астында қалғанлығына (И.Юсупов).

ӨКИНИШ ат. Рениш, қыйналыү, аяныш. Адамның өз қылұасына артынан өзиниң өкиниши де бар ғой (К.Султанов). Апам Германияда болған пайытында да, бул жакта да бир нәрсеге өкиниш билдирди (М.Нызанов). Инсан бул бәледен қорққан қашан да, Тислегендей өкиништиң бармағын? (И.Юсупов). Өкиниш пенен ызалы жәбирленди (К.Султанов).

ӨКИНИШЛИ кел. Әрманлы, қапа қылатуғын, ренжийтуғын, аянышлы. Ербай ўақытсыз келген қонақты көрмегендей өкинишли, нәзерин төмен салып туұры әйўанға қарай өте берди (А.Бекимбетов). Ақырын алла оңлағай. Соңы өкинишли болмағай (Бердақ). Байдың арын арламаймыз деп, сениң жағана қол салған жигитлер де бул күнде өкинишли (К.Султанов). Хәрким өзи болар, Бердақ болалмас, Өмир өкинишли әрман деседи (Ә.Әжиниязов). Ғарры «жоллық» деп болса да бир-еки сом алатуғынын айтып қойғанына өкинишли кейипте еди (М.Нызанов).

ӨКИНТИҮ ф. Ренжитиү, қыйландырыү, қапаландырыү. Өзи қапа болып, қыйналып отырған адамға, бундай сөз айтып әбден өкинтиү инсаптан емес (газетадан).

ӨКИРЕҢ өкирең қағыү. Еки аттың ортасында төси қайқайып өкирең қаққан пияда, Оразан батырдың жалғыз улы Маман (Т.Қайыпбергенов).

ӨКИРЕҢЛЕҮ ф. Көтерилю, қызаранлаү, орынсыз хәрекет етиү, тәртипсизлик ислеү, турпайылық етиү. Азабы батпай не қылсын, өкиреңлеп иймансыз, қушаклайды қолайсыз («Қырк қыз»).

ӨКИРИК ат. Қатты жылаган дауыс. Жүрегинің бир бөлегі үзілгендей, көкірегінен қатты *өкирик* атлығып шығар еді. (газетадан).

ӨКИРИҰ ф. Ири дауыс шығарыу, қатты жылау, бақырыу. Дәрменбайдың екінші мәртебе анасына қарай сөйлегенін сезген бала *өкирип* жылап жиберді (Т.Қайыпбергенев). Бауырым... Әжиниязжан!.. деп сыңсып, өкирип қоя берді (К.Султанов). **◇ Өгиздей өкириу** – ауыс. Қатты дауыслау, сәніне келтириу. Фолькларда «*өгиздей өкирди*» сөзлери қолланылады (Д. Дәукараев).

ӨККИ қ. хөкки.

ӨКПЕ I ат. анат. Адам хәм омыртқалы хайуанлардың дем алыу органы. Бундай иске жол бермейін жығылмай, қызыл *өкпем* жүрегіме тығылмай (Ж.Аймурзаев). Хәзирдің өзінде бир неше маллардың *өкпесин* тыңлап көрди (Ө.Айжанов). Туумаған тууды сойдырып, *өкпеси* менен қақтырды («Қырк қыз»). Жигиттің бойи сергек. *Өкпеси* толы, таза хауа (К.Султанов). **◇ Өкпеси исиниу – а)** ашыулану, тулланыу. Жумабай *өкпеси* исинип сөйлей алмады (К.Султанов). *Өкпеси исип*, аузына тығылды. (К.Султанов). **б)** деми қысылу, қысылыу. **Өкпеси өшиу** – шаршау, дәрманы қуру, болдыру. Сералының *өкпеси өшип*, албырағаны соншелли, сөзлерин де дурыслап айта алмай уу септи, – дей береді (Г.Изимбетов). Бирақ қанша зып берип қашқан менен алып таслаған душпан болмаған соң, бираз жер жүріп, *өкпеси өшкен* соң тәуекелге салып артына бурылып қарады (К.Султанов). **Өкпе-бауыр** – адамзатлардың хәм жанлы-жаныуарлардың *өкпеси менен бауыры*. **Өкпе-жүрек** – адамзатлардың хәм жанлы-жаныуарлардың *өкпеси менен жүрегі*.

ӨКПЕ II ат. Гийне, ыза, рениш. Мениң онда хеш қандай *өкпем*, шақсыятлығым жоқ (А.Бекимбетов). Он жети күн той берди, Жаным деп атлы келмеді, Атам деп мүше бермеді, Буннан *өкпем* бар еді («Қоблан»). **◇ Өкпе-гийне** – ыза, ашыу, қапа болу. Суұпы-ийшан *өкпе-гийнени* тасла, Мазалы сөзін болса басла («Мәспатша»). Бирақ билип турып билқастан айтпады деген *өкпе-гийнеге* қалмасақ болды (Ө.Хожаниязов). **Өкпеси қара қазандай болу** – қатты өкпелеу, ызаланыу.

ӨКПЕЛЕГИШ кел. Өкпешил, иренжигиш, ызашыл, гийнешил. *Өкпелегиш* адамнан өзгелер қашады, жақынлар алыслайды (газетадан).

ӨКПЕЛЕСИҰ ф. Кеули қалысыу, гийнелесиу. Енди *өкпелесиуден* нәтийже шықпас, тойына барып қутлы болсын айтып, ұазыйпамнан қутылайын («Мәспатша»). Соның арасында мен Айгүл менен *өкпелесип* сууып та кеттик (А.Бекимбетов).

ӨКПЕЛЕҰ ф. Биреуге иренжиу, кеуили қалыу, гийне қылыу, қапа болыу, кеуілге ауыр алыу. Бир сөз айтсаң өкпелер. Суу көтермес сиркеси (И.Юсупов). Бийтке *өкпелеп* тонды отқа салып алмайсыз ба? — деди бийлердин бири (Т.Қайыпбергенев). *Өкпелеп* жүрегөрме, жаным, текте, Ийтинди жек көремен, жаным бирақ (И.Юсупов). Керисинше қандай жақсы, Өзимсинип, *өкпелеп*, Төбелесип тарқасады, кек сақлауды билмеген (Ө.Әжиниязов). Қудайға несине *өкпелейсең*, ол өз уақытында қырауын жибереди, сууғын жибереди (А.Садыков). *Өкпелеп* жүрме, қудагай (К.Султанов).

ӨКПЕЛИ кел. Биреуден қапа, ренишли, өкпелеген, гийнели, ренжиген, кеули қалған. Бирақ бул сумлыққа түсинбеген Айпара саған қатты *өкпели* (Г.Изимбетов). Апарады екенсең-ғо, — деди қасымдағы жигит маған *өкпели* тигилип (М.Нызанов). Сырласпаймыз ай менен, ай да бизге *өкпели*, Тереклер де серт қылған, жапырақтарын төкпеди (А.Қойлыбаев).

ӨКПЕШИЛ кел. Гийнешил, өкпелеғиш. Қыз бала *өкпешил* болса, Қалың малы көп болар, Ул бала *өкпешил* болса, Ырысқа қырсық болар (қк.х.н.).

ӨКСИК ат. Жылаған ыңқылды, жылаған солкылды, солық. Ол жылап жиберди хәм *өксигин* баса алмады (Ө.Айжанов). Барсам бет-аузы қанға боялып *өксип* жылап отыр екен (У.Пиржанов). Иш-ишимнен өзим апам болып сөйлеп, көкирегим *өксикке* толды (М.Нызанов).

ӨКСИҰ ф. Ыңқылдап жылау, солкылдап жылау, еңиреу, зарлау, бозлау. Отырғанлар Қууаттың *өксип* жылағанын қойдырыуға батылы бармады (А.Аймурзаев). Еңиреп-еңиреп *өксип-өксип* жылайман (М.Аймурзаев).

ӨКТЕМ қ. күшли. — Жолдан шетке шық, — деп изинен биреу *өктем* дауыс пенен бақырды (газетадан).

ӨКТЕМЛЕҰ қ. күшлилеу.

ӨКТИ қ. хөкти.

ӨКШЕ ат. 1. Аяқтың, табанның артқы жерге тийетуғын бөлеги. Қудайназар *өкшеси* қырк жарық болып киcи есигинде ислеген мийнет хақысына бир ешки алады (Қ.Айымбетов).

Сәрсенбайдың бурын *өкшелери* кап-қара, тирсеклери кир-кир болып жүретуғын еди (Т.Қайыпбергенов). *Өкшесин* музға тиреп, зилдей шананы тартып, жуырып жортып, халыклап ентигиуи менен муздың жарылған шегарасына келди (К.Султанов). Бершимек болып қатқан *өкшелерин* қызыққа, өткір пышақ пенен кессе қан шықпағанын көрдик (Ө.Өтеулиев). **2.** Аяқ кийиминиң ултанының артқы жағына бийик етип қағылатуғын бөлими. Геуишиниң *өкшесин* басып шубатылған көйлегиниң етегин есип жүрип киятыр (К.Султанов). Неше туфли етиктиң *өкшеси*, Топырақты ойып шықты таңбалап (Т.Сейтжанов). **Бийик өкше** — *өкшеси* бийик аяқ кийим. Мейли тырнақларды бояң қыналап, *Бийик өкше* кийиң нәлин сыналап (И.Юсупов). **◇ Өкше көтериу** — кетиу, түргелиу, кетип қалыу, жүрип кетиу. Ол байдикинен пүткіллей *өкше көтерген* болса да бай оннан үмитин үзбеди (ққ.х.е.). Хей, онбаған инсапсыз, көтер *өкшеңди* (Ө.Хожаниязов). Сол-сол екен, аманлықта бул жерден *өкшемди* көтерейин деп, бир хәптениң ишинде басқа квартираға көшип кеттим (М.Нызанов). **Бир өкшеден айланыу** — **1.** Бир аяғының өкшесинде турып айланыу — Рахмет, Даулетбийке апа! Хәзир бараман! — деди де ол трубканы жауып, «Әх-х!» деп балериналардай *бир өкшеде айланды* — зам министр шаштынан түсипти! (М.Нызанов). **2.** Тынбай хызмет ислеу. Қарсы алдымда *бир өкшеден* айланып, оң қолынан түрли тағам бермейди («Қырк қыз»). **Өкшеси илиу** — ауыс. бир иске, максетке ерисиу. *Өкшеси илер* жер таппай қармалаған Қосыбай қыздың қунын дауласып еди, жасауыл басы Мухаммед Нәзир сөйледи (К.Султанов). **Өкшеси тайыу** — бир хәдийсеге ушырау, уәдени бузыу. Хәр кимниң тайса *өкшеси*, мына жеген алмаңыз, антың болған алпыс бий, деп ғарғасын халайық (Бердақ). **Өкшесин басыу** — **а)** кейнин ала, изинше. Нурымбеттиң *өкшесин* басып Палуан да кеңсеге келди (Ө.Айжанов). **б)** бир еки жас кишилеу, азырақ жасы кемлеу, жетеғаба. **Өкшеси қанамау** — бала туумау. Эттен, *өкшеси қанамаған*, болмаса адамның хасылы десем кәтелеспеймен (Ө.Хожаниязов). **Өкше шығарыу** — каналдың, жаптың, салманың, ишин қазғанда, улыўма қазыу жумысында хәр бир адамның бөлигине, шегине тийисли жерин қазғанда белғили бир кәлипте келтирип қазыуы, бир тегис етип шығарыуы.

ӨКШЕЛЕС кел. Жасы жағынан шамалас, кейнин ала жүрген, тетелес, жетеғаба, киширек. Сәпиұра алдымда жигит ағамдай, мен изинде *өкшелес* инисиндей болып киятырман (К.Султанов).

ӨКШЕЛЕСИҰ ф. Изинен калмау. *Өкшелесип* қуа берсең, арқа сүйер тиреғи жоқ (К.Султанов).

ӨКШЕЛЕҰ Жасы жағынан шамаласыу, тетелесиу, жетеғаба болыу. Мени не қылады алып кетип? — деп зиңирейип турған дәу турпатлы, жасы мениң изимди өкшелеп киятырған кисіге тигилдим (М.Нызанов).

ӨКШЕЛИ кел. Өкшеси бар, салынған, қойылған. Ол аяғындағы бийик *өкшели* туфлинің тайып кетиуінен қорықты (М.Нызанов).

ӨКШЕСИЗ кел. Өкшеси жоқ, салынбаған, қойылмаған. Телетинлерден *өкшесиз* етик, ғалош хәм басқа да кийімлер тиккен (газетадан).

ӨЛӘДЗИНА ат. дин. с. 1. Харамзада, некесиз тууған, ерсиз, байсыз тууған. — Айт, қәне, *өләдзина*! Кеше мектептен қандай жигит пенен қолтықласып қайттын?! — дедим буулығып (О.Әбдирахманов). 2. Жауыз, мийримсиз, катал. *Өләдзина* — бәйбише Яхияның басына шөмиш пенен салып жиберди (Н.Бөрекешов).

ӨЛГЕЙЛИ кел. 1. Жүдә ықласы менен, жан-тәни менен, ынтығыушылық пенен. *Өлгейлиден* кумартты, қаны менен жулып тартты («Мәспатша»). Гүлайымға бундағы *өлгейлиден* ашық болған («Қырқ қыз»). 2. Жүдә жаман, қатты, ауыр.

ӨЛГЕН к.ф. Сен сол жерде мыйық тартқанда маған, *Өлгенлер* тирилип кетердей маған (Ә.Әжиниязов).

ӨЛГЕНШЕ р. 1. Өмиринше, бәрқулла, мудамы, өмир бойы. *Өлгенше* сайраңыз бул қызыл тилим, Солдың қазан урып, ашылған гүлим (Өтеш). Қайдан тапсын табылмайды жоқ нәрсе, мейли аз исле, мейли изле *өлгенше* (Б.Исмаилов). *Өлгенше* әдиулермен жаным, анам Ұатан сени, Сендеги барлық адам кәуми-қарындасым мениң (И.Юсупов). *Өлгенше* әлпешлеп сақлайды (К.Султанов). 2. Өбден, жүдә, айрықша оғыры, қатты. Бәлким шаңымды қағып болып *өлгенше* сабап кетер деген қыял да басымнан дуулап өтті (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Өле-өлгенше** — өмир бойы, өлгенше, өмиринше, мудамы. Ана сүтин ақламасаң ар-хұждан алдында *өле-өлгенше* гүналысаң (Ө.Хожаниязов). Хұрметлеуғе бизлер бәрха таярмыз, *Өле-өлгенше* ғамхорыңыз

боламыз (А.Дабылов). **Өлдим-азарда** — жүдә қыйналып, көп қыйыншылық пенен, өлдим-талдым, зордан. *Өлдим-азарда* тонқылдақ шайпурыш жигитке чай әкелди (Ж.Тәжетдинов). Әйтеуір *өлдим-азарда* жер тегислеп атырған адамлардың қасына жетип келди (Ж.Аймурзаев). **Өлдим-талдымда** — ауыр жағдайда, зордан. Олар *өлдим-талдымда* бір ауылға жетеди («Әдебият» саб.). **Өлдим талдым дегенде** — зордан. *Өлдим-талдым дегенде*, Кезесин тауып алады («Алпамыс»).

ӨЛГЕНДЕ ауызеки. Фейилдің тастыйықлаушы формасы менен қолланылып, бийкарлау мәнисин аңлатады; хеш қашан. *Өлгенде* айтаман ба, оған бул ғәпти (газетадан).

ӨЛЕМАТА р. 1. Артықмаш, айрықша, жүдә. Әлий неге қуғанған. *Өлемата* додақлап, Шырайлы шығып тасыпты, Кум тапқандай шарақлап (С.Мәжитов). Мына Елемес арғы аталарымыз *өлемата* узақ емес иним болады. (О.Әбдирахманов). 2. Онша, дым, әбден. Сонлықтан Есенгелди менен Ахметтің тутып жүрген сиясатын билгенлери де буларды *өлемата* тежестирмейди (Қ.Ирманов). Гәпин ауыр ғарры, жаска, *Өлемата* хәдден аспа! (Т.Жумамуратов).

ӨЛЕҢ I ат. бот. Көп жыллық өсимликтің аты **◇ өлең төсек** — жумсақ, қолайлы, жағдайлы төсек. Өз үйинен, *өлең төсегинен* айырылып усы Кәраматдийин неғып жүр екен? (Ж. Аймурзаев). Шахаманның шаңдағы, «Өз үйім — *өлең төсегім*» (Ә.Әжиниязов). **◇ Аш өлең** — арық. — Ха, бул не! — деп сол заматта *аш өлең*, кара киси екеуіне төреликке жетип келди (К.Султанов).

ӨЛЕҢ II к. косық. Мен өзим *өлең* айтып харымадым, Ауылыңа бир әрманым, дарымадым, Қазақта Менеш те көп, Дәмеш те көп, Бурыннан көрмеген соң танымадым («Әжинияз»). **Өтирик өлең** — мазмуны өтирик айтыу менен күлкили уақыяларға қурылған қарақалпақ халық ауызеки әдебиятының ески жанрларының бири (Ж.Низаматдинов).

ӨЛЕҢЛИ кел. Оты көп, отлақлы, өсимлики. Жерлери бар ойлы-дөңли, Салқын суұлы, тер *өлеңли* (Мақтымқулы).

ӨЛЕР кел. фейил. к. өлиу. — Мейли, ағасы, бизің қызымыз журтлардикинен артық па, әжели болса *өлөр*, болмаса оқысын, Абдулла менен жибере қояйық, — деди (Т.Қайыпбергенов). **Өлер алдында** — өлместен бурын. — Ең кейинги бетин оқы, *өлөр алдында* не жазған екен? — деди Мәтжан мықыры (Т.Қайыпбергенов). **Өлеринде** — өлер алдында. Сол төрт гүзени

үйинин төрт мүйешине көмип, *өлеринде* балаларына айта алмай кетти (Т.Қайыпбергенов). **Өлер болсаң** — өлетуғын болсаң. *Өлер болсаң*, өл ширкин, жиғитлердің мойынларына муздай суу қуйылды да, қалды (Т.Қайыпбергенов).

ӨЛЕРДЕЙ кел. Жүдә қатты, артықмаш, оғыры, дым. Мен усы ұаққа шекем Қәдірбайдан *өлердей* қорқатуғын едим (А.Бекимбетов). Куйыннан *өлердей* қорқатуғын едик (Ә.Шамуратов).

ӨЛЕРМЕН I ф. к. өлиў. Егер оған бурылып кетсең не қыламан? Бәлким, *өлермен* (Т.Қайыпбергенов).

ӨЛЕРМЕН II кел. 1. Ашкөз, қанаатсыз. *Өлерменнің* көзі жаман (ққ.х.н.). 2. ауыс. Шаршаған, болдырған, хәлсиреген. Шопан шаршап *өлермен* халға жетипти (Қ.Айымбетов).

ӨЛЕРМЕНЛЕНИЎ ф. Жанын қыйнаў, жан-тәни менен умтылыў, ашкөзлениў. Асықпай *өлерменленип* умтылып алға жүрип киятыр (газетадан).

ӨЛЕРМЕНЛИК ат. Ашкөзлик, нәпсикаулық, гөрқаулық. Биздей *өлерменлик* етип, Күл тартпайды көмешине (И.Юсупов).

ӨЛЕСИ кел. 1. Өлиў алдында, өлетуғын, әззи, нәренжан. Қум жутады, қышырлайды өңеши, Қалғандай-ақ күни жақын *өлеси* (Т. Сейтжанов). Үйинде *өлеси* кемпир-ғарры бар. Екеуі де далаға шығып келе алмайды (Т.Қайыпбергенов). 2. Жүдә ынтық, кумар. Пөленшениң қызы төленшеге *өлеси* қуштар екен (Ж.Аймурзаев).

ӨЛИ I ат. Жаны жоқ, жаны шыққан адамзат хәм жанлы жаныуарлар. Ғауазы жер жарған Бийбижан қыздың тирилип келгендей гөрдеги *өли* (Омар). Өлини көп айтса, тириниң берекети кетеди (ққ.х.н.). *Өли* сыйлаудағы бексултанлығы, Қандай заман тусында да өлмейди (И.Юсупов). *Өлисине* тик турып, тирисине иззет еткен ағайин-қарындасқа, кетерде кең мийримин төгип, «тилеклеспиз» деп көзлери жаўдырап қалған шийрин перзентлерине, сауашта қан сорпа болып жүрген инисине, үйдиң гирдиқарының барлық салмағын еки ийнине көтерген хаялына қарайтуғын енди, оның ажары жоқ (К.Султанов). ◇ **Өлиге мегзеў** — усаў, усасыў. *Өлиге* мегзейди жүзиң айға шап («Мәспатша»). **Өли-тириси** — адам ямаса хайуанның өли ямаса тири екенлиги, хабары. *Өли-тирисин* излетсең-о! — деп жылап еңиреп келген (К.Султанов).

ӨЛИ II кел. 1. ауыс. Жансыз, тири емес, өлген. *Өли* арысланнан тири тышқан жақсы (ққ.х.н.). Уйқы менен *өли* тең (ққ.х.н.).

Өли емеспен тиримен, Қозып бәрха кеуил кири, *Өлилердің* биримен (Күнхожа). **2.** аүйс. Жыйналып турған затлар, үәжлер, байлықлар. ◇ **Өли шырай** — бетинен қаны қашыу, бети агарып кетиу, кууарыу. Жүзлерине *өли* шырай киргендей, Орталанған еки көздин шанағы (А. Дабылов). **Өли әрұак гөне** — диний түсиник бойынша ата-бабалардың, улыұма өлген адамның руұхы деген мәниде. Мархумнан тиксингенге, *өли* әрұак урғанға уксайды (газетадан). **Өли дүнья** — аүйс. үйде жыйналған кунлы затлар. Мынау менин әкемнің *өли* дүньясы (Т.Қайыпбергенов). **Өли тынышлық** — тым-тырыслық, үнсизлик. Узын дәлизде *өли тынышлық* еди (М.Нызанов). **Өли жан** — есапта бар, бирак хақықатында жок адам.

ӨЛИДЕЙ кел. Өлиге усаған, өли сыяқлы, өли тәризли, өлиге мегзес, өли яңлы. Бала *өлидей* болып жатырғанлықтан, адамлардың көбиси: — Ол өлип қалды, — дести (газетадан).

ӨЛИК ат. Жансыз дене, адамзаттың хәм жанлы-жаныуарлардың жансыз денеси. *Өлиги* дүзде қалсын (К.Султанов). *Өлигим* усы жерде қалмаса болғаны ғой (М.Нызанов). — Ұай, пақыр-өй, хан қазыуынан ериниң *өлиги* келгенине жыл да толған жок еди (А.Садыков). Қатынларды қырды-шапты, Толтырды *өликке* жапты (Бердак).

ӨЛИКСЕ 1. ат. өлген нәрсе, өлик. Орталарына бир *өликсе* өкелип таслағандай, хәмме селк-селк етисип, көзлери уяларынан шығып кете жазлады (Т.Қайыпбергенов). **2.** кел. Өлер халатта жатқан, жүдә хәлсиз, өлимтик. Қанша ойланғанлары менен ой түбине жете алмаған қыз бенен жигит *өликсе* ғаррыны ғөплет уйқысынан оята алмай, бақаншақлы үйинен сыртқа шықты (Ө.Өтеулиев).

ӨЛИКСЕЛИК қ. өлимтиклик.

ӨЛИКТЕЙ кел. Өликке усаған, өлик сыяқлы, өликке мегзес, өлик тәризли. Шаршап келген бе, ямаса күле берип динкеси қурыған ба, хан халдан кетип қара суу болып терлеп, *өликтей* созылып жатты (Т.Қайыпбергенов). Бир сөз бенен айтқанда, хәмме адамлар тири *өликтей* (Г.Есемуратова).

ӨЛИЛЕЙ кел. Өли жағдайында, өли халында, өли күйинде. Ақырында мылтық атып *өлилей* болса да услауға туура келди (Ө.Шамуратов). Сениң атларың қарыулы барынша шап та Войсковойдан маған *өлилей* әкелсең де, тирилей әкелсең де әйтеуір фельдшерди әкел! (М.Шолохов)

ӨЛИМ ат. 1. Әжел, қаза. Өмир бар жерде өлим бар (кк.х.н.). Белли әжелге тутылды, бай өлимнен қутылды («Мәспатша»). *Өлимге* оның жалынбай, Көрдим алысып атканын (И.Юсупов). *Өлим* есине түссе, тула бойы саудырап, жүйкеси қурайды (К.Султанов). *Өлимнен* басқасының хәммесинің шарасы табылады (А.Садыков). 2. ауыс. Намыс, ар, уят. Ойнасы менен усаныу *өлим*. *Өлимнен* уят күшли (кк.х.н.). Билдим: Сенсиз жасау-шынын айтқанда, Ол хәтте *өлимнен* бетердей маған (Ә.Әжиниязов). **ӨЛИМ-ЖИТИМ** — *өлим* ямаса басқа бир себеп пенен ажыралып қалуу, мәңги жоғалтуу, қаза, шығын. **Маллардың өлим-житими** жылдан-жылға азайып киятыр (газетадан). **Өлим жазасы** — жынайтшыны өлтириу нәзерде тутылған жаза түрі. **Өлим төсегінде жатыр** — *Өлими* жүдә жақын, өлим халатында. *Өлимнен* хабарым бар, бул гәптен хабарым жоқ — қандай да бир нәрседен хабарсыз екенін айрықша атап өтиу ушын қолланылатуғын сөз дизбеги.

ӨЛИМДАР кел. *Өлимге* буйырылған, өлиуге тийисли, өлтириуге тийисли. *Өзи өлимдар*, малы талақ деп аламанға жар шектирди («Мәспатша»). Егер айтпасандар атларыңыз қазналық, басларыңыз *өлимдар* дейди патша (Қ.Айымбетов). «*Өзи өлимдар*, малы патшалық» деп хұким етилип, таланған, туқымқурт етип қырылған бул хожалықта артық дүнья не жесин? (А.Садыков)

ӨЛИМЛИ кел. Өлгенлер көп, өлиушилик көп болған. Өленли жерде өгиз семиреди, *өлимли* жерде молла семиреди (кк.х.н.). *Өлимли* өртти де писент қылмапты (Б.Қайыпназаров).

ӨЛИМЛИК ат. 1. Өлгенде керек болады деп сақланатуғын зат, нәрсе-қара, мал. Ғарры илажсыз, өлимлигиме деп алып қойған маңлайындағы жалғыз сыйырын бериуге мәжбүр болды (газетадан). 2. Қыйыншылық, ауырманлық. Ақырет көрдин *өлимлик*, Ишерге суу болмады, Көзлеримиз жаудырап (кк.поэз. ант.). — Бар кештик. *Өлимлик* болса да айт, — деди Мәтжан мықыры (Т.Қайыпбергенов).

ӨЛИМСИРЕУ ф. Хәлсиреу, әззилениу, болдырыу, күши азайуу. *Өлимсиреп* жанған түтик шыра ший есиқтин епкини менен лып етип сөнди (Ш.Сейтов). *Өлимсиреп* үйге зорға киятырсам бағанағы қашып кеткен балалар жөн-жағымнан қоршап алды (Т.Қайыпбергенов).

ӨЛИМТИК I ат. 1. Өлик, жемтик, өлген зат. Бир аш бөри тамақ излеп жүрип бир *өлимтик* тапты (С.Мәжитов). Есабы

жоқ шаң басып қалған *өлимтиктің* сүлдерин көрди («Мәспатша»). *Өлимтиктің* ийиси пүткил чердақты алып кетти (М.Нызанов). **2.** Өлейин деп турған, иске аспайтуғын арық, тырыс. Өкелди алдыма түйе, Жағылды бетиме күйе, *Өлимтикке* болдым ийе, Буны хеш бир умытпаспан (Күнхожа).

ӨЛИМТИК II кел. **1.** аұыс. Шаршамайтуғын, шаршауды билмейтуғын, өлермен. **2.** аұыс. Пайдакүнем, дүньяхор. **3.** аұыс. Босанлық, кеуилсизлик, хұждансызлық.

ӨЛИМТИКЛИК кел. аұыс. **1.** Пайдакүнемлик, дүньяхорлық. **2.** аұыс. Өлерменлик, шаршамаушылық. **3.** аұыс. Босанлық, жууаслық. **4.** аұыс. Кеуилсизлик, хұждансызлық.

ӨЛИМТИКТЕЙ кел. өлимтикке мегзес, өлимтикке уқас, өлимтик сыяқлы. Ол мисли *өлимтиктей* жатар еди (М.Нызанов).

ӨЛИМШИ кел. Өлиўге жақын, өлиў хаққында, силеси қатыў, аұыр, аұхал. *Өлимши* қылып қақайды. Шағырлыдағы елине түнде апарып таслады («Қырк қыз»). Баслады жаман қылығын, Гүлзарда етти сумлығын, *Өлимши* қылып ол қызын, Күтө азап берген екен (Бердак). Еки қолын тынымсыз сермелеклеп кара суў, кара терге түсирип, өлмегени менен *өлимши* халатқа әкелди (Ө.Өтеулиев).

ӨЛИМШИЛИК ат. **1.** Өлиўшилиқ, казаланыўшылық. Мине енди, ол күйиктиң үстине бул күйик хәм жоқшылық — бул аұхалға түскен *өлимшилиқ* оның әбден қапаландырып жүзин төмен қаратқан (Ө.Шамуратов). Егер балалар *өлимшилигине* яки шала туўылған, нәренжан нәрестени көрсе қайтарда кабинаны тартып урып, көп жерге дейин қабағы ашылмай қалады (М.Нызанов). Нәтийжеде балалар *өлимшилигин* изертлеў және артқа сүрилип бара берер еди (М.Нызанов). **2.** аұыс. Аұырманлық, кыйыншылық.

ӨЛИЎ ф. **1.** Жаны шығыў, қайтыс болыў, деми таўсылыў, тиришилиқ кәсийети жоғалыў, казаланыў. *Өлсек* те дастығымызды алып өлермиз (К.Султанов). Сонда сықмар бий және: Баұырсақ бер, жарылып *өлсин*, — депти (Қ.Айымбетов). Өзинди шаршадым деп билсең, жолдасынды *өлди* бил (ққ.х.н.). Ат өлсе ет, арба сынса отын (ққ.х.н.). Күйеуим фронтта *өлди* деп табырайып отырғанын қалай болады? (К.Султанов). **2.** аұыс. Иши жаныў, иши күйиў, қызғаныў, өртенииў. Үйинде бар екен бир еки қызы, Бири қызыл гүлдир бири қырмызы, Қәлмен оны көрип *өлди* яранлар (Әжинияз). **3.** аұыс. Жүдә, оғада, әбден,

артықша, айрықша. ◇ **Өлип-өшиу** — оғыры қыйналыу, болдырыу, шаршау. **Өлип тирилиу** — дым болдырыу, оғада қыйналыу. **Өлип-талыу** — жүдә қыйналыу, диңкеси қурыу, өлип-өшиу. Кеш болғанда *өлип-талып* жетсе, кишкене бир атау екен (Қ.Айымбетов). **Өлдим азарда** — зорға, қыйынлық пенен. Франктің өтиниши бойынша қызына қашақлардан биреуін *өлдим-азарда* услап мингизеди (Ө.Өтеулиев). **Әжелинен бес күн бурын өлиу** — өз әжелинен бурынырақ өлиу, биймезгил дүньядан өтиу. Ети өлип кетиу. **1.** денеси сезбейтуғын болып қалыу. **2.** ауыс. тәсирленбейтуғын, көнлигип, әдеттегидей қабыл ететуғын болып қалыу.

ӨЛИХАНА ат. Өлген адамды сақлайтуғын, өлини қоятуғын, өлини тексерип көретуғын жай. Ол ушын өликті жүк машинаға салып, қалалық кеселхананың *өлиханасына* апарыуымыз керек (А. Бекимбетов).

ӨЛМЕК к. өлиу. Тууылған соң *өлмек* парыз (К. Султанов). «*Өлмектің* изинен *өлмек* жоқ», бир күн болмаса бир күн еркеклик делебең қозып, орынсыз ис ислепп қоярсаң, бул сениң атыңа нұқсан келтиреді (М.Нызанов).

ӨЛМЕС I кел. өлмейтуғын. Оза келип шын намань сайрауда, *Өлмес* сабак берип келди де, кетти (А.Дауышбаев).

ӨЛМЕС II ат. өлмейтуғын жан. Сынбасты уста соқпас, *өлместі* қудай жаратпас (Ө.Өтеулиев).

ӨЛМЕС III ф. өлиу фейилинің болымсыз формасы. Бир күнге өгиз *өлмес*, еки күнге ийеси бермес. (ққ.х.н.). **Өлмес аұқат** — кел. Ебиндей, еплеп, ебин-жорық. Соннан бери мына қаршадай қыз бенен бийдің есигинде жүрип, ауысканын ишип, таслағанын кийип, *өлмес* аұқат етип отыр едик (К.Султанов).

ӨЛМЕСТЕЙ кел. Умытылмайтуғын, жоғалмайтуғын. Тарийхта *өлместей* жүрдің ат тағып, Москвадан уштын жулдыздай ағып (С.Нурымбетов). «Өлди деуге бола ма, артында *өлместей* ис қалдырған адамды» — деген сөз бар емес пе? (газетадан).

ӨЛПЕҢ кел. **1.** Әсте-ақырын, еплеп. **2.** Ауыс. Жумсақ, жағымлы. Арқадан ескен *өлпең* желден жуусан ийиси аңқыйды (Ш.Сейтов). Дизерлеп отырып: — Апа! — дедим *өлпең* дауыс пенен,... («Өмиўдәрья» ж.). Қарасам ат үрккен қаптал жағыма, «Купья қурылтай», *өлпең* сыбырлы... (Ә.Өжиниязов).

ӨЛТИРИҮ ф. 1. Тиришиликтен айырыу, жасау қабилетин жойтыу, жанын шығару. Еки инисин *өлтирип*, мәнисине келтирип, Ақылы жоқ Айдостың келгенин булар биледи (Бердақ). Тылда темир жолда хызмет етип жүргенде поезд басып кетип *өлтирген* (Ж.Аймурзаев). Кисини албыратып *өлтирерсең-ау* — деп, «сеннен болды» дегендей даладагы күйеуине бопса етти (К.Султанов). Әп-әнедей, айы-күни питип он еки мүшеси менен тууылған қызымды үш күн ишинде *өлтирип* қолыма берди (М.Нызанов). Болмаса, сол биз *өлтирмеген* менен түркменлер менен урыста өлип атыр (А.Садықов). 2. Қандай да бир нәрсениң сапасын, кәсийетин өзгертиу. Хәк *өлтириу*, қый *өлтириу*. 3. ауыс. Хүрейин түсириу, абырайын жоғалтыу, бежериу, баплау. Жигитлер адамды намыс *өлтирер*, ол намыс жигиттин арын билдирер («Әмиүдәрья» ж.).

ӨЛТИРИҮШИ ат. Адамзатты ямаса баска хәр түрли жанлы-жаныуарларды өлтиретуғын адам. Адам *өлтириуши*. Ийт *өлтириуши*. Биреуге уу берип өлтирсе егер, *Өлтириуши* бир уақ зәхәрин шегер (Т.Жумамуратов).

ӨЛТИРИҮШИЛИК ат. 1. Тиришиликтен айырыушылық, жасау қабилетин жойтыушылық, жанын шығарушылық. Террор өз алдына жауызлық, адам *өлтириушилик* хәм тыныш халыққа көплеген жаманлықларды келтириуди максет етип алған (газетадан). 2. ауыс. Хүрейин түсириушилик, абырайын жоғалтыушылық, бежериушилик, баплаушылық.

ӨЛШЕГИШ ат. 1. Бир нәрсени өлшейтуғын зат, буйым. Адам алдамаса, *өлшегиш* өтирик айтпас (Тәрези). (кк. фоль.). 2. Бир нәрсени өлшейтуғын адам.

ӨЛШЕМ ат. 1. Өлшеу бирлиги; көлем, мөлшер, шама. Аяқ кийимнің *өлшеми*. Қағаз акша пул қурақым болмайды, *Өлшем-куны*, алтын-зерден айрылса (Ә.Әжиниязов). Хәр бир командирдің уқыбы, тапқырлық ақылы, адамгершилик салмағы елатын жүдетпей, урыстың қыйын ауыртпалығына қайыспаған полат белине карап, ұатанға тартыу еткен сыйлығының *өлшемине* карап бахаланады (К.Султанов). 2. Салмақ, ауырлық.

ӨЛШЕМЛИ кел. Өлшемге тән болған; өлшемдеги. Қысқа *өлшемли* кабеллер проценти нормадағыдан бир канша кемейди (газетадан). Қарарға мууапық арзан турақ жайлардың дәслепки төлеми бойынша ауыллық жерлерде 0,02 га *өлшемли* жер

участкаларында 2—3 бөлмели бир этажлы арзан турак жайлар ушын 10 процент муғдарында төлем белгиленди (газетадан).

ӨЛШЕНИҰ ф. 1. Төрезиге тартылыу. Қойлар гөш комбинатына алып келиниуден төрези салынып *өлшенеди* (газетадан). 2. Бир нәрсениң көлемин есаплау, шамасын аныклау. Сөз бенен емес, ис пенен *өлшенеди*, ыраслык жайы (С.Мәжитов). Улыўма қорғау қураллары ислетилгенде жер бетинен 0,5; 1,0 хәм 1,8 метр бийикликте *өлшениуи* зәрүр (газетадан). Абитуриенттин дене температурасы *өлшенип*, дезинфекция «туннель»инен өтип, аймақ ямаса имаратқа киргизиледи (газетадан).

ӨЛШЕСТИРИҰ ф. Салыстырыу, байқау, шамалау, аныклау. Әмиүдәрәя бөлиминиң баслығы жерди *өлшестириу* жумысы бойынша комиссия дүзиуге мәжбүр болды (газетадан).

ӨЛШЕТИҰ ф. Көлемин, мөлшерин, салмағын, ауырлығын аныклатыу, есаплатыу. Мен өзим бекитилген үш бузауды да өткен күни *өлшеттим* (А.Бекимбетов).

ӨЛШЕҰ ф. Көлемин, мөлшерин, ауырлығын, салмағын, шамасын есаплау, аныклау. Сайымбет онсери дәнди *өлшеп* кемпирдин жамаулы қалтасына салды (Б.Бекниязова). *Өлшеген* табельщик азын биледи, Жалқаудың қылғасын жасырмау керек (С.Нурымбетов). Төрезиде *өлшеу* тасын басымдур, Мактымқулы Мәғрип устазың сениң (Ә.Әжиниязов). Айтқаның өзине жөн шығар, қурдас — деди Гүлбий — узак, жақын ауыл деп, арқан салып *өлшеп* отырғанымыз жоқ (К.Султанов). Әуелдин акыйрын берсин, қудайдың *өлшеп* берген дем күни таусылмаса бендеси өлмейди (Ө.Өтеулиев).

ӨЛШЕҰИШ ат. 1. Өлшеу ушын арналған зат, өлшейтуғын қурал. Хәр изге бир үңилип, *өлшеуиш* ағашлары хәм ленталары менен өлшеди (Т.Қайыпбергенов). 2. Муғдарлаушы, шамалаушы, мөлшерлеушы, есаплаушы, аныклаушы. Усы нәрсе ауыл өмирине арналған қосықлардың тийкарғы *өлшеуиши* (Г.Есемуратов).

ӨЛШЕҰЛИ кел. Өлшенген, муғдарланған, шенелген, есапланған. Пахтаға *өлшеули* қатты бақа қойылады (К.Ирманов). Адамзаттың *өлшеули* көз жасы менен қырмызы қанын сибер тениз қылған — сен залым, сениң кашан нәпсин тояр екен!... (К.Султанов)

ӨЛШЕҰСИЗ кел. 1. Есапсыз, сансыз. Аяғыңыз қуяр тенизге кашып, Гей уақта *өлшеуsiz* тасқан дәрәясаң (ққ.поэз.ант.). 2. Өлшенбеген, өлшеуге мүмкин емес. Тил — *өлшеуsiz* гәзийне,

өрисі кең әлем (ққ.х.н.) Ақыры, өмірім аспан сыяқлы
өлшеусіз емес (А.Сатбаев)

ӨЛШЕҮШІ ат. 1. Бир нәрсенің салмағын, көлемін, муғдарын, шамасын, мөлшерін өлшейтуғын адам. Жер *өлшеуші* буны дәрхал түсинип: — Жүз бар, қәтер бар, ха бала, әстерек, шаўқым салмай сөйлесең-о, — депти (газетадан). 2. Қандай да бир нәрсені өлшейтуғын қурылма. Суў *өлшеуші* түйин айланба линиялы ямаса туйық болыуы мумкин (газетадан). Орайлық дийқан базары хәм азық-аўқат саўда дүкәнларының кирип-шығыу орынлары арнаулы температура *өлшеуші* хәм антисептик затлар менен тәмийинленген (газетадан).

ӨМИР (ар. ʔумрун — «жасау», «өмир»; «жас»). ат. 1. Ту-ўылғаннан өлгенге шекемги болған дәуир, жасау мүддеті, усы мүддет даўамындағы турмыс, жасау, тиришилиқ, жүрим. *Өмир* бар жерде, өлим бар (ққ.х.н.). Ол да сениң бахтың — *өмириңнің* узақлығы (К.Султанов). Халқымызға қарамады ханымыз, хорлық пенен *өмир* өтип барады (М.Дәрибаев). *Өмирди* ойлап узақ күн тоқсан толғанады да жүреді (К.Султанов). *Өмириң* болса талай кәтқудалыққа түсерсең (К.Султанов). Қудай таала *өмиримизде* бир несийп етти ме деген қуўанышлы күнимизди де, қарап етейин дегени! (А.Садықов). 2. Дәуир, жасап турған ўақыт. Бул парахат *өмирди* жер жүзинде орнатамыз (С.Хожаниязов). О, әдиўли муғаллим, устазым, Балалық *өмиримнің* болдың бағманы (И.Юсупов). *Өмирим* туўып бундай сөгис еситип көрген жоқ едим (М.Нызанов). 3. Турмыс, жағдай, аўхал. *Өмирден* мол тәжирийбеси бар адам (Ө.Хожанов). 4. Хеш қашан, хеш ўақыт, дым, хеш, мудамы. Бир қызыл шыбық арқана тийсе ашыуы *өмирде* басылмас еди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Өмир сүриу** — жасау, тиришилиқ етиу. Жийен жырау XVIII әсирдің орта дәуиринде *өмир сүрген* шайыр (А.Каримов). Күн өтип, айлар киргели, Атаўда *өмир сүргели*, Сол жаман түсти көргели, Балам атаң зарлы еди (Бердақ). **Өмири узын** — жасы узақ, көп жасау. Тили узын болмағанның *өмири узын* болар (ққ.х.н.). **Өмир саўдасы** — өмир бойылық ис, өмирди шешиўши ис, төғдир. Бул — *өмир саўдасы*, еле де шыдайын деп оның ашық маңдайына қарадым, Қыз кустай болып отыр (Ө.Хожаниязов). **Өмир бойы** — өмириниң бастан аяғына шекем мудамы. Ол *өмир бойы* Мырза молла менен қоңсы отырып сондай ырымшыл (А.Бекимбетов). *Өмир бойы* ушлап-тутқан қәдирли затың жарамсызланса өз қолың менен

жоқ етиуге көзін қалай қыйсын (Ө.Өтеулиев). **Бир өмир** — өмир бойы, өмиринше, өмириниң бастан-аяғына шекем. *Бир өмирге* сүйіп қалдым, «Соқа-салтаң» сөзинди де (Ә.Әжиниязов)

ӨМИРБАЯН ат. Адамның өмири хаққындағы баянлама, тәрийиплеме. Бердақтың *өмирбаяны* хаққында мағлыұматлар табылды (Қ.Айымбетов). Бир күнлери ағамның *өмирбаянын* сорадым (Ж.Аймурзаев). Оған пүткіл *өмирбаянымды* қысқа етип айтып бердим (М.Нызанов).

ӨМИРИНДЕ р. Хеш ұақытта, дым, сирә. Бул сапары ол *өмиринде* жәрдем, мәсләхәт сорап көрмеген адамының алдына барыўға мәжбүр болды (газетадан).

ӨМИРИМШЕ қ. өмиринше. Қәдиринди жаслайымнан билгенмен, *Өмиримше* соқпағында биргемен (К.Рахманов). *Өмиримше* пәк ышқыны жырларман, Әрманлайман аңлаўын мен ардақлым! (Б.Сарыбаев)

ӨМИРИНШЕ р. Өмир бойы, хәмме ұақыт, мудама, бәрхама. *Өмиринше* қоңсыларын билмеген, Бизде үй жоқ күндиз илип отырған (И.Юсупов).

ӨМИРЛЕС кел. Өмир шерик, өмири бирге өтип атырған, қатар жасаған. Мәгар болса бул хат арнап жазылған, Маратың хаққында саған *өмирлес* (кк. поэт. ант.).

ӨМИРЛИК ат. Өмир бойы, барлық өмирге туратуғын, өмир бойына болатуғын, хәмме ұақыт. *Өмирликке* өрнекли дос болыўға, Айтысты азаматлық өмир шәртин (Ж.Аймурзаев). Умытпасқа ойға салдым, *Өмирликке* тамға етип (Ш.Артық). Жамалды, перзентлерин, *өмирлик* мухаббаты — хаялын жаўға сатты. (К.Султанов). ◇ **Өмирлик жолдас** — бирге өмир сүретуғын жолдас, жубай, жупты, зайып. *Өмирлик жолдасымнан* аяп алып қалған пулдың маған не кереги бар? (М.Нызанов).

ӨНБЕС кел. Нәтийжесиз, пайдасы жоқ. *Өспейтуғын* жигит, өнбес даўды даўлайды (кк.х.н.). *Өнбес* ис.

ӨНБЕҰ ф. 1. Орынланбау, питпеу. — *Өнбесе* де, өндиремиз. — *Өнбейди*, өндире алмайсаң! — деди бий атының жылаўын шекшийтип тартып (Т.Қайыпбергенов). 2. Алға баспау, илгерилемеу, мандымау. Бирин-бири жетелеп, *Өнбейди* сирә жоллары (Жийен жырау). 3. Көгермеу, бөртпеу. Обалын айтсаң-о, жас нәлшелердин, Бәри ылайсаңы ойсыз нәсердин, Мейли тайдырсаң да жердин көшерин, Сол бийгүна нәллер *өнбейди* енди... (Г.Нурлеспесова).

ӨНГИШ кел. Жаксы өнетуғын, тез өсетуғын. Қалбимдеги гүлим еле дым өнгиш, Жулсаң және шыға берер пашалап (Ә.Қайыпов)

ӨНГИШЛИК ат. Жаксы өнетуғынлық, тез өсетуғынлық.

ӨНДИРГИЗИҰ ф. Өндиртиұ, бөрткизиұ.

ӨНДИРГИШ кел. 1. Орынлағыш, питкергиш. 2. Көгерткиш, бөрттиргіш.

ӨНДИРИЛИҰ ф. Алыныұ, орынланыұ, питкерилиұ. Салғырт көп салынады хәм өндирилип алынады (Қ.Аралбаев).

ӨНДИРИС I ат. Өндирис күшлери хәм өндирис қатнасларына тийкарланып материаллық байлықларды өндиретуғын кәрхана. *Өндирис* кең, ал шийки зат жетеспесе ис насаз (Т.Сейтжанов). Өнимди ислең шығарыұ ушын үш түрли *өндирис* ресурслары пайдаланылады. Соның менен бир қатарда әскерий *өндирис*, конструктор бюролары реформа қылынып, ықшамластырылды (газетадан). — Пиримбет *өндирис* алдыңғысы емес, тек жылтыраған саұлат (О.Әбдирахманов).

ӨНДИРИС II ат. тар. с. Колхоз баслығының орынбасары, жәрдемшиси. *Өндирици* Сейткамал, Бар мурнында батпан самал (С.Нурымбетов).

ӨНДИРИСЛИК кел. Өндириске тийисли, өндириске байланысly, өндириске тән. Хызметкерди жеңилирек жұмысқа яки қолайлы болмаған *өндирислик* факторлар тәсири болмайтуғын жұмысқа өткеріұ ушын медициналық хәм басқа да көрсеткишлер дизими бойынша әмелге асырылыұын қадағалайды (газетадан)

ӨНДИРИҰ ф. 1. Пайда етиұ, өним алыұ, шығарыұ. Не түрли табыслар *өндирип* жерден, Еркин мийнеттин жемисин терген (С.Нурымбетов). 2. Тез орынлаұ, тезлетіұ. *Өндирип* сөз узак жолды, Енди сөзлер тамам болды (Ш.Артық). Бир неше күн жол жүрди, Азғана емес мол жүрди, салқын менен *өндирди* (Бердақ). 3. Алыұ, орынлаұ. Бизден салық алыұға келсен, *Өндирерсең*, акыры, Кемал (Омар).

ӨНДИРИҰШИ ат. Бир нәрсени алыұға хәрекет етиұши, өндирип алыұшы. Аркадий үлкен бир реңли металл *өндириұши* компанияның ийеси екен (М.Нызанов). ◇ **Өндириұши күш** — материаллық байлықты дәретиұге қатнасыұшылар.

ӨНЕ: ат. өне бойы. 1. Тула бойы, барлық дене, барлық жер, узын шубай. Қашсандағы куұған шаққан жетипти, *өнебойдан*

хал дәрманың кетипти (ққ. поэт. ант.). Бешпенттің *өнебойын* қарманып шықты (Т.Қайыпбергенев). Келбетін, *өнебойың* келісіпті, жылың не, айтшы маған неде жасың (Әжинияз).

2. Мудам, бәрхама, хәмме Ұақыт.

ӨНЕГЕ ат. Үлги, өрнек. Жас Ұақытынан баслап илим менен өнерди *өнеге* еткен (газетадан).

ӨНЕГЕЛИ кел. Үлги, үлгі болғандай, өрнекли. Ақ қосықты жазғанлар жаза берсин, Өзинше *өнегели* өнер салып (Ә.Әжиниязов).

ӨНЕР I ат. **1.** Белгили бир көнликпе, шеберлік талап етилетуғын, тиришиликтің тийкаргы дереги есапланыушы ис, кәр, кәсип. Әлпешлейди ярындай қып, *Өнери* еди сүйіп алған (Ш.Артық). Қолынан келмейтуғын *өнери* жоқ (Ж.Аймурзаев). Қолында, *өнери* бар жигит (Қ.Аралбаев). Сапардан еки-үш айға шекем «әскерлік өнерди үйренип атырмыз», — деген хат үзілмей келип турды (К.Султанов). **2.** Қандай да бир истегі шеберлік, талант, усталық талап етиуші ис-хәрекет. Хәш ким мин таппас қәдди-бойыңнан, *Өнер* десе он бармағың ойылған (К.Султанов). Адам көркі әуладына өткендей, Өтті қызға шешесинің *өнери* (И.Юсупов). Бола берсин озық *өнер* байрамы, Қарақалпақ елатының төрінде (Ә.Әжиниязов). **◇** **Өнер шығарыу** — қылық шығарыу. Асанның әдеті хәр күни таза *өнер* шығарады. (О.Әбдирахманов). **Өнер баслау** — тәсил, қылық шығарыу. Жау-жарақты таслады, Тазадан *өнер баслады* («Мәспатша»).

ӨНЕР II қ. өниу. Душпаныңды көбейтпе, *өнериңе* жақсы (К.Султанов).

ӨНЕРЛИ кел. Маманлығы бар, искерлиги бар, хәр қыйлы иске уқыплы, ислей алатуғын кәнигели. *Өнерли* қол аш болмас (ққ.х.н.). Қолы хәр тәреплеме *өнерли* жигит екен (Т.Қайыпбергенев).

ӨНЕРЛИК кел. Шеберлік, искерлік, жетиклік, ийкемлік.

ӨНЕРМЕНТ ат. Белгили бир кәсип бойынша маманлық ийелеген шебер, искер, уста. *Өнерментлер* дүкәнның өзінде жұрттың көзинше ислеп атыр (Н.Дәуқараев). Фольклорында *өнерментлердің* жұмыстары да көрсетиледи (Н.Дәуқараев).

ӨНЕРМЕНТЛИК ат. маманлық, шеберлік, искерлік, усталық. Қала қорғанының ишінде еки саулатлы сарай — Көксарай хәм Бостансарай, *өнерментлик* устаханалары, сауда орынлары, кәруан сарайлар, емлеуханалар менен басқа да мәдений

турмыслык имаратлар курылган (газетадан). Жаңа курылысларды көрип, Жанадәрья бойларынан көширип әкелинген каракалпаклар көшпели турмыстан — отырықшы турмыс тәризине, шаруа кәсибинен — дийқаншылык, бағманлык, *өнерментлик*, саудагерлик кәсиплерине, ылашык, қос, жер төле, кара үйлерде жасаудан — ылай пақсалы жайларда жасауға бейимлесе баслаган (газетадан).

ӨНЕРПАЗ кел. 1. Қолынан хәр қыйлы нәрсе келетуғын хәм ислеитуғын адам, киси, өнермент. *Өнерпазбан* дейсең неге билмейсең (Х.Турымбетов). Дүньяны тексерген халықтың ғамы ушын, Ақылгөй қыз-жигит *өнерпазларға* (Ж.Аймурзаев). 2. Хәр түрли ойынлар менен шуғылланатуғын адам, ойыnpаз киси.

ӨНЕРПАЗЛЫҚ ат. 1. Қолынан хәр қыйлы ислер келетуғынлык, искерлик, өнерментлик. 2. Хәр түрли ойынлар менен шуғылланыушылык, ойыnpазлык.

ӨНЕРШИ қ. өнерпаз.

ӨНЕРШИЛ қ. өнерпаз.

ӨНИМ ат. 1. Исленген жумыстан алынған нәтийже, түсим, табыс. Жердің ызғары барабар болмаса *өним* де аз болады (Ө.Айжанов). Көкөзек жерлери *өним* бергендей, Бәхәр болса дөнер моншақ дизгендей (Өтеш). Жасыл көрпешедей қырк курақлы, Шалы атыздан *өним* алдың турақлы (Ө.Әжиниязов). 2. Пайда, өсим, нәтийже. Исиниң *өними* болыу.

ӨНИМДАР кел. Өнимли, өним бергиш. Гилең *өнимдар* жерлер еле Дүйсенбай менен Атажан байда (Т.Қайыпбергенов).

ӨНИМДАРЛЫ кел. Өним бергиш, өнимди көп беретуғын. Нәтийжеде топырақтың *өнимдарлы* болыуына алып келеди (О.Бердимуратов).

ӨНИМЛИ кел. 1. Зүрәәтли, өними мол. Быйыл келиннің пахтасы огада *өнимли* (Ж.Аймурзаев). Айжамал: — Былтырғыдан еки есе *өнимли* болмаса маған кел, — деди (Ө.Хожаниязов). Сонда да жумыс *өнимли* болып, бир күннің ишинде төбеси бастырылып болынды (О.Әбдирахманов). 2. Пайдалы, өсимли.

ӨНИМЛИЛИК ат. Зүрәәттилик; алға илгерилеушилик. Бир нәрсени дурыс түсиниу керек, егер инсанның жасау шараяты жақсы болмаса, шаңарағында тынышлык, жумысында *өнимлилик* болмайды, наразылык көбейеди (газетадан).

ӨНИМСИЗ кел. 1. Зүрәәти, өними төмен, аз. Майда пиязшалар *өнимсиз* топырақларда өсирилген болса, киширек шуқыршаларға

егиу керек (газетадан). **2.** Пайдасыз, жайдары, өпиуайы. Туқымын арқалады қарамай оның ыласына, *Өнимсиз* жүрис пенен жетти ол акыр шатпасына (Қ.Ирманов). **3.** лингв. Сийрек қолланылатуғын. *Өнимсиз* қосымта. Фейилден келбетлик жасаушы *өнимсиз* қосымталарға: -аған/-еген, -асы/-еси, -ыңқы/-инки/-ңқы қосымталары киреди. (Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы). *Өнимсиз* морфема. Бир сөзге ямаса жүдә аз муғдардағы сөзлер топарына жалғанатуғын морфемалар *өнимсиз* морфемалар деп аталады (Хәзирги қарақалпақ тили. Мофология).

ӨНИМСИЗЛИК Зүрәәтсизлик.

ӨНИҰ ф. **1.** Көгеріу, өсип шығыу, шығыу. Жасыл дөнип гия *өнер*, Жерге жыллы бәхәр келсе (С.Мәжитов). Тауларда бағ өсер, мақпалдай дөнер, Дослық шигитлери бунда да *өнер* (И.Юсупов). Десем бул бир теңиз, маяклар сөнген, Ал, шөл дейин десем, туқымлар *өнген* (А.Қойлыбаев). **2.** Пайда болыу, бинә болыу, дөрөу. Бир топырактан *өнер* ырыскы нанымыз, Тамырларда араласқан қанымыз (И.Юсупов). Кадрларын тапты кәнди, Кең жеримнен: байлық *өнди* (С.Нурымбетов). **3.** Тез питиу, нәтийже бериу, тезлениу, хәуижлениу, рауажланыу. Қызады күш, *өнеди* ис өркенлейди, өседи (Ж.Аймурзаев). **4.** Биреуден алынатугын нәрсениң алыныуы, орынланыуы. ◇ **Өнип-өсиу** – көбейиу, өрбиу, тууыу, тууылыу, нәсили көбейиу. *Өнип-өскен* мөканың бүгинги күн сен келдин (Жийен жырау). Бул дүньяда атаң сеннен айрылды, *Өнип-өсип* узақ жаса, жан балам («Мәспатша»). Бул демек – мийуалы дарактай *өнип-өсиңлер*, көп перзентли болыңлар дегени (М.Нызанов). Ана тил анандай әзиз деседи, Тил арқалы ақыл *өнип-өседи* (Ә.Әжиниязов).

ӨНИҰШИ ат. **1.** Пайда болыушы, бинә болыушы, дөрөуши.

2. Баска биреуден алынатугын зат.

ӨҢ ат. **1.** Бет, жүз, ажар, келбет, түр, шырай. Жууырып кетти көби, Жатыр биреу қашып *өңи* (Ж.Аймурзаев). Мәтеке күлки менен айғызланған ажарының толқынын басып, *өңин* шыйрақлатты да гәп баслады (К.Султанов). Хәзир турсан, музейдин дәл төринде, Жыллар өтип солғын тартқан *өңиң де* (Г.Дөулетова). **2.** Турмыс, шынлык. *Өңи ме*, түси ме не екенин биле алмай хайран болып атыр («Мәспатша»). Түсим бе, *өңим* бе, япырмай биле алмай ойланып турман байлауда (Ш.Артык).

ӨҢБЕН қ. өңмен.

ӨНГЕ кел. Өзге, басқа, бөтен. Жаркыратып теңгесин, Қойып истин *өңгесин*, Шақырып алды қасына, Сөзге шешен жеңгесин («Қырк қыз»). Өкпем көп болса да, *өңгесин* айтпайман (Ж.Аймурзаев). *Өңге* қус ушса да, ушпас қарабай, Шашынды өсирдин жуымай-тарамай (кк.х.н.). Әрманың бар оннан *өңге*, Хәм кәйинге болып жеңге, Жат елдерде турсаң келин (Бердақ).

ӨНГЕРИЛИҰ ф. Қолайына, ыңғайына алыныу. Он жамбастан конды бақсы, *Өңгерилди* дуұтар қолға, Қос шархана тилге келип, Бар бийлигин берди қолға (И.Юсупов).

ӨНГЕРИҰ ф. Көлік үстінде алдына алыу, алдына кеселеп ушлап отырыу. Гүндени аттын үстінде алдына *өңгерип* әкелип қырманның қасына атып урды (Қ.Айымбетов). Ат белине минеди, Тал қуйрығын *өңгерип*, Көлге қарай дөнеди («Алпамыс»).

ӨНЕШ ат. Жутқыншақ пенен асказанды байланыстырыушы аұқатланыу мүшеси. Кум жутады, қышырлайды *өңеши*, Қалғандай-ақ күни жақын өлеси (Т.Сейтжанов). Әметтің *өңеши* бурынғыдан да бетер ашыды (Ө.Айжанов). «*Өңештен* хазарсыз өтер» бірақ та, Дыянатлы карақалпак қызлары (Ә.Әжиниязов). **Қызыл өңеш болыу** — урысыу, жәнжеллесиу, бакырысыу.

ӨҢИР ат. 1. Көкирек алды. *Өңирине* тағып теңге (Бердақ). *Өңирине* хәйкел-түйме тағынып (Әжинияз). Атасының көз жасы *өңирине* төгилип баратырғанын көріп, Жәмийланың да кеуили елжиреп кетти (К.Султанов). 2. Алды, айлана, алғы тәреп. Көшелерин шәмен гүллерге толып, *өңирінде* жайлар өсип жанадан (Ш.Мәмбетмуратов). Бир күни Айдостың кеули дәшип отырғанда, Қулымбет қуллықты хәм қуулықты асырып, ағасынан «Бозатау» *өңиріндегі* елатты қоса сорады (К.Султанов). *Өңирінде* шайқалған жас қара тал, Әмиүдәрәя сууларынан нәр алып (И.Юсупов). Хәтте, жирафа да жасаған бул *өңирде* (М.Нызанов).

ӨҢИРШЕ ат. Кийимнің еки алдыңғы бойы; көйлектің алдыңғы жағынан омырау тусына бириктирип тигилетуғын өшекөйлі, кестели, сулыу етип безетилген гезлемели бөлегі.

ӨҢИҰ ф. Бозарыу, өзгеріу, солыу. — Албырама, — деди жолдасым маған түси *өңип* кетти (Ө.Айжанов). Бийдің түси *өңип* кетти (К.Султанов). Үстіндегі бояма қызыл бөз

көйлегиниң түси *өңип* ақшыл тартқан (К.Султанов). Жумабай куты қашып, шырайы *өңип* сала берди (К.Султанов).

ӨҢКЕЙ р. 1. Ылғый, гилең, жалаң, тутас. Елинен айырылған *өңкей* сорлымыз, Езилгенге жәрдемшилер бар ма екен? (К.Ирманов). Астына минип жорғаны, Кийипти *өңкей* торқаны, Қасында болыс-порқаны, Сондай болар бай баласы (Күнхожа). 2. Бир ыңғай, бир жөн, бир тегис. Бир *өңкей* оқыушылар мектепке қарай жүре баслады («Жеткиншек» г.).

ӨҢКЕҢЛЕУ ф. Селкилдеп жууырыу, жортыу. Хәзир гитлершилердин зәребеси үйирилип, көрген-билгени тым-тырақай *өңкеңлеп* қашыу (Ө.Хожаниязов).

ӨҢКИЙИУ ф. Басқалардан ири болып көриниу, диңкийиу.

ӨҢКИЛДЕУ к. өңкенлеу.

ӨҢКИУ ф. Жылқының, ешектің артқы еки аяғын көтерип, секириуі. Ешегине жаңа мине бергени, бирден *өңкип* кетип, ғарры шүй төбеден түсиуге сәл қалды (газетадан). Бизикин мингенде не *өңкийтуғын* ба еди? Базарбайдың көлиги жаңа да я, — деп хәзиллести (газетадан).

ӨҢМЕН ат. 1. Көкирек, төс. Хәр кимниң айтқан қанғымай сөзлери де октай *өңменинен* өтетуғын болды (Ж.Аймурзаев). *Өңменине* өтип еди, Моншак жасы оқ болып (Т.Жумамуратов). 2. Геүде, турпат. Еки қолын жерге тиреп, *өңменин* жоқары көтерип, жан айбаты менен умтылған еди (К.Ирманов). Емин тап, қөне! — деп кемпир сылқ етип жапсарға *өңменин* таслады (К.Султанов). Узақлаған сайын зейини ашылып, *өңменин* алдына таслайтуғын аншыдай ізлегенлерим табылмай, теңизде қонып қалдым (Ө.Өтеулиев).

ӨҢМЕНЛЕУ ф. 1. Көкирегі менен тиреу, ийтериу. Бир *өңменлегенде* оны мүйешке апарып тықты (газетадан). 2. Алға қарай умтылыу, еңтерилю. Бес-алты адым атыудан-ақ, *өңменлеп* жығыла беретуғын болды (Т.Қайыпбергенов).

ӨҢСИЗ кел. Түри-түси жақсы емес, шырайсыз.

ӨҢСИЗЛИК Көримсизлик, шырайсызлык.

ӨҢШЕҢ р. Ылғый, гилең, өңкей. Мен *өңшең* ақсақалларды шақырып отырман (Т.Қайыпбергенов). Байдың балаларынан өзгеге миясар болмаған мектепке *өңшең* қаллаш балалары толды (С.Мәжитов). Көктегі жұлдыз жыйылса, Толысып тууған айша жоқ. *Өңшең* жаман жыйылса, Күшине толған нарша жоқ (Қарақалпақ фольклоры, 88—100-том).

ӨПЕПЕК ат. Кустың аты, басында пөпекли пәри бар сары-ала қус. Шалып ушқан көп қарлығаш, *Өпепеклер* сайраған (Т.Сейтжанов). *Өпепеклердің* дауыстары жаздың жақынлағанын ерксіз ойлатқандай еди (Н.Дәукараев).

ӨПЕПЕКТЕЙ кел. Өпепекке усаған, өпепек сыяқлы.

ӨПЕПИШ қ. өпепек.

ӨПИШЕК бөпеге сүйсінгенде, сүйгенде айтылатуғын еркелетіуіші сөз.

ӨПИҰ ф. Еркелетіу ямаса жақсы көргенлигин билдириу мәнисінде еринин басып сүйіу. Жақсы қатын ерур куда нағмети, *Өпсең*, кушсаң, азиз жанның, рәхәти (Әжинияз). Пир болғаны айып па екен сондай не, Қызым дейип хәр бетіңнен бир *өптим* («Мәспатша»).

ӨПКЕ I қ. өкпе I

ӨПКЕ II қ. өкпе II

ӨПКЕЛЕҰ қ. өкпелеу.

ӨПТИРИҰ қ. өпиу.

ӨР I ат. Хәрекеттің басланған тәрәпи, суу яки самалдың келип тұрған бағыты, басы, сағасы. Кеме минип *өрге* барсаң, Жан қыйнамай ерге барсаң (С.Мәжитов). Өткел *өриректе* болыуы керек (Т.Қайыпберенов). Шығып желдің *өрине*, Дизден төсек салдырып, Жатыр еди Аллаяр («Қырқ қыз»). *Өрде* турсаң ығыңнан жел еспеген, Өттің талай телпек дирилдеспеден (И.Юсупов). Қызыл суу теңизге гүлөп жеткенде, Дәрьяның көп узак *өрине* барып (И.Юсупов). Ийеси ыққа қарап бүрсенлесе, Ол өзи *өрге* қарап сәуірлеген (И.Юсупов). Сондай болып ығып баратырғанымыз жоқ па екен? — деп жанма-жан ауды сууырып алды да, шананы сүйретип самалдың *өрине* қарай жууырды (К.Султанов). Бәйитхан да жолдың *өрине* тығылып тур (А.Садықов). ♦ **Өрден-ыққа секириу** — тум-тусқа, анда-мунда, хәр жакқа. Төребай аяғына қоз басылғандай *өрден-ыққа секирди* (К.Султанов). **Өрден-ыққа аұнау** — жән-жакқа домалау. Ызғар жерде узак түн, *Аұнасып өрден-ыққа*, Аш болдық деп бес жетим, Телмиреди ошаққа (И.Юсупов). **Өрге тартыу** — өрге қарай жетелеу, сүйреу. Жылтыр музда таймай шауып, Ел шанасын *тартар өрге* (С.Мәжитов).

ӨР II кел. Қайтпас, қайсар, өжет. Басқаларға қарағанда жақсылықтың минези *өр* еди (газетадан). Кемпир қызының *өр* минезлигин билгенликтен, артыкмаш зорламады (М.Нызанов).

ӨРБИГИШ кел. Көбейгиш, рауажланғыш, өсип-өңгиш. Бир маклук бар көрдиниз, Хәм семиргиш *өрбигиш*, Он-он бестен туумаса, Гәп емес, оған еки-үш (ққ.х.ж.).

ӨРБИТИҰ ф. Көбейтиу, рауажландырыу, таратыу.

ӨРБИТПЕҰ ф. 1. Көбейтпеу, рауажландырмау, таратпау.

2. Керисине ислеу, жөнлемей, мақұламау. Керисинше биринин сөзин бири *өрбитпейди* (Т.Қайыпбергенев).

ӨРБИҰ ф. Көбейиу, рауажланыу, жасарыу, хәуижлениу, тарау.

Өрбиген өсимликтің көлеңке тартты бойын (Г.Есемуратов).

◇ **Өрбип-өсер уақ болмау** — көбейип рауажланыудың уақты болмау. Бурынғы әйjemги заман, Қай уақ жақсы, қай уақ жаман, Он сегиз мың аламан, *Өрбип-өсер уақ болмады* (Бердақ). Асыраушы анаң еди, *Өрбимей* үрім-пұтағын (И.Юсупов).

ӨРГИЗИҰ өриу I, II, III фейилинің өзгелик дәрежеси.

ӨРДЕК ат. биол. Кустың аты, үйрек. Тақыр көлдин ултанларын суу алды, Ғаңкылдасқан *өрдек* пенен ғаз қалды (Өтеш). Көллер жуда болды *өрдек*, сонадан, Ерлер жуда болды қатын-баладан, Қыз-жауан айрылды ата-анадан, Қараңғы қаплаган қайғы заманда (Бердақ). Шабан *өрдек* бурын ушар. (Қарақалпақ фольклоры, 89-том).

ӨРЕ ат. 1. Тирепберди, үй-жайдың, әйуанның ишине белликке тиреп қойылған ағаш. *Өреге* шаншыулы турған орақ пенен кендир жипти кесип, сылқ етип жерге түскен қызын кушақлап алды (А.Бекимбетов). Оның биразының қапталындағы темир листлери кесип яки жулып алынған да, арасындағы *өрелери* адамның қабырға сүйегиндей сийрексіп турған еди (М.Нысанов).

2. ауыс. Тирек, жәрдемши, қуат. Сөздин дурысын айтқанда, Тиреп турған аспанды, еки бирдей *өрем* бар (Бердақ). Айдос бий журттың *өреси* (Бердақ). Өтириктің *өрелерин* кулатты, Менменликтин енди сакалы болар (И.Юсупов). ◇ **Аспанның өреси** — ауыс. тиреп туратуғын. *Аспанның өресин* үстиме тайдырып жиберсең де дегеним-деген (Қ.Аралбаев). **Өре текиймет** — хәр түрли рендеги бояулар менен боялып, нағысланып басылған кийиз, бөлек орам. — Аяғы жерге мүнәсип емес екен деп астына бир *өре текиймет* таслады (ққ.х.е.). **Оты өре жанбау** — жөнленбеу, дурысланбау, келиспеу. Эташтаның былғанып, *отың өре жанбайды* (К.Султанов). **Өре бастырмау** — кесент бериу, жөнлендирмеу, келиспеу. Шаққан тақырға гүл көгерткен жоқ, дейди, өре бастырмайды (Г.Есемуратов).

ӨРЕЛИ кел. Үлкен, нәхән, кең, узак. Айлы түнде жападан жалғыз дәрьяның ғырра жағасында отырып шолпы да сүзди, көлдің айдынында жақпай жағып, жайын да шанышты, ақпар ағысқа *өрели* каза да салды, теңізге үш тилли кармак та керди — қулласы, өмиринің ақырына шекем балықшылықтың түрлі әдислерине қанық болды (К.Султанов). **◇ Өрели таң** — түн, узак түн. Қулласы, олар кирпич қақтастан, бәхәрдің *өрели таңын* атырды (Қ.Айымбетов). Улбосын уйқылай алмай, *өрели таңды* көзинен аткарды (Н.Дәукараев).

ӨРЕСКИ кел. Оғыры, өзгеше, ерси, артыкмаш, хәдден тыс, кеуілге унамсыз. Өзи пешанасы кең, сын-сымбаты келискен, жүзи ысық болған менен қызға келгенде *өрески* катал (Ө.Хожаниязов). — Қулақлардың бир *өрески* исин өз көзим менен көрдим, — деди Үсен деген тапалтас ғарры ауды көнгелеп отырып (К.Султанов).

ӨРЕСКИЛИК ат. Ерсилик, таңқаларлық.

ӨРИМ ат. Айқастырып тоқылған зат, бурым. Бул уақытта Қыдырдың мойнына сегиз *өрим* бузау тил камшы шырп ете қалды (С.Хожаниязов). Шашынды бир *өрим* етип өріп, орамалынды тарта ғой, баслық баланың өзлери усы жаққа киятыр, — деп кемпир төрге шығып үйдің ишин жыйнастыра баслады (К.Султанов). Анасы пақыр қызының шашы *өримге* келиуден колына ийне услатып, кесте үйретти (К.Султанов).

ӨРИМЛИ кел. Өрим етип исленген зат, тоқылып исленген. Қырқ *өримли* шашын бир силкип көкиреги қууанышқа толғандай (Ж.Аймурзаев).

ӨРИМ-ӨРИМ кел. 1. Тилким-тилким, пыррым-пыррым, тозған, жыртылған. Жүз адымдай изинде, үсти-басы *өрим-өрим*, кап-қара кир, басында пилтелери ыржыйып тозыуы жеткен гөне такыя (Н.Дәукараев). Бурынлары еки дизеси *өрим-өрим* болғанша асық ойнайтуғынлардың бири мен едим (Т.Қайыпбергенов). Қара қанына боялған үсти *өрим-өрим* болып жыртылған ғарры қара үйге кирип келген уақытта Ерназар Алакөз бенен Бәхәуәтдийин ахунның таң намазынан — мешиттен жаңа келип шешинип атырған уақты еди (А.Садықов). 2. Өрилип турған көп затлар.

ӨРИС ат. 1. Жайлау, отлақ жер. Ферма маллары *өристен* қайтып келе баслады (Ж.Сейтназаров). Колхоз ауылының арасын *өристен* қайтқан маллар тозаңғытып, шаңын аспанға

шығарды (Т.Қайыпбергенов). Туран ойпат, төрт тәрәпи Түркістан, Өрисиңде алты түлік малы бар (Ә.Әжиниязов). *Өристе* жүрген деуге бул әтирапта жылқының үйири жоқ (К.Султанов). 2. Мүмкіншилик, жағдай, барыс-келіс. Ал, баяғы камыс қос үйлердің кем-кем *өріси* тарылды (К.Султанов). Өмірінше *өрісинің* тар, Бир әмел етип қалмасан (А.Дабылов). 3. Билим, сана, сана-сезим, ой-өріс. Жауынгер жигит анасының *ой-өрісинің* өзгергенлигин иштен тынып билип тур (К.Султанов). 4. Этникалық жәмлеуші атама. Төрт өріс. (фольклор). **Өріс улы** — диний әскерий қатлам.

ӨРИСЛЕТІҰ ф. Кеңейтіу, рауажландыруу. Ойынды *өріслетип*, қыялынды тербейди, адамның шадлық сезімлерин қытықлайды («Әмиүдәрья» ж.).

ӨРИСЛИ кел. Өріси кең, өріси мол. Патриотлық кең, *өрісли* пәт пенен, Иске түсти бизің бираз азамат (Т.Сейтжанов). «Ғарға тамырлы қарақалпақ», — деп аталыуы да усындай кең *өрісли* қатнасықлардың нәтижесі (газетадан).

ӨРИҰ I ф. 1. Жүріу, тарау, жайылыу. Жаксы шопан коска өтти, Маллар *өріп* кетти қырға (И.Юсупов). 2. Майда жәнликлердің қандай да бир нәрсеге минип жүріуі, тырмасыуы, өрмелеуі. Бийт *өріп* жүр. Қумырска *өріп* кетти. Мектеп киши пиллехана, қурт *өреди* жапыраққа, Толып атыр пилле орап, Дәл дәстесін шартаққа (Т.Сейтжанов).

ӨРИҰ II ф. Тоқыу, шыйратыу. Оннан кейін оны қайтадан қатты қылып *өре* баслады (Т.Нәжимов). Ат қуйрығын таллап *өріп*, Қорққан екен жауды көріп (Бердак). Алтыннан *өрген* шашбауы, жүрсе өкшесіне түсер (Әжинияз). Жибін Баян сулыу *өрген* бе деймен, Абай емес пе екен нағыс сызғаны? (И.Юсупов). Бир бурым түе еки бурым етип шашын хәпзаматта *өріп* таслайтуғын шәпик қоллары қалтырап, жүрегі дүрсилдеди (К.Султанов). ◇ **Өрілген бурым** — шыйратылған, тоқылған. *Өрілген бурымлардың* хәр талы көз алдына хасыл жипеклерди елестетеди (Ж.Аймурзаев). **Шашын өріу** — тоқып өріу, шыйратып өріу. Сәхәр жуудырып басыны, Таза *өрдирип* шашыны (Әжинияз). Оннан кейін оны қайтадан қатты қылып *өре* баслады (Т.Нәжимов).

ӨРИҰ III ф. Дизиу, қалау. Хәр бир күнім өмірдің бир гербиши, Хәр биреудің келер буны *өргиси* (Т.Жумамуратов). Олар гербиш *өріп* салған жайларды, «Сауын баз» деп

ардақлаймыз Шахаман (Ә.Әжиниязов). ◇ **Дийәлға гербиш өриү** — кумартыу, инталаныу.

ӨРКЕНЛЕҰ ф. Өсиу, рауажланыу, хәуижлениу, өрлеу. Буннан былай шалкып толып тасарсаң, Дәураның *өркенлеп* узак жасарсаң («Мәспатша»). Қызады күш, өнеди ис *өркенлейди*, өседі (Ж.Аймурзаев).

ӨРКЕШ ат. 1. Түйениң арқасындағы бүкир, дөңес жери, майлы жери, шоклық. Сенде қуурап қалған тикеш, Ат қосшылар буйдасын шеш, Қара буура қыйсық *өркеш*, Заманында түйе екенсең (Күнхожа). *Өркешлерин* май басқан, шуудаларын шаң басқан (К.Айымбетов). 2. Таудың, кумлықтың бийик жери, төбешиқ, шоклық, өркешке усаған дөң. Ысылдаған түйе *өркеш* кумлыққа алтынның усағын араластырғандай жалт-жулт етип, көзлерин қамастырмаға қарады (Ө.Өтеулиев). ◇ **Буура өркеш — а)** еки айры өркеш. **б)** суудың толқыны. Самал менен шайқалған қамыслардың сылдырлысы, дәрьядағы *өркеш* толқынлардың гүрилдиси, дауылдың ысқырған сести Қәдирди услау ушын басып киятырған жаудың әбеший дүсирлисиндей еситилди (К.Султанов). **Тау өркеші** — таудың өркешке усаған жери. *Өркеш тауың* уласып, Нар қамысын жарасып, жанарған елдің сәнисең (К.Султанов).

ӨРКЕШЛЕНИҰ ф. Шоқалақ-шоқалақ болыу, ийрек-ийрек болыу, төбе-төбе болыу. *Өркешленген* қызыл қум, Ысқырып ескен дауылдай, Хәр уақыт жәрдем береді («Әмиүдөрья» ж.). Базда *өркешленген* толқын бирин-бири қуып қайырға суу серпеди (Т.Қайыпбергенев).

ӨРКЕШЛЕҰ ф. Дөңес етиу, төбе-төбе қылу, шоқалақ-шоқалақ етиу, дүмпешлеу, үйиу.

ӨРКЕШЛИ кел. Өркеші бар, өркешке ийе. Тақ *өркешли* әлуан-әлуан нар керек (Әжинияз). *Өркешли* шокқы еле де алда (Т.Жумамуратов).

ӨРКЕШСИЗ кел. Өркеші жоқ, өркешке ийе емес. Хайран қалар «өркешсиз екен. Мынау өзи қандай түйе» деп (газетадан).

ӨРКӨКИРЕК қ. өр II Құлағына «шерик» деген сөз еситілген уақытта *өркөкирек* долы бәйбише өртенип кетип, отта турған сары қуманды есикке қарай ылақтырды (К.Султанов).

ӨРКӨКИРЕКЛЕҰ кел. Өжетлеу, қырсықлау, қайсарлау. *Өркөкирек* жигит. Төребайда да кемшилик бар, сәл *өркөкиреклеу*... (О.Әбдирахманов)

ӨРКӨКИРЕКЛИК қ. өрлик II. Менменлик, *өркөкиреклик* – Алланың берген бармақтай бахтын көтере алмау ... (газетадан).

ӨРЛЕУ I ф. 1. Самал яки суудың ағысына қарсы жүріу, ушыу. Аспандағы *өрлеп* ушқан шағала, неге сансыз ой саласан санама? (Ш.Мәмбетмуратов). Көп балалар күн қызыудан сайыз сууға *өрлеп* шыққан хәр түрли балықларды усады (А.Бекимбетов). 2. Алға басыу, рауажланыу, келисиу, илгерилеу. Оқыды патша жасынан, Кетпеди молла қасынан, Таймады дәулет басынан, Талабы *өрлеген* екен (Бердақ). Қыйын өткен еді атлаған жери, Бирақ, ол *өрледи* алға илгери (И.Юсупов). Тарлан пахта еле шынға *өрлер* көп, Шыққан шаңарағым, өскен шаңлағым (Ә.Әжиниязов). 3. Көтерилю. Модалар балтырдан жокары *өрлеп*, Кеткенде де олар бузбады қызлар (И.Юсупов).

ӨРЛЕУ II кел. Өжетлеу, қайсарлау, хәкислеу, қырсықлау.

ӨРЛИК I ат. Кемениң желқомын қыстырыуға яки жип тағып сүйреуге арналған ағаш. Желқомға хызмет буйырсаң, Есекке, таяу *өрлик* дәркар (С.Мәжитов).

ӨРЛИК II кел. Өжетлик, қайсарлық, хәкислик, қырсықлық. Жекке-сийрек адамларға таныла келген баланың *өрлиги*, жағымпазлық етип, қыйпақлап сөйлемеуи, қайғыдан басын көтере алмай жүргенлерге қуат ендиреди (Қ.Айымбетов). Бурынғыдай азғана *өрлик* жоқ, жүдә жууас (Т.Қайыпбергенов).

ӨРМЕ кел. Өрилген. *Өрме* қамшы.

ӨРМЕК ат. 1. Ийирілген жүн ямаса пахта жипти тоқыу үшін қолайластырылған әпиуайы станок. *Өрмектеги* мың сабақтың бирисин, үзген менен гилем қалмас тоқылмай (И.Юсупов). *Өрмектиң* арқауы кемис (Т.Қайыпбергенов). Мен айтарман: өз *өрмегим* танылса, Қарыйдарлар бизге бер деп-жалынса (Ә.Әжиниязов). 2. Өрмекшиниң дузағы, торы. Суудың бетине сулыу *өрмек* салды (К.Султанов). ◇ **Өрмек салыу**. Аспанның уша басына *өрмек салып*, узақтан жекке-сийрек көруаналардай шубырып ушқан тырналар кублаға қарай өтип кетти (К.Султанов).

ӨРМЕКШИ ат. биол. Тор тоқыйтуғын бууын аяқлы жәнлик. Оның курған ауы маған *өрмекшиниң* ауындай көринбейди (Т.Қайыпбергенов). Мүйешлерде тор-тор *өрмекшиниң* уялары (Ә.Шамуратов). Билесең бе, *өрмекши* суп-сулыу ау тоқып, оған бир шыбын-ширкей илинип қалыуын бир шетте турып гүзетеди

(М.Нызанов). *Өрмекши* ауына түскен шыбындай, Жигит байғус қалған жипсиз тусалып (И.Юсупов).

ӨРМЕКШИДЕЙ кел. Өрмекшиге уксас. Ийик жонса ғаррекшидей, Дүрбезе боп шығатуғын, Шыбын тутқан *өрмекшидей*, Құмырсақа талатыуын (И.Юсупов).

ӨРМЕЛЕТІУ ф. Төменнен жокарыға жибериу, тырмастыруу. Елимизде жүзим шақаларын көше бойларында *өрмелетиу* усылында егип, жүзим жетистириу жумыслары шөлкемлестирилмекте (газетадан). **Жыр өрмелеу** — жырлардың көбейиуі. *Жырларыңды өрмелеттиң*, талай шынлар тасына (Т.Сейтжанов).

ӨРМЕЛЕУ ф. Жылысып жүриу, жылысып хәрекет етиу, жокары көтерилюу, тырмасыу, жармасыу. Алтын баслы айдархадай *өрмелеп*, Жыға алмады, патша, ханлар хәмири (И.Юсупов). Тауға *өрмелегендей* жокары карай өрмелеп адым аттым (Ж.Аймуразев). Биз өрмелеп, «Шылпык»тың басына шыктык. Әдеуір жокарылағаннан кейин ол маған қолын усынды (М.Нызанов). Сен әуеле шайқатылдың тал шакасында, Мен *өрмелеп* барып сордым палынды сениң (И.Юсупов)

ӨРНЕК ат. Үлги, тәжірийбе. Ол өзи дәслеп атызда жумыс ислеп, басқаларға **өрнек** көрсетти (Ө.Хожанов). Бизде солардан *өрнек* алып өз күшимизди жәмлеп, жергиликли хәкимлерге күш көрсетип сынақтан өтиуимиз керек (А.Бекимбетов). Ақылгөйлик қылма хеш бир адамға, Ис жүзинде *өрнек* көрсет одан да (И.Юсупов). Ақыл-зейни шынқобыздың тилиндей, Сол қызлардан *өрнек* алып, қызлар (И.Юсупов). Өлмес мийрас *өрнек* қалар артында, Қараңғы кәпесте қалтырап едиң (Ә.Әжиниязов).

ӨРНЕКЛИ кел. Үлгили, тәжірийбели. Бийжан қыз болды сулыу көрнекли, Қатарынан хәр бир иси *өрнекли* (Омар). Айсәнем келгеннен берли колхоз емлеуханасы жақсыланып, *өрнекли* өзгерислерге ийе болды (Ж.Аймурзаев).

ӨРРЕ: ф. өрре турыу. Тик турыу, тез турыу, ушып турыу. Аймереке орнынан *өрре* турды (Ж.Аймурзаев). Уйқысын шайдай ашып хаялы да орнынан *өрре* турды (К.Султанов). Егин ексең *өрре* турған, Шөплеринде дәри де бар (И.Юсупов). Үсти-басы олпы-солпы биреуди ертип киятырғанымды көрген баллар орынларынан *өрре-өрре* турды (М.Нызанов). Жүрегін баурына қысып, отырған орнынан *өрре* турып кеткенин билмей қалады (К.Султанов). Нуржамал орнынан *өрре* турып, «шеше, шеше!» деп, кемпирге қолын узатты (К.Султанов). Таң ата шыққан

зарлы сес, қақыраның айнасына жақын жерде жатырған Бердақты шоршындырып, орнынан *өрпе* турғызды (А.Садықов).

ӨРТ ат. 1. Тийген жеринің бәрін жандырып, өртейтуғын, куртатуғын лаулап жанған от. Адамларды *өрт* сөндириўге бөлистирип жиберди (А.Бекимбетов). Олар ойынға қунығып *өрт* әдеўир-ақ алысқанша билмейди (Г.Изимбетов). Өзегін *өрт* шалған қараман ағаш, Ашықлардың әрманынан сөйлесин (И.Юсупов). 2. ауыс. Қайғы, хәсирет, уғайым. Сорлы көрким бул әлемге *өрт* салған, Жас жанлардың жүрегине дәрт салған (И.Юсупов). Сонлықтан бул саўдада қабарсам да, қайыссам да, мәрт болсам да, *өрт* болсам да, кисиден көрип, кисини гүнакар етпеймен (К.Султанов).

ӨРТЕКЕ ат. Жабайы теке, теке. Елин жаман болса, Бир жақсыны сағала, Атың жаман болса, *Өртеке*нің мүйизи менен тағала (Қарақалпақ фольклоры, 88—100-том).

ӨРТЕКЕДЕЙ кел. Жабайы текедей, өртеке сыяқлы. *Өртекедей* ойнақлаған ғунанлар, демде-ақ дауыс шыққан жерге жеткерди (Т.Қайыпбергенов). Ат боламан деген тайдын, қулынның, *Өртекедей* өрге шабар қыялы (А.Дауышбаев).

ӨРТЕҢ ат. 1. От тийип жанған жер, от-шөби өртенген майдан. Мине олар бәхәрги *өртеңнен* сүтилмек терип жүр, әне саратанда сүтилмек әшекөйін үзип, бир-биринің аузына салып атыр (О.Әбдирахманов). 2. Отынның, ағаштың жанып қара көмир болған қалдығы. Түсин *өртең* шалғандай еки ғарры төңкеріули турған кемелерди сарлатып майлап жүр (К.Султанов). Теңиздің терен жерлеріндеги жайылым, шалшық сууларында өскен нуу қарағай камыс, жыңғыллықлар жасын түсип, *өртең* шалған (Ө.Өтеулиев).

ӨРТЕҢДЕЙ кел. Өртең сыяқлы, өртенге усаған, өртен тәризли. Бәхәрги *өртеңдей* бул урыстың жалыны шарпымаған ауыл бар ма? (К.Султанов).

ӨРТЕҢЛИК ат. Өртең болған жер, майданлық.

ӨРТЕУ ф. 1. Жандырыу, күйдириу, от бериу. Жаўлар *өртеп*, шауып алып, Көп азаптар берди оған (И.Юсупов). Душпанлар басып киргели, халық таңланады, қаланы *өртейди* (Қ.Айымбетов). Пахта, май заводларды бузған, *өртеп*, оларды да жаңадан онлау, я жаңадан салыу керек еди (Қ.Ирманов). Макпал көлдің ултанындағы орып жыйналған пішенлерди де *өртеуи* тосыннан болған жоқ (Х.Сейтов). Сонда қайтыс болған

адамлардың денесин усы төбешикке әкеліп таслап, сүйеклери еттен сылынғаннан кейін, *өртеп*, күлін дәр्याға шашатуғын болған (М.Нысанов). **2.** аұыс. Ишин күйдириу, қайғыға салыу, жандырыу. Бекниязов шыдамсызлық пенен бірден ишин *өртеп* турған сауалды айтып салды (А.Бекимбетов). Еки қатын күндеслиги ишин *өртеген* бәйбише бийдің салқын қарағанына бултыйып қалды (К.Султанов). **3.** аұыс. Дененің ысыуы, температураның көтерилиуі, дененің лаплауы. ◇ **Жүрек-бауырыңды оттай өртеу** — ғыж-ғыж қайнатыу, күйдириу. Ең алды менен журттан бурын өз үйін, өз әкеңнен бундай сөз еситиу ғыжырданыңды қайнатып, *жүрек-бауырыңды оттай өртеп*, жанына тийеди екен (Ө.Хожаниязов). **Тула бойын өртеу** — денесин қыздырыу, жандырыу. *Тула бойын өртеп*, иши жанып отларға («Қырк қыз»). **Сап жүрегін өртеу** — сау, пүтін жүректі қыздырыу, жандырыу. *Сап жүрегін өртеп* иши дүт болып, Тири қалдым ақыр түби қут болып (Т.Қайыпбергенев).

ӨРТЕУШИ ат. 1. От бериуши, жандырыушы, күйдириуши, алыстырыушы. **2.** аұыс. Қайғыландырыушы, қапа қылыушы.

ӨРТЛИ кел. аұыс. Өртенип атырған, отлы, жалынлы. Өртей бермен, өзи *өртли* дүньяны (Г.Дәулетова)

ӨРШЕЛЕНИУ ф. Қарсы турыу, қырсығыу, қасарысыу. Бул сырын паш еткиси келмей *өршелене* түсти (К.Султанов). Бар болса шығар қамшыңды! — деп қайта бурынғыдан да бетер *өршеленип* арт бетине жалт-жалт қарай берди (К.Султанов). Бирак, оның албырағанын билип, Төребай *өршеленип* сөйледі (К.Султанов). «Ким айтты өйдеп? Бизге барлығыңыз бирдейсиз» десем, ол *өршеленип* «Онда неге Гүлжаныңызға әперген көйлегіңіздің гүл нағысы шыйратылып турыпты, ал маған әпергеніңіздің нағысы атқулақтың жапырағындай сықылсыз» — дейді (О.Әбдирахманов).

ӨРШЕЛЕСИУ ф. Қасарысыу, қарсыласыу. Бирак Күнхожа тағы қазы менен *өршелесип*, өз пикирин дәлиллемекши болды (К.Султанов). Ерден қалған гошшақлар. Кем-кем тасып ғуржанлар, *Өршелесип* қорқыш саспай, Ат шапты майдан ишинде («Мәспатша»). Адамлар оянып кетпестен бурын шөкелеген үйге жетиуге қанша күш салса да, ийтлер оннан бетер *өршелесип*, аяғын қарсы бастырмады (К.Султанов).

ӨРШИЛ к. өжет.

ӨРШИЛЛИК қ. өжетлік.

ӨРШИҰ ф. Көбейиу, хәуижлениу, рауажланыу, Жердин жүзин зулым қаплап, Бузықлық *өршип* қараңғылық алған бир мәхәл (С.Мәжитов). Сууында шашылған ууылдырктан, *Өршиген* бир шабағынман Кегейли (И.Юсупов). Балық сууыққа берик, сууда *өршиген* мақлуқ ғой, мени тондырмады (К.Султанов). Сууымда *өршиди* бекире, сазанлар (Г.Дәулетова). **Өршип-өниу** — өсип-өниу. Көптен адам излери, нәзери түспеген соң көлдеги курт-шабақлар *өршип-өнип*, тасып-төгілгенлери аң-қусларға жем болғанларын биреулер хабарлапты (Ө.Өтеулиев).

ӨСЕК ат. Жала, ғыбат, өтирик, дөхмет, жаман гәп. Жумагүл өзиниң кәтелескенин соң түсинип әуели *өсекке* ергенине өкинеди (Г.Есемуратов). Салийма менен арасында *өсек* жайылғалы Жумабайдың гүнасы Өтешке басымлау (К.Султанов). Түсинерсең еситилсе ауыр гәпим, Сыртымыздан *өсек* етип жүрсе хәр ким (А.Қойлыбаев).

ӨСЕКҚУМАР қ. өсекши.

ӨСЕКШИ ат. 1. Өсек, өтирик, жалған гәп таратыушы адам, киси. Әри-бери сорастырып көрип еди, *өсекшилердің* бәри ғамхоршы болып шыға келди (Ө.Айжанов). Өз қәнигелиги бойынша артта қалған, *өсекши* ауыл докторы (Г.Есемуратов). 2. Жалахор, жаладан асылыушы.

ӨСЕКШИЛ қ. өсекши.

ӨСЕКШИЛЛИК ат. өсеккумарлық. Заманласларымыздың минез-кулқында ушырасып қалатуғын гүманшыллық, *өсекшиллик*, сықмарлық ямаса сүтхорлық сыяқлы унамсыз қубылысларды «Нышана» ға алып, критикалайды (газетадан).

ӨСИК кел. 1. Узын, бийик. *Өсик* муртларын бирим-бирим сыйпады (Т.Қайыпбергенов). Адырақ көз, *өсик* шашлы кишкене Бектемир оларға гәп косты (Т.Қайыпбергенов). 2. Бойшан, бәлент, жокары.

ӨСИКЛИК ат. 1. Бийиклик, узынлық. 2. Бойшандық, бәлентлик, жокарылық.

ӨСИМ ат. 1. Адам, хайуан хәм өсимликлердің көбейип, өсиуи. Кейинғи он жыллықта демографиялық *өсим* буннан да жокарылауы мүмкин (газетадан). 2. Өним, пайда. Саудагер жигит мактанса, Кесимли пулда *өсим* бар (Қарақалпақ фольклоры, 92-том). 3. Қосымша, зыяда.

ӨСИМЛИ кел. 1. Өскиш, өсиуге ылайық. 2. Өнимли, пайдалы.

ӨСИМЛИК ат. Хаёа, суу хэм топырақтағы органикалык хэм аноорганикалык затлар менен азыкланатуғын, жерде көгерип бир жерде козғалмай раўажланатуғын организм. Жабайы *өсимлик*. Мәдений *өсимлик*. Бир ўақытлары усы кәраларды жабайы *өсимликлер* басып хэм жабайы хайўанатлар мөкан етип жатқан (С.Хожаниязов). Көк *өсимликлер* үстінде гүбелеклер ушып-қонып айланып жүр (Қ.Айымбетов). Ол дарақ емес, бир жыллык *өсимлик*! (М.Нызанов). ◇ **Дәрилик өсимликлер** — Жапырағы, пакалы, тамыры, жемиси ямаса гүлинің курамында шыпалық кәсийетке ийе затлары бар хәр түрли аўырыўларды емлеўде қолланылатуғын өсимликлер. Санаат көлеминде химиялык синтез арқалы алынып атырған хәр қыйлы дәри-дәрмақлардың баҳасы дәрилик *өсимликлерден* алынатуғын дәри өнимлерине карағанда бираз қымбат болады (газетадан). **Декоратив өсимликлер** — парк хэм көшелерде сән ушын өсирилетуғын өсимликлер. 2018-жылда «Flowers Garden» компаниясы *декоратив өсимликлерди* жетистириў бойынша үлкен кәдем таслады (газетадан). **Өсимликлер анатомиясы** бот. Өсимлик клеткалары менен тоқымаларының дүзилиси, раўажланыўы хэм функциясын үйрениўши ботаниканың бир бөлими. **Өсимлик гельминтоспориозы** бот. Гельминтоспориум туқымласына киретуғын хәр қыйлы замаррықлар (грибок) пайда ететуғын өсимлик кеселлиги. Көбинесе бийдай, мәкке, жүўери, арпа сыяклы дәнли егинлерде ушырасады. **Өсимлик геогграфиясы** бот. — Фитогеогграфия — өсимликлердің жер бетине таралыўын изертлейтуғын ботаника менен физикалык геогграфияның бир бөлими. *Өсимликлер геогграфиясы* илим ретинде XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басында қәлиппести («Ботаника» саб.). **Өсимлик гормоны** биол. Фитогормонлар — өсимликте зат алмасыў процесинде үзилип, орган қәлиппесиўине тәсир ететуғын физиологиялык белсенди затлар. *Өсимлик гормонының* қолдан жасалған түрлери де пайдаланылады (газетадан). **Өсимлик дүньясы** — тәбиятта, белғили бир орталықта өсетуғын өсимликлер жыйындысы. Өзбекстанның *өсимликлер дүньясы* емлик кәсийетке ийе өсимлик түрлерине жүдә бай (газетадан). **Өсимлик зыянкеслери** бот. — Өсимликлердің өнип-өсиўине зыян келтиретуғын ямаса пүткиллей куртып жоқ ететуғын жәнликлер. Бундай карантин илажлары өсимликлер дүньясын зыянлы организмлерден

қорғау, *өсімлик зыянкеслери* хәм кеселликлериниң бир аймақтан екинши бир аймаққа тарқалыуының алдын алыу мақсетинде шөлкемлестирилмекте (газетадан). **Өсімлик иммунитети** бот. — өсімликлердиң кеселлик қоздырыушылар менен зыянкеслер тәсирине шыдамлылығы. **Өсімлик интродукциясы** бот. — Өсімлик түрин, сортын бурын өспеген жерге, аймақларға апарып өсириу. *Өсімликлердиң интродукциясы* хәр түрли мақсетлерде жасалма түрде жаратылған фитоценозлардың өнімдарлығын арттырыу ушын үлкен дерек есапланады (газетадан). **Өсімлик карантини** бот. — басқа жерлерден өсімликлердиң қәуіпли зыянкеслери, кеселликлери, харам шөплери әкелинбеуине, таралмауына, ал булар пайда болған жағдайда оларды жоқ етиуге бағдарланған мәмлекетлик илажлар. *Өсімликлер карантини* объектлерин тасыушылар болыуы мүмкин болған өсімликлер, олардың бөлеклери, егис материаллары, қайта ислеу өними, басқа өнім хәм жүклер — карантин астындағы өнім есапланады (ҚҚ Р Өсімликлер карантини хакқындағы Нызам). **Өсімлик кенеси** зоол. — кенелер отрядына киретуғын қөдимғи өсімлик пенен азықланыушы кенелердиң бир неше туқымласы. *Өсімлик кенесиниң* бир неше түри өсімликлер менен азықланады (газетадан). **Өсімлик кесели** бот. — Кеселлик қоздырыушылар тәсиринен хәм де жасау орталығының жағдайынан өсімликтің ямаса айырым органларының зақымланын, шириуи, жоқ болыуы. **Өсімлик қабығы** бот. — Пақал менен тамырды тиришилик орталығының қолайсыз жағдайларынан қорғайтуғын клетка. **Өсімлик майы** аз.ауқ. — хәр қыйлы өсімликлер дәнесинен техникалық жол менен алынатуғын тәбийғый өнім. *Өсімлик майы*, балық майы хәм ғоза өнімлери организмнің асқынланыу процесслерин жеңиуге жәрдем береді (газетадан). **Өсімлик морфологиясы** бот. — Ботаника илиминиң өсімликлердиң рауажланыуындағы сыртқы, ишки қурылысын, формалық жактан қурылуы нызамлықларын изертлейтуғын бөлими. *Өсімлик морфологиясының* тарийхый рауажланыуы дауамында оннан өсімлик анатомиясы, өсімликлер эмбриологиясы, цитология сыяқлы тараулар өз алдына пән сыпатында ажыралып шықты («Ботаника» саб.). **Өсімлик селекциясы** дийқаншылық. — Дийқаншылық егинлериниң жаңа сортларын, гибридлерин шығаратуғын илимий метод. *Өсімлик селекциясының* негизги мақсети сортлардың суусызлыққа, сууыққа, кеселликке, зыянкеслерге

хәм де қәлеген хаўа райы шараятына қарамастан өнімдарлығын жоғалтпаў болып табылады (газетадан). **Өсимлик сорты** бот. — морфологиялық белгилери, биологиялық қасиетлери уқсас хәм де аўыл хожалығында әҳмийетли мәдений өсимликлер түри. **Өсимлик сферасы** бот. — өсимликке (хаўадағы ямаса суўдағы жапырағына, пакалына, туқымына хәм т.б.) тәсир ететуғын хаўа ямаса суў орталығы. **Өсимликлерди қорғау** экол. — Аўыл хожалығында мәдений өсимликлерге зыян келтиретуғын организмлер менен гүресиў илажлары. **Өсимликлер формациясы** бот. Фитоформация — флоралық қурылысы хәр түрли, бирақ өсимликлер өскен орталығы менен ботаникалық түрлери уқсас бир неше ассоциациялар. **Өсимлик физиологиясы** бот. Ботаниканың өсимликлердин тиришилиқ процесслерин, зат алмасыўын, хәрекетин, өсиўин, раўажланыў ритмин, көбейиўин үйренетуғын бөлими. **Өсимлик чайлары** мед. — хәр түрли дәрилик өсимликлердин жапырағы, гүли, тамыры, жемислеринен чай тәризли қайнатып исленетуғын дәрилик суйықлық, ямаса сол зат таярланатуғын кептирилген унтағы. **Төмен дәрежели өсимликлер** бот. — бир клеткалы, колониал хәм көп клеткалы организмлер есапланып, денеси тоқыма хәм де органларға ажыралмаған болады. **Жоқары дәрежели өсимликлер** бот. — тамыры, пакалы, жапырағы, гүли хәм түйнеги бар, көп клеткалы өсимликлер топары. Жер шарында 300 мыңнан аслам *жоқары дәрежели өсимлик түрлери* бар болып, олардан тек 2500 ге шамалас түри адамлар тәрәпинен пайдаланылады (газетадан).

ӨСИМЛИКЛИ кел. Өсимлиги көп, өсимлик өсип турған жер, өсимликке мол. Олардың санын көбейтиў, тураклы сақлаў мақсетинде тоғайлықларға, дәрья, жап-салма бойларына қырғауылларға керекли жабайы шөплерди егиў, олардың бурыннан жасап атырған тәбийғый *өсимликли* майданларын сақлап қалыў мақсетинде кеминде жылына еки мәрте суўғарып турыў усыныс етиледі (газетадан).

ӨСИМЛИКСИЗ кел. Өсимлиги жоқ, өсимликке ийе емес; өсимлик өспейтуғын, өсимлик шықпайтуғын, тақыр.

ӨСИМСИЗ кел. 1. Өсими жоқ, өсимге ийе емес. 2. Өнимсиз, пайдасыз.

ӨСИҢКИ кел. 1. Узын, өскен, өсиңкиреген. Онын онда сакал шашы *өсиңки*, жүзи де жүдеў, кийими де әбигерлеў еді (К.Султанов). 2. Бойшаң, бәлент, жоқары.

ӨСИНКИЛЕҰ кел. 1. Узынлау, өсиклеу, өсинкирегенлеу.
2. Бойшанлау, бәлентлеу, жоқарылау.

ӨСИРИҰ ф. 1. Тәрбиялау, жетилдириу. Жалғыз бала болған соң, Әметти еркелетип *өсирди* (Т.Қайыпбергенев). Шырағым Хәкимбай жасында мойныма минғизип *өсирген* иним един ғой, — деди (әд. хрест.). *Өсирди* алақанда, әлпешледі анам елим (И.Юсупов). Мен атасыман, баланы әдепли *өсириу* маған парыз! (К.Султанов). Айтыуға тилим бармай атыр шырақларым, хәмменіз де ул-қыз *өсирип* отырсыз, илайым хеш қайсысының басына қудайым бундай күнди салмағай! (А.Садықов). 2. Көтериу, мәс етиу. Жау алдында қаша гөрме Мәспатша, Изден қуған жаудың кеулин *өсирип* («Мәспатша»). Қапалығын қашырып, Кеулин жудә *өсирип*, жууап айтар ушырып, Сөз бермейди мазақлап (С.Мәжитов). 3. Егип тәрбиялау, қарау. Қарақалпақстан салыкешлери салы егип *өсириу* жұмысының барлық түрлерин табыслы жүргизди («ЕК» г.). *Өсирсең* бурын завод бағын, Бул жерде саған дым қарыйдар (И.Юсупов). Ол *өсирген* пахта ақ болса қандай, Ұатанға дослықка садық сондай (Г.Есемуратов). 4. Санын көбейтиу, сапасын арттыру, хәр тәреплеме жақсылау.

ӨСИРИҰШИ ат. Тәрбиялаушы, күтиуши, қараушы, егиуши.

ӨСИРТИҰ өсириу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ӨСИҰ ф. 1. Көгериу, өнип шығыу, узайыу, жетилиу. Жыңғыллар менен тораңғыллардң күтә қалың *өскен* жери екен (Т.Қайыпбергенев). Тауларда бағ *өсер* мақпалдай дөнер, Дослық жигитлери бунда да өнер (И.Юсупов). Есигимиздин алдында еки түп тут ағашы *өсип* турады (Ө.Айжанов). *Өссе* бир түбиңнен мың болып шақан, Шүкирим көп тәғдириме ырзаман (Ә.Өжиниязов). Қумлақ жерлерде *өсетуғын* сексеуил бурынлары қолдан егилмес еди (Ө.Өтеулиев). 2. Кәмалына келиу, ержетиу, бойжетиу. Жас един сен *өстиң* күшиңе толдың, Хадал мийнетинен мыңлаған қолдың (Д.Қасымов). Бираз азғана сабыр етсең, Бойың кем-кем *өсер* сениң (С.Мәжитов). Өзим қатар өскен балалар бәримиз, Билер еди хәр ким өзиниң көрин (Ә.Өжиниязов). 3. Рауажланыу, хәуижлениу, жетисиу, гүллениу, көбейиу. Дауысы жер гүнирентип от қараз турған техникасы *өсип* гүлленген қала (С.Нурымбетов). Әлпешледиң болып анам, Қушағында *өсти* санам (Т.Сейтжанов). «Жаңа турмыс *өссин*» дедиң шөгирме (И.Юсупов). ◇ **Кеули өсиу** — шад болыу, мәс

болыу, кеули көтерілиу. Күн салқында азанда ел көшеди, Көшкен күни адамның *кеули өседі* (Әжинияз). *Кеуили өскен* жасауыллар, Шыр-пыр болып сауаш курды (Д.Қасымов). **Өсип-өниу, өсип-өрбиу** — рауажланыу, хәуижлениу, гүллениу, жетисиу, көбейиу. Олар Тундрада, Дон шахтасында хәзир *өсип-өнип* нығайып барар (Ш.Мәмбетмуратов). Мәйек тууады, палапанлайды, *өсип өрбийди* (Ж. Аймурзаев). Сонда да *өсип-өрбиу* болады (Т.Қайыпбергенов).

ӨСКЕЛЕҢ кел. тез өскиш.

ӨСКИН кел. 1. Өсип кеткен, узын, көтерилген. Оның *өскин* қалың сақаллы, қабақлары түнерип тула бойы титиркеп кетти (А.Бекимбетов). Районлық прокурордың жұмыс күни жупыны гүпайкили, *өскин* сақаллы адамның усы сөзи менен басланды (О.Әбдирахманов). 2. Көтеріңки, жоқары. Еки жастың көкиреклері *өскин*, кеуиллері хош (Т.Қайыпбергенов). 3. Нәуше, ғұмша.

ӨСКИНЛЕУ кел. Узынлау, көтеріңкилеу.

ӨСКИНЛИК ат. Өсип кеткенлик, узынлык, көтеріңкилик.

ӨСКИШ кел. Тез өсетуғын, тез узаятуғын.

ӨСПИРИМ ат. Жас, өсип баратырған. Жаңа *өспирим* нәубәхәр, Тал шыбықтай бураласан (А.Дабылов). Дүр-дүр силкинип ойнаған, Хәр нәрселерди ойлаған, Күн сайын өсип жайнаған, Жаңа *өспирим* керек маған (Күнхожа). Ийнинде жарты қапшық толы жүғи бар, жасы 50 лер шамасындағы бир киси менен жаңа *өспирим* жигит екеуи муздың ортасындағы соқпақ жол менен тал түсте Зайырдың тусына келе берди (К.Султанов). — Аға-а! — деген ышқынып шыққан дауысқа қараған уақытта он алты, он жетилерге жауырынлас бир жас *өспирим* жигиттин ылақтырылған бастың кейнинен емпеңлеп умтылып баратырғанына көзи түсти (А.Садыков).

ӨСТИРИУ ф. Тәрбиялап келе қылыу, рауажландырыу. Киндигин сайлап кестирди, Сылап бойларын *өстирди*, Суу орнына пал иштирди («Мәспатша»).

ӨТ I ат. 1. Адамзаттың, жаныуарлардың бауырынан бөлинип шығатуғын сары, көкшил, ашшы суйықлық. Құста сүт жоқ, жылқыда *өт* жоқ (ққ.х.н.) 2. ◇ **Өт қалта** — суйықлық топланатуғын бауырға жабысқан қалташа. Ата-бабаларымыз *өт қалтасы* болмағанлықтан жылқыда өт жоқ деп айтып кеткен (газетадан).

ӨТ II ф. 1. Бір жерден екінші жерге көшіу, өтиу. Келин, мийман, төрге *өтиң* (газетадан). **2.** Өтиу, кешіу. **Өт** гүнамды мениң бергил хақымды, Бағлама айралық етип бағымды (Омар).

ӨТЕ I қ. жүдә.

ӨТЕ II қ. өтеу.

ӨТЕУ ф. Бір нәрсенің қарыуын қайтарыу ушын исленген хәрекет, орнын толтыру, төлеу, атқару. — Жоқ апамның байдан алған қарызын *өтеу* ушын бир-еки айға келдим (А.Бекимбетов). Патша судьясының берген жылларын *өтеп*, бир күнлери он тоғыз жигит аман елине келди (Қ.Ирманов). Қарызынды *өтеп* болмас, анажан. Мен кетсем өмирдің қууып қызығын (И.Юсупов). Ержан арқалы бәрін де *өтейди* (Қ.Султанов).

ӨТИМ кел. Мақул, дурыс. Әзелги сөзін ырас болса, соңғы сөзіннің *өтимине* жақсы (ққ.х.н.).

ӨТИМЛИ кел. **1.** Турарлық, унамлы. Қанша айтқаны менен бир жерде отырып, бирге сәубетлесип жүрген адамның сөзі *өтимли* келе береді (А.Садықов). **2.** Саудада тез сатылатуғын, қарыйдары көп.

ӨТИМЛИЛИК ат. **1.** турақлылық, унамлылық; **2.** тез сатылып, өтип кетиушилик.

ӨТИМСИЗ кел. Ылайық емес, унамсыз. «Ушарымды жел билсин, қонарымды сай билсин» деп жөналды қарабарак ылағып баратырсам да, ебиндей сөзі *өтимсиз* байғустың тәуеллесине жибиским келмеді (М.Нызанов).

ӨТИНИЙ ф. Сораныу, жалыныу, жалбарыныу. Мен айтайын балам сизге *өтинип*, өмиримнің дауамы келди жетилип (А.Дабылов). Бул адамды болыс етип сайлап бериуін *өтиндик* (Қ.Ирманов). Сондадағы *өтинемен* адамлар, каракалпакты көп мактамаң көзимше (И.Юсупов). Сени дым сағынып кеткен уағымда, *Өтинемен*, түслериме енип тур (А.Қойлыбаев).

ӨТИНИЙШІ ат. Сораныушы, жалыныушы, жалбарыныушы.

ӨТИНИШ қ. өтиниу. Себеби, көп хаял-қызлар балық аулауға күнде *өтиниш* етеді (Қ.Султанов). Аркадийге *өтиниш* еткиси келмеді (М.Нызанов). Жалғыз *өтинишим*, дәртлі Аралым, Кең далам, айтағөр, изине қайтсын (А.Қойлыбаев).

ӨТИРИК кел. Жалған, алдау, натууры, надурис, калпал, қете. *Өтириктиң* өмири қысқа (ққ.х.н.). Саған *өтирик*, маған шын табылмады-әй, иним! Басқан жерім ойыла берді (М.Нызанов).

Еки кисини шағыстырып, *өтирикти* шындай қылып сөйлегенде, жүзи бир қубылмайды (К.Султанов). *Өтирик* болса, мына Қосыбай айтсын! (К.Султанов). А-ал, енди сизлерге — *өтирик*, маған — шын (А.Садықов). ◇ **Өтирик-өсек** — жалған сөз хәм гәп. Бойына питкен минези *өтирик-өсек* пенен иси жоқ (К.Султанов).

ӨТИРИККЕ р. Биле тура, қасақана, жортаға. Сонда ... *өтирикке* машынды бузаман ба? (М.Нызанов).

ӨТИРИКШИ ат. Қәте, надурьс, натуұры, жалған, өтирик сөз айтыұшы, алдаұшы. *Өтирикиши* өлген кисини гүға тутады (ққ.х.н.). Халық деген үлкен уғым, Хақыйқатты талап етер, Қәхәрленип етсе дуғым, *Өтирикиши* карап етер (Б.Қайыпназаров). *Өтирикишини* өзим де жинимнен бетер жек көремен (А.Бекимбетов).

ӨТИРИКШИЛ қ. өтирикши.

ӨТИРИКШИЛИК ат. Алдаұшылық, натуұрылық, жалғанлық, надурьслық.

ӨТИРИМ қ. өтим.

ӨТИРИМЛИ қ. өтимли.

ӨТИРИҰ қ. өткеріу.

ӨТИСИҰ қ. өтлесіу.

ӨТИСКЕН қ. 1. Өтлесіу. 2. Өтиу. Олар екеуін көплеген бирге *өтискен* уақыялар, бастан кешкенлер, еске түсириулер байланыстырып тур (газетадан). Ауылыма келин болып Нөкистен, Ауылдағы келинлерден *өтискен*. Ул өсирип, қыз өсирип уяда, Бүгинлиги утысың көп жетискен (А.Хожаметова).

ӨТИҰ ф. 1. Бир жерден екинши жаққа шығыу, басқа жаққа кетиу, жүриу. Көшени ямаса жолды кесип *өткенде* айрықша сақ болыу керек («ҚЖ» г.). Бағына түсиу былай турсын, егер ғайры адам қасынан *өтсе* табанын тилип дуз куяр еди (Ә.Хожаниязов). Сол уақытта дәрьяның ғырра жағасы менен жағалап киятырған кеме булардың тусынан зуұлап *өтти де*, ярым шығанақ ыклап қырға шықты (К.Султанов). Асып *өттим*, ойлы-бәлент жолларды (Г.Дәулетова). 2. Қатлам ямаса басқа мәканда белгили бир жөнелистеги хәрекетти тәмийинлейтуғын нәрсе бағдарланған (салынған, көмилген, тартылған) болыуы. Бул жерден газ трубалары *өткен*. 3. Артта қалыу, алмасыу (уақыт хақкында). Жыл артынан жыл *өтип*, билим қуып мен кеттим (И. Юсупов). Қорғалып қанатын жайып пәрмана болыу менен алты ай *өтти* арадан (А.Дабылов). Көп жыл *өтти* арадан

(«Жәхәнша»). 4. Кириү, сыйыу, өзгериү. Мениңше, бир жумыстан соң биреүине *өтиү* керек (Т.Қайыпбергенов). Нөкисинин модасына, *Өте* алмадық еле, дедиң (Ө.Әжиниязов). 5. Кесиү, кыйыу, тилиү. Пышақ *өтпей* атыр. 6. Батыу, кыйналыу. Қатты *өтип* жүр жаныма, Келген уақта кәмалыма, Боларма деп гүл-гүлистан (А.Дабылов). Қорлығы *өтти* өзиме, Жаслар толтырды көзиме, Қалғанлар карап сөзиме, Буныдағы умытпаспан (Күнхожа). 7. Кешириү, кешиү. *Өт* гүнамды мениң бергил хақымды, Бағлама айралық етип бағымды (Омар). 8. Өмир сүрип болыу, өмири тамам болыу, өлиү. *Өтти* өмирим сум дүньяда азапта, Сапар айсыз шыққанымнан не пайда (Омар). Көкирек қыспа көк жөтел, Дуұрылап келип сум әжел, *Өтти* пақыр дүньядан (А.Дабылов). 1914-жылы әкеси әлемнен *өткеннен* кейин ол әкесинің орнына ийшан болады (Ш.Бабашев). *Өткен* өмирим кирпич қаққан шелли болмады (Ө.Өтеұлиев). 9. Асыу, артыу, артық болыу. Аты-хауазасы пәлектен өткен, малыу-дүньясына хеш сөзим йокдур (ққ.х.н.). 10. Заттың сатып алыныуы, сатылыуы. Базарға әкелген заты демде *өтип* кетти. 11. Тәсир етиү, тәсири жүзеге келиү. Сөз сүйектен, таяк еттен *өтер* (ққ.х.н.). Жанға *өтти* мылтық пенен атқандай (Т.Жумамуратов). 12. Биреу ямаса бир нәрседе болған зат, қәсийет, белги хәм усы сыяқлылар басқасына көшиү, онда да пайда болыу. Бул сөз бизге рус тилинен өткен. Оның жүрегиниң дүрсили нәзик тамырлары арқалы мениң денеме *өтип*, еситилип турғандай еди (М.Нызанов). 13. Билимлендириүде кандай да бир тема, шығарма хәм усы сыяқлыларды оқыу, үйрениу, тыңлау әмелиятын өткизиу; оқыу, үйрениу, оқытыу, үйретиу. Таза теманы *өтиу*. ◇ **Иши өтиу** — иши ауырыу, суйық дәрет шығарыу, зыррықлау. Гүлпарша жеңгей баласының бетин аша берип: — баламның *иши өтеди*, аралас қан да өтеди деди (Ә.Шамуратов). **Нәзери өтиу** — көзи өтиу, сусы басыу. **Нәзери өтпеу** — көзи өтпеу. **Аяз өтиу** — суыққа тоныу, аязлау. **Алдыннан өтиу** — 1) руқсат сорау; 2) ақылласу, кеңесу; 3) этн. Қуда болыуға келисиу, қыздың ата-анасының разылығын алыу. **Атап өтиу** — тоқтап кетиу, атап көрсетиу, айрықша дыққат аудару. Президент хәзирги уақыттағы ең машқалалы тарау қайсы екенлигин *атап өтти* (газетадан). **Дүньядан өтиу** — өлиу, қайтыс болыу, әлемнен өтиу, жан тапсыру. «Кепин кийген келмейди, кебенек кийген келеди» деген үмит пенен азаматын 50 жыл

күтип дүньадан өтти (Г.Дәүлетова). **Әрманда өтиү** — тилек, максетине жете алмай кетиү. Запырандек солды жүзим, **Өтти әрманда** өмирим (Бердак). **Бастан өтиү** — бастан кешириү, өткериү. Сәрхауыз бойында көгерген төрт тут, **Бастан өтти** талай ашлык, талай жут (Б.Қайыпназаров). **Кәдири өтиү** — әбден сағындырыү, орны бөлек болып, жоқлығы билинип турыү. Өмир өтти жүректеги шер билән, **Кәдириң сениң** бизге өтти, Бозатаү (Әжинияз). **Сөзи өтиү** — көндире алыү, тыңлатыү, айтқанын қылдыра алыү. Баслыққа сениң *сөзиң өтеди* ғо, хәммеиздин атымыздан өтиниш етип көрсе (газетадан). **Өткен-кеткенди айтыү** — болып өткен уақыяларды айтып бериү. Жер гүңирентип Еримбетте, **Айтар өткен-кеткенди** (Ә.Шамуратов). **Өткен-кеткенге қараү** — өткенлерге, келгенлерге көз салыү, қараү. **Өткен-кеткен жигитлерге қарайық**, жақсыларын сайлап-сайлап алайық (қ.х.к.). **Өткен-кеткеннен сораү** — келгенлерден, кеткенлерден сорастырыү. Тәрийпинди *сөрап өткен-кеткеннен*, Сени бир көриүди әрман еткенмен (И. Юсупов). **Дәрья арқасына өтиү** — дәрьяның арқа жағына, арқа, тәрәпине өтиү. Үйден шықтық шахри Хийуа бармаға, Қоңырат әтирапына бардык, яранлар. Бирге жүрей дейип уәде етисип, *дәрья арқасына өттик* яранлар. (Әжинияз). **Дәрьядан өтиү** — дәрьяның бир тәрәпинен екінши тәрәпине өтиү. *Дәрьядан өткеннен* кейин пиядалардың изи және жоғалды (Т.Қайыпбергенов). **Имтиханнаи өтиү** — оқыушы хәм студентлердин белгили бир пән бойынша сынақтан өтиүи.

ӨТИҰШИ ат. 1. Өтип кетиүши адам, киси. 2. Тәсир етиүши, өзгериүши.

ӨТИҰШИ кел. өтетуғын. Тахтакөпир орайынан *өтиүши* жолда реконструкция жумыслары дауам етпекте (газетадан).

ӨТКЕЛ ат. 1. Өтиүши ушын қолайлы жер, бир жағадан екінши жаққа өтетуғын орын, жайпауыт, жасқа. Өтеп өзектиң *өткелиниң* батыс жағында, — деген дауысы зорға еситилди (Т.Қайыпбергенов). Жийекти сығалап, олар бир мәхәлде бир қыснақ *өткелге* гезлести (К.Султанов). Мен хәм кешип өттим талай *өткелди*, Көрдим Кавказдағы гөззал «Көк көл»ди (Ә.Әжиниязов). 2. Басқалдақ, паяпыл. 3. Ауыс. Басқыш, дәуір. Қыйыншылыққа жол бермей көп *өткелден* өтеди («Қырқ қыз»). Қыйын *өткел* еди атлаған жери, Бирақ ол өрледі алға, илгери (И. Юсупов). 4. Ауыс. Өмир, тиришилиқ.

ӨТКЕЛЕК ат. Бир дөннен екиншисине өтетугын аралык, асыу. Хәм шығарды жайпауытсыз, *өткелек*, Қыйын хәм қызықлы жаслық жолына (И.Юсупов).

ӨТКЕН к. өтиу. Жәхәнгир деген шах *өткен* екен бурын (М.Нызанов). Бурынғы *өткен* заманда («Жәханша»)

ӨТКЕРИҰ ф. 1. Бир жерден екинши тәрәпке жылыстырыу, ауыстырыу, өзгертиу. Қонақты дәлистен *өткерип* ишки бөлмеге киргизди (Т.Қайыпбергенов). 2. Басынан кешириу, көриу. Көрмей хеш бир жәбирди, *Өткерди* солай өмирди (Т.Жумамуратов). Үйленбеген, енди қартайған, үйлениудің не кереги бар, бир өзим турғаным мақул ғой деп бир өзим көп жыллар өмир *өткерген* едим (Қ.Айымбетов). 3. Ислеу, атқару. Егистен алдын той-пойын *өткерип* жиберейик, улым (С.Хожаниязов). Бундай гүрринлерди директор олар менен талай рет *өткерген* (Т.Қайыпбергенов). Бизлер бәхәрдің узақ күнин далада *өткеріу*ге кумармыз (Ө.Айжанов). 4. Тығыу, илдириу, киргизиу. Сабының илмегине ортан бармағын *өткерип*, қамшысын былғап қояды (Н.Бөрекешов). Еле есимде, еки қуты бос шырпыны тесип, жип *өткерип*, телефон ислеп алатуғынбыз (Ө.Айжанов). 5. Асыруу, арттыруу, оздыруу. Қәхәрленип белин бууды, Тындырды хәм аққан сууды, Атасының жолын кууды, Оннан да *өткерген* екен (Бердақ). Ол қытымырлықты сүтхор әкесинен де *өткерипти* (А.Бекимбетов). 6. Барлау, бақлау, тәкирарлау. Уялғанлықтан қызара түсип, сауын сыйырларды көз алдынан бирим-бирим *өткерип* қарады (Ж.Сейтназаров). 7. Жүргизиу, жүзеге асыруу. Ашыу қысса көзлеринде от жанып, Қәхәрленсе қамшысынан қан тамып, Зулымлығын *өткерипти* өлгенше, Зирлер екен ауылдағы бар халық (И.Юсупов). ◇ **Көзден өткеріу** — барлық нәрселерди көзи менен шолыу. Күн уллы сәске уақты, Әжинияз отауда бир өзи ақшамғы хәдийселерди бир-бир *көзден өткерип* отыр (К.Султанов). Бети-қолларымды жууып, төле ишин және *көзден өткере* басладым (М.Нызанов). **Сыннан өткеріу** — хәмме нәрселерди сыннан өткеріу, сынау. Барлығын бирим-бирим сынағандай *сыннан өткердим* (Ж.Аймурзаев).

ӨТКЕРИҰШИ ат. 1. Бир нәрсени айкастырып шандыйтуғын зат, атлама. 2. Атқарыушы, орынлаушы. Ол оператив илаждың өткерилиуине толығы менен жууапкер хәм илажды тиккелей *өткеріуши* есапланады («Жас илимпазлар форумы» ж.). Мәки

— қозақта бөздің арқау жибин былай-былай *өткеріуши*, еки ушы сүйир тоқыу куралы (ққ.фоль.). 3. Бир затты нәрсени бир жерден екинши жерге өткеретуғын адам. Дарға — бул кеме менен дәрьядан *өткеріуши* адам (ққ.фоль.).

ӨТКЕРМЕ I ат. Бир нәрсени айқастырып шандыйтуғын зат, атлама.

ӨТКЕРМЕ II ат. лингв. Бир қатарға сыймай қалған сөздің екинши қатарға бууынға бөлип өткерилиуі.

ӨТКЕРМЕЛЕУ I ф. Бир нәрсени екинши нәрсе менен айқастырып шандыу, атламалау.

ӨТКЕРМЕЛЕУ II ф. Бир қатарға сыймай қалған сөзді бууынға бөлип екинши қатарға өткеріу.

ӨТКИЗГИШ кел. 1. Бир жерден екинши жерге өткеріуді жақсы билетуғын, шебер, уста. 2. Бир заттың екинши затқа тийгизетуғын тәсири, хәрекеті.

ӨТКИЗИУШИ к. өткеріуши.

ӨТКИНШИ ат. 1. Өтип барыушы, жүрип турыушы, жылысыушы, жылжыушы. *Өткинши* булт өкпесин қолға алып, ызғысып, Қызғалдақлар қан жылап, ышқы гедайы болды (И.Юсупов). Лекин мен оларды мухаббат деп есапламайман. *Өткинши* булт еди олар! (М.Нызанов). *Өткинши* балықтың базары 5—6 күн болады (К.Султанов). Бәршеси *өткинши*, әрманлы дүнья, Айтылған сөзлерім, қылған ислерім (А.Қойлыбаев). 2. Жолшы, жолаушы, өтиуши. Ерлик пенен қазаландың сауашта, Совастополь турғанында қорғанып, Қәбирин тур енди гүлге оранып, хәр *өткинши* хұрмет етер қаранып (Т.Сейтжанов).

ӨТКИР кел. 1. Кескиш, тескиш, кескир, қыйғыр. Адам өлген жайып кушак, Көздің жасы моншақ-моншақ, Қолларында *өткир* пышак, Жәлладларды умытпаспан (Күнхожа). Нағыз гош жигиттің қолында мына бел *өткир* жүзлі қылыштай қәхәр менен ойнайды (А.Бекимбетов). 2. Ауыс. Өткиш, алғыр, орынлағыш, ислегиш, жигерли. Жигит сылбыр болса оннан ис күтпе, *Өткир* болсын, дәртин анла, йошын көр (К.Ирманов). Куяштың *өткир* нурына төтепки бере алмай қардың әбигери қашып, мумдай ерийди (К.Султанов). Мениң билиуимше шайыр тили қармақтай *өткир* (К.Султанов). ◇ **Өткир сөз** — гәпин, сөзин орынға отырғызатуғын, орынланатуғын. Оттай жайнап көзлери, Оқтан *өткир* сөзлери, Халыққа белли өзлери, Батырлықта Байманды айт (Бердақ). **Өткир нәзер** — жүдә бар ықласы менен

берилген нәзер. Ол қайтадан *өткір нәзерин* хатқа тигип оқый бастады (А.Бекимбетов). **Өткір көз** — шын кеуіл менен қарау, қырағы көз. Универсалшы жигит солдаттай денесин жыйнақлы услап *өткір көзлерин* флаг услаған қызга тигеди (Қ.Султанов). Мени дәрхал аңырайтып таслаган, Дөңгелентген оқтай *өткір көзи* екен (Ә.Әжиниязов). **Өткір зейинли** — хәр нәрсеге зейини алыса беретугын, зейини алғыр, жүдә билгиш. Екеуи де *өткір зейинли*, көркем келбетли, мүнәйим минезли укыплы болды (Ж.Аймурзаев).

ӨТКИРЛЕҰ I кел. 1. Кескирлеу, қыйғырлау. 2. Ауыс. Қаттылау, көтеріңкилеу. Айымжамал жүр енди кеттик — дедим *өткірлеу* дауыс пенен (Ө.Хожаниязов).

ӨТКИРЛЕҰ II ф. Қайрау, егеу, жаныу.

ӨТКИРЛИК ат. 1. Кескирлик, қыйғырлық. 2. Искерлик, жигерлилик.

ӨТКИШ қ. өткір.

ӨТЛЕСИҰ ф. Кескинлесиу, шийеленисиу, күшейтиу. Буннан тысқары, шыпакерлердің айтыуынша, COVID-19 ды жуқтырғаннан 2-4 хәпте өткеннен кейин жүрек-қан тамыр системасы хәм коронар артерияға зыян жеткериуши мультисистемалы *өтлесиу* синдромы (MIS-C) рауажланыу кәупи бар (газетадан). **Фразеологиялық өтлесиу** лингв. — Хеш қандай бөлеклерге бөлиуге болмайтуғын, курамындағы компонентлери өзиниң тийкаргы лексикалық мәнисин дерлик жойылтып жиберген турақлы сөз дизбеклери: Ала жипти кесиу, ийт өлген жер хәм т.б. (Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология.)

ӨТЛЕҰ ат. Иш ауырыудын аты, иле, иши тырысып ауырыу. Сол *өтлеу* деп жүргени хәзирги соқыр ишек екен ғо! (М.Нызанов). Сондай, мен де бир күни *өтлеуден* өлип кетпесем болғаны ғо, деп ууайымлайман (М.Нызанов).

ӨТЛЕҰДЕЙ кел. Өтлеу сыякты, өтлеуге усаған, өтлеу тәризли. Ишинен тутқан *өтлеудей* бир нәрсе бойын жаздырмады (Қ.Айымбетов).

ӨТМИШ ат. Өткендеги хәдийсе, өткен турмыс, бурынғы, әйjemги, Тауларының басы қардур, Орайпегин бултлардур, Уллы бир *өтмишиң* бардур, Биймәлимдур жасың сенин, Не көрмеген басың сениң (И.Юсупов). *Өтмиш* руұхын тойдырмасақ биз бүгин, Ертеңги күн өз руұхымыз аш қалар (И.Юсупов). Ким

жегиси келеди *өтмишлердің* тоқпағын (Қ.Айымбетов). Бөлшекленіу жәмәәтке жараспас, Бул сөзімді *өтмиш* өзі мақулар (Ә.Әжиниязов). Зер топырақта тәғдірима қарысқан, *Өтмишимнің*, бүгинимнің гүәсы (А.Дауышбаев).

ӨТПЕС кел. Өтпейтуғын, кеспейтуғын. *Өтпес* пышак қолға алып сыйырады теринди («Қырқ қыз»).

ӨТПЕУ ф. Кеспеу, қыймау. Усы шашты маңлайыңа тутсаң хеш уақытта сениң маңлайыңнан қылыш *өтпейди*, — деп өзинің бир шашын қолына берди (Қ.Айымбетов). Пышык мурны батпайды, самал *өтпейди* (Ө.Хожаниязов).

ӨТТЕЙ кел. Өтке усаған, өт сыяқлы, өт тәризли. Жақсылық *өттей* сарғайып ауырды да қалды (И.Курбанбаев). Шырайы *өттей* сары арық зергер ақ шапанларын желбигей салған еки қонаққа от жағып отыр (Т.Қайыпбергенев).

ӨШ І ат. 1. Кек, қәхәр, ашыу, қас, қаслык. Сурша баслап алты жылдан келеди, Атаңызда алатуғын *өши* бар («Қырқ қыз».). Зәриу буларға дос еди, Өзи жигиттің басы еди, Бирақ уәзирлер *өш* еди, Жаста жетим қалған екен (Бердак). Сораусыз жан ба еди. *Өши* ары кетсе қашқынды қуғанша, берман, бизге неге келмейди? (К.Султанов). 2. Кумар, күштар, ынтык. Тилге өш, тилге аш болып қаламан, Қайсы тил болмасын хұрмет қыламан (Ә.Әжиниязов). ◇ **Өш алыу** — биреудің ислеген жаман хәрекетине қарсы кегин алыу. Бул заманда бир-биреуден *өш алыу* қатты қыйын (А.Бекимбетов).

ӨШ ІІ т. с. Тоқтат, қысқарт, өшир. — *Өш*, сөйлеме, гүнқилдеме, тезирек жүр, уақыт өтип баратыр, — деп Қәдірбай тар соқпаққа түсти (А.Бекимбетов).

ӨШЕГИС ат. Тартыс, айтыс, қасарыс, ерегис. Қыз дәураны өтти мысал көрген түс, Хеш нәтийже шығармады *өшегис* (И.Юсупов).

ӨШЕГИСИУ ф. Тартысыу, айтысыу, қарсыласыу, ерегисиу, қасарысыу. Бирақ Халмурат бай *өшегисип* Хийуаға билдирмесе бул сапары оны Айдостың туқымы деп гүман еткен жоқ (К.Султанов). Қайта оған *өшегисип*, үш-төрт адам есиктен уәзирлерге қарай бақырды (Қ.Аралбаев).

ӨШЕГИСИУШИ ат. Ерегисиуши, қасарысыушы, тартысыушы, қарсыласыушы, айтысыушы.

ӨШИГИУ ф. Карама-қарсылық күшейиу, ашыуы артыу, қасласыу, қасарыу, ерегисиу. Бир-бирине қәхәрленип *өшиккен* отлы көзлердің жалыны кем-кем сезиле берди (К.Султанов).

ӨШИКТИРИҰ ф. Ашыуын келтириу, карсылыкты күшейтиу, карсы койуу, ерегистириу. Жәмлесиу, уйымласуу, барлык күшти бириктириу, сөйтип оны ата душпанға *өшиктириу* керек (А.Бекимбетов). Өйтип гедейлерди *өшиктирме!* (К.Султанов).

ӨШИКТИРИҰШИ ат. Ашыуын келтириуши, карсылыкты күшейтиуши, карсы койуушы, ерегисиуши.

ӨШИРГИШ ат. Жазылған ҳәрипти, дақты өширетуғын арнаулы зат, резинка. Жаңа оқыу жылында 1-класс оқыушыларына тапсырылған сауғалар ишинде, папка, дәптер, сүүрет дәптер, ручка, түр қәлем, *өширгииш*, сызғыш — бәри бар (газетадан). **От өширгииш әсбабы** — өртке карсы араласпаны (көбик, суу, порошок түриндеги хәр кыйлы химиялық араласпа, карбонат ангидрид, азот ямаса баска да химиялык инерт газлер) шығарыу аркалы өртти өшириу ушын арналған трубкалы цилиндр тәризли кызыл баллон. Кемеде куткарыу әсбаплары болмаған яғный куткарыу жилет, фанар, куткарыу балоны, *от өширгииш асбабы* (огнетушитель), кеме бортында ескеклер топламы, ескеклер кулақлары болмаған, руксатсыз баска курылмалар менен үскенеленгенде хәрекетлениуге руксат етилмейди (газетадан).

ӨШИРИҰ ф. 1. Сөндириу, жандырмау, отты басыу. Тутанған көйлегин *өширип*, Ақ халатқа орап алды (Оразов). Тәрезинин пердесин де түсирди жанып турған лампочканы *өширди* (Г.Есемуратов). Оның жағып *өшириуин* өзлери билмесе, кәйерден жалғап, кәйерден жаздыратуғынын анлай алмадым (М.Нызанов). 2. Жок етиу, тынышландырыу. Ал ағаңның автоматын қолыңа, — Баспашының тезирек *өшир* карасын (К.Султанов). Абыл қалтасынан бет орамалын шығарып баланың ауызын басып үнин *өширди* (А.Бекимбетов). 3. Сүртиу, сүртип тазартыу. Талай жазып, талай сапар *өширдим*, Талай сызып, талай сапар көширдим (Т.Сейтжанов). Ол неше жола *өширип*, неше жола әлле биреулердин, сөзлеринен көширилип жазылған үлги еди ғой (Ө. Айжанов).

ӨШИРИҰШИ ат. 1. Сөндириуши, отты басыушы. 2. Жок етиуши, тынышландырыушы. 3. Сүртиуши, сүртип тазартыушы.

ӨШИҰ ф. 1. Сөниу, жаныуы тоқталыу. Әллен уақытта шыра да *өшти* (Ж.Аймуразов). 2. Жоғалыу, жойылыу, солыу. Тозыуы жеткенликтен сыры *өшип* карауытып кеткен (У.Пиржанов). Тахтайдың хаты *өшип* қалып тахтай еле неше мәртебе

жаңаланды (Қ.Айымбетов). **3.** Жоқ болыу, питуу, жоғалыу. Тутқынлардың ата-аналары, аға-инилери, қарындаслары, олардың қарасы *өшкен* соң кейнине қайтыуға мәжбүр болды (Қ.Ирманов). Мен хайран болдым, Көптен берли урлықтың аты *өшип* еді ақыры (А.Бекимбетов). **4.** Ауыс. Тамам болыу, өлиу. Келди дослар хош айтысыу саатым, Жанған шырақ едим *өштим* мен бүгін (И.Юсупов). **5.** Ауызеки с. Спиртли ишимликти көп ишиу нәтижесінде ақыл-хуышын жоғалтыу, есінен айырылыу. **◇ Уни өшиу** — сести шыкпау, үндемей қалыу, сести гүм болыу. «Ийт үрер кәруан көшер, үре-үре *уни өшер*» деген (Қ.Ирманов). Қарап болған екен күнім, Сөйлей алмай *өшти* үнім, Жарлыға болмай бір тыным, Бір тамақ деп жортқан екен (Бердақ). **Қаралай өшиу** — диңкеси қурыу, шаршау. Дүнья-мал жигиттин ақылын алған, Ол *қаралай өшип*, өзегі талған (И.Юсупов).

ӨШЛЕСИУ ф. Қарсыласыу, қасласыу, өшегисиу, ерегисиу.

ӨШЛЕСИУШИ ат. Қарсыласыушы, қасласыушы, өшегисиушы, ерегисиушы.

ӨШЛИ к. өшпенли.

ӨШПЕНЛИ кел. Қаслы, кекли, өшли. — Неге сен маған тап тордағы жыртқыш хайуанға қарағандай *өшпенли*, жек көриуши сууық нәзерің менен бетленип қарайсаң? (А.Бекимбетов). Келгели *өшпенли* жасауылда не турыс, қасына қуйынлатып шауып-жетип келди (К.Султанов).

ӨШПЕНЛИК ат. Қаслық, кеклик, өшлик. Кем-кемнен ийтлер өршеленип, *өшпенлигі* улғайып Қәдирдің денесіне ауыз салыуға жақынласты. (К.Султанов).

ӨШПЕНЛИЛИК ат. Қаслық, кек сақлаушылық. Ондағы хәм мендегі сонша *өшпенлиліктің* оты лаулайды да турады. (Ж.Аймурзаев). Көзін сексеуілдің шоғындай жалт еткізип шексіз *өшпенлилік* пенен бір қарады («Әмиүдәрья» ж.).

ӨШПЕС кел. Өшпейтуғын. Сизди ысқан шадлы мийнеттин йошы, *Өшпес* из қалдырған дана пазналар (И.Юсупов).

МАЗМУНЫ

© 2003 Blackwell Publishing Ltd
Journal of Internal Medicine 253: 105–112

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

Бесінші том
Қ (қозы) — Ө

Толықтырылған екінші басылымы

*Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкіс — 2023*

Редакторы

Гүлистан Пирназарова

Базаргүл Зиварова

Операторы

Света Курбаниязова

Тех. редакторы

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басылуға руқсат етилген уақты 18.08.2023

Қағаз форматы 60х90^{1/16}. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times». Көлемі 25,00 б/т., 20,00 есап б/т.

Жәми 1000 нускада. Баҳасы шәртнама бойынша.

Буйыртпа №654.

AI №114 лицензиясы

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент ўәлаяты, Орта Чирчиқ районы.

«Ок ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.